HALİL İNALCIK

SEÇME ESERLERİ - VII

DEVLET-İ 'ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-II

TAGAYYÜR VE FESÂD (1603-1656): BOZULUŞ VE KARGAŞA DÖNEMİ

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

TARİH

PROF. DR. HALİL İNALCIK

DEVLET-İ ‘ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR - II

TAGAYYÜR VE FESAD (1603-1656): BOZULUŞ VE KARGAŞA DÖNEMİ

© TÜRKIYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2009

Sertifika No: 29619

EDİTÖR
EMRE YALÇIN

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON OKUMASI
DERYA ÖNDER

DÜZELTMEN
ESEN GÜRAY

SON OKUMA
PINAR GÜVEN

DIZİNİ HAZIRLAYAN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: MART 2014, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-089-0

BASKI

AYHAN MATBAASI

MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3

BAĞCILAR İSTANBUL

TEL: (0212) 445 32 38 FAX: (0212) 445 05 63

SERTİFİKA NO: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.

Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin,

gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz,

yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Halil İnalcık

Devlet-i 'Aliyye

Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II

tagayyür ve fesad (1603-1656):

bozuluş ve kargaşa dönemi

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

“İnanabildiğim, sıkı, yoğun, derin bir roman parçası beni her şeyden daha çok mutlu eder ve hayata bağlar.”

Orhan Pamuk
Öteki Renkler, s. 13.

Önsöz

Devlet-i ‘Aliyye’nin ilk cildinin yayınlanmasından sonra bu ikinci cilt, devletin gerek içyapısal durumundaki gerekse Avusturya ve İran gibi başlıca düşmanları karşısındaki başarısızlıklarını ele almaktadır. Avrupa’da Osmanlı Devleti’nin yakında yıkılacağı hakkında dedikodular sürüp giderken, özellikle Osmanlı bürokratları, başta Kâtib Çelebi ve Koçi Bey olmak üzere, durumu tagayyür ve fesâd (bozuluş ve kargaşa) kelimeleriyle ifade etmektedirler.

Devlet-i ‘Aliyye’nin birinci cildinin önsözünde, ikinci cildin 19. yüzyıl sonlarına dek uzanan dönemi kapsayacağını, üçüncü ciltte İngilizce araştırmalarımın yer alacağını yazmıştım. Ancak ilk cildin yayınlanmasından ve geniş ilgi görmesinden sonra bu kurguyu değiştirmenin isabetli olacağına karar verdim.

İkinci ve üçüncü ciltlerde, dünya devleti Osmanlı İmparatorluğu’nun bahsi geçen duruma düşmesinin nedenlerini, iç ve dış sorunlarını özellikle pâdişah otoritesinin yok oluşu karşısında çeşitli odakların iktidarı ele geçirme mücadelesini anlatmaya çalışmaktayız. Esas konumuz olarak, Köprülü Mehmed Paşa’nın bir *sâhibü’l-seyf* (diktatör) otoritesiyle iş başına gelinceye kadar, türlü merkezlerin, özellikle *Sarâ-yi Hümâyûn*’un, asker ocaklarının, vezir ve şeyhülislâmların iktidarı ele geçirme mücadelelerini ele almaktayız. Avusturya, İran ve Venedik savaş olaylarına bu kitapta iç mücadele ve kargaşa konusuna ilişkileri ölçüsünde değinilmiştir. Bu savaşlar üzerinde ayrıntılı yayınlar mevcuttur.

Çağdaş göz tanıkları Hasan Beyzâde, Şârihülmenârzâde ve Kâtib Çelebi ile ıslahat isteyen lâyihacı bürokratların gözlemlerinin yanı sıra Topkapı Sarayı’ndaki *telhîsler* konumuzun temel kaynakları

olarak kullanılmıştır. Çağdaş vekâyinâmeler, özellikle Selânikî, Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, Kâtib Çelebi ve Karaçelebizâde Abdülaziz'in vekâyinâmeleri son zamanlarda örnek bir şekilde yayınlanmış bulunmaktadır. Dönemin bu vekâyinâmeleri, özellikle bugün kayıp bilinen Şârihülmenârzâde vekâyinâmesi, XVIII. yüzyıl başında vakanüvis Mustafa Naîmâ tarafından özetlenmiş ve Hammer'den beri Osmanlı tarihçileri tarafından temel kaynak olarak başvurulmuştur. Naîmâ'nın kaynaklarından bazen aynen aktarmalar yaptığını, bazen özetle aldığını görmekteyiz. Naîmâ'nın kaynakları arasında olayların çağdaşı, ayrıntılı gözlemler yapan Şârihülmenârzâde'nin çok kez aynen aktarılması, Naîmâ'nın derleme (kompilasyon) eserine özel bir kaynak değeri niteliğini kazandırmıştır.

Araştırmalarımız sırasında Topkapı Sarayı Arşivi'nden veziriâzam telhîsleri ve hatt-i hümâyûnlar incelenmiş ve vekâyinâmelere ek olarak olayların içyüzünü anlatan belgeler niteliğiyle bu kitapta kullanılmıştır. Bu hususta, Topkapı Sarayı eski müdürü Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın, halen müdür Haluk Dursun Bey'in ve arşiv başındaki Şenay Eren Palamut'un işbirliğini burada anmak ödevimizdir.

Dönem kaynakları arasında, olayları göz tanığı olarak kaydeden Eremya Çelebi'nin *Rûznâme*'si ve İstanbul'da bulunan elçiler ve gezginlerin verdikleri bilgiler, Osmanlı kaynaklarının kontrol ve genişletilmesi bakımından hayli yardımcı olmuştur. Venedik, Avusturya, Fransa ve İngiltere elçileri veya elçilik görevlileri, İstanbul'da olup bitenleri devletlerine ayrıntılarıyla bildirmekteydiler.

Arşiv belgelerini ve yabancı kaynakların verilerini "Ekler" bölümünde yayınlamaktayız. İncelediğimiz dönem üzerinde, bazı önemli konularda yapılmış doktora tezleri değerli katkılar içermektedir.

Günümüzde, Osmanlı devlet felsefesi ve dünya görüşünün canlanma yolunda olduğunu savunanlar vardır. Osmanlı Devleti'ni "Yüce Devlet (Devlet-i 'Aliyye)" düzeyine çıkaran temel

prensiplerin yani *Kavânîn-i Osmaniyye*'nin XVII. yüzyılda unutulduğunu; otorite birliği, kanûn egemenliği ve *istimâlet* (hoşgörü) politikasının kaybolduğunu, *lâyiha* sunan *küttâb*ın (bürokratların) tümü açıklamaktadırlar. Osmanlı *Yüce Devleti*, "dinî cemaatler üzerinde bir egemenlik şemsiyesi"ni temsil etmekteydi. Devlet, koruyucu egemenlikti; *adâlet*, herkese eşit biçimde himaye prensibi, temel devlet felsefesini özetlemekteydi. Devlet, ayrı ayrı cemaatleri tanıyan ve vergi veren reâyayı himaye eden bir egemenlik felsefesine dayanıyordu. Pâdişahın yüksek otoritesini tanıyan her cemaat, eşit biçimde onun himayesi altındaydı. Osmanlı'yı yüce devlet düzeyine çıkaran devlet felsefesi, bu formülde özetlenmiştir. XVII. yüzyıl çöküş döneminde bu temel anlayışı, Kâtib Çelebi, Koçi Bey gibi deneyimli bürokratlar savunuyordu. Yüksek otoriteye, pâdişah yerine *Harem*, *Yeniçeri Ocağı*, *Ulemâ* sahip çıkmaya çalıştılar. Çağdaş eleştirmenler, "tagallüb-i nisvân" (kadınlar saltanatı) ve Yeniçeri ocak ağalarının "zorba" idaresinden yakınmaya başladılar. *Devlet-i 'Aliyye*'nin ikinci ve üçüncü ciltlerinde, bu yapısal değişikliğin, "tagayyür ve fesâdın" (bozuluş ve kargaşanın) tarihini anlatmaya, klasik "Yüce Devlet"in nasıl ve niçin çöktüğünü incelemeye çalıştık. Köprülüler döneminde ilk evre (1656–76) bu ciltlerde yer almamıştır.

Türkçemiz, özellikle yazı dili, *Tanzimat*'tan beri kültür değişimlerine eşit olarak sık sık değişmiştir. Son yirmi otuz yıl içinde, öz Türkçe kelimelerin Osmanlıca yerine geniş ölçüde kullanılması sonucu olarak, bundan otuz kırk sene önce yazılmış araştırmaları okuyup anlamak yeni kuşaklar için adeta imkânsız bir hal almıştır. Soruna bir çıkış yolu bulmak için, kaynakların *sadeleştirme* yolu ile yayınlanması geniş ölçüde uygulanmaktadır. Sadeleştirilmiş metinler ciddi tarih araştırmaları için kullanılamaz. Araştırmacıların özgün kaynakların dilini öğrenmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. İ. H. Uzunçarşılı, M. F. Köprülü ve Ö. L. Barkan'ın araştırmaları artık yeni nesil tarafından anlaşılamaz bir hale gelmiştir. Dilimiz, son zamanlarda, özellikle aydınlar tarafından Batı dillerinden alınan kelime ve terimlerin istilâsı sonucu olarak yeni bir

değişim yolundadır. Yazı dilinde bu köklü değişimler, özellikle bilim alanında kopukluğa neden olmaktadır. Dil kargaşası bilim hayatımızda ciddi bir sorun olarak süregelmektedir. Biz kitabımızda, bu gerçeği göz önünde tutarak, biraz yadırganmakla beraber, halkın kullanageldiği günlük Türkçeyi yeğledik. Böylece, yerleşmiş terimler dışında, bazılarının yadırgayacağı bir üslup sayesinde kitabımızın gelecek kuşaklar tarafından okunmasını ümit etmekteyiz. Bu kitabı 2010–2013 döneminde yazıp bitirmek nasîb oldu. Yüce Tanrı'ya şükürler.

Araştırmalarımız ve yazım sırasında, eserlerini kullandığımız P. Wittek, F. Braudel, K. Setton, İ. H. Uzunçarşılı, M. F. Köprülü, Ö. L. Barkan, N. Göyünç, E. Z. Karal, A. Erzi, N. Lugal, Ş. Tekin, B. Lewis, F. Rahman, H. Sahillioğlu, A. Tietze, W. McNeill, S. Shaw ve G. Veinstein'u burada saygıyla anmak isterim.

Değerli meslektaşlarım ve öğrencilerim F. Bayram, M. İpşirli, C. Fleischer, A. Y. Ocak, M. Zilfi, S. Faroqhi, K. Karpat, M. Maxim, E. Zachariadou, E. İhsanoğlu, İ. Ortaylı, C. Kafadar, Ş. Pamuk, G. Marien, E. Radushev, E. Kermeli, A. Beyatlı, Ö. Ergenç, B. Arı, G. Baykan ve T. Erdoğdu, bu kitabın yazılmasında değerli yardım ve katkılarda bulunmuşlardır.

Kitabın hazırlanması sırasında yardımlarını gördüğüm Dr. Harun Yeni, Tayfun Ulaş, Nergiz Nazlar, Hakan Arslan, Birsen Çınar ve Tarık Şengül'ü burada teşekkürle anmayı bir ödev sayarım.

Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'nın değerli müdürü Ahmet Salcan'a şükran borçluyum. Eseri dikkatle gözden geçiren ve değerli gözlemlerde bulunan tarihçi editör Emre Yalçın'a özel teşekkürlerimi burada ifade etmeliyim.

Halil İnalcık
Ankara, Kasım 2013

GİRİŞ

XVII. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı tarihinde yapısal gelişmelere damga vuran büyük değişiklikler meydana çıkmıştır. Bunlardan biri; klasik Osmanlı pâdişahlık otoritesi eski anlamını kaybetmiş, yüksek otorite Harem'in kontrolü altına düşmüştür. Gelişmenin başlıca nedeni, tahta vâris olacak şehzâdelerin haremde tutulmaları, yani *kafes* yöntemi olarak tespit edilebilir. Pâdişahlar, mahpus tutuldukları kafesten tahta çıkarılmaktadır. Tarihin bir cilvesi olarak bu dönemde tahta çıkan sultanlar ya çocuk yaşta (I. Ahmed, IV. Murad, IV. Mehmed) yahut akıl ve iradesi zayıf (I. Mustafa, I. İbrahim) yahut genç ve deneyimsiz (II. Osman) kişiliğe sahiptirler. Bu durumun sonucu olarak, Harem'in hâkimi olan vâlide sultanlar, darussaâde ağaları gerçek otoriteyi ellerine geçirmiş bulunmaktadır. Veziriâzamlar, pâdişahın mutlak vekîli olmaktan uzak kalmışlar, sonuçta bir otorite zaafı, boşluğu ve kararsızlığı ortaya çıkmıştır. Bu koşullarda, büyük sayılara ulaşan asker ocakları, yeniçeriler ve sipahiler devletin yüksek otoritesine ortak durumuna gelme fırsatını elde etmişler, aşırı ulûfe ve bağışlarla devlet hazinesinin iflâsına yol açmışlardır. Zaman zaman gelen ıslahatçı veziriâzamlar (Kara Mustafa, Sofu Mehmed, İbşir, Tarhoncu Ahmed Paşalar) asker ocakları ve Harem karşısında başarısız kalmışlardır.

Kargaşa döneminde bunalımlara yol açan ikinci derin değişiklik, akçada *tagşiş*ler (akçada gümüş nisbetini düşürme) ve büyük bütçe açıklarıdır. Bunun başlıca nedenleri, 1585'ten beri (bu tarih aynı zamanda idarede kargaşanın başlangıç tarihi olarak gösterilir) para birimi gümüş akçanın yüzde yüzden fazla değer kaybetmesi, kalp paranın piyasayı istilâ etmesi,[1] yabancı gümüş paraların (*reale, esedî* guruş) iyi para olarak girişi ile kendini gösterir. Osmanlı idaresi yabancı paranın girişine iyi gözle bakmakta idi. Bütçede büyük

düşüşler, bunun sonucu asker mevâcibinde dramatik artışlar ve ayaklanmalar gelecektir.

Aynı dönemdeki büyük savaşların, özellikle donanma gerektiğinde yarattığı masraflar, büyük bütçe açıklarının başlıca sebepleri arasındadır. Askerî ve mâlî bunalımlarda donanma masrafları önemli bir yer alır.

Otorite boşluğu ve mâlî bunalım, siyasî-sosyal bunalımları körüklemiş; dört kez sultanların tahttan indirilmesi, ikisinin katli (II. Osman ve I. İbrahim) ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde haremde çocuk pâdişahların vâlideleri, özellikle Safiye, Kösem ve bir dereceye kadar Turhan Sultanlar, gerçek otoriteyi üstlenmişler, dönemin gerçek güç kaynağı yeniçerilerle işbirliği yapmak zorunda kalmışlardır.

Devlet hizmetinde olan iyi niyetli bürokratlar (Kâtib Çelebi, Koçi Bey ve ötekiler) kurtuluşu pâdişah gücüne sahip bir *sâhibü'l-seyf*'in gelmesinde bulmuşlardır. Diktatör gücünde bu *sâhibü'l-seyf*'ler İbşir Paşa ve sonunda başarılı olan Köprülü Mehmed Paşa'dır. Köprülülerle yeni bir dönem başlamıştır.

Bu dönemde devlet, Macaristan cephesinde güçlü Avusturya orduları ile karşılaşmaktan çekinmiş, Papa'ya bağımlı olmayan İngiltere'nin aracılığını aramış, buna karşı İran cephesinde Büyük Abbas'la başlayan karşı saldırılar sonucu yalnız Azerbaycan'ı kaybetmekle kalmamış, Doğu-Anadolu ve Irak tehdit altına düşmüştür.

Bir başka önemli neden olan Girit Savaşı'nda (1645–1669) düşman denizde üstün durumunu korumakla kalmamış, Dalmaçya cephesinde saldırıyla Bosna'da kargaşaya neden olmuştur.[2] Savaş, sürekli bir mâlî bunalıma yol açmıştır. Kul *mevâcibi* ile beraber ağır donanma masrafları devleti çok kere iflâsa sürüklemiştir.

1 Bkz. Ekler, "Kırkık Akça Hakkında Bir Fermân".

2 Girit Savaşı üzerinde geniş literatür arasında başlıca, Nâimâ'nın Tarih'i ile J. W. Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (OİT), IV, çev. N. Epçeli, İstanbul, 2010.

Osmanlı Devleti Gelişmiş Bir Avrupa Karşısında

Osmanlı devlet sisteminde mutlak otoriteyi temsil eden kişinin, yani pâdişahın sorumsuzluğunu, *tagayyür* ve *fesâd*'ın (bozuluş ve kargaşanın) başlıca nedeni saymakta lâyihacılar haklı görünmektedir. Bununla birlikte 17. yüzyılda başka bir neden, Avusturya ile 1593–1606 *Uzun Savaş* döneminin ortaya çıkardığı ağır koşullardır.[3] Bu savaşta ilk kez, Avusturya-Alman orduları, Askerî Devrim (*Military Revolution*) sonucu, daha etkin silâhlar ile Osmanlıların karşısına çıkmışlardır: At üzerinde kullanılan yivli kısa tüfekler, orduya halk kitlelerinden asker yazılması, kalelerde eski duvar-surlar yerine alçak ve top ateş gücü yüksek tabya (*bastion*) savunma sisteminin uygulanması, daha iyi çelik ve barut imali, Askerî Devrim'in getirdiği başlıca yeniliklerdir. Öte yandan, İngiliz *burton* (briton) kalyonları, XVII. yüzyılda Akdeniz'de deniz savaşlarında devrim yapmıştır (Bu dönemde Osmanlı Devleti, iyi kalite çelik ve barutu İngiltere'den ithal etmeye başladı). Çelik zırhı delen uzun menzilli, yivli tüfek (*rifle*) kullanan Avusturya-Alman süvarisi karşısında ok-yay, mızrak ve kılıçla donanmış Osmanlı timarlı sipahisi işe yaramaz duruma düşmüş, timar sistemi terk edilmeye başlamış, zeâmet ve hâslar Harem'in, paşaların yağmasına açılmıştır. Cephedeki komutanlar, sultana gönderdikleri raporlarda, tüfekli asker gelmeyince düşmana direnme imkânı olmadığını belirtmekte idiler (bkz. Ekler, Yemişci Hasan Paşa telhîsleri).

Bu durum, Osmanlı ordusunun yapısında, dolayısıyla toplumda derin değişikliklerin başlangıcıdır. İlkin, tüfek kullanan yeniçeriler sayıca büyük bir artış göstermiş, Kanunî döneminde 12–14 bin olan sayıları 30.000'e, nihayet 50.000'e kadar çıkmıştır. Bunlara *ulûfe*, *bahşiş* bulmak devlet hazinesinin başlıca kaygısı olmuş, yeniçeri

askerinin baskısı çok kez ayaklanmalarla sonuçlanmıştır. Sultana veziriâzam ‘*arz*’larında (bkz. Ekler, Telhîsler) başlıca sorun, yeniçeriye *ulûfe* ve culûs *bahşişi* yetiştirmekti.

Öte yandan yeni koşullarda devletçe başvurulan köklü önlem, halktan tüfekli asker yazılmasıdır. Anadolu için vilâyetlere yeniçeri ocağından bir subay bir bayrakla gönderiliyor, *bayrakdar* yevmiye vaadiyle bayrağı etrafına işsiz gençlerden (*levend*) 50, 100 kişilik bir *sekban-sarıca bölüğü* örgütlüyor, bu tüfekli bölükler hemen cepheye sevk ediliyordu. Bu tarihte, vergi veren sıradan reâyanın ateşli silâh kullanma yasağı kaldırılmış, her tarafta tüfek yapan işyerleri faaliyete başlamış, ucuzca tüfek alan başıboş levendler, sekban-sarıca bölüklerine katılmaya başlamıştır. Sekban-sarıca bölükleri, sefere gitmedikleri zaman maaşları kesiliyordu. O zaman bu tüfekli başıbozuk asker bölükleri (Celâlîler), vilâyetlerde halkı soymaya başlıyordu. Birçoğu, tehlikeli Avusturya savaş cephesine gidecek yerde kolayına gidip eşkıyalığa sapıyor, köyleri ve şehirleri basıyor, haraca kesiyorlardı. Sekban-sarıcalar, özellikle Anadolu’yu kasıp kavuran *Celâlî Eşkıyası* olarak tarihe geçmiştir. Zamanla onları âsî paşaların kapısında göreceğiz.

Osmanlı toplumunda başından beri ayaklanmaya hazır topluluklar daima var olmuştur. Başlıca topluluklar Kızılbaş-Alevî Türkmenler, timar için elinde emir olup timar alamayanlar, timarını veya zeâmetini kaybetmiş sipahiler, bir şeyh etrafında toplanmış isyana hazır dervişler, topraksız delikanlılar (levendler), yevmiyesi kesilmiş sekban-sarıca bölükleriydi. Bu gruplar merkezî idarede herhangi bir bunalım anında, saltanat iddiasıyla meydana çıkan *düzmeler* veya bir tarikat kurucusu şeyh yanında isyan bayrağını kaldırır olmuşlardır. XVII. yüzyılda özellikle Anadolu’da binlerce sekban-sarıca bir başbuğ veya bir âsî paşa etrafında toplanıp merkeze karşı ayaklanmışlardır.

3 Ayrıntılar için üçüncü ciltte yer alan “Askerî ve Mâlî Dönüşüm” bölümü ve yine aynı ciltte Ek: H. İnalcık, “Military and Fiscal Transformation, 1600-1700”.

Reâya Durumu

Kadîm İran imparatorluklarından Abbasîler yoluyla İslâm devletlerine örnek olan ideal devlet yapısında, sosyal sınıflar arasında hareketlilik (*mobility*) kabul edilmemiş, her sınıfın kendi kadrosu içinde görevine bağlı kalması prensibi esas tutulmuştur. Bu kadrolaşma, sosyal barışın temeli sayılır. Osmanlı Devleti'nde üretim yapan sınıflar, köylü, sanatkâr, tüccâr *reâya* sınıfını oluşturur. *Reâya* (raiyyetin çoğulu) mal, servet üretir, devlete vergi verir.

Çoban-hükümdarın başlıca görevi, reâyayı adâletle idare etmek, memurların zulmünden korumaktır. Devlet sahibinin temel görevi budur (bkz. adâletnâmeler). Geleneksel devlette, adâlet dairesinin tarifi şudur: Üretim yapan, vergi veren reâya âdil bir pâdişah idaresi altında rahatça üretim yaparsa devletin hazinesi dolar, hükümdar ordusunu kurar, güçlü olur. Geleneksel devlet yapısı bu prensip üzerine kurulmuştur. Bir rivâyete göre, Kanunî Süleyman'ın bulunduğu bir mecliste sormuşlar, "Efendimiz kimdir?" Doğal olarak herkes pâdişahı göstermiş, Kanunî son söz olarak, "Hayır, efendimiz köylüdür, raiyyettir" demiş. Bu yanıt, geleneksel devlet teorisinin tekrarından ibarettir. Bürokratların temel devlet felsefesi, bu basit formülde ifadesini bulmuştur. Lâyihacılara göre, Osmanlı "tagayyür ve fesâd" döneminde, kabaca 1580–1650 yıllarında pâdişah, zulmü önleyecek yüksek devlet otoritesi görevini yapmamış, reâya baskı ve yağma altında ezilmiş, dağılmıştır. Bu dönemde işlerin düzeltilmesi için pâdişaha *telhîs-lâyiha* (rapor) sunan tüm bürokratların en çok üzerinde durdukları nokta budur.

İlkin, Osmanlı ülkesinde tahıl veren tarla toprağı *mîrî*'dir, devletindir; köylü toprağı *tapu* sözleşmesiyle süresiz kullanma ve faydalanma hakkını elde eder. Kargaşa ve yağma döneminde, köylü

bu çeşit toprağı bırakır, kaçabilirdi. Devlet onu takip eder, *çift-bozan* resmi veya ikinci bir öşür talep ederdi. Anadolu'da kargaşa döneminde, özellikle Celâlî eşkıyalarının yağma döneminde, köylü dehşet içinde toprağını bırakıp şehirlere veya daha güvenli komşu memleketlere kaçıp sığınma yolunu seçmiştir. Yahut başıboş köylü, *levend* sıfatıyla paşaların kapısında veya sefer zamanları *sekban-sarıca* asker kumpanyalarında geçim aramış, hatta *kürekçi* olarak donanma gemilerinde hizmet görmüştür. IV. Murad (1623–1640), Revan Seferi'ne giderken Anadolu'yu baştan başa harâb halde görmüştü. Bu dönemde, Anadolu'da yüzde 46'ya varan nüfus artışı sonucu toprak bulamayan genç köylülerin *levend* adıyla iş peşinde koştuklarını da hesaba katmak gerekir. Topraksız, işsiz köylü şehirlere, özellikle İstanbul'a geliyor, bekâr odalarında yaşayan bu işçiler yüzünden daha Kanunî Sultan Süleyman döneminde şehirde cinayet ve soygunlar artmış bulunuyor, durum devleti bazı köklü önlemler almaya zorluyordu. Pâdişah bu gibi sığıntıları, şehir dışına sürmeyi düşünüyordu. 1650'lerde bu yoldaki bir tahrîr girişimi, kargaşaya yol açmış ve vazgeçilmiştir. İstanbul'a yalnız Anadolu levendleri değil, ülkenin fakir bölgelerinden, özellikle Doğu-Anadolu'dan, Rumeli'den sürekli göç, idarecileri kaygılandıran bir düzeye ulaşmıştı.

Öte yandan, 1593–1606 Avusturya ile Uzun Savaş dönemi köylü reâyanın kaderinde ve devletin askerî yapısında yeni bir dönem açmıştır. *Askerî Devrim* diye literatürlerde ifade edilen köklü askerî değişiklik, Anadolu köylüsüne devletin askerî sınıfları arasında yer alma imkânını sağlamıştır. Avrupa ordularında olduğu gibi, kullanması basit bir tüfekle donanmış köylü asker, timarlı sipahilerin yerini almaya başlamıştır. XVII. yüzyılda kırsal bölgede reâya sınıfı arasında böyle bir dönüşüm yüzyıla damgasını vuracaktır. Âsî paşalar, levendlerden yazılan sekban-sarıcalarıyla pâyitahta meydan okumaya başlamış, (Abaza Mehmed isyanı ve ötekiler), öbür taraftan köylü reâyanın yaşam koşullarında derin bir dönüşüm kendini göstermiştir.

Reâya, merkezdeki geleneksel askerî örgütlerde, yeniçeri ocağında efradın önemli bölümünü oluşturmaya başlamıştır. Çağdaş kaynaklar, reâyadan gelen yeniçerileri *derinti yeniçeri* diye küçümseyerek kaydetmektedir. Böylece, yalnız taşrada değil, merkezdeki geleneksel ordu, reâya kökenli askerle dolmaya başlamıştır. Özetle, yeni dönemde önemli bir gelişme, reâyanın demografik koşullar ve savaş teknolojisindeki gelişmeler sonucu, asker sınıfının önemli bir bölümünde yer almış olmasıdır. Bu, geleneksel devlet teorisine bağlı lâyihacıların kargaşa döneminde şikâyetlerine yol açan başlıca gelişmelerden biridir.

Toprağı üzerinde çalışan köylü reâya için güç koşullar getiren bir gelişme de, timar-dirlik sistemindeki değişmedir. Sipahi, köylüden aldığı timar geliriyle geçinir, savaşa katılırdı. Akçada değer kaybı, timar gelirini de vurmuş, sipahi fakirleşmiş, çoğu seferden kaçma yoluna başvurmuştur. Öte yandan Avrupa’da savaş teknolojisinde köklü değişim sonucu atlı asker değerini kaybetmiş, ihmâle uğramıştır. Zengin timarlar, zeâmet ve hâslar, merkezde saray mensupları tarafından uydurma bazı hizmet adlarıyla yağma edilmeye başlamıştır. Sözde atları için katma gelir isteyen nüfuzlu kimseler, bu arada ulemâ *arpalık* adı altında timar ve zeâmetleri kendilerine tevcih ettirmeye başlamışlardır.

Vâlide sultanların saltanat döneminde harem mensuplarının *paşmaklık* (terlik parası) olarak sadece timar ve zeâmetleri değil, bir sancak, hatta bir eyâletin hâs gelirini pâdişah berâtıyla gelirleri arasına katmakta olduklarına tanık olmaktayız. Bir *zeâmet* veya *hâs* gelirini *arpalık* veya *paşmaklık* adı altında tasarrufu altına geçiren molla, mazûl paşa ve harem hatunu geliri toplayıp getirmek üzere bir *voyvoda* veya *mütesellim* tayin edip gönderirdi (Köprülü Mehmed Paşa ilk zamanlarında bir hatuna *mütesellim* sıfatıyla hizmet etmekteydi); *voyvoda* veya *mütesellim* yalnız efendisinin gelirini toplamakla kalmaz, kendisi için de reâyayı zorlardı, reâya bundan şikâyette bulunamaz, böylece soygun kat kat artardı. Timar rejimi yeni dönemde, lâyihacı bürokratların da üzerinde durdukları böyle bir soysuzlaşma devresine girmiştir.

Bu dönemde merkez İstanbul'da devlet büyüklerinin ihtişam içindeki yaşamlarına bir örnek vermek üzere Şeyhülislâm Abdürrahim'in (azli 1649 Temmuz) oğlu Galata kadısı Mehmed Çelebi'yi analım. Mehmed Çelebi'nin Topcular yakınlarında bir çiftliği vardı. Çiftliğinde yetmiş seksen at ve otuz "nev-civân hizmetkârı" bulunuyordu. Zaman zaman koçi arabasıyla yola çıktığında, halk, "Sultan Mehmed geçiyor" diye alay eder ve babası şeyhülislâmı eleştirirlerdi. Halk Mehmed Çelebi'nin babası Abdürrahim'i, Sultan İbrahim'in katlinden sorumlu tutmakta idi.

Orta-Avrupa ve Kuzey-Karadeniz Cepheleri

Her devletin tarihinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde de bütün bir çağın tarihî gidişine etki yapmış sürekli savaşları, belli jeopolitik durumlar etrafında toplamakla, bu uğraşıların tarihini daha toplu ve geniş biçimde kavramak mümkündür. XVII. yüzyıl Osmanlı tarihinde, Girit Savaşı'nın son bulmasıyla (1669), bunalımlı dönemlerden biri kapanıyordu. Bu uğraşı, yüzyıllarca Osmanlı–Venedik ilişkilerini belirleyen Doğu-Akdeniz'de egemenlik sorununun bir evresi idi. Öte yandan XVIII. yüzyıla kadar Habsburglara karşı yapılan savaşlar, Orta-Avrupa'da üstünlük sorunu etrafında toplanabilir. Bunun gibi, bütün XVII. yüzyıl boyunca imparatorluğu uğraştıran Ukrayna–Kazaklar mücadelesini de, Lehistan ve Rusya ile kuzey-step bölgesi ve Karadeniz'de egemenlik sorununa bağlamak, yanlış olmaz. Çarlık Rusyası Kafkasya'ya karşı Terek ırmağı üzerinde Terek Kazaklarını, Azak'a karşı Don Kazaklarını himaye ediyor; Lehistan ise Dinyeper Kazaklarını destekliyordu. Kazaklar tüfek ve barut için bu devletlere bağlı idiler. Osmanlı İmparatorluğu için Kuzey sorunu, Büyük Petro ile meydana çıkmış bir sorun değildir. Karadeniz'e inmek için, Kuzey-Karadeniz steplerinden geçmek gerekir. Sorunu, Moskof Devleti'nin, Altun-Ordu'nun mirasını adım adım alarak Karadeniz kuzeyindeki Türk-Tatar bozkırını ele geçirmeye başladığı döneme, 16. yüzyıla kadar çıkarmakta abartma yoktur.[4] Bu gelişim, sonraları Boğaz'a kadar genişleyecek siyasî bir yayılışın ilk aşamasıdır. Bölgeyi savunma, Osmanlı Devleti için Kırım'ın, Karadeniz'in ve nihayet İstanbul'un savunulması olacaktır. XVII. yüzyıl sonundaki (1683–1699) çetin uğraş içinde Kırımlılar ve Osmanlı devlet

adamları bunu iyi sezmiş ve ilk defa Kırım'ın Ruslara, İstanbul'a saldırma için bir köprü olacağını söylemişlerdir.[5]

Yüzyılın ilk yarısında İstanbul Boğazı'na kadar genişleyecek olan Kazak saldırıları,[6] 1621–23 Türk–Leh savaşı, IV. Murad'ın 1634 Leh seferi, 1672–76 Türk–Leh savaşı, 1677–81 Türk–Rus savaşı meselenin başlıca evreleridir.

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu için en büyük sorunun, daha çok Orta-Avrupa olduğunu unutmamak gerekir. 1526'dan 1699'a kadar Osmanlı siyasî tarihi Orta-Avrupa sorunu etrafında dönmüştür. Kırımlılar coğrafî konumları sonucu, bütün kuvvetlerini kuzeyden gelen tehlike önünde toplamak istedikleri halde, Osmanlı hükümeti onları daima Orta-Avrupa savaş meydanlarına getirmek isteyecektir. Tatar süvari ordusu akınlarla düşmanın geri hatlarını bozma görevini üstlenirdi. Osmanlı Devleti'nin, Kuzey işlerini ertelemek zorunda kalması, ilkin Kazakların Karadeniz kuzeyindeki stepleri gittikçe daha yoğun Slavlaştırmalarına meydan vermiş ve nihayet burada onları egemenliği altına almak isteyen üç devlet –Türkiye, Polonya, Rusya– arasındaki mücadele, XVII. yüzyılı dolduran uğraşı sonunda Rusların yararına sonuçlanmıştır.

Son olarak Kara Mustafa, Ruslarla mücadeleye bir an önce kesin bir çözüm bulmak için bütün kuvvetleriyle, Rusya üzerine yüklendi (Çihrin Seferi); imparatorluk için en önemli sorun olan Orta-Avrupa sorununu kökünden çözmek istedi (1683 Viyana Seferi) ve devleti Orta-Avrupa'da uzun bir savaşa sürükledi. Bu durum, devleti, Kuzey işlerinde ister istemez hareketsiz bırakacak, buradaki uğraşı yalnız Kırım Hanlığı'nın omuzları üzerine yüklenecek, Hanlık kuvvetlerinin Orta-Avrupa'daki ölüm kalım uğraşısı için harcanmasına neden olacaktır. 1683–1699 savaşı sonunda imparatorluğun ve hanlığın bir daha belini doğrultamayacak bir şekilde çöküşü, Habsburgları Balkanlar'a, Rusları Kırım'a, Karadeniz'e kadar getirecektir. XVIII. yüzyılda imparatorluk için Kırım ve Karadeniz'in savunması, başlıca sorun olacak ve Kırım Hanlığı düşünce (1783), ölçüsüz büyüyen Rus tehlikesi doğrudan doğruya İstanbul'u tehdit edecektir. Görülüyor ki, yüzyıl süren bir

mücadelenin son kanlı dönemi olan 1683–1699 savaşı, gerek Orta-Avrupa, gerek Kuzey-Karadeniz sorunlarının imparatorluk aleyhine yeni bir aşamaya girdiğini göstermiştir.

4 Bunu, XVIII. yüzyıl ortalarında Fetih Giray Han'ın kâtibi Kefeli İbrahim tam bir açıklıkla ifade etmektedir: "Zira Moskoflular'ın Tatar devletini izmihlâl ile 'umûmen Cuci Han devletine nâil [ve] Bahr-i Siyah'a takarrub hasıl etmekten ziyade murad ve merâmları yoktur" (Tevârîh-i Tatar Han, s. 32). Ayrıca bkz. H. İnalcık, "Power Relationship between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Bloomington, 1993, s. 369-411.

5 V. D. Smirnov, s. 613, 663; Silâhdâr, II, s. 441, bkz. III. ciltte "Viyana Seferi" bölümü.

6 Lehistan'a tâbi Dinyeper Kazakları, 1604'te Sinop'a, 1621'de Ahyolu'ya, 1624'te İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'e saldırdılar. Rusya'ya tâbi Don Kazakları 1637'de Azak Kalesi'ni alarak 1643'e kadar ellerinde tuttular. Osmanlı Devleti ve Kazak sorunu üzerine H. İnalcık, "Power Relationship between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Bloomington, 1993, s. 404, not 56.

Özerk Eyâletler

Osmanlı İmparatorluğu çeşitli dönemlerde sınırları içine alınan bölgeler dolayısıyla, ayrı idarî sistemleri uygulamaya gitmiştir. İmparatorluğun Fâtih zamanında merkeziyetçi kuruluş döneminde Tuna ile Fırat nehirleri arasındaki bölge, ilk çekirdek bölge olarak kabul edilebilir. Bu bölgede, imparatorluğun ilk kanûnları, bu arada timar sistemi hâkim bir rejim olarak yerleşti. Bu çekirdek bölge dışında devletin yüksek egemenliğini *haracgüzâr* olarak tanıyan voyvodalıklar, *dârü'l-'ahd* [7] bölgesinde ikinci halkayı teşkil etmekteydi. Bunlar Eflak, Bogdan, Dubrovnik haracgüzâr eyâletleridir. Bununla beraber yine Fâtih zamanında Kırım Hanlığı, Giraylar hânedânının egemenliği altında kalmak şartıyla, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Bir Müslüman devlet olarak Kırım, Giraylar hânedânı idaresinde özerk bir statüye sahipti. Osmanlı pâdişahı çoğu zaman, Kırım kabile aristokrasisi ile anlaşarak Kırım hanını tayin ederdi.[8]

Ahidnâme koşulları altında haracgüzâr eyâletlere sonradan Erdel ve Gürcistan katılacaktır. Yavuz Sultan Selim'in Arap eyâletlerini fethettikten sonra Mısır, tamamıyla özerk bir idare altında imparatorluğa bağlanmıştır. Lübnan, keza özerk bir statü altındaydı. Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı deniz gazîlerinin kurmuş oldukları Cezayir, Tunus, Trablusgarb ocakları, fiilen özerk bir idareye sahip olmuşlar; XVII. yüzyıl kargaşa döneminde deniz seferlerinde işbirliği yapmakla beraber, iç idarelerinde yeniçerilerin ve deniz kaptanlarının (*dayı*ların) idaresi altında özerk durumlarını güçlendirmişlerdir. XVII. yüzyılda yerli idarelerin, merkezden gönderilen paşalara direndiklerini tespit etmekteyiz.

Özerk statüde bulunan *sâlyâneli eyâletler* şunlardır: Mısır, Garp Ocakları, Bagdad, Bosna, Mekke ve Medine Şerîfliği, Yemen. Bosna Avusturya'ya karşı bir *uc* bölgesi olduğu için, burada zeâmetler yerli ailelere ve babadan oğula *ırsî* olarak verilmekteydi. Zamanla bu bey aileleri, bir bakıma özerk bir idare kurmuşlardır.[9]

Bütün bu özerk veya yarı-özerk eyâletler, XVII. yüzyılda, İstanbul'da merkezî hükümet kargaşa içine düştüğü zaman, özerklik durumlarını güçlendirmişlerdir.

7 Bkz. "Dar al-'ahd", *EI* (H. İnalcık).

8 Bkz. H. İnalcık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, bu seride yakında çıkacaktır.

9 N. Moačanin, "Some Observations on the 'kapudans' in the Ottoman Northwestern Frontier 16-18th c.", *Acta Viennesia Ottomanica/Akten des 13. CIEPO Symposiums*, Viyana, 1999. Genelde sâlyâneli eyâletler (Mekke şerifliği dışında) eyâlet bütçesi ve idaresinde özerktir; pâdişah hazinesine yılda bir kez toptan yıllık sâlyâne gönderirler –başlıca örnek Mısır'dır.

AVUSTURYA İLE UZUN SAVAŞ
(1593-1606)

Savaş Nedenleri

Avusturya ile *Uzun Savaş* (1593–1606), Osmanlı tarihinde birçok bakımdan bir dönüm noktasıdır. İran Şahı Büyük Abbas Tebriz'i alıp başarılı seferlerle devleti bu cephede uğraştırdığı bir zamanda, Koca Sinan Paşa veziriâzamlığında Avusturya ile Uzun Savaş başladı.[10] Kanunî döneminde Osmanlılar iki cephede birden savaşmaktan daima kaçınmışlardı. Bu kez devlet, iki cephede uzun yıllar savaşı sürdürmek zorunda kaldı.

Savaşı başlatan Sinan Paşa'nın kişisel nedenleri şöyle özetlenebilir:

1. Can düşmanı Doğu Seferi serdârı Ferhad Paşa'ya karşı bir Avusturya seferinde serdâr olmak.

2. Ayaklanan yeniçerileri (1592) cepheye sevk etmek. Yeniçeriler savaşta başarılarıyla timara çıkmak imkânını elde ederlerdi. Bundan başka onları cepheye sürmekle İstanbul rahata kavuşacaktı.

3. Avusturya cephesinde kazanacağını düşündüğü zaferlerle, Yemen ve Tunus Fâtihi Sinan Paşa Viyana'yı fethedeceğini iddia ediyordu.

4. Avusturya ile diplomatik ilişkilerde, Sinan kendisinin aşağılandığı düşüncesinde idi.

Bu savaş sırasında, Avrupa'da ordu ve ateşli silâhlarda değişim (*military revolution*) sonucu, Osmanlı askerî kuvvetlerinin yapısı ve silâhlarda kökten değişiklikler gerekmiştir.

Osmanlılar bu dönemde bilimde, teknolojide ve ekonomide büyük ilerlemeler yapmış olan güçlü bir Avrupa karşısındadır. Modernleşmiş bir Avrupa karşısında Orta-Doğu'nun büyük İslâm imparatorluğu savaş meydanlarında ve içeride bocalama dönemine girmiştir.

1590'dan beri Avusturya, Osmanlıların artan akıncı faaliyetlerinden şikâyetçi idi. Özellikle Bosna Valisi Hasan Paşa'nın Hırvatistan'a seferi, ilişkiler üzerinde kesin bir etki yaptı. Avusturya, 1592 Prag toplantısında savaş hazırlığına karar verdi ve Alman prenslerinden yardım istendi. Prensler olumlu cevap verdiler, Avusturya savaşa hazırdı; seferlerde kiliselerde eskisi gibi *Türk-çanı* çalınmaya başladı. Avusturya, savaşı tüm Avrupa'nın bir Haçlı savaşı haline getirmek için papaya başvurdu, Rusya çarına bile mektuplar gönderildi. Lehistan da ihmâl olunmadı. Bütün bu diplomatik girişimler, o zaman sonuç vermeyecektir. Avusturya, kuvvetlerini Viyana yolu üzerinde güçlü savunma kalesi Raab'da (Yanıkkale) toplama kararı aldı. Osmanlı ordusu (40.000 kişi, 15.000 yeniçeri) Veziriâzam Sinan Paşa kumandasında Raab'ı kuşattı ve teslim aldı (13 Ekim 1593). Çok geçmeden kış başlarında karşı saldırıya geçen Avusturya ordusu Budin yolu üzerinde İstolni-Belgrad'da Osmanlı'ya karşı parlak bir zafer kazandı (Osmanlı kayıpları 12.000 er, 47 top). Bölgedeki öteki kaleler de Avusturya tarafından kuşatıldı. Yenilgi, İstanbul'da büyük kaygıyla karşılandı.[11]

Kışın Almanya'dan gelen takviye kuvvetleri ile Avusturya ordusu büsbütün güçlendi.

1593 Martı'nda papa elçilerini göndererek Hıristiyan devletlerini Osmanlılara karşı birleşmeye çağırıyor, öte yandan Avusturya özellikle Erdel (Transilvanya), Eflak ve Bogdan'ı isyana kışkırtıyor, onları himaye edeceğini vaat ediyordu. 1593 Temmuzu'nda Eflak voyvodası Mihal, Avusturya ile ittifakı gerçekleştirdi ve saldırılara geçti.[12]

Selânikî'nin itiraf ettiği gibi Eflak, Bogdan voyvodalarının harac ödemelerine ek olarak paşaların ağır rüşvetler[13] almaları voyvodaların isyanında başlıca etken olmuştur.

Eflak voyvodası Mihal, İstanbul'dan gelen alacaklılardan kurtulmak istiyordu; yeniçerilerin oturdukları evi topa tutarak isyan bayrağını kaldırdı.[14] Mihal ile ittifak eden Kazakların, Karadeniz kıyı bölgelerini yağmalamaları, kasaba ve köyleri yakmaları İstanbul'da büyük yankı yaptı.[15] Eflak kuvvetleri ve Kazaklar, ateşli

silâhları ile büyük bir kuvvet oluşturuyordu; Tuna berisindeki şehirlere saldırdılar, Yergöğü (Ruscuk), Hırsova, Maçin, İbrail, Silistre, Ziştovi, Rahova'yı istilâ ile ateşe verdiler. Mihal'in kış baskını İstanbul'da dehşetle öğrenildi. Yakılan şehirlerden feryatçılar gelip düşmanın Müslümanları esir edip şehir ve kasabaları yağmaladığını anlatıyorlardı. Selânikî'nin ifadesiyle "hiçbir kasaba ve kurâ kalmadı ki, ihrâk bi'n-nâr itmeyüp minarelerine çan asup nâkus çaldırmayalar. İbrail ve Bendrer ve Kili ve Akkerman ve Cankerman ve İsmail-Geçidi ve Silistre ve Yergöğü ve Ruscuk ve Tutrakan hemân kaleleri kalıp cümle iskeleleri ve varoşları bi'l-külliye harâb ve yebâb oldı. Eflak ve Bogdan reâyasıyla ittifak idip Erdel ve Macar ve Leh ve Moskof (herhalde Kazakları anıyor) küffârından tüfenkendâz yüz bini mütecâviz" düşman askeri, ülkeyi virâneye çevirdiler. İstanbul'da, müftiden düşmana karşı hareket farzdır diye, fetvâ aldılar. Büyük Dîvân toplandı, Veziriâzam Ferhad Paşa, tüm yeniçeri askerinin seferber edilmesini istedi.

İzleyen bölümde ayrıntısıyla anlatıldığı gibi, Vâlide Safiye Sultan'ın desteklediği Ferhad Paşa'nın kumandasındaki ordu Mihal'e karşı harekete geçti (Nisan 1595). Eflak'a geçmek üzere Yergöğü'de (Ruscuk) köprü inşasına başlandı. Ferhad Paşa, kendi aleyhinde İstanbul'da çevrilen oyunları bozmak için cepheyi bırakıp İstanbul yolunu tuttu. Bu sırada Koca Sinan Paşa, Şeyhülislâm Bostanzâde'den fetvâ alıp (30.000 akça rüşvet vermişti) Ferhad'ın yerine veziriâzamlığı elde etti (1595). Çiftliğine çekilen Ferhad az sonra idam olundu.

Yeni veziriâzam Sinan Paşa, Eflak'a Mihal'e karşı ordunun başında hareket etti (17 Ağustos 1595). Ruscuk'ta tamamlanmış olan köprüden geçen ordu, Mihal kuvvetleriyle Bükreş civarında savaşa girdi. Yenilen Mihal, Erdel sınırına çekildi.

Sinan Paşa, Bükreş'i alıp bir İslâm şehri haline getirdi –kiliseler câmiye çevrildi. Mihal geri gelerek saldırıya başladı, Sinan Paşa Yergöğü'ye ricat etmek zorunda kaldı. Mihal köprüyü yıktı, Osmanlı kuvvetlerini top ateşine tuttu, şehri yaktı (27 Ekim 1595).

Koca Sinan, Erdel voyvodası Bathory'e elçi gönderip Tunus, Yemen, İran, Gürcistan fâtihi olduğunu övünerek bildiriyor ve

gelecek yıl Prag ve Viyana önünde karargâhını kuracağını söyleyerek gözdağı vermek istiyordu.[16] Bu arada Bogdan voyvodası Aron, kendi yerinin İstanbul'dan bir rakibine verilmesi üzerine düşman cephesine katıldı.

10 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi (DOT)*, çev. M. Ata, VII, İstanbul, 1329-1335 [1911-1917], s. 176-177; Zinkeisen, IV; C. Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1988; R. Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*; K. M. Setton, *Venice, Austria and the Turcs in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991; M. L. Stein, *Osmanlı Kaleleri*, çev. G. Çağalı Güven, İstanbul, 2007; F. Bilici, *Les Guerres des Turcs*, Paris, 2000 (Evliyâ Çelebi'den çeviriler); G. Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, çev. M. F. Çalışır, İstanbul, 2012; G. Agoston, "Ottoman Warfare, 1453-1826", J. Black (yay.), *European Warfare, 1453-1815*, Londra, 1999; P. Fodor, G. David, *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, Leiden, 2000.

11 Hammer, *DOT*, VI, s. 176-177.

12 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (*OİT*), III, İstanbul, 2005, s. 253-255.

13 Jorga, *OİT,* III, s. 359.

14 Hammer, *DOT*, VII, s. 200.

15 Özellikle çağdaş kaynak Selânikî, II, s. 481-482.

16 Hammer, *DOT*, III, s. 184-185.

Uzun Savaş ve Asker Ayaklanmaları (1595-1606)

1595 Nisanı'nda sipahi ve silâhdârlar, ulûfelerinin merkez hazinesinden "sağ akça" ile ödenmesi isteğiyle Dîvân'da Veziriâzam Ferhad Paşa üzerine yürüdüler, başının kesilmesini istediler. Sipahileri Ferhad'ın rakibi Sinan Paşa'nın kışkırttığı söyleniyordu.[17] Ferhad'ı ve Dîvân vezirlerini katletmekle tehdit ettiler. Pâdişah, kadıaskerleri gönderip isyancıları yatıştırmayı denedi. Ferhad direndi ve geri adım atılırsa isyanın büyüyeceğini, devlet otoritesinin korunması gerektiğini ileri sürdü ve sipahilere karşı yeniçerilerin ve bostancıların harekete geçirilmesini sultana arz etti. Pâdişah öneriyi onayladı, vezirler askeri yatıştırma için gönderildi. Asker onları taşlayarak karşıladı. Yeniçeri ve bostancılar harekete geçirildi, sipahileri dağıttılar. Sinan Paşa ve Cigala-zâde bu ayaklanmadan sorumlu tutuldular, Sinan Malkara'ya sürgün gönderildi. Sipahi ayaklanmasında hizmeti görülen yeniçerilere yüz bin gümüş guruş bağış dağıtıldı.

Bu olayların ardından Ferhad Paşa isyan halindeki Eflak voyvodası Mihal'e karşı sefere çıktı.[18] Asker ocaklarını ayaklandırmaktan çekinmeyen Ferhad ve Sinan Paşaların iktidar mücadelesi bu döneme damgasını vurmuştur. İktidar için bu çekişme –sipahi ve yeniçerilerin karşılıklı ayaklanmaları– bir kargaşa dönemi açtığı için önemlidir.[19] Yeniçeriler ile sipahiler arasındaki kavgayı durdurmak için savaş meydanına sürme düşüncesi, Avusturya'ya karşı 1593'te *Uzun Savaş*'ın açılmasında önemli bir faktör sayılmaktadır. [20]

Avusturya Savaşları Sırasında Orduda Yapısal Değişme

Vezirler, aralarındaki rekabet için kapıkullarını kullanmaktan çekinmezlerdi. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Sinan Paşa veziriâzam olunca, rakibi Ferhad Paşa'yı ortadan kaldırmak için yeniçerileri kışkırtmış, Ferhad'ın eşyasını yağma ettirmişti; Ferhad, Vâlide Safiye Sultan'ın himayesi sayesinde bir süre başını kurtardı ise de, sonunda idam olunmuştu (1595). Daha bu dönemde, veziriâzam seçiminde, Harem ve yeniçeri ocağıyla ilişkiler önemli rol oynuyordu. Sinan hoşlanmadığı yeniçeri ağalarını düşürmek için pâdişaha arz yazmaktan çekinmezdi (bkz. Ekler, Koca Sinan Paşa ve Telhîsleri). Sinan "İstanbul'un hıfz u hirâseti tâ evvelden yeniçeri ağalarına mahsûsdur" diyordu. Gerçekten, İstanbul'da polis hizmetini *kollukcu* yeniçeriler görmekteydi. Sadrazamın yeniçeri ocağında casusları vardı (Telhîs, 29b). Beş kere sadârette bulunan Koca Sinan çok yaşamadı (ölümü 3 Nisan 1596);[21] büyük serveti arasında yalnız nakit 600.000 altın bıraktı. Yedi buçuk yıl iktidarı döneminde Arnavut devşirmesi Koca Sinan Paşa'nın (1520?–1594) pâdişaha gönderdiği telhîsler (raporlar) bir Osmanlı devlet adamının hayatı, devlet işlerine dair düşünce ve önlemleri ve sultanla ilişkileri bakımından birinci elden belgelerdir. Sultan, yeniçeri ağası, kadıaskerler ve veziriâzamı '*Arz-Odası*'na kabul edip arz edilen işler ve atamalar üzerinde kararını bildirirdi. Ayrıca, veziriâzam zaman zaman telhîsler gönderip ortaya çıkan sorunlar hakkında bilgi sunar ve sultanın telhîs üzerinde el yazısıyla fermânını bekler. Bu suretle, her önemli iş pâdişahın bilgisi dahilinde karara bağlanmış olurdu.

Sinan Paşa, pâdişahın İstanbul'daki "meyhâne ve bozahâne ve kahvehânelerin" kapatılmasını emretmesi üzerine yazdığı bir telhîsinde (no. 33) Balıkpazarı'nda eskiden beri mevcut meyhânelerin "şimdilik" kapatılmamasını önerir; "kahvehâneler kapatılsın amma halka bir eğlence yeri lâzımdır" diye çekimserliğini belirtir; vergilerin kaybolacağını da sultana hatırlatır. Hazine'ye bu kaynaktan bin *yük* (bir yük 100 bin akça) gelir sağlandığını ilâve eder. Aksini söyleyenlere aldırılmamasını sultandan ister.

Rüşvet almadığını şu sözlerle inandırmaya çalışır: "Bir akça *beytu'l-mâl* [hazineye ait para] yedigüm bulsunlar, bir akçanız

gitdügi yeri duyup müsâmaha idersem, dünyada ve âhiretde yüzüm kara olsun.” Rakibi Ferhad Paşa’nın bin *yük* akça yediğini yazar, “Pâdişahım *teftiş* buyurun” diye ısrar eder. Sinan, Ferhad’ı Harem ve darussaâde ağasıyla işbirliği yapmakla suçlar. Kendisi de sultana yaranmaya çalışır (Telhîs, 37, 45, 52, 54). Veziriâzam iktidarda kalmak için Harem (Vâlide Safiye Sultan) ve şeyhülislâmı kendi tarafında görmek ister (Telhîs, 46). Rakipleri, pâdişaha *tezkire* (gizli mektup) sunar, *hatt-i hümâyûn* elde etmeye çalışırlar. Bir telhîsten (no. 55), şunu da öğreniyoruz ki, dîvân kâtipleri sahte berâtlar ve emirler düzüp satıyorlarmış. Sinan, bu gibilerin ellerinin kesilmesini veya Cezayir’e sürgün edilmesini pâdişaha arz eder.

Avusturya cephesinde serdâr olan Mehmed Paşa’nın son derece önemli bir arzından (Telhîs, 81) şunu öğreniyoruz: Paşa düşmanın Budin’e saldırmak üzere kış mevsiminden beri büyük hazırlık içinde bulunduğunu haber veriyor ve ilâve ediyor: “Mel’ûnların askerleri ekser piyâde ve tüfenk-endâz olup [Osmanlı] piyâdesi az olduğundan” savaşta ve kale kuşatmasında “azîm ıstırâb çekilür”. Gönderilen 200.000 flori mevâcib yetmedi, “yarar tüfenk-endâz yeniçeri, ağaları kulları ile mu’accelen irsâl oluna”.[22]

Sultan Mehmed’in hatt-i hümâyûnu: “Ma’lûm oldu” şeklindedir. Bu rapor, Osmanlı ordusundaki yapısal değişikliğin kaynağını göstermektedir. Avusturya ordusundaki tüfekli piyâdeye karşı Osmanlı serdârı, tüfekli yeniçerinin artırılması nedenini açıklamaktadır.

Yemen paşasının durumu hakkında arzı (Telhîs, 82) pâdişaha hitap etmekle beraber veziriâzam tarafından Vâlide Sultan’a sunulmuştur. Bu tarihlerde Şah Abbas doğuda saldırılarını başarıyla sürdürmektedir (Tebriz’i 1603’te alır). İstanbul iki düşman arasında kalmak istemez. Avusturya ile barış önemlidir. Bu sırada sipahiler ayaklanmıştır (1603 kışı), Anadolu’da Kara-Yazıcı isyanı sürmekte (Erdel’de Osmanlı askerî harekâtı için Telhîs 78-79, krş. Naîmâ, I, 299). Belge, Sultan III. Mehmed zamanında Vâlide Safiye Sultan’ın devlet işleri üzerinde müdahalelerini göstermektedir (Yemen’de durum ve Mehmed Paşa serdârlığı için Naîmâ, I, 308, 324).

Erdel'den İstanbul'daki İngiltere elçisine gelen mektubu elçi, veziriâzama göndermiştir (Telhîs, 80). Mektup, Avusturya ile barış koşullarını içeren bir mektuptur. Erdel prensi, Avusturya'nın koşullarını bildirerek, iki taraf arasında barış için aracı olmaktadır.

Erdel, Osmanlı–Avusturya savaşından zarar görmektedir. İmparator Rodolph ile temas kurulmuş ve barış koşulları öğrenilmiştir (Mehmed Paşa'nın Macaristan serdârlığı ve Avusturya ile savaş durumu hakkında 46, 49, 51, 52, 57, 62, 67, 68 no'lu telhîsler ayrıntılı bilgi vermektedir).

44. *telhîs* bu dönemde timar rejimindeki yolsuzlukları yansıtır. Timar ve zeâmetler fiilen savaşlarda yararlıkla bulunmuş askerden alınmaktadır, "Sancakları dibinde ceng eder, hidmete yarar kimse" kalmamıştır. "İstihkakı olmuyan kimseler" timar ve zeâmetleri ele geçirmişlerdir: "Bu kadar yıllardan beri seferlerde hizmet eden askerin ellerinden dirliklerini çeküp almağla" askere nefret gelmiştir. Veziriâzam, bunun düzeltilmesi ve karşılığında, savaş bitince bu sorunun önemle ele alınması kaçınılmaz bir gerektir, der. Bu konu üzerinde sonraları lâyihacılar da önemle duracaklardır.

Sultanın bu telhîse hatt-i hümâyûnu şöyledir: "Timar ve zeâmet defterleri bana gönderilsin, buradan verilecek karara göre düzeltme işine girilsin."

Telhîslerdeki bu uyarı, Osmanlı timar sisteminde daha 1603 tarihine doğru ortaya çıkan önemli yapısal bir soruna parmak basmaktadır. Arşiv belgeleri bu tarihe doğru, zeâmetlerin harem mensuplarına *paşmaklık* adı altında tevcih edildiğini ortaya koymaktadır. Timarlı sipahilerin savaş alanında askerî hizmette yararlığını büyük ölçüde kaybetmesi (Telhîs, 81) bu gelişmenin bir nedeni olabilir. Fakat o zamana kadar "seferlerde hizmet eden" askerin elinden gelir kaynağı alınırsa, "onlar nasıl geçinür" deniyor; sorun daha sonraları daha da ağırlaşmış ve lâyiha sunan bürokratlar (bkz. Ayni Ali lâyihası ve Koçi Bey telhîsleri) tarafından "fitne ve fesâdın" başlıca kaynağı olarak kabul edilmiştir.[23] Bu kötü gelişmenin daha III. Mehmed zamanında "azîm fesâd" haline geldiğini veziriâzam ifade etmiştir. Telhîsleri (no. 24-26, 28, 33, 35-

37, 41, 42) mâlî bunalımın daha bu dönemde önemli bir problem olarak ortaya çıkmış bulunduğunu göstermektedir.

17 *Nâimâ*, I, s. 120-122.

18 1593'te Veziriâzam Sinan Paşa sefere çıktığında Ferhad Paşa pâyitahtta kaymakam atanmıştı. Papa ve Avusturya ile ittifak ederek Osmanlı Devleti'ni uğraştıran Eflak voyvodası Mihal'in durumu üzerine bkz. N. Jorga, *OİT*, III, dizin: Mihail.

19 *Nâimâ*, I, s. 120-123; Jorga, *OİT*, III, s. 151-152; H. Sahillioğlu (yay.), *Koca Sinan Paşa'nın Telhîsleri*, İstanbul, 2004.

20 Hammer, *DOT*, VII, s. 169.

21 H. Sahillioğlu (yay.), *Koca Sinan Paşa'nın Telhîsleri*, İstanbul, 2004. Sarayda çaşnigîrlikten sancakbeyi olarak çıkmış, ilk kez 1565'te Trablusşam sancakbeyi, 1567'de Mısır valisi olan Koca Sinan ve arkasında yürüyen dört vezir ile bir portresi için bkz. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Klâsik Çağ*, s. 123.

22 Bu telhîs (no. 81) ve başkalarından anlıyoruz ki bu dönemden itibaren tüfekli askere ihtiyaç hayatî bir önem kazanmıştır. Bkz. üçüncü ciltte, Ekler: H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation" ve aynı ciltte "Askerî ve Mâlî Dönüşüm" bölümü.

23 Bkz. *Kitâb-ı Müstetâb*, Y. Yücel (yay.), Ankara, 1988, dizin: timar, zeâmet; *Koçi Bey Risâlesi*, A. K. Aksüt (yay.), İstanbul, 1939, s. 24, 26, 52, 55, 57.

Macaristan Cephesinde Gelişmeler (1601-1606)

1601'den itibaren Avusturya, Macaristan'da büyük ordularla karşı saldırıya geçti. Stratejik büyük kaleler, Budin, Kanija, tehlike altına girdi. Veziriâzam İbrahim Paşa, Macaristan seferine atandı. Aynı tarihlerde Anadolu'da, Kara-Yazıcı büyük kargaşaya neden oluyordu. Yemişci Hasan Paşa o zaman İstanbul'da Veziriâzam İbrahim Paşa yerine *kaymakamlık* mevkiine getirilmişti. Yemişci, yeni akça çıkarıp mâliyede kargaşaya son vermeye çalıştı (altın flori 220'den 120'ye ve Avrupa menşeli gümüş *guruş* 80 akçaya indirildi). Macaristan cephesi *serdârı* (başkomutan) İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine, Yemişci Hasan Paşa veziriâzamlığa getirildi (23 Temmuz 1601) ve serdâr olarak ordu başına geçmek üzere hemen Belgrad'a hareket etmesi fermân olundu. Hasan Paşa mevkiinden emin olmak için ilkin İstanbul'da düşmanlarını temizledi; özellikle şeyhülislâmın yerine yeni birini getirmeye dikkat etti. O sırada Mathias, büyük kuvvetlerle Budin yolu üzerinde İstolni-Belgrad'ı almış, gelip Kanija kalesini kuşatmıştı. Yemişci Hasan Paşa acı haberi Belgrad'da aldı.

Hasan Paşa bu kritik durumda İstolni-Belgrad önüne geldi (29 Eylül 1601). Çetin bir savaş oldu, yeniçeri kaçmış, serdâr Yemişci esir düşme tehlikesiyle karşılaşmıştı. Budin tehlike altındaydı, Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa, Budin korumasına gönderildi. Hersek Mathias kumandasındaki düşman ordusu Kanija'yı kuşattı, Tiryâki Hasan Paşa'nın ünlü savunması[24] Osmanlı kaynaklarında ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Kış bastırdı, serdâr Yemişci Hasan Paşa askerin isyanı yüzünden cepheyi bırakıp Sigetvar'dan Belgrad'a dönmek zorunda kaldı (Ekim sonu). Kanija savunması ve kışın erken gelmesi, 1601 yılında Avusturya'nın büyük saldırı harekâtını sonuçsuz bırakmış oldu.[25]

Veziriâzam ve serdâr Yemişci Paşa’nın yokluğunda İstanbul’da askerin karışıklık çıkarması önlendi, kapıkuluna mevâcibi verilmiş ve sipahilere cizye defterleri dağıtılmıştı.[26]

Yemişci, ordu ile Belgrad’da oturup Macaristan’da yeni bir düşman istilâsına karşı ikmâl işleriyle uğraşıyordu (1601–1602 kışı). 1602 Haziranı’nda orduyla İstolni-Belgrad üzerine hareket etti, kuşatma sonunda kale teslim oldu. Bu önemli bir başarıydı. Serdâr oradan Erdel’e hareket etti. Budin kuşatma altında olup düşman Peşte’yi ele geçirmişti. Yemişci acele Peşte önüne geldi. Düşman, serdârı Peşte ve Budin’e yaklaştırmıyordu. Budin iki yıldır düşman kuşatması altında yardım bekliyordu. Nihayet, asker Budin’e girmeyi başardı. Sonbaharda Yemişci, Budin önünden Varadin’e, oradan Belgrad’a çekildi (Eylül 1602). Bu sırada İstanbul’da büyük olaylar patlak vermiş, sipahiler yeniden ayaklanmışlardı.[27]

Kara-Yazıcı, Dîvâne Hasan, Deli Hasan[28] ve yoldaşları ile Celâlîlerin Anadolu’da eşkıyalıkları, İstanbul’da büyük heyecan ve telaş uyandırıyordu. Sipahiler, pâdişahı Ayak Dîvânı’na çağırdılar. Yeniçeri ve sipahi ağalarının katılımıyla yapılan meşveret meclisinde (5 Ocak 1603) asker, rüşvetçi kapıağası (Bâbussaâde ağası) ve yandaşları aleyhinde konuştular. Asker ocakları, Kapıağası Gazanfer Ağa’nın devlet işlerinde üstün nüfuz sahibi olmasına, Celâlîlere karşı gönderilecek kumandanları onun seçmiş olmasına karşı idiler. Kendisini rüşvetçilikle suçlamakta idiler.[29]

Âsî sipahiler, Vâlide Safiye Sultan’ın sürgün edilmesini istiyor ve “Mürteşîler âlemden gitmeyince fitne ve fesâd” ve Anadolu’da eşkıyalık son bulmaz diyorlar,[30] pâdişahın Bâbussaâde’ye çıkıp şikâyetlerini dinlemelerini istiyorlardı.[31] Sipahi ayaklanmasının gerçek nedenini, tarihçi Mustafa Âlî açıklar: “Müdebbire-i mülk ü devlet” diye andığı Vâlide Safiye Sultan’ın Yahudi kethüda Kira ile beraber, cizye vesair vergi iltizamlarını, özellikle sipahilere ait cizye tahsilini kontrolleri altına alması.[32] İngiliz elçisi Lello, Vâlide Safiye Sultan’ın oğlu Sultan Mehmed’e “her istediğini yaptırdığını” belirtmektedir. Safiye–Kira yolsuzluklarına karşı sipahiler, Kira’yı ve işbirlikçi oğullarını feci şekilde katlederler. Ayaklanma aynı

zamanda Vâlide Safiye Sultan'ın devlet idaresinde kurduğu kontrole karşı idi.

Pâdişah Ayak Dîvânı'nda, Bâbussaâde'de tahtta oturup ağaları kabul etti. Ulemâ da bu olağanüstü toplantıda hazır bulundu. Sipahi *zorba*larından Hüseyin Halife, "Öte yakada olan Celâlîler ... memâlik-i İslâmiyye ihtilâli bu hale gelmiş iken vükelâ-yi saltanatları olanlar sana bildirmeyüp ... her birini getürüp teftiş eyleyüp" hepsini cezalandırmalısın, diye pervasızca konuştu. Celâlîler bunun üzerine Hüsrev Paşa'nın rüşvetle serdâr atanmış bulunduğunu söyleyerek, saray ağaları Gazanfer ve Osman Ağa'nın idamını istediler. Asker ocakları, rivâyette Şehzâde Mahmud'u tahta çıkarmayı düşünüyorlardı.

Hasan Beyzâde, "az kaldı ki hal'-i saltanat [sultanın tahtından indirilmesi] olayazdı" diye karşılaşmayı değerlendirir; hatta Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'yi tahta oturtmayı düşündüklerini açıklar. III. Mehmed'in oğlu Şehzâde Mahmud, babası aleyhine komploya dahil olmakla suçlanıp boğduruldu.

Aynı zamanda Macaristan ve İran cephelerinden bozgun haberleri gelmekte idi (1603). Şah Abbas, Tebriz'i işgal etmiş, Kars üzerine yürümüş, bir Avusturya ordusu da Budin'i kuşatma ile tehdit etmekte idi. Son olaylar, Osmanlı tarihinde gayet önemli bir gelişmeyi işâret etmektedir. Olağanüstü bunalımlarda pâdişahın, Bâbussaâde'de (Kapı) tüm devlet büyükleri ve ulemâ ile şikâyetçileri kabul edip kararı vermesi bir devlet geleneğidir. Olaylar, askerin ayaklanıp isteklerini kabul ettirdiğini göstermiştir. Bürokrasinin başı olan reîsülküttâb[33] Hasan Beyzâde, *Tarih*'inde, askerin bu hareketini kesinlikle kötüler. Sipahilere karşı hareketle isyanı bastıran yeniçerilerin, devlet işlerinde baskısı bu tarihte başlatılır (Şubat 1603).

Olaylar üzerine pâdişah adam göndererek, ordu ile Macaristan seferinde bulunan veziriâzam ve serdâr (başkomutan) Yemişci Hasan Paşa'yı, acele İstanbul'a çağırttı. Harmanlı'ya geldiği sırada Yemişci Hasan Paşa'ya karşı isyan halindeki sipahilerin hücumundan kaygı duyuluyordu. Kaymakam Mahmud Paşa ile iki

kadıasker kendisiyle buluştular. Fakat ayaklanan sipahi zorbaları, şeyhülislâmdan paşanın katli için fetvâ almışlardı.[34]

Fetvâyı kadıaskerler tasdik ettiler. Sipahi zorbaları fetvâlarla Yemişci Paşa'nın katli için pâdişaha *telhîs* gönderdiler.[35] Telhîste zorbalar, istekleri kabul olunmazsa pâdişahı tehdit etmekten geri kalmıyorlardı. Kaymakam Mahmud Paşa, Yemişci'nin yerine geçmek istiyordu; rivâyete göre zorbalara 30.000 altın vaat etmişti.

Sultan Ahmed'in bu telhîse yanıtı dikkate değer: "Veziriâzamdan sudûr iden cümle umûr benim ma'rifetim [bilgim] dâhilindedir, benimle vezirim arasına kul [sipahiler] niçün müdâhale ider." Fâtih Sultan Mehmed'den beri cârî kanûna göre, veziriâzam yalnız ve yalnız pâdişaha hesap verir, araya kimse giremez. Pâdişahın devlet idaresinde, bu temel kuralı anması yerinde ise de zorbalara dayanan Kaymakam Mahmud Paşa bu kuralı çiğnemekteydi. Devlet işlerinde kargaşaya işaret eden Koçi Bey, bu devirde bu temel kuralın bırakıldığı noktası üzerinde durmaktadır. Şimdi paşalar, sipahilerin veya yeniçerilerin arka çıkmasıyla mevkilerini koruyabiliyorlardı; açıkça, iktidârı asker belirliyordu (Tırnakcı Hasan Paşa idama mahkûm iken yeniçerinin arka çıkmasıyla idamdan kurtulmuştur).

Sonuçta pâdişah, Veziriâzam Yemişci Hasan Paşa'yı desteklemeye karar verdi, Kaymakam Mahmud Paşa'nın idamını emretti.[36] Sipahilerin müdahale edeceğini hatırlatanlara Veziriâzam Yemişci'nin cevabı ilginçtir, "Sipahi zorbalarına karşı yeniçerilerimi harekete geçiririm",[37] "Yeniçeri hemân rızâ-yi hümâyûnlarına bakarlar"[38] dedi. Mahmud Paşa, sipahi zorbalarına güveniyor, Veziriâzam Yemişci Hasan ise yeniçerilere dayanıyordu.[39]

Pâdişahın tutumunu öğrenen sipahi zorbaları, "Pâdişah-i 'âlempenâh ber-mûceb-i fetvâ Hasan Paşa'yı katl eylemedi, biz kendimüz sarayına varup onu katl iderüz dediler, kalkup At-Meydanı'na vardılar."[40] Zorbalar, kapıları kırıp veziriâzamın evine girmeyi başaramadılar. Yemişci Paşa, o sırada kıyafet değiştirerek yeniçeri ağalarının bulunduğu saraya gidip sığınmıştı. Bu andan itibaren sipahiler ile yeniçeriler karşı karşıya geldiler. Göz tanığı Hasan Beyzâde de, ağalar sarayına vardı ve yeniçerinin emriyle bir *telhîs* (rapor) yazarak olanları pâdişaha arz etti –zorbalara katılan

Şeyhülislâm Sun'ullah'ın hakkından gelinmesini istiyordu.[41] Komplonun başı sayılan Sun'ullah'ın azledilip Rodos'a sürgün gönderilmesi, yerine güvenilir biri olarak eski kadıaskerlerden Mustafa'nın atanması arz ediliyordu.

Pâdişah ve onun mutlak vekîli Veziriâzam Yemişci Hasan Paşa'ya karşı Şeyhülislâm Sun'ullah, sipahi zorbaları ve iddiaya göre 30.000 altın rüşvet parası gönderen Celâlî reîsi Kara-Yazıcı'yla ittifak etmişlerdi. Bu komplo karşısında veziriâzam ve sipahilerin rakibi olan yeniçeri ocak ağaları birleşiyor ve son söz sahibi pâdişaha başvuruyorlar. Pâdişahın nasıl karar vereceği hayatî önem taşıyordu.

Yemişci Hasan Paşa, sipahi zorbalara karşı geceleyin tüm askerî birliklere *buyruldu*lar göndererek savaş hazırlığı yaptı. Bunlar arasında başta yeniçeriler olarak cebeci, topçu, top-arabacıları, tersane donanma erleri ve yardımcıları vardı. Bütün bu grupların silâhlarıyla seher vakti gelip Süleymaniye Câmii'nin hareminde hazır olmaları emrolunuyordu. Buyrulduda, bu emre karşı çıkacaklar pâdişaha isyan etmiş sayılacaktır, deniyordu. Veziriâzam, pâdişahın mutlak vekîli sıfatıyla bu önlemleri alma yetkisine sahipti.

Tüm hazırlıklar pâdişaha bildirildi. Herkesten önce yeniçeriler, ağaları Ferhad Ağa kumandasında buluşma yerine gelip hazır oldular.

Pâdişahtan gelen hatt-i hümâyûn (pâdişahın el yazısıyla fermânı): "Siz ki yeniçeri kullarımsız... yüzünüz ağ ola, ecdâd-i izâmımızdan bu âna gelince, sizden hiyânet sâdir olmayup rızâ-i şerîfimiz üzeresiz ... vezîr-i a'zamuma muti' olup bu zorba eşkıyasınun haklarından gelinmesine mu'âvenet eyliyesiz" diyordu. Pâdişahın hattı okunduğunda yeniçeriler bir ağızdan dualar edip alkışladılar. Yeniçeriler pâdişaha şu sözlerinin iletilmesini rica ettiler: "Şimdiye dek müfti olanlarda fitne vü fesâda sâ'î yoğ idi." Bu yüzden Kara-Yazıcı'dan para alıp sipahi zorbalarıyla işbirliği yapan, onlara uyup fetvâ yazan ve "âlemi fesâda veren" Sun'ullah'ın azlini, müftiyle işbirliği eden Kaymakam Mahmud Paşa'nın katlini istediler. Sipahilerden zorba-başı olanların teslimi de istekleri arasında idi. Bu istekleri yerine getirilmezse, "Cümlesinin katli lâzım gelür" diyorlardı. Telhîs, ağaları tarafından yeniçerilere açıklandı. O sırada

sipahi zorbaları da At-Meydanı'nda toplanmış bulunuyordu. Pâdişahın emri sipahilere okunup başlarındaki "zorbaların" teslimi istendi.

Pâdişah, Sun'ullah'ın azlini ve yerine Mustafa Efendi'nin atanmasını emreden hattını veziriâzama gönderdi. Yemişci, yeni şeyhülislâma büyük saygı gösterip kendisini vezirlerin üst yanına oturttu.[42] Yeni şeyhülislâmdan fetvâ alındı. Listede belirtilen sipahi zorbaların teslimi hakkındaki fetvâda "itaat itmeyüp (zorbaları) teslimden imtinâ... edenler" âsî ilân olundu ve katl ile topluluklarının dağıtılacağı bildirildi. Her şey kurallara göre düzenlenmekteydi. Pâdişahın emriyle beraber şeyhülislâmın fetvâsı harekete meşrûluk kazandırmaktaydı.

Sipahiler isyanı sürdüren zorbaları teslim etmediler, hepimiz ölürüz vermeyiz, pâdişahımız sipahilerden vazgeçemez, diye direndiler.[43] Hiddetlenen Yemişci Paşa, "Sa'âdetlü Pâdişah anların kulluğundan (vaz) geçmişdür, şöyle ki matlûb olanları virmezlerse defterlerini ateşe atıp bu denlü asâkir ile üstlerine varmamuz mukarrerdur, hâzır olsunlar" diyerek sur kapılarını kapattı, bu cesur yanıtı öğrenen sipahiler kaçacak delik aradılar; yeniçeri ağası Ferhad Ağa hemen yeniçerilerle Süleymaniye'den harekete geçti, şehri dolaşıp zorbaları ele geçirmeye çalıştı. Yemişci Paşa, yeniçeri ağasının sarayında harekâtı izliyordu.

Sun'ullah bulunamadı. Bir gün bir gece böyle geçti, ertesi gün sarayda Bâbussaâde önünde toplanan Ayak Dîvânı'nda, vezirler, mansıb sahibi olan ve olmayan tüm ulemâ, kapıkulu ve başka birliklerin ağaları bir arada olağanüstü toplandılar.

Pâdişahın huzurunda itaatlerini gösterdiler, "müşâvereler olındı", sonra asker önde, pâdişah huzurundan ayrıldılar. Veziriâzam, ulemâyla harekât merkezi At-Meydanı'nda yeniçeri ağasının sarayına geldi. Meydanda başarı şenlikle kutlandı. Sipahiler ağası Mustafa, ayaklanmanın zorbaları Poyraz Osman ile Öküz Mahmud'u getirip paşaya teslim etti. Poyraz Osman'ın, paşa önünde itirafları ilginçtir:

Şeyhülislâm Sun'ullah, vezirler ve kadıaskerler ittifak halinde bu ayaklanmayı hazırlamışlar. Osman'ı, kaymakam Mahmud Paşa'ya

götürmüşler, o da ayaklanma hazırlığının nedenlerini kendisine anlatmış ve yoldaşlara 30.000 altın dağıtılacağını bildirmiş; bize katılmazsan yalnız kalırsın demiş.

Osman'ın anlattıkları sipahi isyanını, Sun'ullah ve Mahmud Paşa'nın hazırladığına kuşku bırakmaz. Sipahiler ağası Mustafa zorba-başı Osman'ı saraya götürdü, pâdişah huzurunda itirafları üzerine boynu vuruldu. Öteki "zorbalar" da birer birer yakalanıp idam olundular.[44] Tüm bu olayların göz tanığı Hasan Beyzâde'ye göre, Veziriâzam Yemişci Hasan Paşa, yeniçeri sayesinde sipahi ayaklanmasını bastırınca pâdişahın büyük iltifatına erişti, bundan gururlanıp birtakım haksız idamlara girişti, paşaları sürgüne yolladı.[45] Yeniçerilerin desteğiyle fazlasıyla güç kazanan Yemişci dikkatsiz davranıyor, pâdişaha ne arz etsem kabul eder, iddiasında bulunuyordu.[46] Yeniçerilerin sipahi avları sebebiyle, "tenhâ düşürdükce katlider oldular, husûsâ İstanbul'dan taşra olan bilâd ve emsârda [şehirlerde] bu iki tâ'ife arasında" düşmanlık eksik olmuyordu.

Yemişci Hasan Paşa özellikle yeniçeri desteğiyle, Vâlide Safiye Sultan'ı sürgüne göndermek cesaretinde bulundu. Harem ona karşı idi. Rakipleri onun, yeniçeriye güvenip pâdişah emirlerini dinlemeyeceğinden, hatta pâdişahın kendisini azil kararına karşı koyacağından kuşkulanmaya başladılar.[47] Dolayısıyla, bu tarihte yeniçerilerin idarede baskısından söz edilebilir. Yeniçeri–sipahi rekabeti, idareciler için bir denge sağlıyordu, denebilir.

O zaman ulemâ tarafından pâdişaha yeniçeri aleyhinde *tezkireler* gönderilmeye başlandı (bu dönemlerde sorumlu olmayanlar pâdişaha bu gizli raporları sunabilirdi, buna tezkire denir).

Nihayet, baskılar sonucu Yemişci Hasan Paşa'dan sultanın mührü alınıp azl olundu.[48] Bunu öğrenen yeniçeri ocak ağaları ayaklanıp o gece şeyhülislâm ve kadıaskerlere gidip, *möhr-i hümâyûnu* hemen Yemişci Paşa'ya verdirmezseniz, sizi kitaplarınızla birlikte yakarız, tehdidinde bulundular (veziriâzamın sultanın mutlak vekîli olduğunu göstermek üzere möhr-i hümâyûn verilir, o da bunu göğsünde saklardı). Pâdişah kapısından bir yanıt gelmedi, tüm yeniçeriler pâdişah sarayına yürüdüler, sultandan mührünü istediler.

Sultan, gece Cerrâh Mehemmed Paşa’ya möhr-i hümâyûnu göndermişti.

Şeyhülislâm, yeniçeriyi, iktidar sahibinin pâdişah olduğunu söyleyerek sakinleştirdi: “Vezâretle ne alâkanız vardır. Pâdişah-i İslâm istedigini istihdâm eyliye” dedi. Direnen bazı ocak ileri gelenleri, sonunda yola getirildi; Yemişci Paşa’yı kaçıp saklandığı Südlice bahçesinde yakalayıp katlettiler.[49] Sonunda pâdişahın otoritesi herkesçe tanınmış oldu. İdam olunan Yemişci Hasan Paşa, Sarâ-yi Hümâyûn’da pâdişah yanında iç-oğlanı olarak hizmette bulunduktan sonra *çıkmada* dış valiliklerde bulunmuştu. 1601’de İstanbul’da kaymakam olarak bulunduğu sırada, Veziriâzam Damad İbrahim Paşa’nın ölümü üzerine onun makamına getirilmişti (22 Temmuz 1601). Anadolu’da Celâlîlere karşı başarısı (Ağustos 1601) onları sindirmiş, oradan acele, Avusturya cephesine gönderilmişti (Eylül 1601). Avusturya ordularının başarısı ve payitahttaki iktidar mücadelesi dolayısıyla barış zorunlu bir hal almıştı.

Zsitva-torok Antlaşması Maddeleri

1606 Zsitva-torok barışının esas maddeleri şöyle özetlenebilir: 1. İmparatorun ödemekte olduğu yıllık 30.000 altın haraç kalkıyor. 2. Sultana bir defada harp tazminâtı olarak 200.000 guruş (yaklaşık 67.000 altın) ödenecektir. 3. İmparator her üç yılda bir sultana hediyeler gönderecektir. 4. Karşılıklı yazışmalarda imparator, pâdişahla eşit zikredilecektir. 5. Avusturya hükümdarı için kral unvanı yerine Roma çesarı (imparatoru) unvanı kullanılacaktır. 6. İki taraf karşılıklı sınırlara tecavüz etmeyeceklerdir. 7. Sınır anlaşmazlıkları Budin beylerbeyi ile Avusturya Raab kale kumandanı arasında görüşülecek ve bir hükme bağlanacaktır. 8. Bu antlaşma, daha sonra gelecek sultan ve imparatorlar için de geçerli sayılacaktır. 9. Bu antlaşmaya İspanya kralı da iştirak etmiş sayılacaktır.

Güçlükle barışa erişilmiş olup bu antlaşma Avrupa’da Osmanlı üstünlüğüne son veren bir belgedir.

24 Hasan Beyzâde, Peçevî (Peçuyi) ve Abdülkâdir'i özetleyen *Nâimâ*, I, s. 268-288, "pâdişahın tebrik hattı", s. 290-291, kışın erken bastırmasının düşman ordusunun perişanlığına neden oluşu.

25 Düşmanın Kanija önünde bıraktığı büyük toplar Belgrad'a getirilmiştir; bkz. *Nâimâ*, I, s. 292-93.

26 *Nâimâ*, I, s. 297.

27 *Nâimâ*, I, s. 297. Yemişci Hasan Paşa'nın (veziriâzamlığı 1601-1603) pâdişaha telhîsleri ve Sultan III. Mehmed'in emirleri (hatt-i hümâyûnlar) dönemin en önemli olayları ve verilen kararlar hakkında birinci elden kaynağımızdır. Vekâyinâmelerin verdiği bilgileri böylece tamamlamak imkânı vardır. Telhîsleri aşağıda özetlenmiş, asılları Ekler'de sunulmuştur.

28 *Hasan Beyzâde Tarihi*, III (metin), yay. Ş. N. Aykut, Ankara 2004, s. 682; *Nâimâ*, I, s. 313-317; İngiliz elçisi Henry Lello'nun hatıraları için bkz. *Babıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, Orhan Burian (yay.), Ankara, 1952; N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, İstanbul, 2008, s. 210-212.

29 *Hasan Beyzâde*, s. 690.

30 *Hasan Beyzâde*, s. 690.

31 *Hasan Beyzâde*, s. 691.

32 Safiye Sultan üzerinde Venedik kaynaklarına göre M. P. Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica*, XXXII (1998), s. 9-32; N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 218-220.

33 Bkz. H. İnalcık, "Reîsülküttâb" *ME IA*.

34 Hasan Beyzâde, Yemişci Hasan Paşa ile beraber olup olayları göz tanığı olarak anlatır, s. 693-697.

35 Yemişci Paşa'nın yerine göz diken Kaymakam Mahmud Paşa, Yemişci'nin tezkiresini sipahi zorbalarına vermişti (*Nâimâ*, I, s. 310).

36 *Nâimâ*, I, s. 312; *Hasan Beyzâde*, s. 702 fetvânın veziriâzama getirildiğini yazar. Hasan Paşa, fetvayı Hasan Beyzâde'ye göstermiştir. Mahmud Paşa kaçmış ve Yemişci'nin katline ait fetvâyı beraberinde götürmüştür.

37 *Hasan Beyzâde*, s. 700.

38 *Hasan Beyzâde*, s. 700 ve *Nâimâ*, I, s. 311, bu ifadeyi pâdişaha atfeder.

39 *Nâimâ*, I, s. 312-315.

40 *Hasan Beyzâde*, s. 702-703; *Nâimâ*, I, s. 312: "Çün pâdişah fetvâ ile 'amel itmeyüp Hasan Paşa'yı himaye eyledi; biz sarayına varır kendimiz katl ideriz deyu Atmeydanı'na varup." *Nâimâ*, I, s. 312: "Hasan Paşa ... zevcesi sultan mekânına karîb bir odaya girdi, zira henüz zifâf vâkî' olmamış idi." Kaynak *Hasan Beyzâde*: "Gerçi *sultana bir sene mukaddem* nikâh olmuş idi. Leyle-i zifâf olmamağla." Nâimâ'nın kaynağını noksan aktardığına bu bir misâldir.

41 *Hasan Beyzâde*, s. 705-707; Hasan Beyzâde'yi özetleyen *Nâimâ*, I, s. 312-313.

42 *Hasan Beyzâde*, s. 716.

43 *Hasan Beyzâde*, s. 719.

44 *Hasan Beyzâde*, s. 728-735.

45 Ayrıntılar için, *Hasan Beyzâde*, s. 735-745.

46 “İltifât-i Şahî’ye magrûr ve ârz itdüğüm redd olunmaz” dermiş (*Hasan Beyzâde*, s. 736).

47 *Hasan Beyzâde*, s. 741.

48 Paşa azledildiğini gördüğünde Hasan Beyzâde’ye, Vâlide Safiye Sultan’a hitaben düşmanları hakkında bir “şikâyetnâme” yazdırmış.

49 *Hasan Beyzâde*, s. 746-747.

XVII. YÜZYILA GİRERKEN
PÂDİŞAH
SARÂ-Yİ HÜMÂYÛN
ORDU

Pâdişah

Osmanlı Pâdişahı, Pâdişahlık

Bin yıllık Orta-Doğu geleneğini izleyen Osmanlı devlet düzeni saltanatın, otoritenin yüksek karar birliği ve dokunulmazlığı inancına dayanır; pâdişah, *mâlikü'l-mülk*'tür. Ülkenin, devletin tek sahibidir. Bu prensip korunduğu sürece devlet düzeni kargaşadan korunmuş olur. Osmanlı devlet düzeninde her karar son kertede, pâdişahın mutlak "emr ü fermânı" olarak çıkar.[50] *Küttâb*'ın –bürokratların– usûlünce formüle ettikleri fermânlar daima "fermân men-lehülemrindir" (karar emir sahibinindir) formülü ile son bulur.

Pâdişah, mutlak otoritesini, gerçek hayatta *vekîl-i mutlak*ı veziriâzama (sadrazam) bırakmıştır. Önemli kararlar, pâdişahın bizzat eliyle yazdığı fermân yani *hatt-i hümâyûn* ile verilir. Pâdişah bizzat bulunmadığı seferlerde, idam cezaları da dahil, mutlak icra yetkisini özel bir fermânla *serdâr-i ekrem* sıfatı verilen veziriâzama devreder. Bunun sembolü olarak veziriâzama kişisel mührünü (*möhr-i şerîf*) verir, veziriâzam bunu devamlı koynunda saklar. Mührün geri alınması vekâletin sonunu gösterir. Veziriâzam, pâdişah adına mutlak otorite sahibidir, *vekîl-i saltanat*tır. Özel beceriler isteyen mâliye (bâb-i defterî, defterdârlık) özerk olmakla beraber, kararları veziriâzama sunmak, onun onayını almak zorundadır. Bu temel devlet düzeni, özellikle III. Murad'ın (1574–1595) sorumsuz idaresi zamanından başlayarak bozulmuştur. Kararların uygulanması, belli bir düzen içinde *küttâb*ın –bürokratların– işidir. Bürokrasi, "dâire-i adâlet" formülüyle özetlenen pratik bir devlet-adâlet felsefesine göre hareket eder. Pâdişahı öven yazılar, her şeyden önce onun *âdil* olduğu noktasını belirtirler.

Osmanlı devlet sisteminde bu düzen, özellikle Fâtih Sultan Mehmed (1451–1481) döneminden beri yürürlüktedir. Devlet işleri pâdişahın doğrudan kontrolü altındadır. Bürokrasi tarafından

formüllendirilen her emir mutlaka pâdişah emri olarak çıkar. Çünkü devleti kuran, devletin (mülkün) sahibi pâdişahtır. Tanrı'nın devleti ona bağışladığına inanılır. Pâdişahlık Tanrı'nın bir bağışıdır. Otoritenin kaynağı Tanrı'dır. Onun dışında hiçbir siyasî otorite sahibi olamaz. Osmanlı Devleti'nde bu prensip o kadar derinliğine yerleşmiştir ki, bir pâdişah ölünce onun hayatında yaptığı bütün tasarruflar, atamalar düşer, hânedândan yerine geçen halefi berâtları yenilemezse, vezir, vali hiç kimse icra yetkisine sahip değildir, icraatları meşrû sayılmaz. Kanunî'nin ölümü (1566) ile bu tip mutlak pâdişah otoritesini temsil edemeyen pâdişahların (1566–1603 döneminde II. Selim, III. Murad, III. Mehmed) tahta gelmesi üzerine Osmanlı tarihinde otorite birliğinde dağınıklık ve sorumsuzluk dönemi başlamıştır. Bu kargaşa dönemini eleştiren deneyimli bürokratlar (Selânikî, Mustafa Âlî, Ayni' Ali ve *Kitâb-i Müstetâb* yazarı) başlıca şu sorun üzerinde durmuşlardır: Birtakım sorumsuz *nedîm-musâhib*lerin veya şeyhlerin müdahalesiyle pâdişahın –ve vekili veziriâzamın– mutlak otoritesi prensibi uygulanmamıştır.

Veziriâzamın pâdişahın mutlak vekîli olduğu hükmü *Fâtih Kanûnnâmesi*'nde şöyle belirtilmiştir: "Bilgil ki, evvelâ vüzerâ ve ümerânın vezîr-i a'zam başıdır, cümlenin ulusudur; cümle umûrun vekîl-i mutlakıdır." Pâdişahların doğrudan doğruya Dîvân toplantılarına başkanlık yapmadığı dönemde son kararı almak için Dîvân üyeleri pâdişaha 'Arz-Odası'nda işleri arz ederlerdi. Dîvân üyeleri vezir ve kumandanların belli günlerde 'Arz-Odası'nda pâdişah huzuruna çıkarak Dîvân kararlarını arz etmeleri ve son kararı pâdişahtan almaları suretiyle pâdişahın mutlak kontrolü yerine getirilirdi, bu merâsim bir geleneği yerine getirmekten ibaret ise de, önemli işler üzerinde yüksek otorite sahibine müdahale ve son kararı verme olasılığı sağlanmış olurdu. Olağanüstü durumlarda pâdişah devlet büyüklerini, ulemâyı, bürokratları, kumandanları genel bir toplantıya, *meşveret* meclisine çağırır, alınan kararların pâdişahca tasdik edilmesi gerekirdi. Bazen bağlayıcı olması için karara ulemâ tasdikiyle yemin verilirdi.

Pâdişah için ikinci bir kontrol yolu, önemli işler hakkında pâdişaha *telhîs* sunmak ve onun hatt-i hümâyûnunu, emrini almakla

gerçekleşirdi (Ekler'de Topkapı Sarayı Arşivi'nden çeşitli telhîsler verilmiştir). Pâdişahın onayını almak üzere telhîs, bir keseye konup mühürlenir ve *telhîs kesesi* pâdişaha gönderilir. Pâdişahın onayını içeren telhîs, *telhîsci ağa* tarafından paşa kapısına, veziriâzama götürülür, teslim olunurdu. Kimi zaman pâdişah kendisi bir iş veya sorun hakkında doğrudan yazılmış bir yazı gönderir, ondan telhîs isterdi. En yüksek düzeyde kararlar, bu yolla alınırdı. Birçok telhîs,Topkapı Sarayı Arşivi'nde saklanmış olup bazıları paşaların telhîs mecmualarında bize kadar gelmiştir.[51]

Ünlü Alman sosyoloğu Max Weber, devletler tipolojisinde Osmanlı hükümdarlığını, kanûnlar üzerinde erk sahibi müstebit otokrasi olarak tespit eder ve bu özel devlet tipine *sultanizm* terimini uygun bulur.[52] Osmanlı pâdişahı mutlak iktidar sahibidir, doğrudur. Fakat tarihî bir gerçektir ki, pâdişahın iktidarını, İslâmî *Şerîat*, ataların koyduğu *kanûnnâmeler* ve geleneksel adâlet prensibi sınırlandırmıştır. XVII. yüzyılda iki pâdişahın katli, asker ve esnaf isyanları bu esaslar ileri sürülerek meşrûlaştırılmış, ayaklanmalarda Şerîat'ın temsilcisi ulemâ, hareketi meşrûlaştırmaları için daima fetvâlarıyla önde görülmüştür. *Lâyiha* sunan bürokratlar daim *kanûn-i kadîm* ve *adâlet* prensipleri üzerinde durmuşlardır.

XVII. yüzyılda asker ocaklarının, hatta halkın, Ayak Dîvânı'nda pâdişah huzuruna çıkarak önemli kararlar alındığı görülür. Eskiden önemli davalarda pâdişahlar, doğrudan doğruya Dîvân toplantılarına başkanlık ederler ve son karar onun sözüyle alınırdı. Bu âdet terk olunduğu zaman da Dîvân'da perde ile örtülü pencere arkasında onun daima hazır bulunduğu düşünülürdü. Kanunî Süleyman önemli işler görüşülürken daima perde arkasından dinler ve son kararı kendisi verirdi. Bu önemli kural kendisinden sonra gelen üç pâdişah zamanlarında gözetilmemiştir. Fâtih döneminden başlayarak Dîvân'da alınan kararlar, Bâbussaâde arkasındaki '*Arz-Odası*'nda kendisine sunulur ve onayı alınırdı. Âdil bir pâdişahtan zaman zaman doğrudan doğruya reâya ile temasa geçmesi istenirdi. Ayasofya Câmii'nde namaz günleri veya bir ava çıkışta pâdişah halktan *rik'a* (dilekçe) kabul ederdi. Osmanlı pâdişahları bunu daima önemle yerine getirmişlerdir.

Pâdişahın son karar mercii ve veziriâzamın onun mutlak vekîli olması kuralı, Kanunî'den sonra gelen pâdişahlar döneminde ihmâl olunmuştur. İdarede düzensizlikler hakkında XVI. yüzyıl sonları XVII. yüzyıl başlarında *lâyiha* (rapor) veren bürokratlar tarafından, bu temel kuralın terk olunmuş bulunması idarede kargaşanın başlıca nedeni sayılmıştır. Onlar, devlet işlerinde önemli kararların sarayda pâdişaha yakın sorumsuz kişiler, musâhib-nedîmler, vâlide sultanlar, müneccimler, pâdişah hocaları, şeyhler tarafından verildiğini; sonuçta hazinenin, *hâs* ve timarların, kadılıkların yağma edildiğini belirtirler. Bu gözlem tam gerçeği yansıtır; eski düzen, eski kanûn ve nizâm, *Devlet-i 'Aliyye'*nin temel direği yıkılmıştır.

Kanunî'den sonra II. Selim (1566–1574) çoğu vaktini *işret meclislerinde,*[53] hamam âlemlerinde geçiren bir pâdişah olarak tanınır.

Gelenekçi tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde kargaşaya düşmesini III. Murad (1574–1595) döneminden başlatmakta haklı görünmektedirler. Modern tarihçi, anarşi ve çöküşün gelişinde genel ekonomik koşulları, özellikle Avrupa'da bilim ve teknolojide, taktik ve silâhlarda meydana gelen ilerlemeyi, Askerî Devrim'in yıkıcı etkilerini birinci derecede dikkate almak zorundadır.[54] Osmanlı devlet sisteminde tek ve mutlak otorite kaynağı olan pâdişahlıkta meydana gelen bozulmayı, kötüye gidişin temel etkenlerinden biri olarak hesaba katmak gereği ortadadır. Özellikle, Avrupa Askerî Devrimi, Osmanlılarda halktan tüfekli askerî birliklerin, sekban ve sarıcaların ortaya çıkması yapısal değişiklikler getiren temel değişmelerden başlıcasıdır.

Burada özellikle belirtmeye çalıştığımız nokta, pâdişahın mutlak otoritesi, tüm imparatorluk çatısını tutan kilit taşıdır; 1574–1623 döneminde bu temel kural etkisini yitirmiştir. Tek ve mutlak pâdişah otoritesinin gevşemesiyle beraber, 17. yüzyılda geleneksel yapıda meydana gelen temel değişiklikler şunlardır:

I. Şehzâdelerin sancağa gönderilmesi yönteminin kalkması; haremde bir dairede hapis tutulmasına dayanan *kafes* sistemi sonucu tipik Osmanlı pâdişahının kaybolması.

II. III. Murad (1574–1595) döneminde pâdişah, harem kadınlarına bağımlı hale düşmüştür. Sultan Murad üzerinde nüfuz sahibi kadınlar başta, Vâlide Sultan Nûrbânû, onun ölümünden sonra pâdişahın hâsekisi Venedikli Safiye, pâdişahın kız kardeşi Sokollu'nun eşi Esmâ Sultan ve pâdişaha câriyeler sunan Canfedâ Hatun,[55] haremin başı vâlide sultanlar pâdişahlar üzerinde hâkim hatunlar olmuş, genel politikada ağır basan bir rol sahibi olmuşlardır (*Tagallüb-i Nisvân*).

50 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Pâdişahı", *AÜ SBF Dergisi XIII* (1958), s. 68-79.

51 Önemli devlet işleri üzerinde veziriâzam telhîs örneklerinin bir kısmı C. Orhonlu tarafından yayımlanmıştır: *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul, 1970, telhîs hakkında s. XVII-XXIX. Bu ciltte yer alan Ekler bölümünde Topkapı Sarayı Arşivi'nden çıkardığımız telhîsleri yayımlamaktayız. Birçok telhîs mecmuaları bize kadar gelmiştir, bir listesi Orhonlu tarafından yayımlanmıştır (*a.g.e.*, s. XXV-XXII).

52 H. İnalcık "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Policy", *Princeton Papers*, I (1992), s. 69-72.

53 İşret meclisleri üzerine bkz. H. İnalcık, *Has-Bağçe'de 'Ayş u Tarab*, İstanbul, 2012.

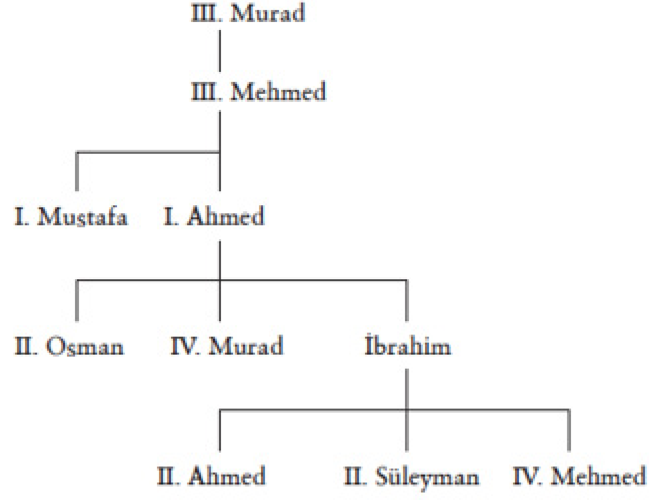
54 Bu sorular için üçüncü cildin Ek'inde "Military and fiscal Transformation, 1600-1700" adlı makaleye ve aynı ciltteki "Askeri ve Mâlî Dönüşüm" bölümüne bakınız.

55 Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy".

Şehzâdeler

Şerîat'ta ergenlik yaşı 12'dir, bu sıfatla 12 yaşında şehzâde lalalarıyla birlikte sancak idaresine gönderilir. Sancak idaresine gönderilen son şehzâde III. Mehmed'dir (1595–1603). Ondan sonra şehzâdeler, haremde, *Kafes* denilen dairede hapis tutulmaya başladı. Pâdişah olacak en yaşlı şehzâde Kafes'ten alınarak tahta oturtuluyordu. Kafes'ten tahta çıkan ilk pâdişah, I. Ahmed'dir (1603–1617). Kafes, vâlide sultan ile darussaâde ağasının gözetimi altında idi. O dönemde şehzâde, babası sultanın sağlığında ata binip gezintiye çıkmak, ok atmak, gürz kullanmak gibi savaş sporları yapmakta, avlanmakta serbestti. Dış âlemle temaslarına izin verilmezdi. *Şimşirlik*'te câriyeleriyle yaşar, kendi hazinesi ve kileri olurdu. Kuyumculuk gibi bir işle uğraşır, vakit geçirirdi. Kargaşa zamanlarında üstünden kilitli bir odaya kapatılırdı (I. Mustafa örneği). Kafes, gerçekte korku ve acı içinde yaşanılan bir hapishanedir. II. Süleyman (1687–1691), IV. Mehmed döneminde 40 yıl kafes hayatından sonra kendisini tahta çıkarmaya götüren ağaya şöyle konuşmuştur: "Kırk yıldır bir karanlık yerde mahbûs ve hayattan me'yûs iken yeniden dünyaya gelip gözüm açtım." Süleyman kendisini Kafes'ten çıkarıp tahta götürmek için gelen darussaâde ağasına inanmadı: "İzâlemiz emir olundu ise söyle, iki rek'at namaz kılayım, andan emri yerine getir; sabâvetimizden beri 40 yıldır hapis çekeriz; her gün ölmektense bir gün evvel ölmek yeğdir" dedi ve ağlamaya başladı. "Bunca zamandan beri zelîl ve sefîl, üzerinde bir şey yok, ancak arkasında atlas entari ve ayağında tomak" bulunuyordu. Ağa kendi kürklerinden birini giydirdi, koltuğuna girip tahta oturtmak için '*Arz-Odası*'na götürürken hâlâ inanmıyordu; karanlık Arslanhâne'den geçerken "Beni bunda mı öldürürsüz?" diye sızlandı. Ağa, "Behey efendim, niçün böyle buyrursuz, hâşâ ki izâle emrolunmuş ola, tahta oturmağa gidersiz"

diye inandırmaya çalıştı, ‘Arz-Odası kapısında Bâbussaaâde ağası iç-oğlanlarıyla kendisini karşılamak için hazır durmuşlardı. İşte, XVII. yüzyılda mutlak otorite sahibi pâdişahın düştüğü durum budur.

Sultan	Vâlide	Vâlide sultan olduğu yaş	Sultanın saltanat süresi	Sultanın idaresi
III. Murad	Nûrbânû	49	1574–95	Düzensiz (sancaktan)
III. Mehmed	Safiye	37	1595–1603	Dindar, iktidarsız (sancaktan)
I. Ahmed	Handân	27	1603–17	Islahatçı, kararsız
I. Mustafa	Hadîce	48	1617–18, 1622–23	Aklı zayıf
II. Osman	Hadîce Mâhirûze	19	1618–22	Genç, cesur fakat deneyimsiz
IV. Murad	Mâhpeyker Kösem	29	1623–40	Müstebit pâdişah
I. İbrahim	Mâhpeyker Kösem	33	1640–48	Dengesiz
IV. Mehmed	Hadîce Turhan	50	1648–87	Gerçek iktidar Köprülülerde[1]

Dipnot 1: Özellikle N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*.

On beş yaşında tahta geçen II. Osman, hocası Ömer Efendi ve Darussaâde Ağası Süleyman'ın sözlerinden çıkamamış, yeniçeri ayaklanmasında hayatını kaybetmiştir. On iki yaşında pâdişahlığı ilân olunan IV. Murad, ilk yıllarında Vâlide Kösem Sultan ve yeniçeri ağalarına bağımlı kalmıştı. Yedi yaşında tahta geçen IV. Mehmed de ilkin Büyük Vâlide Kösem Sultan, sonra annesi Turhan Sultan'ın vesâyetinde hüküm sürmüştür.

Hüseyin Hezârfen, ideal pâdişahı belirlerken, pâdişahın mutlak egemenliği elinde tutması gereğini açıklar. XVII. yüzyılda hânedânın talihsizliği, II. Osman dışındaki pâdişahların ya aklen zayıf (I. Mustafa ve I. İbrahim) veya çocuk yaşta tahta geçmiş olmalarıdır. I. Ahmed 13 yaşında, IV. Murad 12 yaşında, IV. Mehmed yedi yaşında tahta çıkmışlardır. Çocuk yaşta oldukları halde Osmanlı hânedânı gereğince, çocuk pâdişahlar gerçekten hüküm sahibi pâdişah olarak tanınıyor ve tüm devlet işlerinde tek

muhatap sayılıyordu. Gerçekte, vâlide sultanlar Dîvân kararlarını oğulları çocuk pâdişah adına tasdik etmek, emir vermekle beraber (Ekler, Topkapı Sarayı Arşivi'nden telhîsler ve arz belgeleri) idare bu işlemi, doğrudan doğruya pâdişah emri olarak tanıyordu. Osmanlılarda hukukî bir *niyâbet* kurumu yoktu. Devlet büyükleri meşveretlerde çocuk pâdişah huzurunda toplanıyor, vâlideler perde arkasında (*verâ-i perde*) görüşmelere katılıyordu.

Siyâsetnâmelerde İdeal Pâdişah: Âdil Pâdişah

Hint-İran geleneksel devlet idaresi teorisi, *adâlet dairesi* denilen bir formülde özetlenmiştir. Teori *andarznâme / nasîhatnâme* adı altında hükümdarlara ve idare başındakilere, sürekli ve mutlu bir egemenlik sağlamanın koşullarını özetler; bu kurallara bağlılık, etik prensiplerden hareket eder, fakat son kertede amaç, sürekli siyasî egemenliği garanti etmektir.

İslâm devlet idaresi geleneğinde bu yaklaşım, *nasîhatnâme* veya *siyâsetnâme* adı altında (Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si, Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri, Gazalî'nin *Kimyâ-yi Sa'âdet*'i bu yolda yazılmış eserlerdendir) yaygın bir edebiyata yol açmıştır. Nasîhatnâme tarzının Osmanlı edebiyatında en önemli örneği M. Âlî'nin *Nushatu's-Selâtîn*'idir.[56] Nasîhatnâmeler Osmanlı devlet idaresi başındaki bürokratlar için daima izlenen el kitabı niteliğindedir. Nasîhatnâme yalnız Osmanlı siyâset kitaplarında değil, fermânlarda, adâletnâmelerde vazgeçilmez idare kuralları kaynağı olarak tekrarlanır.[57] XVI. yüzyıl sonlarından başlayarak XVII. yüzyılda devleti kalkındırma çabasında olanlar, bu arada ıslahat lâyihası yazan bürokratlar daima bu idare teorisini izleyeceklerdir.[58] *Adâlet dairesi* formülüne göre devlet, adâletle idare olunmalıdır. Burada *adâlet* özel bir anlam taşır, adâlet zayıfı güçlüye karşı korumadır; halk otorite sahipleri karşısında zayıftır, hükümdar otoritesini temsil edenler, güçlüler, valiler, kadılar, beyler, kumandanlar, hükümdarı temsilen aldıkları otoriteyi kötüye kullanabilirler; hükümdarın temel ödevi, bunu önlemektir, yani adâlettir. Adâlet dairesinin tarifi şudur: Adâletle korunan halk, reâya, adâlet sayesinde daha çok üretir, böylece vergi kaynakları gelişir, hükümdar güçlü olur, güçlü hükümdar kötülükleri önlemede, adâleti yerine getirmede etkin olur. Reâya, üretim yapan sınıflar,

köylü, tüccâr, şehir esnafı iyi korunmaya kavuşmuş, hükümdar da bol bir hazine sayesinde güçlü bir idare ve ordu kurmuş olur.[59]

İdeal, güçlü devlet, iyi korunmuş reâya sayesinde vardır. Böylece teori, *adâlet dairesi* biçiminde ifade edilir. Aslında formül eski çağlardan beri Doğu'daki ve Batı'daki monarşik devlet teorisini özetler. Doğu ve Batı monarşilerinde güçlü devlet, *adâlet mülkün temelidir* formülünde ifadesini bulmuştur.

Osmanlı Devleti, üretici sınıfları koruyan mutlak otorite sahibi âdil pâdişah idealini, temel devlet felsefesini, değişmez bir kılavuz olarak uygulamaya çalışıyordu. Osmanlı'da bu ideal devlet idaresi, merkezî mutlak otorite sahibi pâdişahlar döneminde; Klasik Çağ'da (1453–1566) dikkatli bir uygulama alanı bulmuştur. Mutlak otorite sahibi pâdişah tipi, İslâmî sultan, İranî pâdişah ve *kayser-i Rum* (Roma imparatoru) unvanlarını benimsemiş olan İstanbul Fâtih'i ile gerçekleşmiştir. XVII. yüzyıl kargaşa döneminde, ıslahat için daima bu görüş gündeme gelecektir.

1600–1650 döneminde birtakım özel koşullar (başlıcaları kafes yöntemi, hânedânın son bulma tehlikesi, tahta çıkan şehzâdelerin çocuk olması) dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde klasik pâdişah tipinin kaybolması, devletin başsızlık içine düşmesine neden olmuştur. Çocuk veya dengesiz pâdişahlar döneminde sultanın vekîli olan veziriâzamın otoritesi, vâlide sultanların, nedimlerin, askerin müdahalelerine uğramıştır. Kargaşa döneminde nasîhatnâme tarzında sultanlara ıslahat lâyihaları (raporları) sunan bürokratlar başlıca şu noktalar üzerinde dururlar: Sultanın mutlak otoritesini sarayda sorumsuz kişiler, harem kadınları, musâhibler üstlenmiştir.

Tüm sorun şuradadır: Fâtih'in mutlak pâdişah örneği bu dönemde kaybolmuştur. Sarayda pâdişahın yakınındaki hizmet sahiplerinin idare başında pâdişah adına otoriteyi kullanmaları gibi bir düzen ortaya çıkmıştır.

Kadîm (çok eski) Mezopotamya ve İran monarşilerinden beri hükümdar sarayı iki temel bölüme ayrılmıştı: *Enderun* (iç saray, *içre*) ve *Bîrun* (dış saray, *taşra*). Pâdişahın günlük yaşamını geçirdiği Enderun, iki ana bölümden, *harem* ve *selâmlık*'tan oluşur. Pâdişahın dış dünya ile ilişkisi, Enderun'dan Bîrun'a açılan kapıda,

Bâbussaâde’de ve bu kapı arkasındaki ‘*Arz-Odası*’nda geçer. Olağanüstü zamanlarda sultanın tahtı Bâbussaâde’de kurulur – 1432’de Milano’dan gelen elçileri II. Murad saray kapısında karşılamıştı.

Tüm devlet erkânı taht arkasında yer alır. Bâbussaâde, sarayın en görkemli kapısıdır, üzerindeki yaldızlı kubbe Güneş’i simgeler.[60] Hükümet işleri görülen *Dîvân-i Hümâyûn*[61] devlet hazinesinin yanındaki kubbeler altında yer alır. Dîvân üzerindeki kule, *Adâlet Kulesi*, yahut *Cihânnümâ*, sembolik olarak sultanın cihanı, reâyaya yapılan kötülükleri gözettiği adâlet kulesidir.

Enderun’da pâdişahın günlük yaşamını sürdürdüğü bölüm, özel hayatına ait hizmetlerin bulunduğu iç-oğlanlarına ait *oda*larla çevrilidir. Burada hadımlar ve iç-oğlanları hizmet görür; iç-oğlanlarının her yedi yılda bir pâdişahı temsilen idarede dış hizmetlere tayinlerine *çıkma* denir.

Enderun’da pâdişah kadınlarının yaşadığı *harem*, sultanın anası vâlide sultanın mutlak otoritesi altında ayrı bir bölümdür. Kanunî Süleyman, Hurrem Sultan’ı Bayezid Meydanı’ndaki *Eski Saray*’dan *Yeni Saray*’a (Topkapı Sarayı) getirdiği zamandan itibaren haremin bu bölümünde kadınlar devlet işlerinde doğrudan doğruya rol oynamaya başlamıştır. XVII. yüzyılda vâlide sultanların rüşd çağında olmayan çocuk pâdişahlar adına *fiilen* yüksek devlet otoritesini kullanmalarıyla beraber tarihçilerin *Kadınlar Saltanatı*, eski kaynaklarda *Tagallüb-i Nisvân* diye adlandırılan yeni bir dönem gündeme gelecektir. Bu bölümde hizmet gören hadım zencilerin başı *darussaâde ağası*dır. III. Murad (1574–1595) döneminde, sultanın devlet işleri ile ilgilenmediği bir zamanda 1584’te, vâlide sultan ve onu temsil eden darussaâde ağası, devlet işlerinde birinci derecede otorite sahibi oldular.

Sultan anaları, vâlide sultanlar, Osmanlı tarihinde Orhan’dan (1324–1362) beri devlet içinde önemli bir mevkie sahip idiler. Bunun kökeni, İslâm öncesi Türk hakanlarına kadar gider.

Türk devlet geleneğinde hakanın eşi *hatun*, devlet gücüne ve egemenliğe ortak sayılır, kendi otağında elçileri resmen kabul ederdi. Osmanlılarda İslâm-öncesi Türk devlet geleneği bir bakıma

devam etmiştir. İslâm-Türk devletlerinde, bu arada Osmanlılarda devlet kanûnları, *Töre* ve *Yasa*, Şerîat'tan bağımsız bir kanûn düzenini oluştururdu.[62] Fâtih'in *Kanûnnâme*'leri Şerîat hükümlerinden tamamıyla ayrı kanûn maddeleri içerir (yalnız *siyâsetnâme* adıyla ceza maddeleri Şerîat maddeleri içerir).[63]

56 İngilizce çevirisi A. Tietze, *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*, I, Viyana, 1979; II, Viyana, 1982.

57 Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi, II,/*3-4 (1967), s. 49-145; ayrıca H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, I, s. 324-328.

58 Bu gibi lâyihalar için bkz. Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitab-i Mustetâb, Kitabu Mesalihi'l-Müslimîn ve Menafi'i'l-Mu'minîn, Hirzu'l-Mulûk*, Ankara, 1988.

59 H. İnalcık "The Origin and Definition of the Circle of Justice", *Selçuklu'dan Osmanlı'ya, Prof. Dr. Mikâil Bayram'a Armağan*, Konya, 2002, s. 23-26.

60 Güneş saraylarda, sultana ait sanat eserlerinde (günümüzde cumhurbaşkanı flamasında) daima hükümdarlık simgesi olarak kullanılır. *Kutadgu Bilig*'de *Kün Toğdu* hükümdarı; günlük idareyi temsil eden *Ay Toldı* veziri temsil eder, tüm Doğu bayraklarında devlet simgesi Güneş'tir.

61 Göklerde en yükseklerde uçtuğu, böylece Tanrı'ya yakın olduğuna inanılan efsanevî *hümâ* kuşu, hükümdarlık otoritesini temsil eder; pâdişaha ait nesnelere, fermânlara *hümâyûn* simgesi konur.

62 R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i Osmanî*, 2. baskı, Ankara, 2000.

63 H. İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, İstanbul, 2000.

Pâdişah ve Siyasî Güçler Dengesi

Osmanlı Devleti'nde devlet işlerine ait kararlarda son karar yeri, mutlak otoriteyi temsil eden pâdişahtır. Onun emri altında, *möhr-i hümâyûn*u teslim ettiği veziriâzam bu otoriteyi temsil eder. Öteki vezirler Dîvân-i Hümâyûn'da, sadece onun danışmanı durumundadır. Böylece devlet otoritesinin birliği sağlanmıştır. Dîvân-i Hümâyûn'da tüm görüşmeleri pâdişah perdeli pencere arkasında dinleyebilir, gerekirse müdahalede bulunur.

Devlet iktidarının birliği, sultanın veya mutlak vekîli veziriâzamın kişiliğinde korunmuş olmakla beraber, özel koşullarda bu mutlak karar ve hükme, başkaları ortak olur. XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın ilk yarısında haremin hâkimi vâlide sultanlar, veziriâzamın atanmasında karar sahibi olmuşlardır. En çarpıcı örnekleri, devlet idaresinde son söz sahibi Safiye ve Kösem Sultanlardır. Keza, ulemâdan biri (meselâ Hoca Sa'deddîn, Şeyhülislâm Esad Efendi) veya sultanı nüfuzu altına sokmuş bir tarikat şeyhi (meselâ III. Murad dönemine Şeyh Şucâ') siyasî kararlarda kesin rol oynamışlardır.

Genelde, siyasî güçler dengesinde Harem, veziriâzam, ulemâ, yeniçeri ocağı ve sipahi bölükleri önemli rol oynamışlardır. Nâdiren, ayaklanan esnaf, halk saraya yürüyerek idareye önemli kararlar aldırmıştır (1651 Esnaf İsyanı). Her halükârda sultanın emri, her türlü hüküm ve kararda son sözdür.

1451–1566 döneminde Fâtih, I. Selim ve I. Süleyman, orduları başında başkomutan olarak seferlere gitmişler, Dîvân'da alınan kararları ve yapılan atamaları perde arkasında ve 'Arz-Odası'nda şahsen izlemişlerdir. XVII. yüzyıl ilk yarısında ise idareyi, asker ocaklarını, şehzâdeleri kontrol altında tutan Harem'dir. Bu dönemde mutlak sultanlık otoritesini 1632–1640 tarihleri arasında gerçekten icra eden müstebit pâdişah, IV. Murad'dır.

İslâm Şerîatı’nca 12 yaşında ergen sayılan şehzâde, askerlik ve idare sanatını öğrenmek üzere iki lalasıyla eski bir beyliğin sancak merkezine gönderilirdi. III. Mehmed (1595–1603) dönemine kadar sancağa çıkan şehzâdelerin çoğu (II. Bayezid bile) şehzâdelik döneminde etraflarına topladıkları şâir ve nedîmlerle sorumsuz bir hayat yaşamış, bazıları sağlığını kaybederek ölümün kucağına düşmüştür (meselâ Fâtih’in oğlu Konya valisi Mustafa, içki ve sefahatten genç yaşta hayatını kaybetti). Buna karşı Fâtih’in oğlu Cem, Bayezid’in oğlu Korkut, saraylarında sanat ve bilim adamlarıyla seçkin bir çevre meydana getirmişlerdi. II. Selim (1566–1574) Sarhoş Selim diye ün salmış, bir hamam âleminde düşüp ölmüştür; 28 yaşında tahta çıkan III. Murad (1574–1595) kadınlara aşırı düşkünlüğü (130 çocuğu olmuş), içki âlemleri, bir şeyhe bağımlılığı yüzünden Osmanlı kargaşa dönemini açan sultanlar olarak bilinir.

Tahta Culûs

Kanunî Süleyman, Mekke şerîfine tahta çıkışını bildiren nâmesinde kendisinin “inâyetü’l-rabbâniyye” ile “serîru’s-saltanat’a” (Tanrı’nın bağışlamasıyla saltanat tahtına) culûs ettiğini belirtir. Kırım hanına gönderilen culûs mektubunda: “bi-irâdatillâh ... taht-i mevrûseye erişüp ... serîr-i saltanata culûs eyleyüb.”[64] Bu ifadelerde saltanat tahtının *Tanrı’nın bağışlamasıyla* kendisine eriştiği belirtilir. Buna karşı II. Ahmed’in (1691–1695) culûs fermânı, geçmiş olayların ışığı altında ayrıntılı noktalar içerir. II. Ahmed’in tahta çıkışında ilân ettiği pâdişahlık fermânında[65] belirttiği şu nokta dikkate değer: “Irsen ve istihkaken makâm-i saltanat ve taklîd-i hükümet ittifak-i ârâ ile cenâb-i sa’âdet-me’âbıma teşrîf olunup.” Bu ifadede pâdişahlığın “irsen ve istihkaken” *atadan* irs ile geldiği ve hakkı olduğu, devleti idare etme görevini (*taklîd-i hükümet*) üstlendiği ve bu yetkilerin söz sahipleri tarafından itirazsız kabul edildiği, ulemâ, vezirler ve saray erkânından kimsenin karşı çıkmadığı, İslâm gelenek ve kurallarına uygun olarak egemenliğinin tanındığı (*bî’at* edildiği) belirtilmektedir.

Pâdişah hastalığını haremde geçirir, vefatında vâlide sultan ölümü gizli tutardı. Vâlide, darussaâde ağası (kızlarağası) vasıtasıyla olayı veziriâzama bildirir. Veziriâzamın yardımcıları, idare başındaki vezirler, defterdâr, nişancı, öte yandan ulemâ –peygamber soyundan seyyidlerin başı nakîbü’l-eşrâf ve şeyhülislâm– Dîvân-i Hümâyûn’a çağrılır.

III. Murad öldüğünde, Manisa sancağında bulunan Şehzâde Mehmed’e gizlice adam gönderip çağırdılar. Mehmed doğru hareme gelip vâlide sultanla buluştu. Arkasından devlet erkânı bi’at ettiler.[66] III. Mehmed, eski kural gereği sancaktan gelerek tahta oturan son

pâdişahtır. Halefi I. Ahmed, haremde vâlide sultan gözcülüğünde pâdişah olmuştu. Bu yöntem, vâlide sultanın devlet içinde önemini son derece artırmıştır. Vefat eden pâdişahın yerine kimin geçeceğini, *kafes* sisteminde ilkin vâlide belirliyordu.

Harem'den gönderilen tezkirede Sultan I. Ahmed, "Babam Allâh emriyle vefât eyledi ve ben taht-i saltanata culûs eyledim" diyor; veziriâzama, "Şehri muhkem zapt eyliyesin" diye ilâve ediyordu. Veziriâzam Kasım Paşa yeni pâdişahı, 'Arz-Odası'nda taht üzerinde oturur buldu. İlk işi culûsu şeyhülislâma bildirmek oldu, sonra devlet erkânı Bâbussaâde'de toplandı ve Sultan Ahmed orada kurulan tahta gelip oturdu.[67]

İlk Osmanlı döneminde saltanat verâsetinde kadîm Türk devlet geleneği yürürlükte kalmıştır. Gelenekte, ölen hükümdarın oğulları arasında tahta geçme konusunda bir kuralın olmadığı, bu işin Tanrı'ya, talihe bırakıldığı kutsal inancı vardı; bu kural sonucu önceki Türk hânedânlarında olduğu gibi kardeşler, bazen amcalar veya amca çocukları arasında taht için iç savaşlar kaçınılmaz oluyordu. Osmanlı tarihinde Fâtih'e kadar ilk dönemde (1302–1451) ülke sık sık iç savaşlara sahne olmuş; nihayet Fâtih, tahtı ele geçiren şehzâdenin kardeşlerini katletmesinin "nizâm-i âlem" adına "münsaib" ve "câiz" olduğu hükmünü kanûnnâmesine bir madde olarak koymuştur. II. Bayezid, vezirlerin desteğiyle yeniçerilerin ileri sürdükleri koşulları kabul ederek tahta oturduğunda, kardeşi Cem (Cemşâh) culûsu tanımamış, sultanlığını ilân etmiş, Bursa'da gümüş sikke bastırmış, ülke iki Osmanlı sultanının mücadelesiyle bölünme tehlikesiyle karşılaşmıştır. Kafes sistemi geldiğinde böyle bir durum söz konusu olamazdı. Pâdişah Kafes'ten çıkarılıp tahta oturtulurdu.

64 Ferîdûn Bey, *Münşeâtu's-Selâtîn*, İstanbul, H. 1265-54 (1848-57).

65 Hatt-i hümâyûn metni İ. H. Uzunçarşılı tarafından kaydedilmiştir, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 49, dipnot; bu belge bir hatt-i hümâyûndur, yani doğrudan doğruya pâdişahın kendi eliyle yazdığı bir fermândır.

66 *Nâimâ*, I, s. 106-108.

67 *Nâimâ*, I, s. 375, Reîsülküttâb Hasan Beyzâde'yi izler.

Bî’at

Hânedândan tahta geçen şehzâdenin sultanlığı ancak *bî’at* ile resmîleşir. İslâm geleneğinde bî’at (*bay’a*) hukukî bağlılık (*‘akd*) ifade eder, hüküm sahibinin eline elini koyarak sadakat yemîni yapmaktır. Ayrıca, İslâm devlet geleneğinde tahta çıkan hükümdar, *hutbe* ve *sikke* koşullarını yerine getirmelidir. Culûsun tamamlanması için Osmanlı geleneğinde bazı âdetler yerleşmiş bulunmaktadır. Osmanlılarda *bi’at*, *hutbe* ve *sikke* ile beraber *gâzilik* görevi belirtilir. Gazâ görevi, culûstan sonra sahâbeden İstanbul kuşatmasında şehid düşen Hazret-i Eyyûb’un türbesini ziyaret ve dönemin tanınmış tarikat pîrinin kılıç kuşatmasıyla yerine getirilirdi. Eyüp’ten saraya dönüşte sultan halkın arasından geçer, halk kendisini alkışlar. Eski İran devlet geleneği olarak *adâlet*, yani zayıfı güçlüye karşı koruma vazifesi üzerinde durulur. *Adâletnâme* ilânı bu geleneği temsil eder. Halkın veya askerin protesto imkânı yok değildir. İncelediğimiz dönemde askerî grupların protestoları görülmüştür. Çocuk pâdişah IV. Mehmed’in culûsu (1648), trajik bir sahnede cereyan etmiştir.

Sarâ-yi Hümâyûn’a gelen pâdişah, culûsunu tüm ülkeye ve yabancı hükümdarlara birer hatt-i hümâyûn ile ilân eder, ülkede önceki pâdişahın atadığı tüm görevlilerin görevlerinin yeni pâdişahın berâtıyla yenilenmesi gerekir.

Bu biçimde culûs merâsimi tamamlandıktan sonra hiç kimse, ortaklık, nâiblik veya başka bir şekilde sultan yerine karar verme iddiasında bulunamaz; tüm ülke ve tebaa onun mutlak egemenliği altındadır. Cem Sultan, Bayezid’e ülkeyi taksim önerisinde bulunmuş, kabul edilmemiştir. Osmanlı verâset kanûnu, culûs edecek pâdişahın yaşını belirlememiştir. *Ekberiyyet* (yaşça büyük şehzâdenin vârisliği) usûlü yerleşince, hânedândan bu koşulu temsil eden şehzâde tahta oturur. IV. Murad 12, IV. Mehmed yedi yaşında

pâdişah ilân edilmişler ve kendilerine *bî'at* edilmiştir. Hukuken ve fiilen pâdişah otoritesine sahip sayılmışlardır.

Osmanlı Sultanlarının Unvanları (Titülatür) ve Egemenlik Kavramında Gelişim

Osmanlı sultanlarının çeşitli dönemlerde kullandıkları unvanlar, aynı zamanda devlet ve hükümdarlık kavramlarını ve devletin gelişme dönemlerini açıklar. Önem verilen unvanlar *han* (hakan, kagan), *sultân*, *pâdişah* unvanlarıdır. Bu unsurlar sırasıyla Orta-Asya Türk, İslâm ve İranî devlet geleneklerini yansıtmaktadır. Tabii, hükümdarın ülkesi ve gücü geliştikçe bu unvanlara yenileri eklenmiş, yahut onların daha şatafatlı öz deyimleri kullanılmaya başlamıştır. Mekke ve Medine ile Arap memleketlerinin ülkeye katılması üzerine I. Selim, *hâdimü'l haremeyni'ş-şerîfeyn*, Kanunî Süleyman, *halîfe-i müslimîn* ve *halîfe-i rûy-i zemîn* unvanlarını yeğlediler.

1302'de Osmanlı Beyliği'ni kurmuş olan Osman ve halefleri, *gazî* ve *bey* (beg veya emîr) unvanlarıyla yetinmiş görünmektedir. Sonraki rivâyetlerde Osman için *han* unvanı da yakıştırılmıştır. *Gazî* unvanı, kutsal savaşçı, önder anlamında Avrasya'da kullanılan Türkçe *alp* unvanının karşılığı olarak kullanılmıştır. Osman'ın kardeşi Gündüz ve silâh arkadaşları *alp* unvanı taşımışlardır. Mogolca aynı anlamda *bagatur* unvanı *bahadır* şekliyle *alp* karşılığı kullanılmıştır. Orhan, ilk kez adına gümüş sikke basılan (1327) ve *sultân* unvanı alan Osmanlı hükümdarıdır. Daha önceki tarihlerde kitâbelerde Orhan için kullanılan *sultânu'l-guzât,* yani *gazîler sultânı* unvanı, gerçek *sultânu'l-a'zam* unvanını alamadığı için bulunmuş bir kullanıştır. Mogol İlhanlı hükümdarları, sultan unvanı almaya kalkışan Anadolu emîrlerini şiddetle cezalandırmışlardır. Zira, bağımsız hükümdar anlamında sultan unvanını kullanmak için mutlaka adına hutbe okunmak ve gümüş akça basılmak gerekir.

Rumeli’de imparatorluğu kuran I. Murad ilk defa yüce hükümdar, imparator anlamında *hüdâvendigâr* (hünkâr) unvanını aldı. O, kaynaklarda *gazî hüdâvendigâr* diye anılır. Orhan, I. Murad ve sonra gelen tüm Osmanlı hükümdarları *gazî* unvanını bırakmadılar. Bu olgu, Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve gelişmesinde İslâmî gazâ ideolojisinin daima temel olarak devam ettiğini gösterir. II. Bayezid’e kadar *beg* (bey) ve *emîr* unvanı da terk edilmedi. Fâtih Sultan Mehmed, bazen *Mehemmed Beg* unvanıyla anılıyordu. *Kutadgu Bilig*’den (yazılışı 1069) beri Türk geleneğinde *bik>beg>bey* daima, siyasî-askerî hüküm sahibi kişi anlamında kullanılmıştır. Osmanlı titülatüründe kumanda yetkisine sahip zaîm/subaşılar, kumandan ve daha yukarı rütbedekiler *beg* (bey) unvanı taşırlardı. Öte yandan, beyler için Yunanca menşeden *efendi* ve *kefalya* (kavala) unvanları da yerleşmiştir. Birincisi ileri gelen ulemâ, ikincisi XV. yüzyıla kadar *uc* bölgelerindeki subaşılar için kullanılmıştır (meselâ Kavala Şahin). Çok sonraları, siyasî ve dinî otoriteyi kişiliğinde birleştirenler için *beyefendi* unvanı ortaya çıkacaktır.

Yıldırım Bayezid (1389–1402) tüm Anadolu’da öbür sultanlar üzerinde Selçuklu sultanlarının vârisi olma iddiasıyla, Mısır’daki Abbasî halifesinden *sultânu’r-Rûm* (Anadolu Sultanı) unvanının bir *menşûr* (berât) ile kendisine tanımasını istemiştir. Çağdaş Avrupa resmî dilinde Yıldırım Bayezid, *imperator Turcorum* diye anılmaktadır. Fetret döneminde (1402–1413) saltanat için birbiriyle savaşan Bayezid’in beş oğlu *çelebi* (asâletmeâb) unvanıyla yetinmişlerdi. Çünkü Türk devletlerinde bir saltanat verâset kanûnu yoktu; saltanatı yalnız savaş gibi olağanüstü bir olayla Tanrı belli eder inancı yerleşmiş bulunuyordu. Dolayısıyla, bütün ülkenin meşrû hükümdarının kim olduğu o zaman belli değildi; tâ ki Çelebi Mehmed tüm kardeşlerini savaşla saf dışı bıraktı, o zaman (1413) sultan unvanını alabildi. İslâmî bir unvan olan sultan unvanı gerçek *meşrû* hükümdarlığı ifade ettiği için daima kullanılmıştır: *sultânu’l-mu’azzam, sultânu’s-selâtîn* veya *sultân-i a’zam, sultânu’l-Arab ve’l-Acem* şekilleri tercih olunuyordu.

II. Murad döneminde genellikle *pâdişah-i ‘âlem-penâh* (cihan halkının himayesine sığındığı ulu hükümdar, imparator) unvanı

yaygınlaştı. Pehlevîcede *pâd*, ulu, büyük anlamında terimlerin başında gelir (*pâd-man*, *batman* gibi). *Pâd-şâh* unvanıyla eşanlamda *şahlar şahı* demek olan *şehinşâh* unvanını Osmanlı hükümdarları nâdiren kullanmışlardır. I. Selim ve I. Süleyman *Selîmşâh* ve *Süleymânşâh* adlarını (tugralarında) tercih etmişlerdir.

İstanbul fâtihi, Doğu-Roma imparatorlarının vârisi olma iddiasıyla unvanlarına *kayser-i Rûm* (Roma imparatoru) unvanını ekledi. Aynı zamanda *sultânu'l-berreyn ve hakânu'l-bahreyn* (iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı) unvanıyla Anadolu ve Rumeli, Karadeniz ve Akdeniz'in hükümdarı unvanını benimsedi. Bu unvanı, *sultânu'l-berr* ve *hakânu'l-bahr* şeklinde Anadolu Selçuklularında da buluyoruz. Ataları gibi Fâtih'in yeğlediği bir başka unvan da, *sultânu'l-guzât ve'l-mucâhidîn* (gaziler ve mücahitler sultanı) unvanıdır.

Velî ve *şâh* unvanlarıyla bu dünyada ve öbür dünyada üstün varlık olma iddiasıyla ortaya çıkan Şeyh Safîyüddîn Erdebilî soyundan Şah İsmail, "iki cihanda sultandır kalender" diyordu. Hz. Ali'deki *velâyet* (velîlik), *nübüvvet*in koruyucusu inancı Türkmenler, Kızılbaşlar arasında yaygındı. İran Safavî hükümdarlarının bu iddiasına karşı II. Bayezid, kendi zamanında *velî* ve *kutb* unvanlarıyla da anılmaya başladı. Firdevsî-i Rûmî, Midilli seferi için yazdığı esere *Kutbnâme* adını vermiştir.

Osmanlı sultanları da, *sâhib-i velâyet* (velîlik) unvanına önem vermişlerdir. Kanunî Süleyman'a Şâir Yahya *sâhib-i velâyet* diye hitap etmiştir. Bu dönemde tasavvufî akımların güç kazanmasıyla beraber, *velâye* ve *kutbiyye* teorileri pâdişahın dinî ve cismanî otoriteyi nefislerinde temsil ettikleri inancını kuvvetlendirdi.

Halifelik

Arap ülkelerini, özellikle Hicaz'ı ülkesine katmış olan Yavuz Sultan Selim, Memlûk sultanlarının *hâmî'l-haramayni'ş-şarîfayn* unvanını *hâdimü'l-haramayni'ş-şerîfeyn* (Mekke ve Medine'nin hâdimi) biçiminde benimsemiş, fakat Abbasî halifelerine özgü olan *hilâfet-i kübrâ*, yani dünyadaki bütün Müslümanların meşrû dinî ve siyasî hâkimi olma iddiasında bulunmamıştır. Bagdad halifelerinin unvanına saygı gösteren Anadolu Selçuklu sultanları, saltanat tahtına oturduklarında, Bagdad Abbasî halifelerinden bir tayin menşûru istemişler ve kitâbelerde kendilerini halifenin *zahîri*, *mu'âvini*, yardımcısı olarak anmışlardır. Böylece, I. Selim'in cihanşümul hilâfet yetki ve sembollerini, Mısır'da oturan Abbasî halifesi III. Al-Mutavekkil'den bir merâsimle devraldığına dair rivâyet, XVIII. yüzyılda ortaya atılmış ve Osmanlı sultanlarınca benimsenmiş asılsız bir rivâyettir. Selim ile çağdaş Osmanlı ve Arap kaynaklarında buna dair bir kayıt yoktur.[68] Mısır'da oturan Abbasî halifesi Al-Mutavekkil, Selim tarafından İstanbul'a gönderilmiş, yolsuzlukları yüzünden Yedikule'de haps olunmuş, Kanunî tahta çıktığında Kahire'ye dönmesine izin verilmiştir. Osmanlı Mısır valisi Hâin Ahmed Paşa, kendisini sultan, Al-Mutavekkil'i halife ilân etmişse de, paşa yakalanıp idam edilmiştir. Al-Mutavekkil, Kahire'de belirsiz biçimde ömrünü tamamlamıştır.

Kanunî Süleyman, *halîfe-i müslimîn* ve *halîfe-i rûy-i zemîn* unvanlarını kullanmıştır. Bu bütün Müslümanların halifeliği iddiasında bulunduğuna dair bir kanıt olarak ileri sürülmüştür; fakat, bunun o zaman bir tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Zira (Buhârî ve öteki hadîs mecmualarında yer alan) "İmâm Kureyş'tendir" yani, İslâm cemaatinin dinî başkanlığı Kureyş kabilesine aittir, hadîsi karşısında Osmanlı hükümdarının bütün

Müslümanların halifesi olma iddiası, o zaman başka iki temel tarihî olguya dayandırılmak istenmiştir: Osmanlı hükümdarları, Fâtih'den beri, tüm İslâm'ın *gazâ* kılıcını elinde tutma hakkının kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir.[69] Fâtih ve II. Bayezid'e Cezayir Müslümanları, İspanyol istilâsına karşı heyetler gönderip himaye istemişlerdi. Dünya çapında *gazâ* görevini üstlenen Sultan Süleyman, dünyada Hıristiyan devletlerin saldırısına uğrayan bütün Müslüman devletlerine arka çıkmakla, bu iddiayı kanıtlama yolunda idi. Örneğin, Portekiz saldırısına uğrayan Sumatra'da Atje (Açe) sultanı Alâeddîn'e kale, top ve gemi yapması için uzman göndermiş, Osmanlı donanmasını yardıma göndermeyi vaat etmişti.[70] Kazan ve Astrahan'ı zapteden Moskof çarına karşı, Orta-Asya Müslümanlarının başvurması üzerine Volga ve Astrahan'a sefer düzenlenmiş (1569), Orta-Asya hanlıklarına ateşli silâhlarla donatılmış yeniçeri müfrezeleri yollanmış idi.[71] Rus çarına karşı himaye isteyen Harezm hanına gönderdiği nâmede Sultan Süleyman, sarayını "*melâz-i* [sığınacak yer] *selâtîn-i nâmdâr*" diye anıyordu. Osmanlı hükümdarı, dünya Müslümanlarına, Mekke ve Medine'nin hâdimi olarak Mekke'ye serbestçe gelip gitmeleri için güvence vermekte, bu amaçla karada ve denizde sefer önlemleri almakta idi. Kuzey-Afrika Arap ülkeleri İspanyol tehdidi altındaydı; bölge Müslüman halkını korumak için Sultan Süleyman, *levend* (korsan) *Babaorucca* (Barbarossa) Hayreddin Reîs'i, *kapudân-i deryâ* atayarak donanma ile Batı-Akdeniz'e yolladı. Süleymaniye Câmii kapılarından birinde Ebussuûd'un yazdığı kitâbede Süleyman, "Halîfetehu'l-'azîz.... zıllu'l-lâh 'alâ kâffatu'l-umem" diye anılıyordu. Süleyman'ın bilgiç veziriâzamı Lûtfi Paşa, hilâfet üzerine yazdığı risâlede gazâ dolayısıyla Sultan Süleyman'ın, tüm İslâm dünyasının hâmisi olduğu tezini savunmaktaydı.

Osmanlılarda *hilâfet-i kübrâ* iddiası, zayıflayan siyasî gücü desteklemek amacıyla gittikçe kuvvetlendi ve XVIII. yüzyıldan itibaren bütün İslâm dünyasının meşrû halifesi biçiminde gelişme gösterdi. Birinci Dünya Savaşı bitiminde Hind Müslümanlarının Osmanlı hilâfetini İngiliz hâkimiyetine karşı kullanmaları, *Hilâfet*

hareketi, Osmanlı sultanının halifelik iddiasının İslâm dünyası tarafından benimsenmiş olduğunu göstermekteydi.

68 Bkz. H. Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul, 1927, s. 17-19.

69 İstanbul fethinden sonra Fâtih'in Mısır Memlûk sultanına yazdığı mektup: Ferîdun Bey, *Münşeâtu's-Selâtîn*, I, s. 236.

70 Bkz. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul, 2004, s. 378-391.

71 H. İnalcık, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal, 1569", *Les Annales de l'Université d'Ankara*, I (1947), s. 47-106; Türkçe çeviri: *Belleten*, XII (1948), s. 349-402. Süleyman üzerinde bkz. *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970; "Soliman Le Magnifique et son temps: actes du Colloque de Paris, Galeries nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990", *Rencontres de l'Ecole de Louvre*, XII (1992) içinde C. Fleischer (s. 159-175) ve C. Imber'in (s. 179-184) yazıları.

Veziriâzamlar

Pâdişah vekîli sıfatını taşıyan veziriâzamlar XVIII. yüzyılda bu yetkiyi her zaman temsil etme ve yeine getirme gücüne sahip olamamışlardır.

Veziriâzamlar, 1592–1656	*Görev Süreleri*
Siyavuş	4 Nisan 1592–28 Ocak 1593
Koca Sinan	28 Ocak 1593–16 Şubat 1595
Ferhad	16 Şubat 1595–7 Temmuz 1595
Koca Sinan	7 Temmuz 1595–19 Kasım 1595
Lala Mehmed	19 Kasım 1595–28 Kasım 1595
Koca Sinan	1 Aralık 1595–Koca Sinan'ın ölümü: Nisan 1596
Damad İbrahim	4 Nisan 1596–27 Ekim 1596
Cigala-zâde Sinan	27 Ekim 1596–5 Aralık 1596
Damad İbrahim	5 Aralık 1596–3 Kasım 1597
Hadım Hasan	3 Kasım 1597–9 Nisan 1598
Cerrâh Mehmed Paşa	Nisan 1598–6 Ocak 1599
Damad İbrahim	6 Ocak 1599–10 Temmuz 1601
Yemişci Hasan	22 Temmuz 1601–4 Ekim 1603
Malkoçoğlu Ali	16 Ekim 1603–26 Temmuz 1604

Lala Mehmed	26 Temmuz 1604–21 Haziran 1606
Derviş Mehmed	21 Haziran 1606–9 Aralık 1606
Kuyucu Murad	11 Aralık 1606–5 Ağustos 1611
Nasuh	22 Ağustos 1611–17 Ekim 1614
Kara Mehmed	17 Ekim 1614–17 Kasım 1616
Halil	17 Kasım 1616–18 Ocak 1619
Kara Mehmed	18 Ocak 1619–23 Aralık 1620
Güzelce Ali	23 Aralık 1620–9 Mart 1621
Ohrili Hüseyin	9 Mart 1621–17 Eylül 1621
Dilâver	17 Eylül 1621–19 Mayıs 1622
Kara Davûd	20 Mayıs 1622–13 Haziran 1622
Mere Hüseyin	13 Haziran 1622–8 Temmuz 1622
Mustafa	8 Temmuz 1622–21 Eylül 1622
Gürcü Mehmed	21 Eylül 1622–5 Şubat 1623
Mere Hüseyin	5 Şubat 1623–30 Ağustos 1623
Kemankeş Kara Ali	30 Ağustos 1623–3 Nisan 1624
Çerkes Mehmed	3 Nisan 1624–28 Ocak 1625
Hâfız Mehmed	8 Şubat 1625–1 Aralık 1626
Halil	1 Aralık 1626–6 Nisan 1628
Hüsrev	6 Nisan 1628–25 Ekim 1631
Hâfız Ahmed	25 Ekim 1631–10 Şubat 1632
Topal Receb	10 Şubat 1632–18 Mayıs 1632
Tabanı-yassı Mehmed	18 Mayıs 1632–2 Şubat 1637
Bayram	3 Şubat 1637–26 Ağustos 1638
Tayyâr Mehmed	27 Ağustos 1638–23 Aralık 1638
Kemankeş Kara Mustafa	23 Aralık 1638–31 Ocak 1644
Sultanzâde Mehmed	31 Ocak 1644–17 Aralık 1645
Salih	17 Aralık 1645–16 Eylül 1647
Kara-Musa	16 Eylül 1647–21 Eylül 1647
Hezarpâre Ahmed	21 Eylül 1647–7 Ağustos 1648
Sofu Mehmed	7 Ağustos 1648–21 Mayıs 1649
Kara Murad	21 Mayıs 1649–5 Ağustos 1650
Melek Ahmed	5 Ağustos 1650–21 Ağustos 1651
Siyavuş	21 Ağustos 1651–27 Eylül 1651
Gürcü Mehmed	27 Eylül 1651–20 Haziran 1652
Tarhoncu Ahmed	20 Haziran 1652–21 Mart 1653
Derviş Mehmed	21 Mart 1653–28 Ekim 1654
İbşir Mustafa	28 Ekim 1654–11 Mayıs 1655
Kara Murad	11 Mayıs 1655–19 Ağustos 1655
Süleyman	19 Ağustos 1655–28 Şubat 1656
Gazi Hüseyin	28 Şubat 1656–5 Mart 1656
Surnâzen (Zurnazen) Mustafa	5 Mart 1656
Siyavuş	5 Mart 1656–26 Nisan 1656
Boynu-Eğri Mehmed	26 Nisan 1656–15 Eylül 1656
Köprülü Mehmed	15 Eylül 1656–30 Ekim 1661

1700 tarihine kadar devlet idaresinin başı veziriâzam makamına, yalnız askerî bir başarı kazanmış kumandanlar geliyordu. 1683–1699 bozgun yıllarından sonra Osmanlı Devleti artık savaş meydanlarında bir başarı peşinde koşmayacak, devletin devamı için diplomasinin yaşamsal önemini benimseyecek, yeni dönemde idarenin başına dış işlerini temsil eden *reîsülküttâb*lar gelecektir.

Bunlardan ilki Karlofça Barış Antlaşması'nı imzalayan Râmi Mehmed Paşa'dır. XVIII. yüzyıl boyunca veziriâzamların çoğu bu meslektendir.

Saray personel ve yönetimine, veziriâzamdan bağımsız olan *kapıağası*, diğer adıyla *bâbussaâde ağası* veya *ak-hadım ağa* bakardı. Saraydan *çıkma* sırasında vali ve kumandanların atanmasında başlıca yetki sahibi olan kapıağası, devlet içinde çok önemli bir mevki sahibi idi. Dışardan sultanla temas kurmak isteyenler, onun aracılığına başvurmak zorundaydılar. Sultanın en yakın adamı kapıağası idi. II. Bayezid çoğu kez, kapıağasını veziriâzamlık ve önemli valiliklere getirmiş, böylece hükümet sarayda odaklanmıştır. Zira, Cem Sultan'ın geri gelmesi kaygısıyla yaşayan II. Bayezid, önemli makamlara yalnız kendine en yakın kimse sıfatıyla ak-hadım ağalarını tayin etmekteydi. Veziriâzam, kapıağasının azli ve kendi adayının atanması için sultana başvurabilirdi.

XVII. yüzyılda veziriâzamdan bağımsız olan en büyük siyasî gücü *ulemâ*nın başı şeyhülislâm temsil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde *ulemâ*, devlet tarafından *silsile* denilen sıkı bir hiyerarşi kapsamında örgütlenmişti. Kadı ve din görevlilerini atama ve azletme yetkisi elinde olan Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, Dîvân'daki icra üyeleriydi. Şerîat alanına giren davalarda son hükmü onlar verirdi. Ulemânın başı olan şeyhülislâm ise Dîvân üyesi sayılmazdı; bağımsızdı, idarî-icraî yetkisi yoktu. İdarede tarafsız kalmak mümkün olmadığı inancıyla, İslâm hukukunun tarafsız yorumlanması görevi, fetvâ sahibi şeyhülislâm ve müftilere bırakılmıştı. Medrese hocalarının ve müftilerin başı şeyhülislâm idi. XVII. yüzyılda şeyhülislâmların fetvâlarıyla devlet işlerinde merkezî bir yetki sahibi olduklarını göreceğiz. İsyan eden asker ve halk, hareketlerini meşrû göstermek için daima şeyhülislâmdan fetvâ almaya çalışırlardı. Yeni bir şeyhülislâm atanmasına ilişkin dilekçeyi sultana Veziriâzam Yemişci Hasan götürmüş, bütün baskılarına karşı sultan, şeyhülislâmlığa kendi öğretmenini getirmişti. Şeyhülislâmlarla sürekli çatışma halinde olan Hasan Paşa, sonunda Şeyhülislâm Sun'ullah'ın azledilmesini sağlamıştır. Öte yandan, uyumu sürdürmek isteyen Veziriâzam Cerrah Mehmed

Paşa, bütün önemli devlet sorunlarında şeyhülislâma danışmıştır. Şeyhülislâm bu dönemde o derece otorite sahibi olmuştur ki, onun fetvâsıyla sultanlar tahttan indirilmiş; birçok veziriâzam yerinden atılmıştır.

Şeyhülislâm medrese üyelerinin atanma, terfî ve azillerine ilişkin dilekçeyi veziriâzama verirdi. XVII. yüzyılda şeyhülislâmlar, *molla* derecesindeki büyük kadıların atanma ve azlinde öneride[72] bulunma yetkisini elde ederek, ulemâ örgütünün denetimini ele geçirmiştir. Veziriâzam nasıl sultanın yürütme yetkisinin mutlak temsilcisi ise, şeyhülislâm da sultanın İslâm cemaatinin başı imâm sıfatıyla dinî yetkilerinin mutlak temsilcisi sayılmıştır. Sultan I. Selim, Şeyhülislâm Zenbilli Cemâlî Efendi'nin devlet kararlarına karışmasını şiddetle reddetmiştir. Kanunî Sultan Süleyman, Şeyhülislâm Ebussuûd'la yakınlık kurmuş, örfî devlet hukuku karşısında şerî hukukun üstünlüğü yolunu açmıştır.

Çeşitli kısıtlamalar, veziriâzamın sultanınkine eşit bir güç kazanmasını önlemiştir. Sultanın mutlak temsilcisi sıfatıyla veziriâzamın bütün devlet birimlerini denetim ve gözetim hakkı vardır. Bu da, bürokrasinin bağımsızlığını ve devlet gücünün birliğini sürdürmeye yeterli sayılmıştır. Veziriâzamın onayı olmadan hiçbir makamda azil ya da atama işlemi olamazdı. Pâdişahın kendi el yazısıyla emri, yani *hatt-i hümâyûn* dışında fermânlar doğrudan veziriâzam tarafından çıkarılırdı. Veziriâzam tarafından sultanın onayına sunulan Dîvân-i Hümâyûn kararlarının reddedilmemesi bir gelenek olarak yerleşmiştir. Veziriâzamın bağımsızlığı, Orta-Doğu devletlerinin değişmez bir ilkesidir. III. Murad'dan başlayarak sorumsuz *musâhib*lerin ve saray mensuplarının araya girmesiyle veziriâzamın yetkileri zayıflamıştır; Koçi Bey ve öteki ıslahat lâyiha sahipleri tarafından bu durum, devlette "tagayyür ve fesâd"ın başlıca kaynağı sayılacaktır.

Murad Paşa'yı veziriâzamlığa atayan I. Ahmed, yazdığı bir hatt-i hümâyûnda, "Sana veziriâzamlığı kimsenin tavsiye ve görüşüne başvurmadan verdim ve mührümü gönderdim" demiştir. 1656'ya doğru devletin derin bir bunalıma düştüğü sırada Köprülü Mehmed Paşa veziriâzamlığı, şu şartlarla kabul etmişti: Sunduğu önerilerden

hiçbirini sultan reddetmeyecek, bütün atama ve azilleri kendisi yapacak, sultanın veziriâzamdan başka danışmanı olmayacak, hiçbir karşıtını saray benimsemeyecek ve kendisine karşı yapılan bütün iftiralar gözardı edilecek.

Kamuoyunun Etkisi

Osmanlı politikasını belirlemekte kamuoyunun da, genellikle kabul edildiğinden daha büyük bir etkisi vardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında kapıkulu askeriyle pazar zanaatkârları arasında bir çıkar birliği oluştu. Kapıkullarından birçoğu zanaatkâr ya da tüccâr olmuş, bazıları da paralarını ticarî girişimlere ya da faize yatırmıştı. İstanbul halkı haksız baskılar karşısında ayaklanmaya hazırdı; bu tür karışıklıklar genellikle mâlî ve ekonomik sıkıntı zamanlarında patlak vermiştir. Hükümetin kötü önlemleri sonucu sıkıntıya düşen halk, ulemâyı başlarına alarak harekete meşrû bir görünüm verirdi. 1648'de Sultan İbrahim'in, 1687'de IV. Mehmed'in, 1703'te II. Mustafa'nın, 1730'da III. Ahmed'in ve 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmelerine yol açan ayaklanmalar bu türdendir.

Halk ayaklanmaları ancak ulemânın işbirliğiyle başarılı olabilirdi. 1651'de, İstanbul halkı yeniçeri cuntası iktidarına karşı ayaklanmıştır. Yasalar reâyanın silâh taşımasını yasakladığından, eyâletlerde köylü ayaklanmaları seyrekti. Köylülerin toprağı bırakıp dağılması, devlete karşı ayaklanmalar kadar kaygı veren bir çeşit eylemsiz direnişti; çünkü bu durum, devlet hazinesini ve timar sipahilerini gelir kaynaklarından yoksun bırakarak devleti güçten düşürürdü. Köylünün topraklarını terk edip dağılmasından, "perâkende" olmasından korkan devlet, zaman zaman köylüyü kayıran önlemler alır, kimi zaman vergileri azaltmaya veya affetmeye mecbur olurdu.

Genelde Osmanlı sultanlarının kamuoyunu kendilerinden yana çekme zorunluluğu, onları âdil düzen politikasını yenilemeye iten önemli bir faktördür. *Adâletnâme* ilânı bunun bir ifadesidir. Hükümdar sevilmezse, halk arasında, Şerîat'a saygı göstermediği, şarap içtiği ya da başka uygunsuz davranışlarda bulunduğu

söylentileri çıkardı. Bir despot olan IV. Murad, kendisi hem içki düşkünü, hem de içki yasağının en acımasız destekçisiydi. Sultan Murad, mutaassıp Kadızâde Mehmed'in etkisi altında kahve ve tütün yasakları getirmiştir. Bazı Osmanlı sultanları, Şerîat'a sadık görünmek için, namazlarını savsaklayanların ya da oruç tutmayanların cezalandırılması için zaman zaman genel fermân çıkarır, meyhâneleri kapattırırdı. Kendileri cuma günleri câmiye giderek cemaatle namazı hiç aksatmaz, yoksullar ve dervişlere sık sık sadaka verirlerdi. Kurban bayramlarında, yalnız İstanbul'da binlerce kurban kesilip yoksullara dağıtılırdı. Sultan, Mekke ve Medine'ye her yıl on binlerce altın dükalık hediye gönderir, *sürre alayı* denen bu hazine katarı Mekke ve Medine'ye varış yolu boyunca büyük merâsim ve gösterilere neden olurdu.[73]

Sultanlar dinî önderlerden, özellikle halkça tutulan şeyh ve dervişlerden her zaman çekinmişler ve onları kendilerine yaklaştırmaya ya da sert önlemlerle boyun eğdirmeye çalışmışlardır. Şeyh ve dervişler, genellikle karşıt halk hareketlerinin baş propagandacılarıydılar. Örneğin, III. Mehmed, câmilerde vaazlarıyla İstanbul halkını kışkırtan bir şeyhi kentten sürmüş, fakat halkın gösterileri sonucu geri gelmesi için izin vermek zorunda kalmıştır. IV. Murad, nüfuzlu bir Nakşbendî şeyhi olan Mahmud'u ve daha sonra yanına yedi sekiz bin kadar yandaş toplamış olan Sakarya şeyhini Ilgın'da idam ettirmiştir.

Veziriâzam Otoritesindeki Değişiklikler

Çağdaş eleştirilerde, XVII. yüzyılın ilk yarısındaki politik bunalımın temel sebebi olarak otorite birliğinin, yani veziriâzamın bağımsızlığının yitirilmiş olması ileri sürülmüştür. Köprülü Mehmed Paşa'nın, 1656 bunalımında diktatörce yetkilerle veziriâzam atanmış olmasıyla devlet kalkınma dönemine girecektir. Kendisinden sonra bu makama, oğlu Fazıl Ahmed Paşa (1661–1676) tam otoriteyle geçmiştir. Saraylılar ve yeniçeri cuntası iktidarı yerine Köprülüler yönetimi boyunca hükümet işleri veziriâzamın konağından yönetilmiş, sonuçta saraydaki Dîvân-i Hümâyûn toplantıları eski

önemini yitirmiştir. Sultanın durum hakkında arz ve telhîs denilen raporlarla bilgi alması, emir ve istekleriniyse hatt-i hümâyûn denilen kendi eliyle yazılmış bir notla geri göndermesi usûlü bu dönemde uygulanır oldu (bkz. Ekler, Telhîsler).

Hükümetin veziriâzamın sarayına, Bâb-i Âli'ye taşınmasıyla Dîvân-i Hümâyûn vezirleri arka plâna düşmüş; doğrudan doğruya veziriâzamın hizmetindeki üç görevli önem kazanmıştır. Bunlar, veziriâzamın politik ve askerî konularda temsilcisi olan *kâhya bey*, Dîvân-i Hümâyûn'da şikâyet ve davalara bakan *çavuş-başı* ve uzun bir süredir Dîvân-i Hümâyûn'un başkâtipliğini yapmakta olup devlet antlaşmalarıyla nizâmnâmeleri muhafaza eden *reîsülküttâb* idi. 1720'den sonra bu görevliler, Paşa-Kapısı veya Bâb-i Âli'deki toplantılarda, *vezir* unvanıyla hükümetin birer üyesi hâline gelmişlerdir. Makamları, XIX. yüzyılda, sırasıyla, içişleri, adâlet ve dışişleri nezaretleri olacaktır.

Bu süreçte Defterdâr Kapısı da gelişerek, mâlî işler için bağımsız bir bölüm durumuna gelecektir. Baş-defterdâr, haftanın belli günlerinde Bâb-i Âli'de yapılan toplantılara katılırdı. Veziriâzam önemli kararlar almadan önce, genel danışma için birlikte Dîvân toplantıları yapardı.

Osmanlı devlet idaresinde pâdişah bir sefere gittiğinde pâyitaht İstanbul'da kendi adına gelişmeleri izleyecek ve pâdişaha bildirecek bir *kaimmakâm* bırakırlardı, buna *vekîl-i saltanat* da denirdi. Fâtih, Uzun Hasan'a karşı sefere çıkarken oğlu Cem Sultan'ı bu biçimde atamıştı.

III. Murad döneminde kendisine çok güvenilen Kara (Lala) Mustafa Paşa *kaimmakâm*, daha sonra veziriâzam olmuştur.

Pâdişahın yaşının küçüklüğü nedeniyle doğrudan doğruya *icra-yi saltanat* edemediği zamanlarda onun yerine devlet işlerine bakan yakını *vekîl-i saltanat* sıfatı taşır. Kaynaklarda Kösem Sultan, *vekîl* veya *vekîl-i saltanat* sıfatıyla anılmıştır.

Pâdişahların Danışmanları

Osmanlı pâdişahlarının, seçkin ulemâ, şeyhler, şâir veya münşîlerden *musâhib* veya *nedîm* denilen kişisel danışmanları olurdu. Pâdişahlar yetişme çağında hocalardan ders alırlardı. Başhocalar (Hoca Sa'deddîn, Ömer Efendi gibi) sultanlar üzerinde üstün nüfuz sahibi olmuşlardır. Özel eğitimciler, şehzâdenin kültürlü, *zarîf, civânmerd* bir Osmanlı çelebisi olarak yetişmesini sağlardı.[74] III. Murad'dan (1574–1593) sonra, Kafes şehzâdeleri mutaassıp hocalar, bilgisiz musâhibler ve câriyelerle vakit geçirmiştir. Klasik Doğu kültürü yerine, yalancı Şeyh Şucâ', Cinci Hoca veya Müneccimbaşı Hüseyin gibi üfürükçü ve sahtekârlara inanmışlar, sultanlara böyle kişiler akıl hocalığı yapmışlardır.

Bir Arnavut devşirmesi olan Mimar Koca Kasım Ağa, 1622–1646 döneminde mimarlıkta olduğu gibi *musâhib* veya *kethüda* sıfatıyla en önemli siyasî kararlarda düşüncesine başvurulmuş bir kişidir. 1622 yılında başmimar olarak pâdişah ve devlet ricâliyle yakınlık kurmuş, Sultan İbrahim zamanında değerli veziriâzam Kara Mustafa Paşa'nın *musâhibi* (yakın özel danışmanı) olmuş, devlet işleriyle yakından tanışmış, veziriâzamın katli üzerine sürgüne gönderilmiş, Cinci Hoca'nın himayesinde İstanbul'a dönüp 1645'te yeniden başmimar olmuş, bir ara kul-kethüdalığı gibi askerî-siyasî önemli mevkileri işgal etmişti. Kösem Sultan onu tutmadı. Kösem'in ölümünden sonra Kasım Ağa, Vâlide Turhan Sultan'ın kethüdası olarak saltanat işlerinde başmüşavir durumuna geldi (1651). Bir ara sürgüne gönderilmekle beraber geri çağırıldı, 1656'da büyük bunalım sırasında Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidara gelmesinde başlıca rol sahibi oldu.

Kethüdalar

Osmanlı toplumunda *kethüda* (kâhya) nüfuz ve servet sahibi kimselerin hizmetinde onların ve örgütlerin her türlü işini gören yardımcılarıdır. Perde arkasında efendilerinin kararlarını ve hareketlerini çoğu zaman onlar belirler. Pâdişahların özel akıl hocası *musâhibler* olduğu gibi Kösem ve Turhan Sultanların da, akıl hocalığını yapan kethüdaları vardı.

Kösem'in ilk kethüdası Üsküdârî Behram Ağa devlet işlerini bilen kişi idi. Behram kethüda, Kösem sayesinde devlet işlerine el uzatan "azîm devlet ve vus'ata sahip kimesne idi. Vâlide Sultan hazretlerinin cümle umûruna ve bina ettirdiği hayrata nâzır ve mu'temedin aleyh olup hayli mâl ve emlâk peyda itmiş idi." Kösem her işi ona danışırdı (*mutemedin 'aleyh*) onun ölümü üzerine (1646) yerine Arslan Ağa geldi. Arslan Ağa, Seydişehirli Kurt Ağa'nın oğlu idi.

Kösem Sultan'ın harem dışı işlerinde yardımcısı Arslan Ağa öldüğünde ünlü ve çok zengin mimar Kasım Ağa'yı Kösem'e kethüda yapmak istediler. Şeyhülislâm rüşvet alıp Kasım'ı destekledi. Böylece Kösem'i daha yakından kontrol altında tutmak düşünülmüş olmalıdır. "Vâlide sultan hazretleri, hizmetkârlarımız var, gayrı kimesneler bize kethüda olmakta nice mahzûrat vardır" diye öneriyi reddetti.[75]

Vâlide Turhan Sultan'ın kethüdası ünlü mimar Kasım Ağa idi. Köprülü Mehmed'in iktidara gelmesini tavsiyeleriyle o sağlamıştı. Kethüdalar, hizmetleri sırasında efendilerinin nüfuzundan yararlanıp büyük servet sahibi olurlardı. Kethüdalar bilgi ve deneyim sahibi kişiler olarak büyüklerin akıl hocası durumunda idiler. Bunalım döneminde devletin başına getirilen Veziriâzam Tarhoncu Ahmed Paşa vaktiyle bir kethüda idi. 1648–1651 döneminde yeniçeri ocağı ağalarından kethüda-bey bir ara devlet siyâsetine yön verecek nüfuz ve yetki sahibi oldu.

Lâyihacılar

Bunalım dönemlerinde Koçi Bey gibi yaşlı ve deneyimli bürokratlar ıslahat için Sultan'a *telhîs*ler sunarlardı. IV. Murad, Koçi Bey'in önerilerini dikkate almış görünmektedir. (Üçüncü ciltteki *Islahat Lâyihacıları* bölümüne bakınız).

72 XVII. yüzyılda ulemâ üzerinde yetkili bir çalışma M. C. Zilfi, *The Politics of Piety. The Ottoman Ulemâ in the Classical Age*, Minneapolis 1988, ulemâ listesi, s. 245-256.

73 S. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683*, Londra, 1994.

74 Bu *zarîf*, *civânmerd* (centilmen) deyimi için bkz. H. İnalcık, *Hâs-Bağçede ‘Ayş u Tarab, Nedîmler, Şâirler, Mutribler*, İstanbul, 2011, dizin.

75 *Nâimâ*, V, s. 51.

Saltanat Verâseti ve Kardeş Katli

Saltanat verâseti hakkında Neşrî (1493), kardeş katlinin Osmanlılarda "âdet-i kadîme" olduğunu işaret eder.[76] Eski bir rivâyete göre,[77] Osman Gazi, bey olduğu zaman rakibi amcasına dokunmamış, fakat sonra kendisine karşı geldiği iddiasıyla öldürmüştür. Bununla beraber gerek Osman'ın gerekse oğlu Orhan'ın zamanlarında, kardeşlerin ve amcaların ülkenin çeşitli yerlerinde *yurtluk* aldıkları kaydedilmiştir. I. Murad, kendisine karşı ayaklanmış olan kardeşleri Halil ve İbrahim'i idam ettirmiştir.[78] Murad, saltanatı ele geçirmek için ayaklanmış olan kendi oğlu Savcı'yı da gözlerini kör etmek suretiyle cezalandırdı.

Osmanlılarda sırf saltanata rakip olduğu düşüncesiyle kardeş katli, ilkin 1389'da I. Bayezid'in Kosova harp meydanında kardeşi Ya'kub'u idam ettirmesinde görülür. Burada da birtakım özel koşullar, bunu haklı ve gerekli göstermekteydi: Ya'kub ordunun bir kısmına kumanda etmekteydi, Sırplarla savaş neticelenmemişti. Öte taraftan, Bayezid'in tahta çıkarılmasında ve kardeşinin idamında esas rolü devlet büyükleri oynamış görünmektedir.[79] Bayezid'den sonra oğulları arasında taht için uzun ve kanlı savaşlar (1402–1413), 1453'e kadar saltanat üzerinde hak iddia edenlerin çıkardıkları karışıklıklar, devletin birliği ve selâmeti için kardeşlerin ortadan kaldırılmasının gerekli olduğu kanısını yerleştirmiştir. Bu mücadeleler sırasında İsa, Süleyman, Musa ve nihayet Mustafa idam edilmek suretiyle ortadan kaldırılmış, fakat kaçıp kurtulmayı başarmış olan oğullar Bizans'ta, Macaristan'da, Arnavutluk'ta devletin güvenliğini tehdit etmeye devam etmişlerdi.[80] Özetle, 1389–1413 dönemi kardeş katli konusunda olaylı bir devir olmuştur.

Bizans kaynaklarından (Doukas ve Chalkokondyles) anlaşıldığına göre, I. Mehmed ölmeden, çocuklarını bir iç harpten ve ölümden

kurtarmak için birtakım önlemler almıştı: Çelebi Mehmed'in sekiz yaşındaki oğlu Yusuf'la bir yaş küçüğü Mahmud, Bizans'la yapılan anlaşma gereğince imparatorun yanına verilecekti. II. Murad, tahta çıkınca bu çocukları Bizans'a teslim etmedi. Saltanata yararsız hale getirmek için gözlerini kör etti ve Tokat'ta hapsetti. Tahtta iyice yerleştiğini hissedince onları Bursa'ya geri getirtti ve iltifatla gönüllerini almaya çalıştı. Fakat onun oğlu II. Mehmed (Fâtih) tahta çıkar çıkmaz, çocuk yaştaki kardeşi Ahmed'i boğdurdu.[81] Sonuçta, ilk defa Fâtih Sultan Mehmed, normal koşullar altında suçsuz olan kardeşini idam ettirmiş ve *Kanûnnâme*'sine kardeş katli maddesini koymuştur.[82] Chalkokondyles, 1444 Varna buhranı dolayısıyla, Osmanlı ülkesinde halkın bir iç savaştan daha çok korktuğu bir şey yoktur, diyor. Doukas, "Her Türk hükümdarının saltanat değişiminde isyan çıkması âdet hükmüne gelmiştir" diye yazmıştır.[83]

Yıldırım Bayezid, Ankara Savaşı'nda bozguna uğrayınca büyük oğlu Süleyman Çelebi Edirne'ye kaçmış, orada Osmanlı Devleti'nin hükümdarı olarak *emîr* unvanıyla beyliğini ilân etmişti. İlk zamanlarda kardeşi Çelebi Mehmed onun beyliğini tanıdı. Süleyman'ın yakını Şâir Ahmedî'den Neşrî'ye geçen[84] rivâyet aynen şöyledir: "Sultan Mehmed karındaşı Süleyman'ın *tahta geçdigün* işidicek, emrem sağolsun, atamız gittiyse emrem bize atamız yerindedir" demiş.[85]

Fakat Çelebi Mehmed, İsa Çelebi'ye galebe çalıp *dârussaltana* (saltanat merkezi) Bursa'yı ele geçirip orada gümüş sikke bastırınca, saltanat iddiasında bulundu ve Süleyman Çelebi'ye karşı mücadeleye girdi. Emîr Süleyman, kendisini tek Osmanlı sultanı saymakta idi. Emîr Süleyman[86] Edirne'de tanındı, Rumeli'de egemen oldu. Kuşkusuz Çelebi Mehmed'den daha güçlü idi. Sayısı 7000'i bulan yeniçeriler onunla beraberdi. Dârussaltana Bursa'yı da almak istedi. Kendisine karşı küçük kardeşi Musa Çelebi, Rumeli'ye geçip *uc* beylerini ve yeniçeriyi kendi tarafına çekti ve Süleyman'ı Edirne'de bastı. Kaçan Süleyman hayatını kaybetti (1411).[87]

Süleyman'ın oğlu Orhan Çelebi, babasının Yıldırım Bayezid'den sonra ilk kez sultan olduğu savıyla Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia

etti. *Gazavâtnâme*, onun II. Mehmed'in ilk saltanatı (1444–1446) sırasında Osmanlı tahtı için mücadelesi üzerinde ayrıntılı bilgi sağlamaktadır.[88] Orhan'ın 1444'e kadar hareketleri hakkında kaynaklarda bilgimiz yoktur.[89] 1444'te onu Bizans'ta sığıntı olarak buluyoruz.[90]

1444 yazında Orhan, İstanbul'dan hareketle ilkin İnceğiz'e gelir, Rumeli'yi çocuk sultan II. Mehmed'e karşı ayaklandırma çabası başarıya ulaşamaz. İnceğiz'de tutunamaz, eskiden beri derviş grupların merkezi Ağaç-Denizi (Deli-Orman) bölgesine kaçar. Balkan dağlarıyla Tuna arasındaki bölgeyi ele geçirdiği anlaşılıyor. *Gazavât*'a göre[91] durum, Edirne'de büyük telâşa neden olur.

Dönemin en tanınmış askeri sayılan Rumeli Beylerbeyi Şihâbeddin Paşa *düzme* ilân edilen Orhan üzerine yürür, Orhan kaçıp Bizans'a sığınır. 1444–1453 döneminde onun maiyetiyle Konstantinopolis'te oturduğunu görüyoruz. II. Murad döneminde Çandarlı onu orada zararsız tutmak için Bizans ile anlaşma yapar: Masrafları için imparatora yılda 300.000 akça (yaklaşık 7000 altın) bir para ödenir (bu gelir, Strymon ırmağı üzerinde bir bölgedeki köylerin hazineye ait vergilerinden oluşan bir çeşit zeâmetten gelmekteydi).[92]

1453 İstanbul kuşatmasında güç koşullar altında bulunan sultan,[93] Bizans elçilerini iyi karşıladı. İstanbul kuşatmasında Orhan, *Franklar Burcu*'nda Sultan Mehmed'e karşı savaşa katıldı. Şehir düşünce Orhan kaçmayı denedi: Bir siyah keşiş kılığına girerek surdan kendini aşağı saldı. Orhan ve öteki Bizanslı esirler bir Osmanlı gemisine tutsak götürüldüler. Esirlerden biri, gemi kaptanına Orhan'ı ve Büyük Domestikos Lukas Notaras'ı tanıttı. Kaptan hemen Orhan'ın başını kesti ve Lukas ile kesik başı Fâtih'in huzuruna götürdü.[94] Osmanlı tahtına geçmeyi kendi hakkı bilen Şehzâde Orhan'ın sonu böyle olmuştur.

Fâtih, tahtta en tehlikeli rakibinden böylece kurtulmuş oldu; devlet kurumlarını yeni bir düzene sokan *Kanûnnâme*'sinde rakip kardeşler sorununu sonlandırmaya karar verdi; "Kardeş katli" maddesini koymaktan geri kalmadı. Fâtih'in kardeş katli maddesini işte bu tarihî koşullar altında görmelidir.

Fâtih'in *Kanûnnâme*'sindeki madde aynen şöyle: "1. Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, 2. karındaşların nizâm-i 'âlem için katletmek münâsibdir, 3. esker 'ulemâ dahi tecvîz itmişdir, 4. anınla 'âmil olalar."

1. Padişâh çocuklarından herhangi birine sultanlık "müyesser" ola.

Bu kanûn maddesini incelersek: Madde, saltanatın evlâddan hangisine geçeceğini belirtmemektedir. Bu da, Orta-Asya Türk-Mogol dünyasında kaganlığın, kaganın hangi oğluna geçeceği hakkında herhangi bir kanûn, *töre* bulunamadığı gerçeğini göstermektedir. "Müyesser" olsa sözcüğü, bunu kesinlikle ifade etmektedir. (*Müyesser* sözcüğü Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî* sözlüğünde[95] "*kolay gelmiş, … muvaffak olmuş;* İ. Parlatır'ın *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*'nde, *müyesser: kolaylıkla elde etme*, diye açıklanır). *Kanûnnâme*'de anlamı, egemenliği (kaderin yardımıyla) herhangi bir biçimde ele geçirme olarak yorumlanabilir.

2. Kardeşlerini "nizâm-i 'âlem" için katletmek münâsib'dir.

a) Katletme "nizâm-i 'âlem", yani toplumun düzeni için uygun görülür. Kardeşler arasında taht için mücadelenin, kargaşanın, belirsizliğin Osmanlı toplumu için ne kadar yıkıcı sonuçlar doğurduğu özellikle Fetret Devri'nde görülmüş[96] olup bundan Bizans'ın ne denli yararlandığı herkesin belleğinde idi.

b) "Münâsibdir" ifadesi üzerinde durulmalıdır. *Münâsib* sözcüğüne İ. Parlatır lûgatında "yakışır, uygun, yaraşır" anlamları verilmiştir. Bu ifadeyi "kardeşleri katletmek" *uygun, yerinde olur* biçiminde anlamalıdır. Bundan mutlaka *katil* işini yapmak gerektir, anlamı çıkarılamaz. Ama, XVI. yüzyıl sonlarında tahta geçenler, bunu "her halde", "mutlaka" şeklinde yorumlamışlar; bu da işlerine yaramıştır.

3. "Ekser 'ulemâ dahi tecvîz itmişdir." Açıkça anlaşılıyor ki, Şerîat'a saygısını bildiğimiz Fâtih, katletme gibi bir fiilin *şerî*, hukukî dayanağını ulemâya danışma gereğini duymuştur. Ulemânın hepsi değil, *çoğu* bunu "tecvîz" etmiş. Demek ki, ulemâdan bazıları suçsuz bir kimseyi katletmeyi Şerîat'a aykırı bulmuştur. *Tecvîz* sözcüğü üzerinde durmamız gerekir. Tecvîz, *cevâz* fıkh ilminde bir

iş için *müsaade etme, serbest bırakma* anlamındadır; fiili yerine getirme, izni alanın kararına bağlıdır. İsterse katli yerine getirir, istemezse yapmaz. Bu anlam yukarıda tartışılan “münâsibdir” ifadesiyle uygun düşer. *Fâtih Kanûnnâmesi*, devlet kanûnnâmelerini kaleme alan ve uygulayan nişancının yetkisindedir. *Fâtih Kanûnnâmesi* son şekliyle, nişancılıktan veziriâzamlığa getirilmiş olan Karamânî Mehmed Paşa tarafından kaleme alınmış olmalıdır.

Bu incelemenin ortaya koyduğu gerçek şudur: Fetret’in canlı biçimde belleklerde olduğu bir zamanda kendi saltanatı için düşman yanına sığınmış bir rakibini, Orhan’ı karşısında bulan ve kendi kardeşi bir meme çocuğu olan Ahmed’i idam eden Fâtih, bir devlet kanûnnâmesini düzenlerken “kardeşleri katl” maddesini bu kanûnnâmeye eklemiş, aynı zamanda o anda bir tehlike göstermeyen bir *ma’sûmu*[97] katletme fiilini haklı gösterme çabasında bulunmuştur. Ulemânın iznini aramış olması kamuoyunu ve Şerîat’ı dikkate alma zorunluluğunu duymuş olduğunu göstermektedir. Halk, devlet adamları ve ulemâ, devletin varlığını tehlikeye atan, iç harbe ve pek çok nüfus ve servet kaybına yol açan kardeş mücadelelerini önleyecek bir önlemi onayla karşılamışlardır. *Fâtih Kanûnnâmesi*’nin yazılması sırasında veziriâzam olan Karamânî Mehmed Paşa, tarihinde Yıldırım Bayezid tarafından Ya’kub’un idam edilmesini onaylayarak, “Onun bekasında büyük kargaşalıklar çıkması ihtimali vardı” diyor.[98] 1422’de Küçük Mustafa’nın yakalanıp idam edilmesine sebep olan Şarâbdâr İlyas’a atf olunan şu sözler dikkate değer: “Eğerçi suretâ ben ihânet ettim, amma ma’nen isâbet kıldım. Eğer kosam bu ikisi oğraşıp yüriyüb iklîmi harâba verirdi. Zarar-i âmdan zarar-i hâs yegdir, bu fiil asılda âdet-i kadîmedir.”[99]

Fâtih Kanûnnâmesi’nde kardeş idamını câiz göstermek üzere ileri sürülen *nizâm-i ‘âlem* maddesi bunun başka bir ifadesinden ibarettir.

Kardeşler arasında taht üzerinde üstün hak sağlayan herhangi bir kural olmadığı için *halk ve asker*, hânedândan kim gelirse ona itaat göstermekten başka bir şey yapamıyordu.[100] Bunun içindir ki, saltanat iddiasında olanlara karşı mücadelede en etkin silâh, onların

Osmanlı soyundan olmadıkları, *düzme* oldukları savını ortaya atmaktı.

Saltanatın sahibini Allâh belirler inancı, Türkler arasında kuvvetli idi. Mehmed Çelebi, kardeşi Musa'ya karşı seferinde Edirne önüne geldiği zaman, şehir halkı kendisine şöyle demişti: "Biz sana şehri ve hisârı vermeziz, inşallâhulazîz birbirinizle buluşub bir yana olub…"[101]

Savaş, egemenlik için Tanrı hükmünü meydana çıkaran doğal bir imtihan olarak düşünülüyordu. Çelebi Mehmed, Musa'yı yenip idam etti. Osmanlı şehzâdelerinin acıklı sonu, daima iradeleri dışında tanrısal bir kanûnun kaçınılmaz sonucu gibi tevekkülle karşılanmıştır. Baba oğul, II. Bayezid'le Selim, Kanunî Süleyman ile oğlu Mustafa bir savaşta karşı karşıya geldikleri zaman, Tanrı'nın iradesine boyun eğdikleri inancındaydılar.

XV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde mutlak, bölünmez bir egemenlik inancı yerleşmişti.[102] Devlet, hânedânın bir mirası gibi düşünülmüyor, pâdişah, halife veya imparator gibi bölünmez bir egemenliğin temsilcisi sayılıyordu. Devlet gücü, hukukun ve her türlü imtiyaz ve tasarrufun kaynağı sayılan tek egemenlik sahibi hükümdarda toplanıyordu. Otoriteye, ülke ve nüfus unsurları yanında ölçüsüz derecede üstün bir yer veren bu devlet-hükümdar anlayışı, devleti mutlak ve bölünmez bir tek iradeye indirgiyordu. Böylece, kabile-devlet gelenekleri bertaraf edilerek, Roma tarihindeki gibi mutlak ve soyut bir hâkimiyet anlayışına varılmış oluyordu. Osmanlı tarihinin ilk yüzyıllarını dolduran taht mücadeleleri, aslında bu gelişmiş devlet ve hâkimiyet anlayışında aranmalıdır.

76 Neşrî, (Menzel nüshası) *Gīhānnümā: die altosmanische Chronik des Mevlānā Mehemmed Neschrî/1 Einleitung und Text des Cod. Menzel.,* yay. F. Taeschner, I, Leipzig, 1951, s. 153.

77 *Neşrî*, s. 25, 29.

78 Orhan Gazi'nin H. 749 Rebî'ülâhir sonları tarihli vakfiyesinde (*Arşiv Kılavuzu,* İstanbul, 1938, Levha I) oğulları sırasıyla Süleyman, Murad, Halil, İbrahim'dir: İ. H. Uzunçarşılı (*Belleten*, IX, s. 105 ve LXVIII, s. 519) Murad'ın tahta çıkınca Halil ve İbrahim'i ortadan kaldırdığını düşünmektedir.

79 *Neşrî*, 83; *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman: F. Giese neşri*, yay. N. Azamat, İstanbul, 1992, s. 27.

80 Bkz. "*Murad II,*" *MEB IA*, s. 598-615.

81 Onun kaçırıldığı, Hıristiyan olduğu ve haçlı seferi projelerinde Fâtih'e karşı kullanılmak istendiği hakkında bkz. F. Babinger, "Bajezid Osman" (Calixtus Ottomanus), *La Nouvelle Clio*, III (1951), no. 9-10, s. 349-388.

82 "Fâtih Kanûnnâmesi", *TOEM* ilâve, s. 27: "Ve her kimesneye evladımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-i âlem için katletmek münâsibdir, *ekser* ulemâ dahi tecvîz etmiştir, anınla âmil olalar."

83 M. Doukas, *Ducae, Michaelis Ducae nepotis, Historia byzantina*, yay. I. Bekker, I. Boulliau, Bonn, 1834, s. 226.

84 Göz tanığı Ahmedî'ye ait bu tarih için bkz. H. İnalcık, *Hâs-Bağçede 'Ayş u Tarab*, İstanbul, 2011.

85 Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ* (bundan sonra *Neşrî*), yay. F. R. Unat, M. A. Köymen, I, Ankara, 1944, s. 364.

86 Süleyman'ın yanında bulunan Şâir Ahmedî *İskendernâme*'de onu ülkenin tek sultanı olarak anar.

87 Ahmedî rivâyeti tüm ayrıntıları verir, bkz. *Neşrî*, II, s. 450-486.

88 Bkz. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, dizin: Orhan Çelebi.

89 Bazı tarihçiler Orhan'ın Emîr Süleyman'ın torunu olduğunu düşünmektedirler.

90 Bkz. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, dizin: Orhan Çelebi.

91 *Gazavât-i Sultan Murad b. Mehemmed Han: İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme*, yay. H. İnalcık, M. Oğuz, Ankara, 1978.

92 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, çev. H. J. Magulias, Detroit, 1975, s. 191.

93 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, s. 191.

94 Doukas (1975), s. 232-233; S. Runciman, *The Fall of Constantinopolis, 1453*, New York, 1965.

95 Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmanî*, yay. R. Toparlı, Ankara, 2000, s. 7.

96 *Fetret* veya *feterât* denilen bu kargaşa dönemi, Ahmedî'nin *Menâkıbnâme*'sinde (*Neşrî*, II, s. 423-503) tüm ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

97 Bugün Rumeli lehçesinde çocuk için *maksim* (*ma'sûm*) söyleyişine rastlarsınız.

98 Karamânî Mehmed Paşa, "Tarih-i Âl-i Osman", yay. M. H. Yinanç, *TOEM*, XIV, s. 92.

99 *Neşrî*, s. 153.

100 *Neşrî*, s. 152.

101 *Neşrî*, s. 138.

102 Bunun için bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Pâdişahı", *AÜ SBF Dergisi*, XIII (1958), s. 68-79.

Saltanat Verâsetinde Değişiklik

Kanunî Süleyman (1520–1566) döneminde, eski beylik merkezi sancaklara gönderilen şehzâdeler arasında tahta geçmede belirsizlik ciddi siyasî bunalımlara yol açmıştı.[103] II. Selim döneminde (1566–1574) önemli bir değişiklik oldu; Anadolu'da sancak valiliğine yalnız en yaşlı şehzâdenin gönderilmesi kararlaştı, böylece en yaşlı şehzâdenin pâdişah olma şansı tanınmış oldu. Sancakbeyliğinden gelen III. Murad (1574–1595) ve III. Mehmed (1595–1603) sancaktan İstanbul'a gelip rakipsiz tahta geçtiler; ama saraydaki kardeşlerini toptan katlettiler.[104] Masûmların bazıları dilsizler tarafından ana kucağından koparılarak cellâda teslim edildi. Cenazeler gömülmek üzere atalarının türbelerine götürülürken, çağdaş kaynakların yazdığı gibi, halkın feryadı göklere yükseldi. “Nizâm-i âlem için” yapılan bu katiller karşısında halkın tepkisi, kafes usûlünün ortaya çıkmasına yol açan önemli bir gelişmedir. Bu tarihten sonra sultanın kardeşleri, haremde bir dairede hapis tutulur oldu (kafes yöntemi).

III. Mehmed'in (1595–1603) ölümü gizli tutuldu, *Bâbussaâde*'de taht kurulmuştu, saray ahalisi burada 14 yaşında bir çocuğun, Ahmed'in gelip yeni pâdişah olarak tahta oturduğunu gördüler. III. Mehmed'in oğlu Ahmed, sancağa gönderilmemiş, sarayda tutulmuştu. Bundan sonra Osmanlı tahtına çıkan sultanlar hep haremde özel bir dairede tutulacak, bunun sonucu, bazı istisnalar dışında deneyimsiz, zayıf iradeli, psikolojik sorunlu şehzâdeler, Kafes'ten alınıp tahta oturtulacaktır. Pâdişahın Osmanlı devlet sisteminde daima tek mutlak otorite kaynağı durumu göz önüne alınırsa, kafes usûlünü, Osmanlı Devleti'nde kargaşa ve çöküşte birinci derece rol oynayan nedenler arasında saymak gereği anlaşılır.

Sultan Ahmed o yaşta olayları hakkıyla kontrol edemezdi. Veziriâzam Nakkâş Ahmed Paşa ile vezirler, Ahmed'in tek kardeşi Mustafa'nın katline müsaade etmediler; zira Ahmed'in o zaman bir çocuğu yoktu. Mustafa katledilseydi, Osmanlı hânedânının sonu gelmiş olurdu. Hastalıklı olan Mustafa'nın taht üzerinde hak iddiasına kalkışmayacağı açıktı. İşte bu koşullar altında kardeş katli geleneği bu kez uygulanmadı. III. Mehmed'in erkek kardeşlerini küçük büyük demeden acımasızca katletmesinin halk arasında büyük tepki uyandırmış olması da kuşkusuz bu kararda rol oynamıştır. Yeni sultanın, Harem'in etkisiyle ilk işlerinden biri, Vâlide Sultan Safiye'yi saraydan uzaklaştırmak oldu. III. Murad'ın (1574–1595) eşi ve III. Mehmed'in (1595–1603) annesi Safiye Sultan, "vâlide-i 'izzet-penâh hazretleri" culûstan hemen sonra câriye ve hadımlarıyla Bayezid meydanındaki kadınlar sarayına, Eski Saray'a gönderildi.

Çocuk sultan Ahmed, âdet üzere alayla Ayasofya'da namaza çıktı (1603), halka göründü; akşamına sünnet oldu. Bir ara hasta oldu, herkes kaygıya düştü. Az sonra annesi "Vâlide-i şâh-i cihân Handân Sultan"[105] vefat etti.

Yeni saltanat verâset uygulamasında I. Ahmed'in *baş-hâsekisi*, Kösem Sultan adıyla ün kazanmış Mâhpeyker'in önemli rol oynadığı anlaşılıyor. Mâhpeyker, 1612'de Murad'ı (Sultan IV. Murad), 1615'te İbrahim'i (Sultan I. İbrahim) doğurmuştur. Mâhpeyker, Sultan I. Ahmed'in ölümünde (1617) Mustafa'nın tahta çıkmasına çalıştı. Bunun bir nedeni, I. Ahmed'in ölümünde oğullarının küçük yaşta olmalarıdır. Böylece, I. Ahmed'in hâsekisi Mahfîrûz Sultan'ın oğlu Osman'ın (II. Osman) tahta çıkmasını önlemiş oldu. Osman, I. Ahmed'in büyük oğlu idi. Onun yerine tahta Ahmed'in kardeşi Mustafa'nın gelmesiyle tahtın oğula değil, kardeşine geçmesi, yani saltanat verâsetinde *ekberiyyet* (*senioratus*) usûlü gerçekleşmiş oluyordu.

Akıl zayıflığı dolayısıyla tahttan indirilen I. Mustafa (1617–1618) yerine I. Ahmed'in büyük oğlu II. Osman (1618–1622) tahta çıkarılacaktır. Böylece, saltanatta babadan oğula saltanat usûlüne geri dönülmüş oldu. 1622'de II. Osman yeniçeriler tarafından

katledilince, amcası Mustafa ikinci kez tahta çıkarıldı (1622–1623), Mustafa akıl "hiffeti" dolayısıyla yeniden tahttan indirilince, Osman'ın kardeşi Kösem'in oğlu Murad tahta getirildi (1623). IV. Murad culûsunda 12 yaşında idi, 1632'de saltanat işlerini doğrudan ele alıncaya kadar Kösem Sultan idareyi üstlendi. 1623–1632 döneminde Kösem, oğlu Murad adına telhîsleri, arzları (Dîvân kararlarını) inceliyor ve *Arslanım* dediği oğlu IV. Murad adına son kararı kendi el yazısıyla *arz* üzerine koyuyordu (bkz. Ekler, "Kösem Sultan'a Telhîsler").

Bundan sonra Osmanlı hânedânı I. Ahmed'in oğullarıyla devam edecektir. IV. Murad'ın ölümünde (1640) hayatta bir çocuğu olmadığından kardeşi I. İbrahim (1640–1648) tahta çıkarıldı. I. İbrahim'den sonra onun oğulları IV. Mehmed (1648–1687), II. Süleyman (1687–1691), II. Ahmed (1691–1695) Osmanlı tahtına geleceklerdir. Böylece *ekberiyyet*, büyük kardeşin tahta çıkması usûlü saltanat verâseti yöntemi olarak yerleşmiş oldu. *Ekberiyyet* yerleşmiş bir âdet olmakla beraber, kardeş katli devam etmiştir. Kayda değer ki, II. Osman, Lehistan seferine çıkmadan önce kardeşi Mehmed'in idamına dair ulemâdan fetvâ istemiştir. Hiç erkek çocuğu olmayan IV. Murad, üç kardeşini idam etti, yalnız İbrahim hayatta bırakıldı; hânedân onun çocukları yoluyla Osmanlı tahtında kalmıştır.

103 Bu mücadeleler üzerinde başlıca araştırmalar: İ. H. Uzunçarşılı, Ç. Uluçay ve Ş. Turan'ın eserleri.

104 III. Murad 18 şehzâdeyi (dördü 2'şer, onu 8'er yaşında) boğdurmuştur.

105 N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 219-236. Bu vâlide için kullanılan şatafatlı unvan, bkz. *Hasan Beyzâde*, III, s. 869; Safiye Sultan hakkında belgelere dayanan şu makale: M. P. Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy" *Turcica*, XXXII (1998).

Pâdişahın Hâs-Bağçe’de İşret Meclisi

Kadîm İran, Hind ve eski Yunan kültür gelenekleri, İslâm uygarlığında güçlü bir süreklilik göstermiştir. Bu gelenek, yüksek kültür çevrelerinde, özellikle saray etrafındakiler arasında, ayrı yüksek bir kültür geleneği olarak benimsenmekteydi. Bu lâ-dînî (*profane*) kültür geleneği, *âdâb* (edeb) terimiyle ifade edilmekteydi.

IX.–XIII. yüzyıllarda İslâm dünyasında İranlı ve Türk hânedânlar yükselince, *âdâb* (edeb) eserlerinin konusunda yeni gelişmeler görüldü. Hükümdarlar ve *zurefâ* için saray işret meclisleri âdâbı üzerinde eserler yazılmaya başladı. Bu eserlerde kadîm İran geleneği gittikçe daha geniş bir yer alıyordu.[106] Germiyan ve Osmanlı *uc* kültürünün geniş devlet ve toplum anlayışı, *dîn ü devlet* deyiminde ifadesini bulmuştur. Dinî alanda medrese, sûfî zâviyeleri bir yanda, *küttâb* (bürokrasi), iç-oğlanları, nedîmler ve hâs-bağçe eğlenceleriyle *sarâ-yi hümâyûn* bir yanda, bir şemsiye altında “pâdişah-i ‘âlempenâhın kapısı”nda birleşiyordu. Osmanlı pâdişahlarının, aynı zamanda el üstünde tuttukları ulemâdan hocaları, İranî geleneği temsil eden *musâhib-nedîmleri* ve sûfî şeyhleri vardı.

Yukarıda özetlediğimiz gözlemler, çok sonraları XVI. yüzyıl Türk-Osmanlı toplumu için de doğrudur. Lâmi‘î *Letâ‘if*’inde; *zarîf* kişi kültürlü, kibar kişidir; *âdâb*ı tüm genişliğiyle temsil eden büyük bürokrat Mustafa ‘Âlî, eserlerinde *zurefâ*yı, özel eğitimi ve seçkin etik ve davranışlarıyla sıradan halktan ayırır, halka kültürsüz bir yığın olarak yukarıdan bakar.

Saraylarda *halvet-i hâs* veya *meclis-i hâs*; tıpkı harem gibi, davetlilerin izinsiz giremeyeceği özel bir yerdir. Meclis-i işret, *halvet-i hâs* sayılır. Toplantıya kimlerin davet edileceğini Enderun ağalarından görevli *mîr-i meclis* tayin eder,[107] o, ne emrederse o

yapılır. Davetli toplantıya katılmak istemezse, gelen adama bir miktar altın para vermesi iyi bir âdettir.[108] Davet edilenin toplantıda kibâr bir dille konuşması önemlidir. Âlî'ye göre, mecliste köle kısmının sözün başını gözünü yararak konuşmaları, dinleyen için bir azaptır. "Anın gibilerin meclisinden selâmetle kurtulmak cehennem azâbından kurtulmak" gibidir. Mutaassıp hocalar da meclise yakışmaz. Sultanların "nedîm ve mudhik (maskara)"leri, Türkçeyi asla düzgün telâffuz edemeyen Çerkes, Kazak ve Araplardır. Nedîmlerin çoğu, gençlikte ekâbir haremine girip[109] dillerini az çok ıslah ederler.

Bir sâhib-i devlet meclisine davet olur ise, ne zaman gitmek gerekir, kuşlukta mı, öğlen mi, ikindi mi, bunu o zât hangi zamanda hoşlanır, ona göre saptamalı.[110] Bir meclise davet edilen kimse kalabalık bir maiyetle gitmemeli.[111] Maiyeti dışarda kalır. Mecliste edep kurallarından biri de, herkes bilgin, güzel konuşan birisini dinlerken, bir kitap alıp kenara çekilmek "dûn-himmetlikdir".[112] Sofraya oturulduğunda ilkin hane sahibinin başlamasını beklemeli.[113]

Ziyafet

Ziyafette sunulan, "istakoç", teke ve midye çeşidi nefîs yiyeceklerdir. Şarap meclisinde fazla içerek kendinden geçip kötü lâflar etmek, kusmak, yahut susup oturmak çoğu kez "âyîn-i meclis ne idüğüni bilmezler"in kötü halleridir. Bu görgüsüzlükler, "zurefâ" sınıfına yakışmaz. "Bâde sohbetlerinde börekler ve galîz yağlu yemekler câiz değüldür." Şarapla beraber giden yiyecekler, yarı pişmiş kebaplar, ekşilü çorba, kavurma ve köfteler, özellikle balık çeşidi, istiridye tercih edilen yiyeceklerdir. "Ekâbir ve ehl-i safâ meclislerinde" ziyafet sofrasında 50 kadar fındık fıstık çeşidi, kavrulmuş bâdem, balık yumurtası, havyar ve pastırma dolu olmalı, sofra çeşitli mevsim meyveleriyle, çiçek, vazolar ve gül yaprakları ile bezenmelidir. Zevk sahibi ev sahiplerinin şân u şöhreti, bu gibi nefîs şeylerin tedarikini gerektirir.

Her gedâ fehm eylemez âyîn-i Cem'dür bezm-i mey
Bunda bir şâhâne tavr u bâşka âlem vardır

Büyüklerin huzurunda iken tükürmek, "ötdürerek sümkürmek", yellenmek, genirmek, burnunu karıştırmak, kaşınmak, "kalbe keder veren nesneleri anmak, başkalarını küçümseyecek sıfatlar kullanmak; yemek, bıçak ve mendili ile oynamak, izinsiz 'murabba' oturmak" edebe aykırı hareketlerdir; bu gibi işler, şehir oğlanlarına özgüdür. Mahrem yakınları bile olsa, devlet büyüklerinin haremine, iç-oğlanlarının oturduğu yere izinsiz girmek doğru değildir. Bir müellif veya şâir eserini okurken, şurası "hoşça olmuş", "aferin" demek nezaketsizliktir; kalanını beğenmedim, övme yerine zemmetme anlamına gelir, edep dışıdır. Büyüklerin meclislerinde *gılmân*'a,[114] meclisin "sâde-rû hizmetkârlarına nazar-i şehvânî ile göz dikmek" meclisin sahibine karşı ayıptır[115] ve haramdır. Şâyet sarhoşluk halinde bazen hizmet edenlerden biri gülüp cevap verirse, bu her ikisinin katline sebep olabilir. Bu gibi küstahlıklar, "şehir oğlanı" cinsinde, yahut sâzende ve gûyendelerde görülür. Mecliste bazı aşağılık şahısların, "hadi esrar, kahve getir, içelim" diye lâf etmeleri edepsizliktir. Bu gibileri hemen meclisten kovmak yerindedir.[116] Fakat meclislerde "ba'zi nâzenîn nigâr ve cüvanlardan", saz çalan ve şarkı okuyanlardan, yahut ulemâ, şu'arâ ve ehl-i irfândan bu gibi istekler vâki olursa, yerine getirilmek gerekir.

Bazı meclislerde "musâhebet" (dostça görüşme) elden gider, "münasebetsiz sözler söyliyen"ler yüzünden mecliste " 'avâm-i nâs bulunmak, ulemâ, şu'arâ ve ukalâ ve zurefâ" için bir azaptır. Mecliste âkilin sözünü anlar kimse yoksa, o da bir azaptır. Mecliste karşılıklı hoş, ilginç hikâyeler anlatılması (*mutâyebât*) bir âdettir; bu hikâyeler yazıya dökülüp *letâ'if* denilen bir literatüre vücut vermiştir. Lâmi'î'nin *Letâ'if*'i ilginç, tarihî rivâyetleri içerirse de, Delibirâder Gazalî'nin açık saçık hikâyeleri[117] yüzünden patronu Şehzâde Korkut onu yanından uzaklaştırmak zorunda kalmıştır.

Âlî, *Sâkînâme*'lerdeki sırayı gözeterek, ilkin keyif veren maddeler üzerinde durur. Keyf için içilen otlar, *beng*, *esrar*, *berş*, *meres* ve

afyondur.[118] *Tiryâkilik*, bağımlılık yapar. "Şarabı ve otları içmekte bağımlılık yapmaması için az almalı … kendinden geçecek kadar fazla içmek *renc-i humârî*ye neden olur. Aklı olan, bu murdar şeyleri yemez. *Terkîb* ve *dilber-lebi* denilen ma'cunlardan da kaçınmalı. Halk arasında ma'cun ve toz kullanan sayısız esrarkeş, kaybedilmiş haşerât sayılır. *Kara Pehlivan* dedikleri ma'cunu yiyenler, evhâm ve hayâlâta tutulurlar, gâh susup oturur, gâh kaşınırlar. Onu alanlar, tatlı bir şey yemek veya içmek ister. Hayvan gibi yatar uyur; sonu ölümdür; aklını ve cinsel iştahâsını kaybeder. Kahveye gelince,[119] uykuyu ve şehveti giderir, çok içilirse idrarı artırır, tiryâkiler kahveye meyl etmede nâçâr olur. Hepsinden iyisi şaraptır. Rindlere göre şarap vücûdun gücünü artırır. Ayyâşlar onu da ölçülü içmeli; fazla içenler sarhoşluk halinde uyuklar, sayıklar, bir tarafa yıkılır, başkalarına yük olurlar. Sarhoş alıngan olur, kızar, gazaba gelir."

Gılmân (Hizmetkârlar)

Acemi kulları seçerken onların karakterini, *ilm-i kıyâfe*den (karakteriyoloji) anlayan birinden sormalı.[120] Üstü başı yırtık olanı almamalı. Önlerine yemek konula; yemeği aç kurt gibi yerlerse her işinde atılganlık alâmetidir. Hizmete alınacaklar arasında bir grup da "yanaşmalar"dır. Satın alınmış köleler, ekâbirin hareminde hizmet kurallarını öğrenirler; "edeb-perver gılmân" her an hizmete koşan, giyimine, temizliğine bakan iç-oğlanlarıdır, onlar makbuldür. Dışardan şurada burada hizmete alınan "hovardalar", bu kuralları bilmez. Kul, sonunda inâyetlere erişme ümidiyle hizmetleri istekle yapar.

Ekâbirin evlerindeki güzel câriye ve iç-oğlanları, efendilerinden başkasının yüzüne bakmamalıdır. Pâdişahın nedîmlerinden biri bu kuralı gözetmediği için gözden düşmüştür. İç-oğlanı şerbet ve kahve sunarken, başka anlamlara gelecek durumlara kalkışmamalı. İki hizmetkârın bir araya gelip efendilerini çekiştirmesi, ufak bir şeyi bahane edip başka kapıya gitmeye izin istemesi, giyim kuşamda sık sık efendiye istekte bulunması, çekinilmesi gereken hareketlerdir.

Satın alınmış hizmetlilerin, efendinin nimetlerini beğenmemesi, bu nimeti onlara veren Tanrı'ya karşı gelmektir. İç-oğlanları arasına "evlâd-i Etrâk"i sokmak, saf suyu bulandırmak gibidir. Efendilerinin aleyhinde olanlar katle müstahaktır.[121] Onları yedirip içiren, soğuk kış günlerinde barındıran, kemhalar giydiren efendilerine karşı hâinlikleri, bu dünyada ve öbür dünyada cezalandırılır. Efendilerine, azilde ve bir mevkie tayinde tavırları aynı olmak gerekir. Kulların talihi, "kapı kapı satılmak"tır. Bazı hizmetkârların, bir pâdişah dirliği isteğiyle ayrılmak istemeleri, efendilerinin hatırını kırar. Çoğu hizmetkârın, sonradan ev bark ve aile sahibi olduğunu Âlî işaret eder.[122]

"Hizmetliler, verilen bahşişi değerce az da olsa, sevinçle alalar, başkasına vermeyeler. Bir hizmetkâr sonradan servet ve mevki sahibi olursa, eski efendilerinin çocuklarına, gerekirse timar ve zeâmet almakta yardımlarını esirgemeyeler." Âlî, bu fasılda, Osmanlı toplumunda genelde efendi–kul ilişkilerinin ne kadar önemli olduğu ve bu ilişkilerin sosyo-psikoloji ve etik kuralları hakkında dikkate değer ayrıntılar vermektedir. Bazen haremde ciddi durumlar ortaya çıkar: Bazı kullar "kallaş" olur, kollarını dağlar, bazûlarını çiviler ya da hizmetkârlardan birine âşık olur; bu gibilerin kavî bir "dilekcisi" çıkarsa hemen ona verilir, çıkmazsa gizlice denize atmak gerektir.[123] (P. Rycaut, saray câriyelerinden azgınlık gösterenlerin bir çuvalda taşla denize atıldığını anlatır). Bazıları afyon ve "toz" bulup kullanırsa, ibret olarak dayak atılır. "Lâkin mücerred kahve içmeleri câyiz görülmüştür." Nevrûzda mesir yenmesi yararlıdır. Sarhoş eden ekşi boza ve arap şerbeti içmelerine izin verilmemeli.

Sürek Avları

Av partileri, işret meclisi gibi, patrimonyal devlet düzeninde sosyal ilişkiler ve spor bakımından önemli fonksiyonları bulunan bir kurumdur.[124] Saray işret meclisinin, "zurefâ" (seçkinler toplumu) ve güzel sanatlar bakımından nasıl önemli bir fonksiyonu varsa, sultan, şehzâde ve komutanlar için sürek avının, "san'at-i kirdâr"[125] (savaş

taktik bilgisi) bakımından önemli bir fonksiyonu vardır. Bürokratlar için av câiz değildir. Beylerin devlet işlerini bırakıp sık sık av partilerine katılmaları doğru değildir. Avâmın ise, vaktini av ile geçirmesi yanlıştır.[126]

Sultanla ava gitme, *Şâhnâme*'de tasvir olunduğu üzere, seçkin askerî sınıfın bir imtiyazıdır; nakkâşlar minyatürlerinde bu sürek avlarına özel bir yer verir. Kanunî Süleyman'ın bir av sahnesi, ünlü Nakkâş Osman'ın muhteşem bir minyatürüne konu olmuştur.[127]Av yerinde şikâr ağaları ve oğlanlar hazır olur; av hayvanları, av kuşları, tazı ve zagarlar, kullanılan silâhlar, ok-yay, tüfek tasvir edilmiştir; av hayvanları boğa, geyik, karaca, turna vb. kuşlar, leopar, tavşan minyatürde tek tek resm edilmiştir. Sultanın arkasında, okluk ve içecek veya yiyecek kabı taşıyan iç-oğlanı hazır bulunur.

Meyhâneler

Âlî, yalnız saray *hâs-bağçe* meclislerini değil, halkın toplantı yerlerini, yani meyhâne ve kahvehâneleri de söz konusu yapıp aykırı durumları eleştiriden geçirir. Âlî'ye göre, meyhânelere gidenler iki zümredir. Birincisi, "nev-civânlar, zenpâre ve mahbûb-dost"lardır; bazıları "mahbûbı ile meyhâneye varur"; ikincisi, "gece ve gündüz şürb-i hamr" ile ömrünü meyhânede geçiren takımdır. Halktan olan ayyâşlar, şarapla kalblerini "tasfiye" ederler. XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul'da 500 meyhâne tespit edilmiştir.

Bozahânelere *zurefâ* (centilmenler) gitmez, gitse de kebap pişirtmek ve boza içmek için gider. *Müskir* boza satılan bozahâneler, erâzil ve aşağılık kimselerin toplandığı yerlerdir. Tatarlar, *âb-i hayât* dedikleri bozayı gece içerler. Bozanın ekşisi sarhoş eder.

Kahvehâneler

Mustafa Âlî, kahvehânelerin sosyal işlevi üzerinde ayrı bir fasıl ayırmıştır.[128] İlkin Arabistan'daki kahvehâneler, 960/1553 yılından beri İstanbul'da ve başka şehirlerde eski bozahânelerin yerini almış,

sayısız toplantı mekânları olarak ortaya çıkmış, “eyü yatlu” toplantı yeri sayılmış; özellikle dervişler, “ehl-i irfân zümresi” sohbet amacıyla kahvehânelere gitmeye başlamışlardır. Kahvehânede rastlanan başka bir grup da, ana yurdundan kalkıp gelmiş, gidecek yeri olmayan “garîbler ve fukarâdır”. Ama bunlardan başka “şehir oğlanları” gibi “süfehâ”dan gelenlerin amacı, kötü işlerle ilişkilidir. Anadolu, Rumeli, Mısır, Şam ve Bagdad’da, sipahi ve yeniçeri aslından kullar, kahvehânelerde sabah akşam bir köşeye oturup övünmekle vakit geçirirler. Ama “ehl-i hak kimseler” kahvesini içüp gider. İçilen kahve, Şeyh Ebû’l Hasan-i Şâzelî gibi dindârlar için “Tanrı müşâhedesine” götüren şifalı içecekler (*iksîr-i meşrûbât-i sulehâ*) arasında sayılmış, kahve herkesin sevgilisi olmuştur. Keza, *esîr-i musâhabet kimseler* (arkadaşlık sohbeti arayanlar) de kahvehâne müdâvimlerindendir. Nice derbederler de, sırf tavla ve satranç, hatta kumar oynamak için kahvehâneye gelirler.

Âlî, kahvehâne müdâvimlerinden bağımsız sanatkâr bir zümre olan[129] nakkâşları sevmez. Nakkâşlar, üç stilde –*siyah kalem*, *rûmî* veya *hatâyî*de– yetenek kazanırlar, kahvehâne ve meyhânelerden çıkmazlar. Doğrudan sultanın hazinedâr-başına bağlı olduklarından defterdârlar kontrolüne tâbi değildirler, fazlasıyla yüksek ulûfe alırlar. Âlî, “Karınca gibi çoğalıp sayıları birkaç bine (?) varmıştır; hazineyi aldatan haram yeyici bir bölük müfsilerdür”, aslında, “70, 80 *musavvir*, o kadar da *zer-kûb* yeter” der.

Ayıntab’ı ziyaret eden Evliyâ Çelebi, şehrin kahvehânelerini över: Kahvehâneler gam giderir, diyerek ilâve eder: “Zirâ kahvehânede gûnâgûn saz ve söz ve Hüseyin Baykara fasılları” vardır.

Patronaj: Bağış yapma hakkında

Âli’ye göre *Lûtf u kerem ... ihsan u ‘atâ* Tanrı’nın sıfatlarındandır. Sultanlara ve ekâbire o sıfatla sevgi gösterilir, onların şânıdır. 2000 yük (1 yük=100.000 akça) akça hazinesi olan sultan, yılda 20 yük akça bahşiş vermelidir. Lâyık olan birisine bir defada 5000 altın bağış yapmalıdır, ama şimdiye dek 1000 altın üzerinde bağışı görülmemiştir. O da pek nâdirdir. Sultanın Mısır’dan 500.000 altın

(30 milyon akça) *ceyb* (cep) harçlığı vardır ve tüm hazinenin yıllık geliri 5000 yük (500 milyon) akçadır; bu gelirden yılda 1000 yük (100 milyon) akçası hazinede kalırdı. Hepsi birden tüm gelir 8.800.000 altın (528 milyon akça) eder.[130] Etraftan gelen pîşkeş hediyeler ise hesapsızdır. Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi, Kur'an tefsîrini sunduğu zaman, Sultan Süleyman bin flori ile bir samur kürk bağışladı ve günlük *vazîfe*si (maaşı) 250 akçadan 500 akçaya çıkarıldı. Bu tefsîr, otuz yıllık bir çalışma ile meydana getirilmişti.

106 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. H. İnalcık, *Has-Bağçe'de 'Ayş u Tarab: Nedîmler, Şaîrler, Mutribler*, İstanbul, 2011.

107 Gelibolulu Mustafa 'Âli, *Mevâidü'n-Nefâ'is fi-Kavâ'idi'l-Mecâlis,*tıpkıbasım, haz. C. Baysun, İstanbul, 1956, 85. Fasıl.

108 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 88. Fasıl.

109 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 89. Fasıl.

110 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 99. Fasıl.

111 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 97. Fasıl.

112 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 102. Fasıl.

113 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 101. Fasıl.

114 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 46. Fasıl.

115 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 47. Fasıl.

116 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 48. ve 49. Fasıllar.

117 *Dâfi'il-Gumûm ve Râfi'il-Humûm;* kütüphanelerde birçok nüshası vardır (meselâ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Ef. 3629).

118 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* "Ifrât-i Keyf"*:* 17. Fasıl.

119 "Kahvehâneler" başlığına bakınız (s. 94).

120 *Mevâidü'n-Nefâ'is,* 100. Fasıl.

121 *Mevâidü'n-Nefâ'is*, s. 338.

122 *Mevâidü'n-Nefâ'is*, s. 339-340.

123 *Mevâidü'n-Nefâ'is*, s. 339-340.

124 Sürek avları, Orta-Asya göçebe kavimleri için hayatî önem taşıyordu: Av, savaş taktik deneyimlerine fırsat verdiği gibi orduya yiyecek sağlardı, I. Murad, Edirne'den Kosova'ya gidinceye kadar yolda sık sık avlanmalara başvurmuştur. Murad'ın yüzlerce av köpeği yabancıların merakını çekmiştir.

125 *Mevâidü'n-Nefâ'is*,16. Fasıl.

126 Âlî, geyik-âhû avı dolayısıyla sözü haremde güzel avlamaya getirir ve "câriye ve külhânî veya dellâk" ile birleşmenin zevkini anar (Metin, s. 293).

127 *Osmanlı Uygarlığı*, II, yay. H. İnalcık ve G. Renda, İstanbul, 2003, s. 912-913.

128 *Mevâidü'n-Nefâ'is*, 71. Fasıl. Kahvehâneler için ayrıca şu gözlemler ilginçtir: Lûtfi Paşa, *Âsafnâme; Peçevî* (Peçuyî) *Tarihi* ve Hezârfen Hüseyin, *Telhîsü'l-Beyân*, yay. haz. S. İlgürel, Ankara, 1998, s. 274.

129 "Ehl-i hiref beyânında", *Mevâidü'n-Nefâ'is*, 22. Fasıl, s. 305-306.

130 Osmanlı bütçeleri üzerinde *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, yay. H. İnalcık with D. Quartaert, Cambridge, 1994; Türkçe çeviri: H. Berktay, İstanbul, 2000, s. 117-131.

Pâdişahın Sarayı:
Sarâ-yi Hümâyûn

Eski Saray, Yeni Saray (Topkapı Sarayı)[131]

Fetihten hemen sonra Fâtih, şehrin Roma döneminde önemli meydanı *Forum Tauri*'de (bugün Bayezid Meydanı ve İstanbul Üniversitesi Merkez Binası bahçesi) bir saray yaptırdı (1453). Daha sonra Boğaz'a ve Marmara'ya hâkim Sarayburnu'nda (Akropolis) Yeni Saray'ı (Topkapı Sarayı) inşa ettirdi. Geniş saray bölgesinde inşaat 13 yıl sürmüştür (1465–1478). Yeni Saray etrafında geniş bir alan surlarla çevrildi. Eski Saray sultanın haremi olarak kullanılırdı; saray kadınları yani vâlide sultan, hâsekiler, câriyeler orada otururlardı. Sonraları Kanunî Sultan Süleyman nikâhlı eşi Hurrem'i yanına, Yeni Saray'a getirtti ve kendisine burada bir harem dairesi tahsis edildi. Ölen sultanın harem halkı Eski Saray'a gönderilir, Topkapı Sarayı'na onların yerine yeni pâdişahın kadınları alınırdı. Gebe kalan câriye de, Yeni Saray'dan Eski Saray'a gönderilirdi.

Saraylar, Harem Teşkilâtı

Bu geniş alanda zamanla bahçelerde birçok köşk/kasrlar yapıldı. Bunların bazıları bugün mevcut değildir. Ünlü Beşiktaş Sarayı I. Ahmed ve II. Osman inşasıdır, burası Yeni Saray kadar ünlü idi. Pâdişahlar Boğaz gezintisinde orada kalırlardı. Yeni Saray'da (Topkapı Sarayı) *Enderun*'da yer alan Harem-i Hümâyûn, 400 kadar odası ile iki merkez etrafında toplanır: pâdişahın günlük faaliyette bulunduğu akağaların hizmet ettiği *odalar*[132] ile vâlide sultan idaresi altında *hâsekiler*, *kadın efendiler, ikbâller, şehzâdeler* ve *câriyeler*in bulunduğu daire.

Bâbussaâde hadım ağasının idaresi altında pâdişahın günlük hayatını geçirdiği *odalar*da, akhadımları ve iç-oğlanları pâdişahın türlü hizmetlerini görürler.

131 Harem daireleri üzerinde geniş bilgi için bkz. İ. Ortaylı, *Topkapı Sarayı Harem-i Hümâyûn*, İstanbul, 2012.

132 Bu bölüm üzerinde ayrıntılar için bkz. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ*, s. 183-93.

Pâdişahın Özel Saray Dairesi: Harem

Harem, pâdişahın ailesinin oturduğu dış dünyaya kapalı mahrem dairedir. Kanunî'ye kadar pâdişahın kadınları, Bayezid Meydanı'ndaki Eski Saray'da otururlardı. Sultan Süleyman 1530 tarihinde, Hurrem'i nikâhlı zevceliğe kabul etmiş ve onun için Yeni Saray'da (Topkapı Sarayı)[133] ilk harem dairesini kurmuştu. Zamanla pâdişahlar tarafından yapılan ilâve bölümlerle harem dairesi bir labirent haline gelmiştir

Girişte, *darussaâde dairesi* ile *baş-kapı gulâmları* daireleri vardır. Darussaâde dairesinde, hazinedâr-ağa odası ve yukarıda Şehzâde Mektebi yer alır. Buradan üçüncü avluya geçilir. Burada pâdişah için yemek pişen *Kuşhâne* mutfağı ve Eczâhane Meydanı'na geliyoruz.

Üçüncü Yer'deki kapıda, darussaâde ağası dışarıdan gelenleri karşılar. Kadınların bulunduğu asıl harem kapısının iki yanında *harem ağaları* nöbet tutar.

Kapıdan girince bir yol, *Câriyeler Dairesi*'ne götürür: sağ taraftaki yol *Kadın Efendiler Dairesi*, *hazine* ve *Yatak Odaları*'na ulaştırır.

Haremin başı vâlide sultandır, idare başında *darussaâde ağası* (*kızlarağası*) bulunur.

Haremde darussaâde ağası altındaki hizmetliler:

Kethüda

İmâm

Muallimhâne-i kebîr

Muallimhâne-i sagîr

Kâtib-i kebîr

Kâtib-i sagîr

Kethüda-i sagîr

Ser-gılâmân-i bâb (kapıcılar-başı)

Darussaâde ağası (gündelik 61 akça), kethüda (gündelik 37 akça), sultan imâmı (gündelik 40 akça), tüm harem ağaları 38 kişidir. Haremde ulûfe (gündelik 12 akça) alan ağalar 27 kişidir. Yılda ulûfe yekûnû 347.000 akça yapar.

Enderun (İç) Hazine Odası

Büyük Oda 110 kişi ile korunur. İki âmiri vardır: Hazinedar-başı ve hazinedâr kethüdası (yılda ulûfeleri 514.440 akçadır). İç-hazine, mâlî bunalımlarda taşradaki devlet hazinesine para aktarırdı, prensip olarak bunun geri ödenmesi gerekirdi. XVII. yüzyılda iç-hazinede de çok kez para kalmamıştır.

Darussaâde ağası kafes sistemi ortaya çıkınca büyük önem kazanmıştır. Şehzâdelerden tahta çıkacak büyük şehzâde, ilk kez vâlide sultan ve darussaâde ağasınca bilinirdi. Pâdişah son nefesini verdiğinde durum ilkin vâlide sultana haber verilirdi. Ağa haberi veziriâzama bildirirdi. Cenaze merâsiminde saray ağalarından yalnız darussaâde ağası bulunurdu. Bayramlarda *teşrifât*ta sıra ile vâlide sultan, veziriâzam ve darussaâde ağası, onlardan sonra pâdişahın hâs-oda ağaları tebrike gelirlerdi.

133 Harem daireleri üzerinde bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1984 ve İ. Ortaylı, *Topkapı Sarayı Harem-i Hümâyûn*, 8-35; N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, İstanbul, 2008.

Vâlide Sultanlar

Eski Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da, ilk dönemde vâlidenin unvanı *hatun* idi. XVI. yüzyılda *kadın* (*hatun*un bozulmuş şekli) veya *kadın efendi*, nihayet *vâlide sultan* unvanı yerleşti (ilk kez Nûrbânû için kullanılmıştır). I. İbrahim (1640–1648), tüm *hâseki*lerine (odasına aldığı câriyeler) *sultan* unvanı vermiştir.

Yeni tahta çıkan pâdişah, annesini Eski Saray'dan büyük bir alay ile Yeni Saray'a alırdı.[134] Vâlide sultanın *yemek sofası, misafir odası, yatak odası, hamamı, kileri* ve *matbahı* içine alan geniş bir dairesi vardı. Vâlidenin ziyafet-musiki heyeti, köçeklerle bir eğlence meclisinde tahta oturmuş tasviri bize kadar gelmiştir.[135] Vâlideye kalabalık bir câriyeler grubu hizmet görürdü.

Orhan'ın eşi I. Murad'ın annesi Yarhisar tekfurunun kızı Nilüfer Hatun, İbn Battuta İznik'e geldiğinde devleti temsil görevini üstlenmiştir. I. Murad annesi Nilüfer için İznik'te muhteşem bir imâret yapmıştır. Eskiden beri vâlidelerin devlet siyâsetine karışması kaçınılmazdı. II. Murad'ın eşi Sırp despotunun kızı Mara Sultan'a Fâtih saygı gösterirdi, ona Rumeli'de zengin hâslarla bir mâlikâne bağışlamış ve Sırp kneziyle diplomatik ilişkilerde aracı olarak kullanmıştı.[136] Kanunî Süleyman, annesi Hafsa Hatun'a büyük saygı gösterir ve bazı siyasî kararlarda fikrini alırdı. [137]

Vâlide Sultanlar (1520–1720)

Vâlide	*Pâdişah*
Hafsa Hatun	Kanunî Süleyman
Hurrem	II. Selim
Nûrbânû	III. Murad
Safiye	III. Mehmed
Handân	I. Ahmed
Hadîce	I. Mustafa
Hadîce Mâhirûze	II. Osman
Mâhpeyker Kösem	IV. Murad
Mâhpeyker Kösem	I. İbrahim
Hadîce Turhan	IV. Mehmed
Sâlihe Dilâşûb	II. Süleyman

Fâtih'e kadar Osmanlı sultanları Anadolu bey hânedânları veya ünlü Osmanlı bey ailelerinden nikâhla eş alırlar ve kızlarını bu beylerle evlendirirlerdi. Bu evlenmelerde çoğu kez siyasî amaç güdülür, parlak düğünlerde birtakım siyasî anlaşmalar gerçekleşirdi. II. Murad, siyasî amaçla oğlu Mehmed'i, 1451'de Dulgadır (Zülkadriye) hânedânından Sitti Hatun'la böyle muhteşem bir düğünle evlendirdi. Fâtih, sultan olunca birtakım antlaşmaları içeren bu gibi nikâhlı evlenmelere son verdi, haremdeki câriyelerle yetindi.

Harem-i Hümâyûn'daki kadınlar bölümü, Osmanlı *kul sistemi*'nin[138] başka bir uygulanış şeklidir. Haremde tutsaklıktan gelen câriyelerin terbiye ve yetişmesi yoluyla sultan ve paşaların eşleri yetiştirilmektedir. İdarecilerin yerli ailelerden kız alması yasaktı. Amaç, pâdişahın mutlak otoritesini koruyan patrimonyal sistemi desteklemektir. Kul sistemine bağlı devlet idarecileri, kullar herhangi bir dış otoriteye bağımlı olmamalı, saray dışında herhangi sosyal veya siyasî bir aile veya örgütle ilişkisi bulunmamalıdır. Özetle, harem kadınlarının, câriyelerden seçilmesi Osmanlı patrimonyal sisteminin bir sonucudur.

Pâdişah sarayında iç-oğlanları bâbussaâde ağası (kapıağası) idaresinde Enderun örgütü içinde yer alır. Darussaâde ağasına bağlı câriyeleri haremin *kızlar* bölümünde buluyoruz. Enderun Fâtih'in mutlak imparatorluk düzenlemesinde son şeklini kazanmıştır.

Haremde vâlide sultanlar yanında akıl hocası nüfuzlu kadınların rolü unutulmamalıdır. III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde

nüfuz kazanmış, hatta III. Murad'ın çoğu kez düşüncesini sorduğu Râziye Hatun bunlardan biridir.

Bu dönemde yalnız eyâlet-beylerbeyileri değil, bazı sadrazamlar da harem kadınlarının himayesi altındaydı. Hadım Hasan ve Süleyman Paşaların Vâlide Sultan Safiye sayesinde veziriâzamlığa geldiği işaret olunmuştur.

Saraya alınan *câriyeler*, esir kızlar ya esir pazarından seçilir ya da büyüklerce armağan edilirdi. Her millet ve dinden bu esir kızlar, *câriyeler* hareme getirilir, belli bir terbiye sistemiyle yetiştirilir, İslâm dini ve Türk âdetlerine göre terbiye döneminden geçerek yeteneğine göre harem hiyerarşisinde yer alırdı. Haremde *hâseki* oluncaya, yani sultana eşlik edinceye kadar tüm ayrıntılarıyla tespit edilmiş olan bir terbiye sistemi vardı. Harem halkı iki gruptan oluşurdu: Doğrudan vâlide sultan emrindeki kızlar yanında, doğrudan darussaâde ağasına bağlı olan erkek hadımlar. Darussaâde ağası genelde Eski Saray ağalığından seçilirdi.

XVII. yüzyılda Harem önemli mevkilere kendi adamlarını tayin ettiriyordu. Veziriâzam Hüsrev, Abaza'ya karşı yararlık gösteren yeniçeri ağası Halil Ağa'ya Mısır valiliğini vermek istedi. Fakat bu önemli paşalık, saraydan darussaâde ağasının yakını Mehmed Paşa'ya verildi. Yeniçeri ağası Halil, Abaza'dan alınan Erzurum eyâletine getirildi.

Ocak ağaları ağanın ocaktan olmasını istemediler; Kösem, yeniçeri ağalığına Harem'den silâhdâr Hüsrev Ağa'nın getirilmesine karar verdi.[139]

Darussaâde Ağasına Bağlı Hadımlar

XVII. yüzyılda darussaâde ağasının görevleri şöyle tespit olunmuştur:

Haremin korunması, hadımları disiplin altında tutmak, haremin idarî işleri, özellikle terfî ve cezalar için pâdişaha arz (rapor ve dilekçe) sunmak, pâdişah kızlarının düğünlerini örgütleme ve haremi temsil etmek, pâdişahın dinî görevlerini (başlıca Sürre Alayı) örgütlemek,[140] vâlide sultanla veziriâzam arasında ilişki sağlamak.

Vâlide sultan, doğrudan kendi emrindeki *vâlide sultan başağası* aracılığıyla harem idaresini kontrol altında bulundurur, darussaâde ağalığına çok kez bu hizmette bulunanlar gelir. XVII. yüzyılda kafes yöntemi yerleşmesiyle, haremin siyasî önemi, dolayısıyla kızlarağasının nüfuzu son kertede artmış bulunmaktadır (II. Osman'ın katline neden olan darussaâde ağası Süleyman Ağa örneği), bu nedenle azledilen darussaâde ağaları İstanbul'dan uzak yerlere, Limni, Kıbrıs gibi adalara veya Mısır'a sürgün gönderilirdi. Kızlarağası Celâlî İbrahim Ağa, Sultan İbrahim'in delice hareketlerini önlemeye çalıştı ve onun katlinde rol oynadı: Keza, büyük vâlide Kösem'in iktidarına karşı küçük vâlide Turhan Sultan'ın kızlarağası Süleyman, Kösem'in katlinden sorumlu idi.

Hizmetlere gelince, Osmanlı toplumunda temel bir sanat öğretim düzeni, çırak–kalfa–usta düzeni vardır. Sanatlarda olduğu gibi, saray nizâmında da câriye–kalfa–usta yetişme düzeni uygulanmıştır. Haremde *ustalar, kalfalar* ve *câriyeler* (kızlar) pâdişaha ait her çeşit özel hizmeti en iyi şekilde başarmak için bu çerçevede eğitilmiş ve organize edilmiştir. Pâdişahın özel hayatı, Türk-İslâm toplumunda beylerin yaşamındaki hayat stilini, en görkemli şekilde temsil edecek biçimde örgütlenmiştir. Pâdişahın dış dünya ile ilişkileri Bâbussaâde'de başlar.

Ustalar, pâdişahın haremde hizmetlerini düzenler. Hazinedâr usta dairesindeki ustalar, vâlide sultan dairesinin üst katında doğrudan pâdişah emrinde yer alır; onlar en nüfuzlu harem hizmetlileridir. Haremdeki tüm hazinelerin anahtarları ondadır. Mâlî işlere bakan *hazinedâr usta*, *ikbâl* ve *gözde* câriyelerin yetiştirilmesi görevini yerine getirir. *Göçler*de, pâdişah başka bir mahalle gittiğinde ve törenlerde, ustalar beraber gider. Sultan değiştikçe tüm hazinedârlar değişir. Pâdişahın özel hizmetlerini gören diğer ustaları şunlardır:

1. *Çaşnigîr usta ve kalfaları:* Pâdişahın yemek ve sofra hizmetindedir.

2. *Çamaşır usta ve kalfaları:* Pâdişahın çamaşırlarını yıkar, muhafaza ederler. Yeri *şimşirlik*'tedir.

3. *İbrikdâr usta:* Pâdişahın el ve yüzünü yıkarken ibrik tutar. Pâdişahın öteki hizmetlerini gören ustalar, *kahveci usta, kilerci usta, kutucu usta*dır.

4. *Kâtibe usta*, kadınların başı olup haremde dolaşır, disiplini sağlarlar. Kadın sultanların yanında pâdişahla mektuplaşmada onların yardımcı olduklarına kuşku yoktur. Hurrem'in Süleyman'a mektuplarında herhalde *kâtibe usta* yardımcı idi.

5. *Hastalar ustası* ve *kethüdası*, harem halkının sağlık işleriyle ilgilenir, hastabakıcılar örgütünün başıdır.

Haremde bir de *büyücü kadın*ın adı geçmektedir. Ustalardan sayılan *kethüda kadın*ın kalfaların hizmetlerini kontrol eden deneyimli bir usta olduğu anlaşılıyor. Kethüdaların vâlide sultanların en yakın yardımcısı olduğu görülüyor. Düğünler, doğumlar, bayramlarda, özetle haremde her çeşit töreni düzenlemekte, pâdişah ve akrabasıyla ilişkilerde teşrîfat kurallarını öğreten yaşlı deneyimli kadın kethüda kadındır. *Hünkâr Dairesi*'nde eşyaların mührü ondadır. XVII. yüzyılda Harem devlet işlerinde söz sahibi olduğunda, pâdişahın sütannesi Melkî Hatun gibi, büyük nüfuz sahibi oldukları görülmüştür.

Ustalara üç ayda bir verilen *mevâcib* (maaşlar), rütbesine göre değişir. Hazinedâr usta 3000 akça alırken, aşağıdakiler 500, 300 akça almaktadırlar.

Haremde doğumlarla ve şehzâdelerin bakımı ile ilgili câriyelerden *dâye hatun*, önemli hizmet sahiplerindendir. Pâdişahın *sütannesi* olan bazı dâyeler, Osmanlı tarihinde önemli rol oynamıştır. Arşivde Fâtih'in dâyesine ait bir mücevherat defteri, zengin mücevherat içermektedir. Bazı dâyelerin kendi servetleriyle câmi gibi büyük dinî yapılar meydana koyduğu bilinmektedir. Dâye hatun yanında hizmet gören *kalfalar* ve *dadılar* hayli kalabalık bir grup oluşturmakta idi.

Vâlide sultanlar arasında oğulları pâdişaha dayanarak devlet işlerine karışan vâlideler arasında, III. Murad'ın vâlidesi Nûrbânû'yu, III. Mehmed'in vâlidesi Safiye Sultan'ı anabiliriz. Egri seferinde (1596), vâlide sultan pâdişahın vekîli gibi hareket ediyor, sadâret kaymakamı devlet işlerinde ona danışıyordu.[141] Daha sonra Kösem Sultan, IV. Murad'ın küçüklüğünde (1623–1632) doğrudan doğruya veziriâzamın arzlarına oğlu adına (*Arslanım* diye) emirler veriyordu (bkz. Ekler, Kösem'e ait belgeler). Haremde vâlide

sultanlar yanında akıl hocası nüfuzlu kadınların rolü unutulmamalıdır.

Darussaâde Ağası Devlet İşlerinde

Darussaâde ağası (kızlarağası), Enderun'da önceleri bâbussaâde ağasına (kapıağası) bağlı iken, XVII. yüzyılda, vâlide sultanların ve Harem'in artan nüfuzu sonucu olarak Enderun'un bağımsız başı olmuştur (1582).

II. Osman'ın akıl hocası darussaâde ağası Süleyman Ağa'nın, isyanın başlıca nedeni olduğunu çağdaş kaynaklar kaydeder.

XVII. yüzyıl sonlarında ağanın rütbesi, veziriâzam ve şeyhülislâmdan sonra gelirdi. Hadım ağalarından en kıdemlisi Eski Saray ağalığına, oradan Yeni Saray'da Harem-i Hümâyûn darussaâde ağalığına atanırdı. Darussaâde ağasının emrinde para işlerine bakan *hazinedâr-ağa*, pâdişah haremde iken yanında bulunurdu. Önde gelen öteki kara ağalar, Kafes'teki *şehzâdeler ağası*, *kiler ağası*, câriyelerin bir arada bulunduğu *Büyük Oda* ve *Küçük Oda* ağalarıdır.

Darussaâde ağalarının otoritesi, II. Selim döneminden sonra vâlide sultanların artan önemine denk olarak ziyadesiyle artmış, devlet işlerinde başlıca söz sahibi olmuşlardır. Vâlide sultanlar, küçük yaştaki pâdişahlar adına karar mevkiinde oldukları zaman, Dîvân üyeleriyle darussaâde ağası vasıtasıyla ilişki kurarlardı. Darussaâde ağasını pâdişah doğrudan doğruya kendisi tayin ederdi. 1587'den başlayarak darussaâde ağaları Mekke ve Medine evkâf nezaretini üstlenmiş, bu zengin kaynakların kontrolünü ele geçirmişlerdir.[142] Bu zengin kaynağın *hediye*, *pîşkeş* olarak yağma edilmesi yanında, vakıf mütevellilerinin rüşvetle verilmesi gibi yolsuzluklarla ağalar, büyük servet sahibi olmuşlardır. Zamanla 360 câmiin vakıfları darussaâde ağasının kontrolü altına verilmiştir.

Darussaâde ağalarının devlet işlerine karışmalarını kendilerine yediremeyen veziriâzamlar, 1655 tarihinde İbşir Mustafa Paşa, özellikle Şehid Ali Paşa (1715) zenci hadımları idareden uzak tutmaya çalışmışlardır. Haremeyn Evkâfı gelirleri toplamı 1576

yılında 9.862.124 akçaya (166.000 altın) yükselmiştir.[143] Haremdeki ağalara bu gelirden önemli paralar tahsis edilmiştir; örneğin Musâhib Ağa 6580 guruş (1 guruş=80 akça) almaktadır.[144] Hareme câriye satın alınması için evkâf parasından ödeme yapılmış, vâlide sultanın bahşişleri için 10.000 guruş ayrılmış, tesbih, sorguç, elmas küpe (8400 guruş) alınmış, âzadlı dokuz câriyeye verilen para, ebekadın, dâye, dadı ve câriyelere verilen paralar ve başka harem masrafları için evkâf gelirinden ödemeler yapılmıştır. Haremeyn ve Selâtin Evkâfı senelik muhasebe defteri (*dolab*) pâdişahın onayına sunulurdu (yolsuzluklar nedeniyle dilimize *dolab* deyimi yerleşecektir). Eyâletler ve sancaklar gelirleri haremde hâsekilere *paşmaklık* (terlik) parası diye peşkeş çekiliyordu. Sultan İbrahim, beşinci hâsekisine Hamidiye sancağını, yedinci hâsekisine Şam eyâletini bağışladı. İlginçtir, Şam gelirini tahsil etme görevi için o zaman Köprülü Mehmed Paşa *mütesellim* atanmıştır. XVII. yüzyılda vâlide sultanlar, vakıflar ve hâs gelirlerine el atarak muazzam servetler yığmışlar, hayrat eserleri yapmışlardır.

Burada şunu belirtmek gerektir ki, Osmanlı ülkesinde vakıfların çoğu, servet ve akâr sahiplerinin servetlerini kendi soy sopuna tahsis etmeleri için en güvenilir araç olarak kullanılmıştır.[145]Dinî bir belge olan *vakfiyye* kutsaldır, şartları bozanlara Tanrı'nın lanetini getiren, son derece güvenilir bir belgedir; vakfı yapan (*vâkıf*) çoğu kez erkek, kendi soyundan olanları vakfın idaresi için *mütevellî* tayin eder. Vakfiyye şartlarına göre hesapların kontrolü (*nezâret*) kadı veya darussaâde ağasına aittir. Vakıf gelirlerinden artan *ziyâde-i vakf*'lar sultanın hazinesine alınırdı. Unutmamalıdır ki, Haremeyn ve Selâtin Vakıfları, birçok câmi, mescid idaresine, Mekke ve Medine fukarâsına adanmıştır. Bunların nezâreti ve muhasebesi, darussaâde ağasına aittir. Dış devlet hazinesi sıkıntıya düştüğünde Haremeyn hazinesinden ödeme yapılırdı. Haremeyn ve Selâtin Vakıflarının gelirlerini toplamak (*cibâyet*) darussaâde ağası tarafından *câbî* denilen tahsildârlar eli ile yapılır, yahut mültezimlere iltizama verilir, onlar geliri toplar ve taksitle (*kıst*) Haremeyn Hazinesi'ne yatırırlardı; iltizamlarda darussaâde ağaları tarafından

yapılan yolsuzluklar, alınan rüşvetler o dönem kaynaklarında kaydedilmiştir.

1576 muhasebesi, paraların nerelere harcandığını açıkça göstermektedir. Darussaâde ağası kontrolünde Haremeyn ve Selâtin Evkâfı geniş bir organizasyona vücut vermiştir. Ağa, işleri görüşüp karar almak için bir dîvânın başındadır. Haremeyn Evkâfı nezâreti dolayısıyla, Mekke'ye gönderilen *Surre Alayı* darussaâde ağasının nezâreti altında yapılırdı.[146]

Genelde, pâdişah kızları pâdişahın takdîr ettiği yüksek gelirli devlet ricâlı ile evlendirilir, bu paşalar *dâmâd-i pâdişahî*, yahut sadece *dâmâd* unvanıyla öteki paşalar arasında seçkin bir yer alırlar, bazıları pâdişahın musâhibi sıfatıyla ayrıcalık kazanırlardı (bkz. Ekler, Fazlı Paşa'ya ait telhîsler). Kızların düğünü, şehzâde sünnet düğünleri gibi, bir saltanat düğünü halinde kutlanırdı. Düğün, Orta-Asya hakanlarının *toy*ları niteliğinde, İstanbul'da At-Meydanı'nda günlerce halkın, ricalin, yabancı elçilerin katıldığı ihtişamlı gösterilere sahne olurdu.[147]III. Murad'ın hayatta kalan 28 kızı olmuştu. Darussaâde ağası, pâdişah ailesinin resmî temsilcisi olarak nikâhta *vekîl* sıfatıyla hareket ederdi.

Darussaâde ağalarının devlet içinde ne derece iktidar kazanmış olduğuna, I. Ahmed ve II. Mustafa döneminde bu mevkide bulunan Mustafa Ağa hakkında çağdaş tarihçilerin kayıtları[148] tanıktır: "Darussaâde ağası Mustafa, devr-i Sultan Ahmed Han'da kemâl-i istiklâl ile tasarrufâtı; dâd u dihte mu'tâd ve cümle erkân-i saltanat kendüye râm ve sözüne muti' ve münkâd" idi (Günümüz Türkçesiyle özetlersek: Mustafa Ağa I. Ahmed döneminde tam bir bağımsızlıkla alıp vermede önde olup tüm devlet büyükleri onun önünde baş eğip sözüne itaat ederdi). Ağa, Sultan Mustafa'nın düzensizliğini eleştirdiğinden vâlide sultana şikâyet ettiler, vâlide önemsemedi. Herkes, Darussaâde ağası Mustafa'dan harekete geçmesini istiyordu. Şeyhülislâm ve vezir kaymakamı paşaya haber gönderip Sultan Mustafa'yı tahttan indirdiler. Bu olay, darussaâde ağalarının daha bu dönemde pâdişah culûs ve hal'inde ne derece güç kazandığını gösterir.

Kargaşa döneminde Kafes'te şehzâdeleri ve Selâtin Vakıflarını kontrolü altında tutan darussaâde ağaları, politika hayatında birinci derecede rol oynamışlardır. Zenci hadımların aleyhinde *Risâle-i Teberdâriye fî Ahvâl-i Dârusaâde* adlı eseri yazan Derviş Ahmed, Kösem Vâlide Sultan'ın katlinde zenci kızlarağası "ve kâfir hadımlar, ümmü'l-mü'minîn olan vâlide sultan hazretlerini şehîd edip nice cevâhirleri yağma eylediler. Uzun Süleyman dedikleri kara kâfir ve münâfık hâdımın nifakıyla fitne ve fesâd zuhûr eylediği kütüb-i tevârîhde musarrahdır" diyor. III. Ahmed (1703–1730) döneminde Darussaâde ağası Süleyman Ağa'nın idamından sonra bir süre zenci ağalar kullanılmamıştır. Derviş Ahmed'in, kara hadımlara karşı eseri bu olayın etkisi altında yazılmıştır.[149]

Darussaâde ağası Süleyman, Kösem'in katlinden (1651) sonra Veziriâzam Siyavuş'un azlinde başlıca rol oynamış ve büyüklerin başvurduğu devletlü durumuna gelmiş, aldığı rüşvetlerle büyük bir hazine yığmıştı. Yeniçeri ocağı kâtibi onun adamlarından idi. Vâlide sultanın yakınlarından Hoca-zâde Mes'ud'un tavsiyesi ile Tarhoncu Ahmed, veziriâzamlığa getirilmişti. Süleyman Ağa bu değişikliklerde kenarda kaldığından üzüntülü idi, vâlide sultana dargınlığını meydana vurmaya ve vâlideye ters muamelede bulunmaya başladı. Süleyman Ağa Tarhoncu ile çekişmeye başladı. Vâlide sultana Süleyman Ağa aleyhinde şikâyetler gelmeye başladı. Vâlide nihayet onu darussaâde ağalığından azletti.

Saray Bostancıları

Yeni Saray'da (Topkapı Sarayı) beş kilometreyi bulan bir sur içinde, Hâs-bağçe'de, sarayın çevresinde ağaçlarla çevrili "azîm kasrlar" vardı.[150]Bu bahçelerde ve şehrin başka bölgelerinde, XVII. yüzyılda bir tarihte 2947 bostancının hizmet gördüğü kaydedilmiştir. Pâdişahlar isyan eden kapıkuluna karşı çok kez bostancılarla direnmeyi denemişlerdir. Bostancılar, bahçe hizmetlerinden başka gerektiğinde silâhlanıp sarayı koruma gücü olarak kullanılmıştır.

Hâs-bağçe'den başka İstanbul'un çeşitli semtlerinde pâdişaha ait 61 bahçe vardı. Her birinde *bağçe ustası* emrinde 20 veya 30

bostancı hizmet ediyordu. Pâdişahın ziyaret ettiği bahçeler dışında öbür bahçeler yetiştirdikleri sebze veya çiçeği pazarcı dükkânlarına satar ve geliri, her yıl *kesim* olarak 24 kîse (bir kîse 100.000 akça) hazineye yatırırdı.

134 Bu görkemli alay için bkz. Ç. Uluçay, *Harem II,* Ankara, 1971, s. 62-63.

135 Bir Fransız sefiresinin böyle bir eğlence meclisi, *halvet* tasviri için bkz. H. İnalcık, *Hâs-Bağçede ‘Ayş u Tarab*, İstanbul, 2011, s. 204-205; *halvet* için Ç. Uluçay, *Harem, I,* s. 148-160.

136 Bkz. Fr. Babinger, *Fâtih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. D. Körpe, İstanbul, 2002, dizin: Mara.

137 Ç. Uluçay, *Harem II*, s. 64-66, türbeleri, s. 66; N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, dizin: Hafsa Hatun, s. 563; pâdişah kızlarının doğum tarihleri Uluçay, *Harem II*, s. 68-70, tam bir liste için vekâyınâmelere başvurulmalıdır; doğumlar ve yapılan merasim için Ç. Uluçay, *Harem II*, s. 70-85.

138 Kul sistemi için bkz. H. İnalcık, *Klâsik Çağ*, s. 83-93.

139 *Nâimâ*, II, s. 438.

140 Ç. Uluçay, *Harem*, II, s. 120.

141 İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 157.

142 Bu konuda önemli bir araştırma: Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları, I,* İstanbul, 2002.

143 M. Güler, *Haremeyn Vakıfları,* I, s. 223.

144 M. Güler, *Haremeyn Vakıfları*, I, s. 227-229.

145 Bu nokta, İstanbul vakıfları tahrîr defterlerinde açıkça görülür, *Vakıflar Dergisi*’nde birçok vakfiye ve vakıf defteri yayınlanmıştır.

146 Surre hakkında Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 181-182 ve S. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: the Hajj under the Ottomans, 1517-1683*, Londra-New York, 1994.

147 Düğünler, olağanüstü parlak saltanat gösterileri olarak saray nakkaşlarınca *sûrnâmeler*de tespit edilirdi. Sûrnâmeler üzerinde bkz. M. Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, I-III, İstanbul, 2008.

148 *Nâimâ*, II, s. 160-168; Nâimâ, *Hasan Beyzâde* ve *Fezleke*’yi izler.

149 Derviş Ahmed’in *Risâle-i Teberdâriye fî Ahvâl-i Dâru’s-saâde*’si özellikle I. Mahmud dönem olaylarının tanığı olarak önemlidir; C. Orhonlu, “Derviş Abdullah’ın Darüssaade Ağaları Hakkında Bir Eseri: Risale-i Teberdariye fî Ahvâl-i Dâru’s-saâde”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 236.

150 Bugün bu kasrlardan, Çinili Köşk dışında hepsi yok olmuştur. Bazı tablolarda tasvirleri vardır.

XVII. Yüzyılda Tanınmış Şeyhülislâmlar: Karaçelebizâde Abdülaziz ve Behâyî Efendi

Fâtih'in veziri Karamanî Mehmed Paşa ailesinden gelen Karaçelebizâde Abdülaziz, Şeyhülislâm Hocazâde Mehmed'in dâmâdı olup ünlü şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'den mülâzemet almış,[151] çeşitli medreselerde müderrislik yapmıştı. Karaçelebizâde Abdülaziz, I. Mustafa döneminde Fâtih Câmii olayına (1623) karıştığından Bursa'ya sürülmüş, 1634 Ocak ayında İstanbul kadılığı gibi önemli bir göreve atanmış, narh uygulamasında halkın şikâyeti üzerine Sultan IV. Murad tarafından idamına fermân çıkmışsa da affedilmiş, Kıbrıs'a sürgün gitmiştir (1634). İki yıl sonra İstanbul'a dönmesine izin çıkmış (1636), IV. Murad'ın ölümüne kadar bir görev alamamış, Sultan İbrahim'in (1640–1648) delice hareketlerini üzüntü ile izleyen Abdülaziz, onu tahttan indiren ulemâ arasında başta yer almıştır (8 Ağustos 1648). Kösem Vâlide Sultan yanına gidip askerin (yeniçerilerin) sabırsızlığını ileri sürerek IV. Mehmed'in (o zaman yedi yaşında) tahta çıkarılmasında vezir ve şeyhülislâmla beraber ısrar etmiştir. Tahttan indirilen Sultan İbrahim'in, "Bre hâinler, bu nasıl iştir, ben pâdişah değil miyim?" sözüne karşı Karaçelebizâde Abdülaziz, "Hayır, pâdişah değilsin, umûr-i şer'iyye ve dînîyeye bakmayıp cihânı harâba verdin, zamanını eğlence ile geçirip devlet hazinesini saçıp savurdun" demiş, IV. Mehmed'in culûsuyla birlikte Rumeli kadıaskerliğine getirilmiştir. Abdülaziz, Büyük Vâlide Kösem Sultan'ın Eski Saray'a sürülmesi için çalışmış, fakat başaramamış, arada düşmanlık yerleşmişti.

Abdülaziz nihayet yeniçeri ağalarının kıdemlisi Bektaş Ağa'nın desteğiyle şeyhülislâmlığa getirilmiştir (1651 baharı). Medreselere müderris ataması şeyhülislâmların elinde olduğundan bu görevini

titizlikle yerine getirmeye çalışmıştır. Abdülaziz'in müftiliği döneminde çok önemli bir olay meydana gelmiş, İstanbul esnafı ayaklanmış, onu başlarına getirmişler ve yeniçeri diktası yıkılmıştır (1651 Esnaf İsyanı).

Bununla beraber Abdülaziz, sonraları tarihini yazarken (*Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*) yeniçeri diktasını kötüler bir ifade kullanır:[152] Ocak ağalarının insâfı aşıp kendi çıkarlarına öncelik tanıdıklarına misâl olarak şu olayı yazar: Düşman Venedik gemilerine zahire verilmemesi hakkında tüm limanlara gönderilen pâdişah emirlerine rağmen, onlar düşmana zahire sattılar (yeniçeriler genelde yasağa rağmen zahîre yığıp ihtikâr yapardı). Kaçak satışlar için Dubrovnik'i kullandılar. Dubrovnik, o zaman yeniçerilerin himayesi altındaydı ve zahire ihracı yasağına bağlı değildi, *Ravza*'da Abdülaziz, bu yolsuzluk Girit seferinin uzamasına neden oldu, gözlemini yapar.

Behâyî, Ocak Ağaları

Avrupalılar, rüşvet verip kapitülasyonlara istedikleri maddeleri koydurmakta idiler.[153] Bundan yararlanıp İzmir limanından yasağa rağmen "sefinelerle buğday alıvermekte" idiler. Tabii bu buğdayın bir kısmını Venedikliler almaktaydı. Şeyhülislâm Behâyî bunu önlemek için durumu veziriâzama bildirdi ve İngiliz konsolosunun azlini istedi. Bu meselede arada anlaşmazlık çıktı, sorun büyüdü. Müfti, Galata'da oturan İngiliz elçisini huzuruna çağırdı, konsolosu azledin, diye ısrar etti. Balyosun karşı çıkması üzerine kendisini yumrukladı ve hapse attırdı. Müfti ile arasında anlaşmazlık olduğundan vezir bir önlem alamadı. İngiliz elçisi, adamlarını ocak ağalarına ve vezire göndererek, hapisten çıkarılmasını istedi. Ağalar, bir müderrisin reyine baş vurdular ve elçiyi serbest bıraktılar. Şeyhülislâm Behâyî Efendi de ağalar aleyhine ağır konuşmuştur: "Ağalar dediğin herîflerin bu tasallutu (haksız egemenliği) nedir, böyle kalur mı zannederler" diye meydan okudu. Ağalar, "İngiltere büyük devlettir, bu zamanda bu devletle barışı bozmak doğru değildir" diye müftiyi yatıştırmaya çalıştılar. Behâyî gönderdikleri

Sarı Kâtib'e, ağalar hakkında hiddetle konuştu: "Onların umûr-i dînde müdâhaleleri nedir, niçün hadlerini bilmezler ... şimden sonra bu şehirde icra-yi Şer' nice mümkündür" diye meydan okudu (Şerîat'ça *harbî* sayılan Hıristiyanlara verilen kapitülasyonları ve her değişikliği şeyhülislâmın fetvâ ile onaylaması bir kuraldı).

Tarihçi Naîmâ,[154] bu zamanda yeniçeri ağalarının devlet içinde önemini, vazgeçilmez bir temel unsur olarak tespit etmiştir, onları "erkân-i devlet" sayar ve devlet işlerinde baskılarından (*tahakkümât*) söz eder.

Şeyhülislâmlık gibi devlet idaresinde hayatî rolü olan bir makam için Behâyî Efendi ile Karaçelebizâde Abdülaziz arasında rekabet vardı. Karaçelebizâde Abdülaziz, şeyhülislâmlığı elde etmek için yeniçeri cuntasının başı olan Bektaş Ağa ile yakınlık kurmaktan çekinmedi. Rakibi Behâyî Efendi'nin atadığı ilmiye mensuplarını tespit edip onu bu yolla bertaraf etme çabasında idi. Şeyhülislâmlar medreselere atamalardan, kadıaskerler ise kadı atamalarından sorumlu idiler,[155] fakat şeyhülislâmlar nüfuzlarını kullanıp kadı atamalarına da karışırlardı. Ulemâ arasında bu atamalar dolayısıyla dedikodu alıp yürümüştü.

Aziz Efendi, Behâyî Efendi'ye karşı mağdur olanların davasını benimsiyor, Bektaş Ağa'dan yardım bekliyordu.[156] Ulemâ, tütün yasağı sorununu istismar etti, tütün içmeyenler Behâyî'nin tutumunu kötüledi, dedikodu büyüdü. İki müfti arasında rekabete Kadızâdeli sorunu da eklendi (bkz. s. 238-241). Behâyî, Kadızâdeli'ye karşı sûfîlerin raks ve devrânına onay vermiş ve Kadızâdeli üzerinde baskı yapmıştı. Aziz Efendi bunu da istismar etti.

Başka önemli bir çatışma, kapudân paşanın azli meselesinde ortaya çıktı.[157] Venedik balyosu, rüşvetle kapudân paşanın azline çalışıyormuş. Behâyî, "dîn ü devlete" hizmeti ortada olan kapudân paşanın azline karşı çıkıyordu. Abdülaziz, yeniçeri ağalarıyla işbirliği halinde iken, Behâyî onlara karşı koymaktaydı. Behâyî Efendi, yeniçeri ağalarının "tahakküm"lerine karşı durmaktaydı. Ağalar kendi aralarında toplanıp Behâyî aleyhinde konuşmaktaydılar, nihayet onu makamından edip kendi adamları Abdülaziz'i şeyhülislâm yaptılar. Behâyî ve Abdülaziz'in şahsî

rekabeti bir yana, bütün bunlar sultanları tahttan indirmekte rol oynayan şeyhülislâmların bu dönemde genel politikada ne kadar nüfuzlu olduklarını ortaya koymaktadır.

Ocak ağalarının yolsuzluğunu bilen devlet büyükleri, bu arada Kösem Sultan, ister istemez görmezliğe gelmekte idiler.[158] Şeyhülislâm Behâyî, bir afyon keyifliğinde, “Ağalar edebleri dahilinde hareket etsinler, yoksa edeblerini bildiririm” şeklinde konuşmuş; bunu ağalara yetiştirmişler; ağalar, Ağa-kapısı’nda bir araya gelip vâlide sultan ve veziriâzamdan Behâyî’nin derhal azledilip sürgün edilmesini istemişler, Behâyî de azledilerek arpalığı olan Midilli’ye sürgün gönderilmiştir. Onun yerine ağalar “her emirde kendilerine tâbi’-i mutlak” olan Abdürrahim Efendi’yi getirmek istiyorlardı. Abdürrahim İstanbul’da olmadığından bu makama ister istemez Abdülaziz’i getirdiler (Mayıs 1651).

Abdülaziz, 1650’de ağalar ile hareket ediyordu, tarihini bitirdiği 1068/1657’de ağalar diktası çoktan bitmiş ve o dönem, kötülükleriyle anılmaya başlamıştı. IV. Mehmed’in çocukluk döneminde şeyhülislâm, yeniçeri ocağıyla beraber devlet işlerinde kararların verilmesinde söz sahibi bir makamdı. Devlete ait önemli kararlar, İslâm dini ve hukuku adına şeyhülislâmın fetvâsıyla meşrûluk kazanmış sayılırdı.

Şeyhülislâmlar genelde mutaassıp Kadızâdelilere karşı tutum almışlardır; yandaşları tarikat şeyhlerinin tekkelerine devam edip dışarıda onların sözlerine “bire on katarak” câmilerde vâizlerle tartışmaya girerler, sonra tarikat şeyhlerine gelip Kadızâdeliler aleyhinde konuşurlar, böylece iki taraf arasında çatışma durumunu hazırlarlardı. Bir keresinde Fâtih Câmii’nde Çavuşoğlu vaaza başlamadan, şâir şeyhülislâm Yahya Efendi’nin şu beyitini okur:

Mescidde riyâ-pîşeler etsün ko riyâyi
Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne murâyî

Vâiz Çavuşoğlu cemaate hitaben der ki: “Ey ümmet-i Muhammed her kim bu beyiti okursa kâfir olur.” Cemaatten bazıları kalkıp şeyhülislâmı küfürle suçlamak ne demektir, diye vâize karşı çıkarlar. Devlet hizmetinde bir bürokrat, Yahya Efendi’yi savunur. Onun İslâmî ilimlerde bilgi sâhibi, âkil ve hoşgörülü bir “devletlü” olduğunu belirtir, Kadızâdeli vâizin “tekfîr” hükmüne karşı çıkar.

Ayasofya başta olmak üzere İstanbul'un belli başlı câmilerinde vâizliği ele geçirmiş olan Kadızâdeliler, böylece devlet ve toplum içinde, halkı birbirine düşüren tehlikeli bir dinî taassup kampanyası başlatmışlardır. Şeyhülislâmlar dahil Osmanlı seçkin sınıfı, tasavvufu benimsemiş, zâviye-tekkeleri korumuşlardır. Şeyhülislâm Behâyî, zındık sayılan İbn al-'Arabî'yi okurdu.

151 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, *Tahlil ve Metin*, yay. N. Kaya, Ankara, 2003. Bu güç metni yeni harflere çevirmekte N. Kaya hayli güçlük çekmiş görünmektedir.

152 *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, 1060 Vekâyii, s. 52.

153 *Nâimâ*, V, 64: "Tavâ'if-i Efrenc balyosları kârdân-i devlete bezl-i mâl itmekle her mültemeslerine müsâ'ade ettirmekte imişler." Kapitülasyonlara müsaadeler, ancak şeyhülislâmın fetvasıyla konurdu.

154 *Nâimâ*, V, s. 62-70.

155 Bu dönem şeyhülislâmları hakkında iyi bir araştırma M. C. Zilfi, *Osmanlı Ulemâsı, Klâsik Dönem Sonrası*, 1640-1800, çev. M. F. Özçınar, Ankara, 2002.

156 *Nâimâ*, V, s. 62.

157 Kapudân Paşa 40 kadırga ile denize açıldı. (Receb 1060/30 Haziran 1650)

158 *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 52: "Egerçi bu mu'âmeleden vükelây-i saltanat kemâl-i zucret üzere olup şâm u seher hûn-i ciğer yudarlar idi", susarlardı. Müfti Behâyî bir keyifli halinde ağalardan Kethüda-Bey'in kâtibi Sarı Kâtib'e lanet okumuş, "Bilmem ki bu herifler ne demek isterler, yoksa onların haklarından gelmeğe aczimiz mi var?" diye meydan okumuş.

Ordu

Klasik Çağ'da Ordu

1527–1528'de, Osmanlı merkez hazinesi yaklaşık beş milyon altına varmakta idi. Ayrıca eyâletlerde timarlılara tahsis edilen gelir kaynakları 2 milyon altın civarında hesaplanmış idi. Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerine ayrılan para yaklaşık 320 milyon akça veya 5,4 milyon Venedik altınına varmakta idi. Tüm devlet gelirleri, 9,7 milyon altın hesaplanmakta idi.[159] Demek ki, devlet bütçesinin yarıdan fazlası askerî kuvvetlere harcanmaktadır (Aynı tarihlerde, Fransa bütçesi 5 milyon altın hesaplanmıştır). Donanma, timarlıların getirdikleri yardımcıları, cebeliler ve halktan ücretle toplanan azebler ile tüm ordu mevcudu o devir için yaklaşık 150.000'e varmakta idi.

XVII. yüzyıl ortalarında geri hizmetlerde, *korucu*, *emekli* ve kale muhafazasında bulunan yeniçeriler çıkarılırsa, sefere giden yeniçeri sayısı 21.428 nefer olarak tespit edilmiştir. Tüm yeniçeriler, 54.222 nefer olup *mevâcibi* (yevmiyeleri) yılda 148.477.020 akçadır. Bundan başka giyimleri için verilen kumaş bedeli 9.300.000, et masrafı 9.304.130, celebkeşlere verilen 5.503.000 ve dağıtımı ile 15.000.000 akça sair giderler de eklenirse, yeniçeri ocağı için yıllık gider yılda yuvarlak hesap 191 milyon akçaya varır –saltanat değişikliklerindeki *culûs bahşişi* bu hesapta yoktur. Bu tarihlerde 60 akça 1 altın kabul edilirse, yekûn 37.000 altın eder ki tüm bütçenin üçte birinden fazladır.

1528'de Merkezdeki Maaşlı (Ulûfeli) Ordu Birlikleri

	Sayıları	Maaş veya Timar (milyon akça)
Yeniçeriler, altı-bölük sipahi, topçular, mehterler vb.	24.146	65,88
Saray personeli	2.903	
Hisar erleri ve donanma	23.017	40,13
Eyâletlerde timarlı sipahiler	37.741	200,19
	87.807	306,20
Yardımcı Birlikler		
Yaya, müsellem, canbaz, doğancı ve Yörükler	8.180	3,08
Rumeli Yörükleri ve Tatarlar	7.000	
Voynuklar, Eflaklar vb.	3.000	
Defterli akıncı	12.000	
Toplam	30.180	

Çeşitli Tarihlerde Ordu Birimleri

Yıl	*1480*	*1568*	*1609*	*1670*
Yeniçeriler	10.000	12.789	37.627	53.849
Acemioğlanları	?	7.745	9.406	4.372
Bostancılar	?	?	?	5.003
Cebeciler	?	789	5.730	4.789
Topçular	100	1.204	1.552	2.793
Top Arabacıları	?	678	684	432

159 H. İnalcık vd, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914,* Cambridge, 1994.

XVII. Yüzyılda Askerî Duruma Genel Bakış: Kapıkulları ve Sekban-Sarıcalar

1596–1656 dönemi, devletin merkezde iki askerî örgütü, yeniçeri ocağı ve altı-bölük sipahileri arasında isyan ve çatışmalara götüren rekabete sahne olmuştur. Yeniçeri ocağı, başlangıçta Rumeli'de fakir Hıristiyan dağlı ailelerden "devşirilen" *devşirme-oğlanları*ndan kurulurdu.[160] Bursa civar köylerinde ve İstanbul'da *acemi-oğlanı* kışlalarında Türk-Müslüman terbiyesi alan çocuklar, yeniçeri ocağına gelince gündelik bir maaşla (3, 4 akça, XVII. yüzyılda sonraları 10, 15) geçinmek zorunda idiler. Ağır piyâde yeniçeri ordusu, Avrupa'da ilk daimî ordu ününe sahiptir. Yeniçeriler, Osmanlılara savaş meydanlarında, özellikle kale kuşatmalarında üstünlük sağlıyordu. 1593–1606 Avusturya savaşlarında, düşmanın tüfekli piyâde askeri karşısında Osmanlılar yeniçeri ordusunu yaklaşık 30.000'e, daha sonraları 50.000'e çıkarmak zorunda kaldılar; *devşirme* önemini kaybetti, İstanbul'a iş güç için eyâletlerden gelen fakir delikanlılar, yeniçeri ocağına alınarak açık kapatıldı. Ocağın yapısı tamamıyla değiştiği gibi, bu büyük orduya *ulûfe* (*mevâcib*=maaş) yetiştirme –ayrıca pâdişah değişikliğinde *culûs bahşişi* ve seferde verilen biner akça bahşiş– devlet hazinesi için başlıca yük ve mâlî bunalım nedeni oluyordu. Öyle ki devlet, resmî makamları rüşvetle satma durumuna zorlandı. Kısacası, yeniçeri ordusundaki bu gelişim, yeni dönemin başlıca sorunlarının kaynağı olmuştur.

1603–1604 yılında yapılan devşirmede, 2604 çocuk alınmış, bunlar Bursa civarında, Batı-Trakya ve Midilli'de köylere gönderilmişti. Bu devşirmeler 12–18 yaş arasında çocuklardı. G. Yılmaz'a göre, devşirmelerin yüzde 42'si 18 ve yukarı yaşta olup; çoğunluk 15–18 yaş arasında tespit olunuyor. O zaman,

Avusturya'ya karşı savaşlar dolayısıyla daha çok yetişmiş çocukların alındığı tahmin edilebilir. Saray iç-oğlanları hizmeti için XVIII. yüzyıl ortalarına kadar küçük ölçüde devşirmelere rastlıyoruz. G. Yılmaz'a göre, İstanbul'da yeniçeri sayısı 35.000 olup bunların yarısı evli bulunuyordu. *Oturak* (emekli) yeniçeri, 1603'te 8889'dur. 1634'te, ayrıca Kahire'de 12.000, 1671'de 16.000 yeniçeri hizmettedir. G. Yılmaz, mevâcib defterlerine göre, 1664'te 39.571 yeniçeri tespit etmiştir. G. Yılmaz, XVII. yüzyılda devşirme dışında İstanbul'daki gençlerden yeniçeri ocağına er alındığını belirtir.

Öte yandan, 1584–1585'te, gümüş akçada yüzde yüz değer kaybı yeniçeri maaşlarına yansıdı, esnaf gümüş içeriği düşük, *züyuf* akçayı kabul etmiyordu. Durum, yeniçeri ayaklanmalarının nedenlerinin başında gelir. Yeni dönemde yeniçeri ayaklanmaları, mâliye işlerinin başındaki defterdârların sık sık değiştirilmesi ve idamları bu durumla açıklanabilir. Altı-bölük halinde örgütlenmiş kapıkulu sipahi bölüklerine gelince, sipahiler pâdişahın kapısında ayrıcalıklı seçkin atlı ordusunu oluşturmaktaydı. Altı-bölük sipahilerin, ilk iki bölüğü aslında Enderun'da hizmet görmüş iç-oğlanlarından geliyor, yüksekçe *ulûfe* alıyorlar, ayrıca *cizye* ve *evkâf* gelirlerini tahsil *hizmeti* dolayısıyla devletin başlıca nakit gelirlerini kontrolleri altına geçirmiş bulunuyorlardı. Sipahiler, yeniçeriler karşısında hali vakti yerinde ayrıcalıklı bir askerî grup oluşturmakta idi. Devletin başında bulunan siyasîler, kendi amaçları için yeniçeri–sipahi rekabetini kullanagelmişlerdir. XVII. yüzyıl Osmanlı tarihindeki gelişmeleri anlamak için bu yapısal durumu daima göz önünde bulundurmak gerekir. 1593–1606 Avusturya savaşlarında, bir üçüncü askerî grup ortaya çıktı ve ayrıcalıklı kapıkullarıyla kıyasıya bir mücadeleye girdi. Bunlar *levend* (Anadolu'da başıboş gençler), *sekban-sarıca* adları altında bilinen milis halk askeridir. Avusturya savaşlarında, tüfekli asker gereksinimi karşısında devlet bu çeşit bir halk ordusu meydana getirdi. Daha eskiden XIV.–XV. yüzyıllarda Osmanlı Devleti, *azeb, yaya, müsellem, cerehor* (Hıristiyan) adı altında halktan, sayıları 10 ila 20 bin milis askeri kullanıyordu. XVI. yüzyılda, Avusturya savaşlarında Anadolu'da Türk, Kürd ahâliden tüfekli asker bölükleri örgütlenmeye başladı. Savaş zamanı gündelik

alan, barış zamanında gündelikleri kesilen bu başıbozuk asker terhiste Anadolu'da eşkıyalığa sürükleniyordu. Bunlar, *Celâlî* adı altında 1596–1607 döneminde Anadolu'yu harâbeye çevirdiler, sekban-sarıcalar XVII. yüzyıl boyunca gerektiğinde devlet tarafından kullanılacaktır. Özetle, XVII. yüzyılda askerî altyapı, yeniçeri-sipahi ve sekbanlardan oluşuyordu. Bu üç grup arasındaki mücadeleler, yeni dönem tarihinin büyük olayları arasında yer alacaktır.

İstanbul'da isyan hareketleri, örgütlenmiş topluluklar, yeniçeri ocağı ve sipahi bölükleri tarafından çeşitli bahanelerle ortaya çıkıyordu: maaşların züyuf akça ile ödenmesi, culûs bahşişlerinin ödenmemesi, paşaların veya Harem'in siyasî komplolarıyla sorun karmaşık bir hal almıştır. I. Ahmed'in ölümünden sonra 1617–1623 döneminde saltanat verâseti sorunları (I. Mustafa'nın iki kez tahttan indirilmesi, II. Osman'ın ocak ve bölüklere karşı plânları), ulûfe ve bahşiş nedenleri, iktidarı kontrol altına alma girişimleri (*zorbalık*) siyasî hayatın başlıca görüntüleri olmuştur.

160 Son büyük *devşirme* 1603 tarihinde yapılmıştır. Bu devşirmenin arşiv defterlerine göre etraflı bir incelemesi, Gülay Yılmaz, “The Economic and Social Role of Janissaries in 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul”, *Doktora Tezi*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Kanada, Nisan, 2011.

Yeniçeriler: Tarihî Özet, Teşkilât[161]

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde savaşta alınan tutsakların beşte biri sultana teslim olunurdu, bunlara *pencik* (beştebir) *oğlanı* denirdi. 1355–1360 yıllarında, sultanın kapısında pencik oğlanları çoğaldı, o zaman devlet kurumlarını düzenleyen ulemâdan Çandarlı Halil, bu oğlanlardan sultanın bir hassa ordusu meydana getirmeyi düşündü. Bizans'ta, imparator kapısında böyle bir hassa ordusu vardı. Böylece, sultanın *kapıkulu* ortaya çıktı ve adına *yeniçeri* adı verildi (1363?). Aynı zamanda, eskiden olduğu gibi, Türkmen gazîlerinden *kızıl-börklü* akıncı kuvvetleri devam ediyordu. Yeniçeriler kışlalarında onar kişilik odalarda kalır, tüm gereksinmelerini *ulûfe* adıyla verilen gündelik ile sağlarlardı. Yeniçeriler pâdişahın emriyle her an harekete hazır, savaşta pâdişah otağı önünde yer alan bir hassa ordusu, bir daimî ordu oluşturmaktaydı.

Yeniçeri ordusunun Avrupa'da ilk daimî ordu olduğu ileri sürülür; öte yandan Bizans'ta ve Avrupa'da hükümdara bağlı hassa birlikleri bilinmektedir. Yeniçeri ordusu, en etkin ordu çekirdeği olarak, ilk dönemde savaşlarda Osmanlılara üstünlük sağlayan bir kuvvet oluşturduğu gibi, pâdişahın merkeziyetçi otoritesinin başlıca aracı ve desteği olmuştur. Yeniçeri ordusunun bu görevleri dolayısıyla zamanla sayılarını artırmak gerekmiş, Osmanlı idarecileri, bu kez *devşirme* usûlünü uygulama alanına sokmak zorunda kalmışlardır. *Devşirme-oğlanları*, ülkenin fakir dağlık bölgelerinde, birden fazla çocuğu olan ailelerden alınan çocuklardan ibarettir. *Kavânîn-i Yeniçeriyân* devşirmenin ilk kez Trakya Fâtihi Süleyman Paşa (öl. 1357) zamanında uygulandığını ileri sürer. Yeniçeri ordusunu genişletmek isteyen Yıldırım Bayezid döneminde, devşirmeye başvurulduğu tespit edilmiştir. Onun zamanında, kapıkulu 7000'e çıkmış, Rumeli ve Anadolu'daki rakiplere karşı etkin bir kuvvet

oluşturmuştu. 1402 Ankara Savaşı’nda Timur, Bayezid’i tepede kuşatınca, yeniçeri sultanın etrafında onu koruma görevindeydi, fakat ihânet ettiler. *Fetret* döneminde Bayezid’in oğulları çelebiler arasında sürüp giden savaşta, yeniçeri hangi tarafı tutarsa o galebe sağlıyordu. Devşirme-oğlanı, *esîr* statüsünde değildi. Yeniçerilerin *ak-börk*ü, Türkmen aslından yaya askerinin *kızıl-börk*ünden farklı olarak uygulanmıştır.

Yeniçeriler II. Murad döneminde Çandarlı Halil Paşa’nın mutlak otoritesine destek olmuşlardır (*ulûfe* pratikte veziriâzamın onayı ile verilirdi). Çandarlı 1446’da II. Murad’ı yeniçeri desteğiyle yeniden tahta çıkarmış, böylece II. Mehmed’in ilk saltanatına (1444–1446) son vermiş, onun daimî düşmanlığına hedef olmuştur.[162] Fâtih, tahta çıktığında yeniçerinin itaatsizliğini şiddetle cezalandırmış, saray av köpeklerine bakan *sekban*ları yeniçeri ocağına katmış ve yeniçeri ocağı ağalarını sekbanlardan seçmeye başlamıştır. Böylece, ocakta bir denge kurmuş, yeniçeri ordusunu 10.000’e çıkarmış ve fetihlerinin en etkili bir aracı haline getirmiştir. İstanbul kuşatmasında, fetihle sonuçlanan son genel saldırıda, top gediğine saldıran ve orduya yolu açan yeniçeriler olmuştur.

Fâtih’in iç-oğlanı G.-M. Angiolello’nun verdiği bilgilere[163] göre, 1470’lerde yeniçeri ağasının *ulûfesi*, günde 500 akça idi. Ayrıca iki köyün vergi gelirini (*zeâmet*) alırdı. Yeniçeri ağası, orduda en yüksek ulûfe alan komutandır; yardımcısı komutanlar, sıra ile *kâhya* (kethüda) *bey* 200, *yeniçeri kâtibi* 200 akça ulûfe alırlardı.

Yine Angiolello’nun verdiği bilgilere göre, yeniçeri ordusu 10–100–1000 kişiden ibaret birlikler halinde örgütlenmiştir. Komutanların gündelik ulûfeleri sıra ile 5–15–50 akçadır. Yeniçeri erlerinin ulûfeleri kıdemine göre 2–3–4 akça arasında değişirdi. Yeniçeriler, büyük bir kışlada *oda*larında otururlar, her odada on bir kişi olarak yaşarlardı. Odaya en son giren 11. er, aşçıdır. Gruba katılma, aralarından birinin ölümü veya başka bir nedenle ayrılması üzerine yapılırdı. Seferde de 11 kişi bir çadırda otururdu. Yeniçeriler, disiplinli düzenli askerdir. Merâtipte alttaki üste mutlak itaat gösterirdi. Bunda kusuru olanlar cezaya çarptırılırdı. Yeniçerilerden sonra 200 kişiden kurulu *solaklar*, köpeklere bakan

segmenler gelirdi (Angiolello öteki bölüklerden söz etmez, timarlı sipahilere geçer).

1481'de, Cem'e karşı II. Bayezid, başlıca yeniçeri desteğiyle tahta oturmuş, yeniçeriler ondan, Fâtih'in devletleştirdiği vakıfları ve emlâki eski sahiplerine geri verme sözü almıştır. Yavuz Sultan Selim, rakipleri kardeşlerine karşı ulûfelerini artırma vaadiyle yeniçerileri yandaş yaparak tahta oturmuştur. Özetle, yeniçeriler başlangıçtan beri, saray ve paşalarla işbirliği halinde pâdişahların ve idare başında olanların kaderini belirleyen başlıca kuvvetti. Kanunî Süleyman bir ara, yeniçerilerin baskısına karşı, İstanbul debbağlarını (sayıları beş altı bine varıyordu) kullanmak tehdidinde bulundu. Yeniçeriler, emekli olur veya timar tevcihiyle eyâletlere *çıkma* şansını elde edince evlenme, yer yurt sahibi olma şansına erişirlerdi.

1528'de doğrudan pâdişahın emri altındaki ulûfeli ocaklar: yeniçeriler, altı-bölük sipahiler, topçular, ahır ve çadır mehterleri, kapıcılar, özetle, *kapıkulu* toptan, 14.146 kişiye varıyordu. 1593–1606 döneminde, Avusturya-Almanya ordularına karşı savaşlarda, düşmanın ateş gücü yüksek tüfekli askerine karşı koyma âcil bir sorun olarak ortaya çıktığında, devlet tüfekli askeri artırma zorunluluğu karşısında kaldı.[164] Bu gereksinim iki yolla karşılandı: Tüfekli yeniçeri sayısı büyük ölçüde artırıldı. Öbür yandan reâyaya tüfek kullanma yasağı kaldırıldı, Anadolu ve Rumeli'de tüfek kullanan reâyadan *sekban-sarıca* adı altında yevmiyeli bölükler meydana getirildi.[165]

Yeniçeri hoşnutsuzluğunu, ayaklanma kararını, sultanın "çorbasını" yemeyi reddetmek (kazan kaldırmak) veya sultana karşı merâsimde "bağrışmak" biçiminde belli ederdi. Aşağıda anlatılacağı üzere 16. yüzyıl sonlarından başlayarak, başlıca ulûfe yüzünden yeniçeriler sık sık ayaklanıp büyük bunalımlara neden oldular.

Tüm ülkede, padişâhın kontrolünü temsil etmek üzere her önemli şehirde ve kalelerde ayrı bir hisarda yerleştirilen yeniçeriler (Şam, Bagdad gibi şehirlerde 500, 1500 kişi) âsâyiş polisi vazifesi görür, ayaklanma ve yağma karşısında harekete geçerdi. Bunlara *yasakcı* veya *kollukcu* denirdi. Şehirlerdeki yeniçeri garnizonu, yerel

otoritelerden, kadı, subaşı ve validen bağımsız olup doğrudan merkezin emrindeydi.

Yeniçerilerin İktidarı Ele Geçirmeleri

Yeniçeri ocağı ve ona dayanan eski ağaların "Ocak Ağaları" adıyla kurdukları cunta, 1648–1651 döneminde doğrudan doğruya siyasî kontrolü ele geçirmiştir. Saray, başta *devletlü* vâlide sultan Kösem, yeniçeri cuntasıyla ittifak etmiş ve böylece iktidarı sipahilere karşı koyabilmiştir. Adı geçen dönemde sayıları 50.000'i aşan ocak yeniçerileri, sipahiler gibi hali vakti yerinde bir grup oluşturmuyordu. Bu bakımdan, sipahi–yeniçeri mücadelesini, organize iki sosyal grup arasında bir karşılaşma olarak da düşünebiliriz. Sonuçta, sipahiler karşısında yeniçeriler, ağır basan bir askerî-siyasî grup halinde olayların gelişiminde başlıca rol sahibi oldular.

Yeniçerilerin çocukları ve emekli yaşlıları (*oturak*) için ayrılan tahsisler, hazine için ayrıca bir yük oluşturmaktaydı. Devlet, hazine gelirlerini tam olarak tahsil edemediği için bu baskı zaman zaman ortaya çıkan ayaklanmaların gerçek nedeni olmaktaydı. Özellikle, 1618–1632 kargaşa döneminde yeniçeri ayaklanmalarının gerçek arka plânı, geliri sınırlı bu asker grubunun baskısıyla açıklanabilir. Devlet iktidarını temsil edenler, Vâlide Kösem olsun, veziriâzamlar ve defterdârlar olsun, yeniçeriye *ulûfe* ve *bahşiş* parası bulmak durumunda idiler, bu da başlıca siyasî bunalımların kaynağı oluyordu. Bir yeniçeri en çok 15 akça alıyordu. Akçanın değer kaybı dolayısıyla bu gündelik yetmiyordu. Ayrıca *züyuf* akça almak istemeyen esnafla yeniçeri arasında çekişme eksik olmuyordu. Hazineye gelen züyuf yani değeri düşük akça (bir gümüş akça 8 züyuf akça kabul ediliyordu) yeniçeriye verildiğinde, bu parayla pazarda alışveriş yapmak isteyen yeniçeriyle esnaf arasında kavga çıkmakta idi. Bu yüzden ulûfenin *esedî* guruş veya altınla ödenmesi için yeniçeriler devlet sorumluları üzerinde baskı yapmakta idi.

Devleti temsil edenler, Vâlide Kösem, IV. Murad ve Sultan İbrahim'den sonrakilerin hepsi, sipahilere karşı yeniçeriye

dayanmak zorunluluğu karşısında kalmışlar, ulûfe yetiştirmek devletin temel kaygısı olmuştur. Devlet başında olanlar, sipahilerden başlıca devlet gelirlerinin tahsilini devralmak için yeniçeriye taviz vermek, ocağı ve ocağı temsil eden ağaları kollamak gereğini duymuşlardır. 1618–1656 döneminde, Osmanlı siyasî hayatına bu durum damgasını vurmuştur.

161 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., H. İnalcık, *Devlet-i ‘Aliyye*, c. I, s. 57-58 ve 205-207.

162 H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, s. 1-50.

163 Gian-Maria Angiolello 1470 Agriboz fethinde esir edilmiş, Konya’da Şehzâde Mustafa’nın iç-oğlanı olduktan sonra, onun ölümü üzerine 1474’te İstanbul’da Fâtih’in sarayında iç-oğlanı olarak hizmet görmüş, 1481’de Fâtih’in ölümü üzerine İtalya’ya kaçmayı başarmış ve gördükleriyle başka İtalyan kaynakların verdiği bilgileri ilâve ederek genişletmiş, *Historia Turchesca* adlı eserini yazmıştır (*Historia Turchesca*, Ion Ursu (yay.), Bükreş, 1909). Kâzım Nebi’nin Türkçe çevirisi TTK’da yayınlanmayı beklemektedir.

164 *Koca Sinan Paşa’nın Telhîsleri*, yay. H. Sahillioğlu, İstanbul, 2004, s. XXVIII-XXXIX.

165 M. Akdağ, *Celâlî İsyanları*, *1550-1603*, Ankara, 1963; M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, 1975. Akdağ bu olguyu Anadolu halkının sosyal-siyasî mücadelesi biçiminde yorumlayarak, kuşkusuz abartmaya gitmiştir.

Yeniçeri Ocağı: Örgüt

Yeniçeriler üç koldur: 1. Ser-piyâdegân, 2. Ağa bölükleri, 3. Sekbanlar, hepsi 196 *oda*dır (orta). Odadakiler: çorbacı, oda-başı, vekîlharc, bayrakdâr, baş-hâsekisi, korucu, oturak (emekli) ve yetimler olarak sınıflandırılmıştır. Yeniçeri ağasının ak-bayrağı ve arkasında yürüyen mehterhânesi (tablhânesi) vardır. Yeniçeri ağası ancak pâdişah seferlerine katılır. 1002/1593'te geleneğe aykırı olarak Macar seferinde Koca Sinan Paşa emrinde ağa da cepheye gitti, paşa Yemişci Hasan'ı yeniçeri ağası atadı.

Sigetvar seferinde (1566) 12.000 yeniçeri vardı, 1000'i *korucu*, emekli idi. Yeniçeri ağaları belli bir tarihten sonra saraydaki Bîrun ağalarından seçilir oldu. Sonraları, saray dışından, özengi ağalarından, sekbanbaşıdan, ocağın kul-kethüdasından veya vezirlerden yeniçeri ağası atanır olmuştur. Ağanın yıllık maaşı 8000 guruştur (1550'lerde 1 guruş=80 akça, 1 altın=60 akça). Merâsim kılığı, vezirlerinki gibidir.

1676 Kanûnnâmesi'nde Yeniçeriler

1676 Kanûnnâmesi'nde[166] Köprülü Mehmed Paşa'nın reform girişiminden sonra yeniçeri ocağının son durumu tespit edilmiş bulunmaktadır.

Yeniçeri ağası pâdişah kapısındaki tüm ağalardan önce gelir ve ayrıcalık taşır. İlk görevi İstanbul'da polis görevidir. Kanûn ve nizâmlara veya âsâyişe karşı gelenleri yakalayıp hapsetmektir. Emrindeki *korucu* yeniçerilerden bir müfreze şehri dolaşır ve suç işleyenleri yakalayıp veziriâzama gönderir. Eğer suçlu ocaktan ise ocakta cezalandırılır.

Yeniçeri ocağında atamalar ve suçluları cezalandırma görevleri tamamıyla ocağa aittir. Bu görevleri yeniçeri ağası, sultanın vekîli sıfatıyla görür. Fakat çok önemli işleri veziriâzama arz edip onayını almaya mecburdur. Arz günlerinde pâdişah huzuruna herkesten önce girip arzda bulunur. Keza her çarşamba veziriâzamı ziyaret edip arzda bulunur. Vezir unvanı var ise pâdişaha ikinci kez veziriâzamla arza girer. Vezir unvanı taşımıyorsa, pâdişah yanındaki ağalar, dîvân kâtipleri ve öteki ocak ağaları gibi vezirlerin, nişancı ve iki kadıaskerin "eteklerin öper" (yani rütbesi onlardan aşağıdır). Pâdişahın saray dışında gezintilerinde ata binip giderken yeniçeriler selâm için dizilirler, yeniçeri ağası pâdişahın binek taşında hazır bulunur.

1. Ağa Bölükleri

61 ortadır. Kethüda-bey, birinci ortanın (700 nefer) *çorbacısı*dır (komutan) ve öbür çorbacıların başıdır. Tüm kollukları, kethüda-bey dağıtır. Bu sıfatla ocakta büyük nüfuz sahibidir.

2. Çavuşlar

Yeniçeri ocağında disiplini sağlamak üzere *gedik-çavuşlar* vardır. Yalnız baş-çavuşun bölüğü vardır, beşinci bölüğün (500, 600 yeniçeri) çorbacısıdır. Çavuşlar, yeniçeri ocağında ve savaşta disiplini gözetirler. Cezaları uygulama hapis ve *ta'zîr* (paylama), orta-çavuşun görevidir. Yeniçerilerin saflar ve alay halinde düzenini çavuşlar yapar.[167] Ocağa yeni katılanlara disiplin âmiri olarak ilk tokatı o vurur. Azlolan baş-çavuş *deveci*ler bölüğüne gider, korunursa *hâseki* olur.

3. Ser-piyâdegân (yaya-başılar)

101 cemâ'attır (orta). Her ortanın bir çorbacı, bir oda-başı, bir vekîlharc, bir bayrakdâr, bir baş-eskisi bulunur; *oturak*ları (emeklileri), *korucuları* ve *yetimleri* vardır. Yayalardan 1–5'inci *orta-deveci*lerdir (seferde ağırlıkları taşırlar, bir deve 250 kg taşır). Bu ortalardan sınır veya donanma hizmetine gönderilenler başına, yaya-başlarından biri *ağa*, komutan atanır.

4. Hâsekiler

Dört cemâ’at, 14, 49, 66 ve 67. ortalar *hâseki* (sultan hizmetinde seçkinler) grubunu oluşturur, *ağaları, turnacı, samsoncu, zagarcı-başı* veya *kethüda-bey* olur.

5. Solaklar

Dört cemâ’at, 60, 61, 62 ve 63 ortalardır. Her ortada 100 nefer yeniçeri olur. Ulûfeleri yüksekçe, 9 akçadır. Kıyafetleri çorbacılarınki gibidir. Seferde merâsimde sultanın önünde yaya yürürler. Yirmide biri *düzen-başı*dır. Ellerinde yay ve bellerinde *kubûr* (okluk) bulunur. Yürüyüşte dört yenli kaftan giyerler. Terfî edince *emîn*, *kethüda* veya *solak-başı* olurlar.

6. Zagarcılar

64’üncü orta *zagarcılar*dır, odada 400–500 zagarcı vardır. 34’ü atlıdır. 14 akça ulûfe alırlar, bir okka et ve üç fodula ekmek tahsisatları vardır, pâdişah ava gittiğinde her biri beraberinde bir zagar-köpek götürür. Sultana ait zagarlara bakarlar. Zagarcı-başı, ocağın başağalarındandır; buradan *kethüda-bey* olurlar.

7. Samsoncular

71. orta *samsoncu*lardır, sultanın samsonlarına (köpekleri) bakarlar; ağaları ocağın ikinci ağasıdır, terfîde zagarcı-başı olur.

8. Turnacılar

68. orta *turnacı*lardır, sultanın tazılarına bakar, köpekleri sultanın avına götürürler; turnacı-başı sırada, kethüda-bey ve samsoncu ağasından sonra ocağın üçüncü ağasıdır (kumandanı).

9. Zenberekçiler

İki cemâ’at olup, sefere *zenberek*leriyle (demir yay; *cross-bow*) katılırlardı (Osmanlılar haçlıların zenberekçilerinden yılmışlardır). Tüfek, zenberek yerini aldığında bu cemâ’at kaldırıldı. Çorbacısı *hâseki* pâyesindedir. Zenberek 1453’te İstanbul kuşatmasında kullanılan başlıca silâhlardandı.

10. İmâm Ortası

94. cemâ’at imâm ortasıdır. Çorbacısı yeniçeri ağası imâmıdır.

11. Çerge (Çadır) Ortası

17. cemâ’attır, seferde düşman toprağına girildikte; bu cemâ’at özel bir *çerge* (çadır) kurar, bu özel çadırın iki büyük kemer kapısı vardır, sultanın otâg-i hümâyûnu etrafında çepeçevre yeniçeriler yer alır, *çerge* bu daireye giden yolun ortasında kurulur; sultan, bu kapılardan geçerek otağına gider. Çergenin iki direği etrafında, çerge odası neferleri silâhlarıyla nöbet tutarlar.

12. Tâlimhâneciler

54. bölük *tâlimhâneciler*dir, orada çeşitli silâhlarla tâlim yapılır. Bir zenci, Kanunî zamanında bu ortanın çorbacısı (subayı) olmuştur.

13. Sekbanlar

Yeniçeri ortalarından sonra 34 *sekban-ortası* gelir. Sekbanbaşı bu ocağın komutanıdır. Yeniçeri ağası sefere gittiğinde sekbanbaşı İstanbul’da kalır, onun sorumluluklarını yerine getirir. Yeniçeri ağası gibi resmî belgelere mührünü basar. Dîvân’da yeniçeri ağası yerine oturur. “Yeniçeri ağasından farkı yokdur”. Yeniçerilerdeki gibi, ortada bir çorbacı, odabaşı, vekîlharc ve bayrakdâr bulunur. Sekbanların kethüdası, kâtibi, çavuşu ve sarrâc-başısı vardır. 18. ortanın çorbacısı sekbanlar kâtibidir. Sekbanlardan 44 kişi atlıdır, çoğu kez ocak ağalarının oğullarından seçilir. Yüksek, 12 akça yevmiyeleri vardır.

14. Avcılar

Sekbanlardan 34. orta, *avcılar* adıyla ayrılır. Sultana av sırasında hizmet ederler. Ortanın kıdemlisi, çorbacısı olur.

Kale Hizmetinde Yeniçeriler

Devletin güvenli askeri olarak yeniçerilerin önemli bir hizmeti de ülke sınırlarını koruma görevidir. Kalelerde ve şehirlerde yerleştirilen yeniçeri garnizonları, imparatorluğun birliği ve

merkeziyetçiliğini koruyan başlıca kuvvet görevini yerine getirmekteydi.

XVII. yüzyılda Irak'ta yalnız Bagdad kalesinde İran'a karşı 3800 yeniçeri, Basra kalesinde İran ve Portekiz'e karşı 1200 yeniçeri muhafazada idi. Konya'da 110, Şam'da 220, Azak'ta (Kazaklara karşı) 1894, Kefe'de 260, Kamaniçe'de 3600, Budin'de 159, Yanova'da 222, Estergon'da 127, Kanija'da 200, Belgrad'da 91, Bosna'da 663, Çanakkale'de 119 yeniçeri muhafazada idi. Yekûn olarak Anadolu tarafında 7042, Rumeli tarafında 9800 yeniçeri kale hizmeti görmekte idi. Bu yeniçerilerin ihtiyaçları için aralarından bazıları ticâret yapardı. 1669'da Girit'te kale muhafazasına bırakılan yeniçeri sayısı 4585'tir.

Yeniçeri Dîvân Dairesi

Ocak ağalarının toplantı yeri *dîvânhâne* adıyla anılır. Seferde, yeniçeri ağasının iç-oğlanları ile ocak ağaları adamları ayakta büyük bir daire halinde toplanırlar. Her ortanın mensupları çadırları önünde dizilirler, duaya başlarlar. *Allâh Allâh* sadasıyla dağ taş yankılanır. Sultan, vezirler, ağalar ve tüm asker birlikte zafer duası yapılır. Toplantıda sekbanbaşı ocağın ikinci komutanı, yeniçeri ağasının sağ yanında oturur, İstanbul ağası, sekbanbaşı yanında yer alır, sonra sıra ile *kethüda-bey, yeniçeri kâtibi, fodula kâtibi* otururlar.

Yeniçeri ağası Sarâ-yi Hümâyûn'a gelince attan iner, yapılan duada Fâtih Sultan Mehmed'den başlayarak geçmiş sultanların adları anılır, "Hacı Bektaş rûhiyçün" selâm verildiğinde (yeniçerilere *Bektaşiyân* denir), yeniçeri ağası ayağa kalkar, duadan sonra ağa arzda bulunmak üzere sultanın 'Arz-Odası'na gider.

Devlet erkânı, sultana işleri hakkında arzda bulunmak ve onun kararını almak için 'Arz-Odası'na şu sırayla girerler: İlkin yeniçeri ağası, o çıktıktan sonra kadıaskerler girer ve Bâbussaâde önünde beklerler, çavuş-başı ve kapıcılar kethüdası onların çıktığını haber verince, nişancı ve defterdârlar veziriâzamı selâmlar, veziriâzam önde, vezirler ile 'Arz-Odası'na girerler. Yalnız veziriâzam, pâdişaha arzda bulunabilir, marûzatı bitip pâdişahın emirlerini

aldıktan sonra yer öpüp öteki vezirler önde ‘Arz-Odası’ndan çıkar, oradan Dîvân’a dönerler. Bu merâsim, yeniçeri ocağı ve kadılık gibi hayatî iki idare kolunda pâdişahla bağımsız olarak görüşme imkânını sağlar. Yeniçeri ağası, yeniçerilerin itaat ve bağlılığı hakkında güvence verdiğinden, pâdişahla bir araya gelmesi son kertede önemlidir. Kadıaskerler, atanacak kadıların listesini pâdişaha sunar; veziriâzam yalnız olarak işler ve atamalar hakkında son sözü söyleme imkânını bulur.

Selâmlık Merâsimi

Cuma ve çarşamba günleri kethüda-bey başta olarak ocak ağaları At-Meydanı’nda yeniçeri ağasının Ağa-Sarayı’na gelirler, oradan veziriâzamın sarayına adam gönderip izin isterler; izinden sonra veziriâzamın sarayına varırlar, kendisi gelen heyeti ayakta karşılar, şerbet buhur ikramından sonra veziriâzamın elini öpüp yeniçeri ağasının sarayına dönerler, sonra herkes evine gider.

XVII. yüzyıl ilk yarısında yeniçeri ocağı devlet içinde üstün bir nüfuz kazandığı zaman, veziriâzamla ilişki son derece önemli hale geldi ve *Selâmlık* merâsimi, ocak ile Dîvân arasında uyum bakımından özel bir önem kazandı. Köprülü Mehmed Paşa’nın tam yetkiyle işbaşına gelişiyle (1656) ocak bu önemi kaybedecektir.

Yeniçeri Ocağında Yargı

Suç işleyenlere verilecek cezalar ocakta uygulanırdı. *Ta’zîr* (paylama), meydan dayağı cezası: Cezalıyı odabaşı çorbacıya bildirir, onun izni alınınca aşçı suçluyu *bukagu*ya vurur, akşam namazı ve yemekten sonra yoldaşlar meydanda toplanır, suçlu getirilir, odabaşı öğütlerde bulunur, “aşk olsun nola” diye suçluyu meydanda yüzüstü yere yatırıp yoldaşlardan biri ellerini, başka biri ayaklarını tutar, *vekîlharc* ve *bayrakdâr* mum tutar, odabaşı değnekle suçuna göre 40 ila 80 değnek vurur. Suçu daha ağır ise, “demür”e (prangaya) vururlar. Üç gece 80’er değnek vurulur, birkaç

gün prangada bırakılır, sonra alıkonur. *Hacı Bektaş âdeti*, ramazanda ve cuma günlerinde meydan dayağı yasaktır.

Katil cezası'na çarptırılan yeniçeri, orta-çavuşu hapsine atılır, *esâmesi* (yeniçerilik kaydı) silinir, *'ases-başı* suçluyu Baba Ca'fer Zindanı'na götürür, katli için fermân beklenir; akşam namazından sonra boğulmak suretiyle idam olunur; namazı kılınmaz, boynuna taş bağlanıp Galata'da Kurşunlu-Mahzen önünde denize atılır, eskiden top atışıyla idam ilân olunurdu (Kötü yola sapan saray câriyeleri de aynı biçimde denize atılırdı. Bu, onların ahretini tanımama anlamına geliyordu).

166 Hüseyin Hezarfen, *Telhîsü'l Beyan*, (yay. haz. S. İlgürel), Ankara, 1998.

167 1389 Kosova Meydan Savaşı'nda çavuşlar yeniçeri arasına girip savaşa teşvik ederlerdi, bu savaşta hazır bulunan Ahmedî'nin metni: Neşrî, *Kitâb-i Cihân-nümâ*, yay. F. R. Unat, A. Köymen, I, Ankara, 1987, s. 288.

XVII. Yüzyılda Sefer Hazırlığı

Lojistik[168]

Sarayda pâdişaha ait at ve develere bakan hizmetliler *mîrahur*lar emrindedir, tümü 3390 kişidir. Yıllık maaşları 7.629.404 akça eder. Yem için ayrıca 11.960.370 akça sarfolunur.

Trakya ve Bulgaristan'dan 302.692 kile arpa ve 105.000 kantar saman gelir. Saray mutfağına verilen koyun eti yılda 991.200 okka, değeri 13,5 milyon akçadır. Yalnız yeniçeri ocağına her yıl verilen koyun eti, 2.235.719 okka olup 32 milyon akça değerindedir.

Lojistik, seferdeki bir ordu için kaynakları seferber etme, örgütleme işlevidir. Osmanlı başarılarında iyi örgütlenmiş lojistik önemli yer tutar. Osmanlılar, lojistikte devrine göre ileri bir sistem uygulamıştır. Sefer yolu üzerinde önemli kalelerde, meselâ Orta-Avrupa'ya yapılan seferlerde Belgrad'da, önceden yiyecek ve mühimmat depolanırdı. Ordunun gerisinde orduyla beraber hareket eden çeşitli esnaf, başlıca ekmek, et, pirinç satanlar, *ordu-bazar* adı altında kaynaklarda anılır. Ordu-bazar için bir kısım esnaf devletçe ödevlendirilirdi. I. Murad'ın Kosova'ya uzun yürüyüş halindeki ordunun et ihtiyacını, sürgün avlarıyla elde edilen binlerce av hayvanı karşılamıştır. Orta-Asya Türk-Mogollarının sürgün avını Osmanlılar bir askerî tatbikat halinde devam ettirmişlerdir. Fâtih, Kanunî ve *Avcı* lakabı verilen IV. Mehmed'in bu geleneği bir askerî tâlim ve eğlence olarak sık sık uyguladıklarını biliyoruz. Büyük orduların et ihtiyacı için daha sonraki dönemlerde uygulanan yöntem çok daha gelişmiştir (*sürsat*, *celebkeş*).

İstanbul'dan Macaristan'a veya Irak'a haftalarca süren yürüyüşlerde, yalnız yiyecekte değil topların, ağırlıkların naklinde, köprü inşasında, kale ve *palanka* inşasında her türlü ağır malzemeyi deve katarlarıyla taşırlardı (deve 250 kg kadar yük taşıdığından

tercih olunuyordu). Keza Macaristan seferlerinde Tuna üzerinde seyreden *ince donanma* nakliye işlerinde kullanılırdı. Savaş için buğday, arpa, barut vb. seferden aylarca önce başlıca Belgrad ve Budin’de nakledilir, hazırlanırdı. Seferleri ayrıntılı biçimde anlatan *menzilnâmeler*, izlenen yollar ve inşaat üzerinde açık bilgi vermektedir.[169]

Hizmetliler		
Lağımcı	500	kişi
Darbuzen (Küçük taşınır top)	1000	kişi
Topçu	2000	kişi
Cebeci	3000	kişi
Badaluşka (büyük top)	6	
Tüfek	4000	
Ok-yay	10.000	
Barut	3000	kantar
Pamuk ipliği	300	kantar
Dülger âletleri	40	sandık
Kazma	5000	
Kürek	5000	
Demir külünk	500	
Cephane devesi	4800	
Sultan yiyecek devesi	6000	
Sultan hazine devesi	6000	
Sultan otağı devesi	600	
Yeniçeri ocağı için deve	2400	
Sirem arabacısı	100	
Beygir	200	
Tuna üzerinde	8	köprü
Büyük ordu (zâhire ve esnaf) çadırları	84	çadır

168 Sefer lojistiği için bkz. C. Finkel, *Administration of the Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1988, s. 173-189, *tereke*, buğday, pirinç ve ot için bkz. s. 190-197.

169 Sefer menzilnâmeleri için bkz. Ferîdun Bey, *Münşeâtu’s-Selâtin*; menziller ve posta hizmeti için bkz. C. Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 121.

I. Ahmed Döneminde Yeniçeri Ocağında Islahat Önerileri: *Kavânîn-i Yeniçeriyân*

I. Ahmed döneminde yeniçeri ocağındaki eski kuralları, zamanla ortaya çıkan düzensizlikleri anlatan bir eser kaleme alınmıştır.[170] Adını açıklamayan yazar eserini Avusturya ile 1606 barış konuşmaları sırasında Veziriâzam Derviş Mehmed Paşa zamanında (Haziran 1606–Ekim 1606) yazmaya başladığını kaydeder.

Kavânîn-i Yeniçeriyân’da ocağın düzene kavuşması için şu önlemler ileri sürülür:

1. Babası yeniçeri olmayanı, yeniçeri yapmamalı. Birçok yabancı, rüşvetle ocağa yeniçeri alınmaktadır. Ağa önünde araştırmada, erin babasının adı ve *odası* sorulur. Yeniçeri ağasının çıraklığı yoluyla ocağa yeniçeri alınması âdeti kaldırılmıştır.

2. Fâtih Sultan Mehmed döneminde *ergen* yeniçerilerin evlenmelerine izin verilmezdi. İhtiyarlayıp ocaktan ayrılan ve evlenmek isteyen yeniçeriye sultanın izin vermesi şarttır. Ocağa kul-oğulları alınırdı. Şimdilerde [yazar belirtiyor], *acemi-oğlanı* bile evlenmek istiyor. Yeniçeri ocağını kesinlikle ıslah gerekir. Şimdilerde bir yeniçeri, *çorbacı*’ya (subayına) bir armağan verip evlenmesine izin alır. Halbuki bunun için hünkârdan izin gerekir.

3. Yeniçeri ocağına yalnız devşirmeden acemi-oğlan kabul edilmeli; yerli, Türk vesair alınmamalı. Onlar sefere gitmezler, gitseler de iyi savaşmazlar.

Yeniçeri Ağası Hakkında

Eskiden yeniçeri ağalığına ocaktan sekbanbaşı getirilirdi. Terfî sırası şöyle idi: Yaya-başı < yeniçeri kethüdası < sekbanbaşı < yeniçeri ağası. O zamanlar ağa emrinde *ağa bölükleri* yoktu.

Yaya-başı

Emrinde 34 sekban bölüğü olurdu, onlar seferde önde giderlerdi. Sekban bölükbaşı, sekban kethüdası olur, oradan yaya-başılığa yükselir. Yaya-başı, yeniçeri kethüdalığına çıkardı. Yaya-başıların *korucu* adıyla 24 akça ile ayrılması eski kanûna aykırıdır.

Ocakta *gedikli* denilen grupta, sarrâc, çuhadâr, tuğcu, bayrakçı, mataracı, tüfekçi gibi sanat sahibi yeniçeriler sekbanlardan olurdu (XVII. yüzyılda bunların pazarda esnafa katıldığını göreceğiz).[171] Yeniçeri ağaları saraydan, Enderun ağalarından atanmaya başlayınca, onun emrinde ayrıcalıklı bir ağa-bölüğü kuruldu ve yaya-başılıktan yeniçeri ağalığına geçme kuralı düştü. Sarayın ocağı kontrolü güçlendi.

Devşirme, Acemi-Oğlanı

Savaşta veya akınlarda ele geçen esirlerden beşte biri (*pencik oğlanı*) pâdişaha aitti. Sancakbeyleri ve akıncı reîsleri (*tovicalar*) ondan esirini alıp giderdi. Eskiden dağlık fakir bölgelerden Hıristiyan köylülerden birden fazla çocuğu olanın bir çocuğu pâdişah hizmeti için devşirilirdi (*devşirme*), Türkçe ve İslâm-Türk âdetlerini öğrenmek üzere devşirme-oğlanı Bursa civarı köylere gönderilirdi. Devşirme-oğlanları acemi kışlalarına gönderilirdi. Devşirmeden gelen acemi-oğlanlarına verilen ulûfe sadece 1 akçadır. Acemi-oğlanları, câmi inşaatı gibi işlerde işçi olarak kullanılırdı. Terfîde ocağa yeniçeri alınırdı. *Kavânîn*, “Şimdi,” diyor, “çoğu, büyüklerin kapısında hizmete gider.” Bu gibilere “yahn-i kapan” denirmiş. Trabzon bölgesinde Hıristiyanlardan *devşirme* toplanmasını I. Ahmed yasaklamıştır. *Kavânîn*’e göre Macar ve Hırvatlardan devşirme-oğlanı almak kanûn değildir. *Kavânîn-i Yeniçeriyân* yazarı ayrıca şunu belirtir: “Şimdi Türkmen ve Kürdlerden devşirme-oğlanı alma âdeti başlamış, böylece Hıristiyan halklardan devşirmeye gerek kalmamıştır. Keza İstanbul’a iş için gelen Türkmen ve Kürdlerden Yeniçeri Ocağı’na rüşvetle er alınmaya başladı.” XVII. yüzyıl boyunca yeniçerilerin büyük kısmı

onlardan olacaktır. Birçok adam yeniçeri kılığına girip gezer, *Kavânîn*’e göre bunlar önlenmelidir (XVII. yüzyıl seferlerinde yeniçerilerin çoğu kez serdâra veya kapudân paşaya lâyıkıyla hizmet etmedikleri, karşı geldikleri, dağıldıkları görülmüştür).

Seferde yeniçeriler, pâdişahın veya serdârın otağı etrafında *sokak* halinde muhafazadadırlar. Kale kuşatmalarında *metris* (hendek) yollarında hizmet ederler. Kalelerde *nöbetçi* konulan yeniçeriler üç yıl kalır, nafakalarına 1 akça gündelik ilâve alırlar. Yeniçeri *şagirdleri* denilen kâtip çırakları ve oda kethüdaları (alışveriş yapanlar) *metris* hizmetinden affedilmişlerdir. Seferde, yeniçerilerden yüz yoldaşa *düzen akçası* adıyla 1200 akça verilir. Çoğu kez seferde yeniçeriye at verilir, çoğu dönüşte atı satar, parayı onu on bire faize verir. Ocakta sefer zamanında İstanbul’da ihtiyar *korucu* (polis) adıyla kalan yeniçeriler, zamanla çok artmıştır. II. Selim (1566–1574) zamanında ancak 400 korucu İstanbul’da kalıyordu. Korucu adıyla kalanlar oda beklemez ulûfeyi bırakıp pazarda kazanç peşinde dolaşırlar. Yüksek gündelik, 24 akça verilen koruculuk eskiden yalnız sanat sahiplerine verilirdi. Şimdi, diye yazar ekler, rüşvetle *yedekci* adıyla İstanbul’da kalanların sayısı iki üç bini bulmuştur. Birçok yeniçeri, beylerin paşaların hizmetindedir. Donanma hizmetine verilen yeniçerilere *zifci* denir; yedekciler gibi onlar da bu hizmette kalmaz, ocak dışı şahısların hizmetine gider yahut esnafa katılırlar.

Birtakım yeniçeri, yeniçeri ağası için İznik’te *soğancılar*, Mudanya’da *sirkeciler* ve *uncular* adı altında seferde hazır bulunmazlar. Hasta olup seferden kalan yeniçeri, mutlak kadı veya ağadan dilekçe ile izin almalıdır. Savaşta yararlık gösteren yeniçeriye, kapıkulu sipahiliğine geçme ayrıcalığı tanınır. Bir kısım kapıkulu sipahileri eski zamanda yeniçeriler arasından seçilirken, sonraları yalnız Enderun-i Hümâyûn’daki iç-oğlanlarından seçilmeye başlamıştır.

Yeniçerinin Polis Hizmeti: Kolluk

Fâtih zamanından beri İstanbul’da ve büyük şehirlerde yeniçerilerden *kolluk* veya *yasakcı* adı altında polis teşkilâtı meydana getirilmiştir. Büyük şehirlerde bu yeniçeriler, kale içinde hisarda oturur; bey, kadı gibi yerel otoritelere bağımlı değildir, başlıca görevleri Hıristiyanları ve Yahudileri yağmaya karşı korumaktır. Görevlerinden biri de, tahsildârların yanında *yasakcı* adıyla kanûndan çok vergi alınmasını önlemekti.

Şehirlerde ayaktakımı, Hıristiyan, Yahudi mahallelerine ve ibadethanelerine saldırır, yangın çıkarır, yangını söndürme bahanesiyle yağmaya girişirdi. Şehirde güvenliği sağlamak için İstanbul’da mevcut dört *kolluk* zamanla artırılmıştır. Kumkapı’dakiler dörtten 13’e, Balat’takiler üçten 13’e çıkarılmıştır. *Korucu* yüksek ulûfe (25 akça) alır. Bunlardan ticâret yapanlar vardır. Kollukcuların rüşvet almalarını *Kavânîn-i Yeniçeriyân* yazarı eleştirir. Bu iş çok kazançlı olmalı ki, kargaşa döneminde kolluk için 30, 40 altın rüşvet verilirmiş. Aşırı vergi toplayanlardan veya eşkıyadan korumak için bir köy, yasakcı yeniçeri isteyebilir. Kollukcular, görevlerini kötüye kullanmasın diye adları özel bir defterde saklı tutulur. Günümüzdeki *karakol* terimi, karada âsâyişi koruyan yeniçeri kolluklarından çıkmıştır; denizde ve kıyılarda koruma, polis hizmeti bostancıbaşının kontrolü altında idi. Bostancıbaşı, Boğaziçi, Adalar ve Anadolu yakası sahillerini denizden kontrol eder, Bostancı Köprüsü’nde İstanbul’a yerleşmek için gelen Türk, Kürd, Arnavut vb. göçmenleri yasakla durdurmaya çalışırdı. Kıyılarda yalı yapmak isteyen, ondan ruhsat almak zorundaydı. Bostancılar da devşirme-oğlanlarından seçilirdi.

İstanbul halkı, yeniçeriden korkardı. Yeniçerilerin yangın çıkarıp mahalleyi yağmaladığından kuşku duyulmaktaydı. Şimdi diyor *Kavânîn* yazarı, yeniçerilik, ağanın sarayından esnaf takımına (rüşvetle) verilir oldu.

Acemi-oğlanlığı sırasında sanat öğrenenlerin aralarından çizmeci, çadırcı, terzi, sarrâc, gazzâz, kuyumcubaşılar yetişmiştir. Bu gibiler, gedikli askerken rüşvetle 24 akçalık korucu sıfatı ile ayrılırlar, sefere gitmezler. Kanunî Sultan Süleyman bir teftişte bir sarrâcın (deri ustası) yeniçeri olduğunu anlayınca şöyle demişti: “Sanat ehli hôd yeniçeri olmaz, kanın değildir.” Bu kayıt doğru ise yeniçerilerden

pazarda sanatkâr olanlar eskiden beri mevcuttu. XVII. yüzyıl sonlarında *ihtisâb* defterlerinde birçok yeniçeri dükkânı buluyoruz.

1585'ten başlayarak gümüş akçanın yüzde yüzden ziyade değer kaybetmesi, belli maaşlarla yaşam zorluğunda kalan tüm gündelikçi sınıfların, özellikle yeniçerilerin hoşnutsuzluk nedeni olmuştur. *Kavânîn* yazarı, kendi zamanında yeniçerinin başlıca yiyeceği olan et fiyatlarının yüksekliğinden şikâyet eder.[172] XVII. yüzyılda yeniçeri sayısında ve gündeliğinde zorunlu artışlar, devlet hazinesine ağır bir yük getirmiştir. Ulûfe alacaklar bir defterde dikkatle kaydolunur, sultana arz olunur. Pâdişahın daima yanında bulunan silâhdâr-ağa tarafından kontrol edilirdi. Korucu olarak İstanbul'da bırakılacak yeniçeriler deftere kaydedilirdi. Ulûfe akçası üç ayda bir sarayda merâsimle torbalar içinde teslim olunurdu. Yeniçeri ulûfesindeki artışlar pahalılaşan yaşam koşullarını karşılamıyordu. Ayrıca hazine biteviye açık veriyor, ulûfe ödenemiyor, uzun gecikmeler oluyordu. Ulûfe ile yaşayamayan binlerce yeniçeri geçim için ister istemez başka yollara başvuruyor, ocakta bir sanat öğrenenler pazar esnafı oluyor veya büyüklerin kapısında hizmet alıyor, ocaktan ayrılıyordu. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, ocak düzeninin bozuluşunu ayrıntılarıyla anlatır, fakat bunun arkasındaki gerçek nedenleri dile getirmez.[173]

Altı-Bölük Sipahileri

1470'lerde G.-M. Angiolello'da altı-bölük halkı üzerinde şu bilgileri bulmaktayız:[174] Bunlar sultanın sağ ve solunda yürürler, seferde sultanın şahsını korumakla görevlidirler. Sağda *sipahiler*, solda *silâhdârlar* atlı olarak giderler. Her takım bin kişidir. Komutanları *ağa* ve *kâhya* olup her 100 erin bir komutanı vardır, sıra ile ulûfeleri 100–40–30 akçadır. Erlerin ulûfesi 15 akçadan başlar (yeniçeri ulûfesinin üç dört katı). Bunlar ayrıcalıklı takımlardır. Serbest hareket ederler. Ulûfesi 100 akçaya kadar çıkanları vardır. Efradın çoğu saray iç-oğlanlarından olup orduda sadece pâdişaha hizmet ederler. Zamanla büyük mevkilere çıkabilirler; bazı vergi kaynaklarının tahsiline gönderilir; cizye

vergisini toplamakta tahsildâr görevinde bulunurlar. Başka deyimle, pâdişahın yakınları olarak bu gibi güven isteyen işler kendilerine havale edilmiştir.

Sayıları 2000 kişi olan sipahi ve silâhdâr altında yine atlı sağ ve sol ulûfeciler gelir. Bu sonuncular, orduda hizmetle seçkinleşmiş piyâde asker arasından pâdişahın hassa alayına alınmış süvarilerden oluşur. Bazıları, devlet büyüklerinin köleliğinden gelmedir. Ulûfeciler, sultanın fermânlarını götürüp tebliğ etme görevinde kullanılır. İki takım 500 kişi olup komutan 80 akça, yardımcıları 25'er akça alır; erler seferde sipahi ve silâhdârlar arkasında atla giderler. Yardımcıları 25, kâtip 25, yüzbaşılar 8, erler 5 akça ulûfe alır.

Altı-bölük halkının en aşağı kademesinde, sultanın şahsını korumak hizmetinde olan *garîbyiğitler* gelir. Beş yüz kişiden ibaret olan atlı *garîbler*, yabancı memleketlerden gelip cesaretiyle tanınarak Osmanlı sultanının hizmetine giren garîblerden (Osmanlıcada yerini yurdunu bırakmış kimse) kurulur. Garîbler, kendi evlerinde oturur ve seferde orduya katılırlar. Sultandan ulûfe alırlar, öteki takımlar gibi süvaridirler. Angiolello zamanında (Fâtih dönemi), altı-bölük sipahileri bu durumda idi.

Grubun başında gözde olan bölük, kapıkulu sipahileridir (bunlar timarlı sipahilerle karıştırılmamalıdır). Devlet hizmetinde bulunmuş ileri gelen kimselerin evlâdı ve sarayda doğrudan pâdişahın hizmetindeki odalardan *çıkma nöbet*inde bir kısım iç-oğlanları bu bölüğe verilirdi. Pâdişahın şahsıyla yakınlıkları dolayısıyla iç-oğlanlarından biri kumandan atanırdı. XVII. yüzyılda dışarıdan kimseler de sipahi bölüğüne alınır oldu. Bu son dönemde sayıları 7203 kişiye varmış olup ulûfeleri 10.857.000 akça tutmakta idi. İki sipahi bölüğü, savaş düzeninde pâdişah etrafında merkez sağda yer alırdı.

İleriki bir dönemde sultanın en güvenli maiyet askeri olarak gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin tahsili görevi kendilerine verilmiştir. Cizye tahsilâtı, doğrudan doğruya hazineye teslim olunurdu. Cizye tahsilinde onlar *maîşet* adıyla fazladan bir resim ve *destbûsî* (el öpme) adıyla oldukça kabarık bahşiş alırlardı. Cizye geliri, 1528'de 750.000 altına varmakta, yani bütçenin yaklaşık

yüzde 13’ünü bulmakta idi. Sipahiler bu tahsilât ayrıcalığını ellerinde tutmaya büyük önem verirlerdi. Cizye tahsilinin sarayda harem kadınlarının kâhyası Yahudi Kira vasıtasıyla Yahudi mültezimlere verilmesi, büyük sipahi *zorba* ayaklanmasına neden olmuş, Kira’nın feci şekilde katli ve büyük servetinin müsaderesiyle sonuçlanmıştır.[175] Kira ve dışardaki akrabası, saray kadınlarının dış dünya ile ilişkilerine aracı oluyor, büyük vergi iltizamlarında mültezimlerden rüşvet sağlayıp kadınlara aktarıyor, onların pazardan lüks eşya almalarına aracı oluyordu.

Cizye tahsilini Yahudi mültezimlere kaptıran sipahiler, ayaklanıp Kira’nın başını istemişlerdi. Seferde bulunan veziriâzamın İstanbul’da kaimmakâmı olan Halil Paşa, haremde bu işlerin başında olan vâlide sultanı korumak için Kira’nın evine baskın yaparak yakaladı, Dîvân’a getirilirken sipahiler Kira’ya ve oğullarına saldırıp hançer darbeleriyle öldürdüler. Kira ve oğullarının büyük servetleri hazineye devredildi. Olaydan vâlide sultan çok üzgündü, Halil Paşa’yı ve Şeyhülislâm Sun’ullah Efendi’yi azlettirdi ve saray hadımlarından Hâfız Ahmed Paşa’yı İstanbul kaimmakâmı atadı.

Öte yandan, akçanın değer kaybetmesi sebebiyle ulûfe sorunu, 1585’ten sonra sık sık sipahi isyanlarına neden olacaktır. Bu isyanları bastırmak için yeniçerilerin kullanılması, İstanbul’da iki fırka arasında büyük kıyımların başlıca nedeni olacaktır.

Altı-bölük kapıkulu süvarileri üzerinde XVII. yüzyılda esas yapı aynı kalmakla beraber, Hezârfen Hüseyin’in aktardıklarına göre[176] (1676) tablo şudur:

Sipahi Bölüğü: Bunlar çoğu kez eski devlet büyüklerinin evlâdından seçilir ve pâdişah tarafından atanır. Bir ayrıcalıkları, devlete ait bir kısım gelirlerin tahsilinde kullanılmalarıdır. Kumandanları ağa, pâdişahın Enderun hizmetlilerinden atanır (Böylece bölük doğrudan doğruya pâdişahın emrindedir). Sonraları ağa, Bîrun (taşra) ağaları arasından atanmaya başladı. Savaş sırasında ortada (*kalb*) bayrak altında yer alırlar. Resmî defterde sayıları 7203’tür.

Hezârfen’e göre, sipahi bölükleri altındaki iki bölük,[177] sağ ve sol ulûfeciler, seferde pâdişahın bayrağının sağ ve solunda yer alır,

hazinenin korumacılığını yaparlar. Aralarından yedisi *subaşı* adıyla hazineye ait ödenmemiş gelirlerin tahsilinde hizmet ederler, başlarında *baş-bâkî*, ödenmemiş vergileri, gelirleri toplama yetkisine sahiptir; suçlu bulduklarını hapseder. Eski otagları (çadır) satıp geliri hazineye yatırırlar, sağ ulûfeciler 520 kişi, sol ulûfeciler 488 kişidir.

Sağ ve sol garîbler, İslâm ülkelerinden Osmanlı gazâ savaşlarına katılmak için yurdunu bırakıp gelen Türk, Arap, Kürd, Acem *garîb*lerden oluşur. Savaşta pâdişah sancağı altında dururlar ve güç durumlarda atılganlık gösterirler. Sağ garîbler 410, sol garîbler 312 kişidir. Özetle, kapıkulu arasında sipahiler, menşeleri ve maaşları bakımından ayrıcalıklı olup sıradan devşirme-oğlanlarından gelme yeniçeriler karşısında üstün bir durumda idiler. İki grup arasında çekememezlik 1574'ten sonra Kafes pâdişahları döneminde, pâdişah otoritesinin sarsıldığı yıllarda sık sık çatışmalara yol açmıştır.

Hezârfen'e göre pâdişaha en yakın bölüklerden biri de silâhdârlar grubudur. Bunlar da pâdişahın sarayında hizmet etmiş iç-oğlanlarından seçilir. Fâtih dönemine kadar *baş-bölük* olup seferlerde pâdişahın yanında giderlerdi. Daha sonraları beğ-zâdeler ve sipahi-zâdeler çoğalınca, onlara pâdişahın sağında gitme ayrıcalığı verildi, silâhdârlara ise sol tarafta yer verildi. Silâhdârlar ağası, XVII. yüzyıl ortalarında *rikâb* ağalarından sayılır, pâdişahın atı yanında giderdi. Silâhdârlar 6254 neferden ibaret 260 bölüktür. Belli bir kadrosu (*gedik*) yoktur, bu sayı artar eksilir. Tam bir ocak yönetimi vardır. Her bölük başında bir ağa (komutan), kethüda, kethüda-yeri, bir çavuşbaşı kumandasında çavuşlar, kâtib ve yardımcısı *halife* vardır.

Culûs bahşişi olarak 5 akça terfî ve 1000 akça *in'âm* (bahşiş) alırlar. XVII. yüzyıl seferlerinde silâhdârlardan bir grup ordunun geçeceği yolları, köprüleri düzene koyardı. Silâhdârlardan bir tuğcı-başı ve yedekleri 20, 30 nefer, seferlerde alayları belli düzene sokmakta görevliydiler. Pâdişah tuğlarını taşırlardı. İstanbul'da alaylarda pâdişah yanında hareket ederler, pâdişah adına sadaka dağıtırlardı. Silâhdârların yevmiye tutarı, 90.147 akçadır.

Hezârfen'e göre tüm altı-bölük askeri 15.248 neferdir. Tüm maaşları 233.990 akçadır. Maaşları dört taksitte ödenir. XVII. yüzyıl

süresince başkaldıran yeniçerilerle çarpışan sipahiler, yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz bu 15.000 kişilik gruptur.

Kapıkulu sipahileri 1600–1650 döneminde tahsildâr hizmetini ziyadesiyle genişletmiş, devlet gelirlerini toplamada imtiyazlı bir grup haline gelmişlerdir. Kargaşa döneminde devlet sorumlularıyla sipahiler arasında çekişme, önemli siyasî bir sorun halini almıştır. Her yıl tahsilât defterleri kendilerine teslim edilirdi. Bu defterleri almak için toplantı yapıp idarecileri tehditleri eksik olmazdı. IV. Murad bu defterleri kendisi kontrol etmek istemiş, bu müdahalesi bunalıma neden olmuştur. Sipahilerin tahsilât tekelini kırmak için gelirlerin tahsili eskiden olduğu gibi mültezimlere verilmek istendi. Kargaşa döneminde sipahi tekeli başlıca ayaklanmaların arkasında asıl çekişme konusu olmuştur. IV. Murad ve hazinede ıslahat yapmak isteyen veziriâzamlar, bu yüzden sipahi ayaklanmaları karşısında kalmışlardır.

Defterleri ele geçiren kalabalık sipahi grubu, tahsilâtta reâyayı birtakım ek ödemeler için zorlarlardı. Onların bu baskıları üzerine bir önder bulup sık sık ayaklandıkları görülmüştür. Özetle, kargaşa döneminde başlıca mücadele konularından biri, vergi tahsilâtında bu sipahi tekeli olmuştur. Öte taraftan sipahiler, II. Osman’ın ve I. İbrahim’in tahttan indirilip öldürülmelerinde onların kan davasını benimseyerek iç savaşlara yol açmışlardır. Sultanlar ve veziriâzamlar sipahilere karşı yeniçerileri kullanmışlar, bu da zaman zaman ciddi siyasî çatışmalara neden olmuştur.

170 *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, yay. T. Toroser, İstanbul, 2011.

171 C. Kafadar, “Esnaf, Yeniçeri-Esnaf Relations, Solidarity and Conflict”, *Yüksek Lisans Tezi*, McGill University, Kanada, 1981.

172 Yeniçerilere et dağıtımı merâsimi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, Ankara, 1943.

173 H. İnalcık, “The Ruznâmçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as preserved in the Istanbul Müftülük Archives”, *Turcica*, XX (1988), s. 251-275.

174 G.-M. Angiolello, *Historia Turchesca* yay. I. Ursu, Bükreş, 1909.

175 *Nâimâ*, I, s. 230-231; Nâimâ’nın kaynağı olaylarda hazır bulunan Reîsülküttâb *Hasan Beyzâde Ahmed Paşa Tarihi*, yay. Ş. N. Aykut, III, Ankara, 2004, s. 682 vd.

176 Hezârfen Hüseyin, *Telhîsu’l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân* yay. S. İlgürel; Hezârfen Hüseyin (1600-1679?) eserini 1086 (1675-76) tarihinde kaleme almıştır. Eserinde Avrupa kaynaklarını da

kullanır (İlgürel, s. 6).

177 Bölük terimini *bulug* şeklinde Orta-Asya hanlıklarında görüyoruz.

Timar Rejiminde Yolsuzluklar

Avusturya ile Uzun Savaş başlamadan önce timarlı sipahiler Osmanlı ordusunun savaş gücü büyük en kalabalık ordu birimini oluşturmaktaydı. Bu asker 1590'larda askerî bakımdan eski önemini kaybetti.

I. Ahmed döneminde *Defter-i Hakanî* emîni Ayni Ali Efendi, devletin arazi ve timar defterlerinin başında değişiklikleri yakından izleyebilen bir bürokrattı, onun gözlemleri durumu aydınlatmaktadır.

Ayni Ali, ıslahatçı veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'nın isteği üzerine eyâletlerde timar idaresindeki durumu ve ortaya çıkan düzensizlikleri bildiren bir risâlenin, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*'ın yazarıdır. Risâle, *Defter-i Hakanî*'de mevcut özgün malzemeye göre meydana getirilmiştir. Kendi ifadesiyle, risâleyi "zeâmet ve timar hususunda olan *ihtilâl* [kötü değişiklik] kaldırılmak istenirse, bu ne yolla yapılabilir, onu anlatmak ve ıslahat yollarını bildirmek" için kaleme almıştır.

Murad Paşa, devleti kalkındırmak için en sert önlemleri almaktan çekinmeyen bir ıslahatçı idi. Kâtib Çelebi'nin ifadesiyle "sâhibü'l-seyf" (asıp kesen bir diktatör) bir devlet adamıydı. Ayni Ali risâlesinde timar defterlerine göre her eyâlette olması gereken timarlar tespit olunduğu gibi, esas kanûnlar açıklanmıştır. Buna göre o zaman beylerbeyi geliri 80.000 akça üzerindeki beylerbeyilikler şunlardır:

Rumeli, Anadolu, Temeşvar, Ege Adaları (Cezâyir-i Bahr-i Sefîd), Diyarbekir, Erzurum, Şam, Trablusşam, Haleb, Van, Şehrizor. Bu beylerbeyilikler; Anadolu, Suriye, Balkanlar ve Macaristan'ı içine almakta olup ülkenin çekirdek eyâletlerini temsil eder. Irak'ta on bir sancakta timar ve zeâmet yoktur; Anadolu'da *yaya* ve *müsellem* beylikleri kaldırılmış, buralardaki askerler reâya sayılmıştır. Bunlar

seferlerde 6900 *eşkinci* (seferli) göndermekteydi. Yaya çiftlikleri, timar ve zeâmete yazılmıştır. Ayni Ali şu önemli kanûnu hatırlatır: Geçmişten gelen kanûnlara göre, timar ve zeâmet gelirleri, yalnız ve yalnız *fiilen sefer hizmetinde bulunanlara aittir* (Halbuki zeâmet ve hâsların önemli bir kısmı Harem'in ve bazı yüksek ulemânın ve paşaların geliri olarak paşmaklık ve arpalık haline gelmiş bulunmakta idi).

XVII. yüzyılda, klasik dönem kanûnlarına göre ıslahata girişip idamlardan çekinmeyen "sâhibü'l-seyf" tipinde radikal ıslahatçılar, Kuyucu Murad Paşa ve Köprülü Mehmed Paşa'dır. II. Osman, ıslahatı plânlamış, fakat bu uğurda hayatını kaybetmiştir. Timar kanûnuna göre, sipahi timarı nerede ise, orada oturur ve seferde alaybeyi kumandasında beylerbeyinin eyâlet ordusuna katılır. Ayni Ali, şu temel kuralı da belirtir: Atası timar sahibi olmayana timar verilmezdi, fakat şimdi âyân ve eşrâfın, hatta aşağı mertebede kimselerin hizmetkârları timar almaktadır. Eski kanûnlar unutulmuştur. Timara hak kazanmak için ilkin, serhadlerde hizmet etmiş olmak koşulu aranırdı. "Şimdiki halde, reâyadan bir kimse bir paşanın kapısında hizmete girer ve timar alır." Ayni Ali ilâve eder: "Zamanımızda timara istihkaka kim bakar ve evâmire kim itibar eder?" (s. 74).Timar idaresinde ıslahata gelince, yolsuzluğun iki nedeni vardır: Birincisi zaîm ve timarlıların yerlerinde hizmete hazır olmayıp şunun bunun hizmetinde olmasıdır. Eğer timarlı sipahi, pâdişah hizmetinde olsa seferlerde ordu tam olurdu. Şimdi seferlerde yoklama gereklidir. Ayni Ali'ye göre, şimdi seferlerde on timara bir adam görünmez. Ama mahsûl zamanında bir timara on adam sahip çıkar; yoklamanın timar berâtına göre yapılması gerekir. Yoklama defterleri *defterhâne* arşivinde saklanır. "Lakin otuz yirmi yıldan berü vaki' olan seferlerin asla yoklamaları yoktur."

Ayni Ali, *defter-i hakânî emîni* unvanıyla işe başladığında işlerin tam bir karışıklık içinde olduğunu anlatır. Bu kargaşa yüzünden aynı timar birkaç kişi üzerinde görünmektedir. Ayni Ali, saray mensupları ve iktidar sahiplerini karşısına almaktan kaçınmak için, zeâmet ve hâs gelirlerinin büyüklerce nasıl yağma edildiğini açıkça anlatmaz. Fakat lâyihacı bürokratlar, *Kitâb-i Müstetâb* yazarı ve Koçi Bey bu önemli konu üzerinde dururlar.

Ulûfeli Kullar

Ayni Ali pâdişaha (aslında Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'ya) sunduğu risâlenin ikinci kısmında, maaş (ulûfe) alan saray ve *küttâb*ın, aldıkları maaş ve gündeliklerin listesini verir, Bu liste, pâyitahtta 1610 tarihlerinde maaş alan asker gruplarını gösterir.

	Sayıları	*Üç ayda bir aldıkları ulûfe*
Yeniçeri	37.627	25.167.759
Acemi-oğlanlar	9.406	2.206.820
Cebeci, topçu, top-arabacılar	7.966	?
Altı-Bölük Sipahiler	20.869	32.664.454
Yekûn	75.868	60.039.033

İstanbul'da merkezde maaş alan kara kuvvetleri, toplam 75.868 nefer, üç ayda aldıkları *ulûfe* maaş 60.039.033 akçadır (yaklaşık 500.000 altın).

Donanma *mevâcibleri*, donanma reîsleri ve gemi tayfası azebler ve öteki donanma halkı 2364 kişidir.[178] Yekûn olarak saray hizmetlileri, pâdişaha yakın rikâb ağalarıyla ordu ve saraydaki kullar mevcudu 91.203 kişidir.

Bürokratlar, (*küttâb*) ve yardımcıları	
Dîvân-i Hümâyûn kâtibleri	24
Hazine, defterdârlık kâtibleri	16
Hazine şagirdleri (yardımcıları)	133
Mâliye (defterdârlık) kâtibleri	20
Başka aylık alanlar	5
Toplam	198

Harem-i Hümâyûn ağaları ve iç-oğlanları 709 kişi.

178 Ayni Ali risâlesinin iki yayınında, *Tasvir-i Efkâr* (H. 1280) ve T. Gökbilgin'in önsözüyle tekrar yayını (İstanbul, 1979), sahifeler karışmıştır. Arşiv defterleriyle kontrol edilerek yeni bilimsel bir yayını yapılmalıdır. Donanma ile ilgili kısımda ayrıntılar atlanmıştır.

Orduda Sekban-Sarıcalar

Avusturya İmparatorluğu'yla Uzun Savaş (1593–1606) Osmanlı ordusunda köklü değişikliklere yol açmıştır. Evvelâ, Avusturya-Alman orduları bu savaşta yivli tüfek kullanan süvarileriyle, ok–kılıç–mızrak kullanan timarlı sipahi askeri karşısında üstünlük kurmuştur.[179] Osmanlı kumandanları karşı koymak için cepheden biteviye tüfekli asker istiyordu (bkz. Ekler, Yemişci Hasan Telhîsleri). Bir yandan Avusturya'ya karşı Uzun Savaş, öte yandan Şah Abbas idaresinde İran'ın Osmanlıları Azerbaycan'dan çıkarması ve Doğu-Anadolu'yu tehdit etmesi, devleti iki cephede ağır masraflı seferlere sürükledi.

Evvelce işaret ettiğimiz gibi Osmanlı Dîvânı köklü bir önlemle askerî bunalıma yanıt vermeye çabalamıştır; tüfekli yeniçeri askeri zamanla 30.000'e sonraları 50.000'e kadar çıkarıldı. Anadolu'da tüfek kullanan levendlerden (başıboş köylü gençler) sekban ve sarıca bölükleri örgütlenmeye başladı.[180] Avrupa ordularında olduğu gibi, Osmanlı ordusunda da halktan asker orduda önemli bir grup oluşturdu.[181]Merkezden gönderilen bir yeniçeri subayının bayrağı altında örgütlenen 50, 100 kişilik bu sarıca-sekban bölükleri, savaş süresince maaş alıyor, savaş bitip maaş kesilince bölükler halkı soymaya, şehirleri yağmalamaya başlıyor, yetenekli önderler etrafında birleşip devlet güçlerine karşı çıkıyorlardı. Eşkıyalığa başlayan, *Celâlî* diye adlandırılan sarıca-sekban bölükleri, İstanbul'dan gönderilen yeniçerileri karşılarında buldular. Yeniçeriler Anadolu'nun büyük şehirlerinde bir *serdâr* kumandası altında yerleştirildiler. Böylece, 1596–1607 döneminde Celâlî-yeniçeri mücadelesi, devleti uğraştıran en önemli sorun haline geldi. Öte yandan, eyâletlerde vali paşalar da kendi maiyetlerine

(*kapı*larına) tüfekli sarıca-sekban bölüklerini almaya başladılar; azledilip sıkışınca onlar da Celâlîler gibi İstanbul'a karşı isyan bayrağı kaldırmaktan çekinmediler. İbşir Paşa İstanbul üzerine yürüdüğü zaman emri altında 20.000 sekban-sarıca vardı. Özetle, 1600–1699 döneminde, devlet içinde yeniçerilere karşı sekban-sarıcalar ikinci büyük askerî grubu oluşturmakta idi; iki grup arasındaki mücadele bu döneme damgasını vurmuştur.

Anadolu'da levend denilen topraksız köylüler XVI. yüzyıl ikinci yarısında nüfus patlamasıyla ilişkili olarak artmış, yüzde 41 nüfus artışı tespit edilmiştir.[182] Levendler donanma ihtiyacı *kürekçi* olarak da geniş ölçüde hizmete alınmaktaydı.

179 Bkz. Üçüncü ciltteki Ekler'de, "Military and Fiscal Transformation" ve "Askeri ve Mâlî Dönüşüm" bölümü.

180 M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.

181 İlk Osmanlı döneminde devlet Müslüman halktan *yaya* ve *'azeb*, Hıristiyan halktan *cerehor* adıyla sayıları on bine varan halk askeri topluyordu. Bunların gideri halk üzerine yükleniyordu. I. Murad Kosova Meydan Savaşı'na giderken "Anadolu'dan on bin yaya ve Rumeli'nden on bin azab ('azeb) hazır idüb" (*Oruç Beg Tarihi*, yay. N. Öztürk, İstanbul, 2003, s. 29, dizin: azab, cerehor, yaya). Bu halk askeri XVI. yüzyılda geri hizmetlerde kullanılmış ve sonra büsbütün kaldırılmıştır.

182 Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II-2, s. 22-28.

HAREM SULTANLARI

I. Ahmed (1603-1617)

I. Ahmed dönemi, ilk kez klasik kanûnnâmelere göre devlet düzenini canlandırma girişine tanık olmuştur. Klasik dönemin ihtişamlı son ifadesi, Yeni Câmi'nin inşasında gerçekleşmiş, arkasından 1618–1656 döneminde Osmanlı Devleti'ni uçurumun kenarına getiren bir başsızlık ve kargaşa dönemi gelmiştir. I. Ahmed dönemi, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır. Devletin yıpratıcı savaş dönemine son veren Avusturya ile Zsitva-torok Antlaşması'ndan (1606) sonra, Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa zamanında ıslahat önlemlerine girişilmiştir. Binlerce Celâlî'nin acımasız katline neden olan sert önlemleri dolayısıyla *Kuyucu* lakabı verilen Murad Paşa, İran'a karşı savaşa son vermek için çabalar, devletin kalkınması için Kanunî Sultan Süleyman döneminin idarî yapısını, *Kavânîn*'i geri getirmek için ıslahata girişir. Timar rejiminde ve yeniçeri ordusunda temel kanûnların kendisine bildirilmesi için emir verir. Ölümü (5 Ağustos 1611) ıslahat projelerinin uygulanmasına imkân bırakmamıştır.

Eski yeniçeri kanûnlarını özetleyen *Kavânîn-i Yeniçeriyân* onun emriyle yazılmıştır. I. Ahmed dönemi (1603–1617) gerçekten Osmanlı tarihinde geçici de olsa bazı ıslahat girişimlerine sahne olmuştur. III. Murad (1574–1595) ve III. Mehmed (1595–1603) dönemleri devlet düzeninde ve toplumda derin değişimlere sahne olmuştu. Devletin bu dönemde, Kanunî Sultan Süleyman (1520–1566) devrindeki dünya devleti durumunu kaybettiği, karada ve denizde hızla yükselen Avrupa karşısında bir Ortaçağ devleti durumuna düştüğü bir gerçektir. Öte yandan bu dönem, Osmanlı ülkesinde iyi yaşamın, lüksün, sanatın zirveye ulaştığı bir dönemdir. Saray ve yüksek sınıf, görülmemiş bir zenginlik, zînet ve lükse

yönelmiştir. Viyana saray kütüphanesinde saklı 1590’lara ait iki büyük albümdeki tasvirler, Osmanlı dünyasında o zamanki yaşamı, lüks ve zîneti bütün canlılığı ile yansıtmaktadır.[183]

Kafes sultanı I. Mustafa’nın (1617–1618/1622–1623) tahta çıktığı tarihten, 1656’da Köprülü Mehmed Paşa sadâretine kadarki dönem, özellikle saray ve etrafındakilerin lükse, dolayısıyla rüşvetçilik ve devlet gelirlerini yağmaya yöneldiğini görmüştür.

Aynı dönemde en önemli gelişme, akçadaki aşırı değer kaybının doğurduğu kargaşadır: Bu dönemde ulûfe alan kullar, sıradan halk kitleleri, esnaf, ayaklanmalara sürüklenmiştir. Bu koşullar sonucu, Kadızâdelilerin câmi vaazlarıyla sarayın ve idarecilerin lüks yaşam tarzına karşı saldırıya başlamaları kaçınılmaz bir gelişme idi. Değişimi yakından gözlemleyen uyanık bürokratlar, *Kitâb-i Müstetâb* yazarı, Kâtib Çelebi, Koçi Bey bunalımı ve nedenlerini risâlelerinde derinliğine yansıtmışlardır.

I. Ahmed Döneminde Islahat Girişimleri

I. Ahmed (1603–1617) devlet adamları ıslahat gereğini anlamış ve zamanında bu yolla birtakım önemli çalışmalar başlamıştır. Devletin ana kanûnu, Fâtih ve Kanunî Süleyman dönemlerinin tümüyle Şerîat dışı *örfî*, yani yerli âdetlerle idarî gereksinimlere dayanan *örfî kanûnnâme*[184] idi. I. Ahmed yeni bir kanûnnâme, *Kanûnnâme-i Cedîd* çıkarmıştır. Bu kanûnnâmede mevcut örfî kanûnlar, şerî esaslara göre fetvâlarla açıklanmıştır. Başka ifadeyle, devlet kanûnları din esaslarına göre şerîleştirilmiştir. Yeni kanûnnâmeler arasında devletin askerî gücü yeniçeri ordusunda ıslahat düşünülmüş ve yeni temel gelişmelere karşı geleneksel kanûn ve düzenin geri gelmesi için *Kavânîn-i Yeniçeriyân* yazılmıştır.[185] Eserin mukaddimesinde şu gözlem ilginçtir: “Ecdâd-i ‘izâmlarının kanûn ve kâidelerini yoklayup icra etmekle” “saltanat-i ‘adâlet-unvanlarında re’âyâ ve berâyâ (halk ve berât almış kimseler) âsûde olup tugyân iden Celâlîler” kılıçtan geçirilmiştir. Devlet ve yolsuzluklar üzerinde genel bir eser olan *Kitâb-i Müstetâb*’ın yazarı

mukaddimesinde, Fâtih zamanından beri atalarının ve kendisinin yeniçeri ocağında hizmet ettiklerini, bu sıfatla eski kanûn ve kâidelerin bir kitap halinde toplanmasını bir pîrin ("âlem-i bâtında bir pîr") yazdığı kaydedilir. Amaç, bozulan eski düzenin geri getirilmesine yardım etmektir.

Tüm Osmanlı bürokratları gibi, yazarın devlet felsefesi *Adâlet Dairesi*[186] teorisine dayanır, *kanûn-i kadîm*'e aykırı hareketler, bozukluk ve kargaşanın kaynağıdır. Fakat bu ıslahat lâyihacıları, zamanla kendini gösteren yenilikleri –meselâ, ateşli silâhlar kullanımının getirdiği yenilikler, devşirme sisteminin yeni koşullarda güçlüğü, akçada değer düşüşü vb– dikkate almazlar.

183 Bu iki albümden alıntılar için bkz. M. And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*, İstanbul, 1993; albümler: Österreichische National Bibliothek Codex Vindobonensis 8626, Viyana Codex Vindobonensis 8615.

184 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları", *AÜ SBF Dergisi*, 13 (1958), s. 319-341.

185 Türkçe sadeleştirilmiş baskısı ve tıpkıbasımı: *Kavanin-i Yeniçeriyân*, yay. T. Toroser, İstanbul, 2011. Eser ve ıslahatlar hakkındaki ayrıntılar için bkz. s. 143.

186 H. İnalcık, "The Origin and Definition of the Circle of Justice (Dâire-i Adâlet), *Selçuklu'dan Osmanlı'ya*: *Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan*; Konya, 2009, s. 190-191.

I. Mustafa (1617-1618)

Saltanat Verâseti, Fâtih'in Kanûnu

Türk hânedânlarında bir saltanat verâset kanûnu olmaması, Türk devletlerini parçalanmaya götüren temel faktörlerden biridir. Egemenliğin yalnızca Tanrı tarafından belirlendiği inancı süregelmiştir. Halk dilinde *devlet kuşu başa konma* biçiminde ifade olunur. *Hümâyûn* unvanı efsanevi *hümâ*, devlet kuşuna işarettir. Hakanın oğullarından hangisinin tahta geçeceğini düzenleyen bir kanûn veya kural, Tanrı'nın iradesine karşı çıkmak anlamına geldiğinden, bir verâset ve veliahtlık kanûnu yapılmamıştır.[187] Bu inanç, Uygur hakanının unvanında: "Tengri'de kut bulmuş" formülüyle ifade edilmiştir. Burada *kut*, kısmet, kader, Tanrı'nın lûtfu anlamlarını taşır. Hakanın evlâdından birini veliaht yapsa da, ölümüyle beraber bu kararı geçersiz kalır; evlatlardan hangisi fiilen iktidarı, yani orduyu, kurultayın desteğini veya bir savaşı kazanır, devletin merkez bölgesini (*taht-ili*) ve hazineyi ele geçirirse, ulus onu meşrû hakan tanır. Başarı, Tanrı'nın desteğine işaret sayılır. Ancak hanlık iddiasında olan için, soyunda atalarından birinin han olmuş bulunması koşulu vardır. Bu yüzden, boyların desteğini sağlayan han soyundan şehzâdeler, taht için mücadeleye girerler. Bu durum, Türk ve Mogol hanlıklarında bitmez tükenmez iç mücadelelere yol açmıştır.

Osmanlılarda taht için şehzâde kavgalarının temel nedeni, bu vazgeçilmez gelenektir. İç savaşlara yol açan bu durumu önlemek için Osmanlılar, bir dizi önlem almak gereğini duymuşlardır. Bu önlemlerden biri, kardeş katlidir. Devlet büyükleri ve halk, tahta oturan ve ordunun desteğini alan şehzâdenin kardeşlerini bertaraf etmesini, kargaşa ve anarşiyi önlemek için doğal görmüşlerdir.

Saltanat Verâsetinde Değişiklik, 1617

I. Ahmed'in (1603–1617) tahta geçişine kadarki Osmanlı sultanları babadan oğula tahta geçerlerdi. Çocuk yaşta tahta oturan I. Ahmed, kardeşi Mustafa'nın hayatını bağışlamış, böylece ilk kez kardeş katli âdeti uygulanmamıştır. Daha sonraları fikrini değiştirmiş, idamını düşünmüş, fakat vazgeçmiştir.[188] Tahttaki sultanın oğlu olmadığı zaman sultanlık ölen sultanın yakınlarından en yaşlısına geçer, kuralı uygulanır oldu (*senioratus* kuralı). Başlangıçta tahta oturduğu zaman I. Ahmed'in oğlu yoktu, hânedândan hayatta olan yegâne şehzâde Mustafa idi, hânedânın devamı için onun hayatta kalması gerekiyordu. Sultan Ahmed öldüğünde büyük oğlu Osman yaşıyordu, fakat kardeşi Mustafa tahta çıkarıldı (22 Kasım 1617). Mustafa, on dört yıl *kafes*te mahpus hayatı yaşamıştı. Devlet işlerini yürütecek durumda değildi. Üç ay süren saltanatı sırasında faaliyeti, üç milyon altına varan *culûs bahşişi* dağıtılması ve bazı yakınlarına eyâlet tevcihinden ibaret kaldı. Devlet işlerinin yürütülmesi için vâlide sultan ön plâna çıktı.[189] Ulemâ, Mustafa aleyhinde idi. Bu nedenle, Mustafa'nın devleti idare edemeyecek derecede zayıf akıllı olduğu ileri sürüldü. Şeyhülislâm ve kaymakam paşa (veziriâzam seferde idi) Sofu Mehmed Paşa anlaştılar, Mustafa'yı tahttan indirip I. Ahmed'in büyük oğlu Osman'ı tahta çıkarmaya karar verdiler (26 Şubat 1618).

187 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV (1959), s. 69-74.

188 Bir Venedik Raporu, *Hammer*, *DOT*, VIII, s. 172; N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 223-237.

189 Mustafa'nın annesi vâlide sultan, sonraları, oğlunu tekrar tahta geçirmek için veziriâzam Davud Paşa ile işbirliği yaparak II. Osman'ın katlinde rol oynayacaktır.

II. Osman (1618-1622)

Burada Sultan II. Osman'ın ilk yıllarındaki faaliyeti, Hotin seferi üzerinde durmayacağız (26 Şubat 1618–19 Mayıs 1622). İtaatsız yeniçeri ile anlaşmazlık bu seferde ortaya çıkmıştır.

Sultan Osman'ın katli üzerinde göz tanığı bir kaynak, yeniçeri solaklarından[190] Hüseyin Tûgî'nin *İbretnümâ* (*Musîbetnâme*) adlı eseridir.[191] Tûgî'ye göre 18 Mayıs 1622'de kapıkulu sipahi bölükleri ve yeniçeriler hep birlikte At-Meydanı'nda toplandılar, "Pâdişahımızı Ka'be'ye gitmek nâmiyle Anadolu'ya götürmek isteyenleri isteriz ve pâdişahı Anadolu'ya gitmekten vazgeçirmek isteriz" diye ayaklandılar. Harem'de Darussaâde ağası Süleyman Ağa, asker "kulluktan çıkmışlardır" diye pâdişahı Anadolu yakasına, Üsküdar'a geçirmek için tertibat aldı. Mısır ve Şam *cündî*lerinin süvarilikte kapıkulu sipahilerini ve Anadolu'da sekbanların yeniçerileri tüfek atmakta geçtikleri ileri sürülüyor; kulların Hotin seferinde (1621) başarısız oldukları[192] hatırlatılıyor, kullar maaşlı "derinti, madrabaz" diye kötüleniyordu. Gerçekten de bu tarihte yeniçeri ocağına dışarıdan birçok "şehir oğlanı" alınıyordu.

Veziriâzam Dilâver Paşa ve hünkâr hocası Hoca Ömer Efendi de, pâdişahın Anadolu'ya geçmesini istemekteydiler. Özellikle Ömer Efendi, kardeşini Mekke'ye kadı tayin ettirmiş, fakat Mekke şerîfi bunu engellemişti; Hoca Ömer öc almak için pâdişahın Mekke'ye kadar gitmesini istiyordu. Öyle anlaşılıyor ki, İstanbul'daki kullara karşı Anadolu sekbanlarını yanına katma, Anadolu'da yeni bir orduyu harekete geçirme, hatta Mısır'a ve Mekke'ye gitme plânı yapılıyordu. Genç pâdişahın (o zaman 19 yaşında) hocası Ömer Efendi "Hacı ve Gazî olmalısın" diye bu sefere kışkırtmakta imiş.

Öte yandan, pâdişahın kılık değiştirip pazar teftişlerinde, bostancıbaşı Pîr Mehmed Ağa ve yeniçeri ağası Yusuf Ağa kendisini sert önlemler almaya teşvik etmişler; meyhâne ve "yasakcı odalar"da buldukları sipahi ve yeniçerileri dövdürüp taş-gemilerine koydurmuşlar. Bundan dolayı kullar pâdişaha can düşmanı olmuşlardı. Hotin seferine (1621) katılan yeniçerilere dağıtılan 1000'er akça sefer parasını, sultanın sonradan gelen yeniçerilere vermemesi, onları pâdişah aleyhine çevirmiş; bu yüzden yeniçeriler savaşta gevşek davranmışlar. İşte pâdişahın Anadolu'da sekban-sarıcalardan bir ordunun başına geçme kararı bu nedenlerden ileri geliyormuş. Anadolu'da tüfekçi sekban yazma haberi etrafa yayıldı. Bu arada padişâh tahtı ve hazineleri Üsküdar'a geçirilmeye başlandı. Saray iç-halkından bazıları, pâdişahın kararını yeniçeri ve sipahilere bildirdiler. Bunu duyan halk (kullar) Fâtih Câmii hareminde toplandı, oradan saraya yakın At-Meydanı'na (Sultan Ahmed Meydanı) geldiler, Dîvân'dan veziriâzamın gönderdiği çavuş-başıyı taşladılar. Sonra, her zaman yaptıkları gibi, hareketi Şerîat'la desteklemek için Şeyhülislâm Esad Efendi'ye gidip fetvâ aldılar. Fetvâda: "İslâm pâdişahını azdırıp beytülmâlin itlâfına sebep olup pâdişahı hacca gitmek lâzım değil iken, böyle fetret ve fitneye sebeb olanlara ne lâzım gelir?" sorusuna müfti: "Fitne uyduranlara katl lâzım gelir" cevabını yazıp ellerine verdi. Böylece, fetvâda pâdişahın kararı, "fetret ve fitne" sayılmakta, *fetret* (başsızlık, anarşi) ve *fitne* (kargaşa) çıkaranlara karşı harekete Şerîat hak veriyor, pâdişahı bu yola götürenler için şer'an katl gereği de kabul olunuyordu.

Fetvâ ile At-Meydanı'na dönen elebaşılar, isyanı Şerîat'a göre meşrûlaştırmış oldular. Sadrazam ve ocak ağaları tarafından gönderilen adamları taşa tuttular. Bu sırada donanma erleri de isyancılara katıldı. Pâdişahı bu yola sokan Hoca Ömer'i katletmek için aradılar, fakat bulamadılar. Ertesi gün toplanmak üzere dağıldılar. Bu zamana dek veziriâzam ve şeyhülislâm, pâdişahı kararından vazgeçirmiş bulunuyorlardı, fakat hocası Ömer Efendi kendisini bularak Kâbe'ye gitme kararında direnmesine neden oldu

(Hoca Sa'deddîn'den beri hocalar genç pâdişahları kararlarında, en çok güvendikleri yakınları olarak desteklemekteydiler). Deneyimsiz pâdişah, "ziyade keyiflenip hacca gitmek inâdında" ısrar etti.

I. Ahmed'den beri pâdişahların önemli kararlarda başvurdukları, dönemin en çok saygı gören şeyhi Üsküdârî Mahmud Efendi, pâdişahın Kâbe'ye gitme kararını tâbir ederek bir "hükm-i ilâhî" olarak yorumlamıştı: Din adamlarının onayını alan genç pâdişah, halk arasında görünmek, sadaka dağıtmak, kurban kestirmek üzere Eyyüb Sultan'a gider. Bu arada şeyhülislâmın fetvâsı gelir, "pâdişahların Kâbe'ye gitmesi farz değildir, adâlet üzere ahâlinin ahvalini görmek evlâdır" diye pâdişahı kararından caydırmak isterler. Pâdişahların önemli kararlarında müftilere danışmaları, Kanunî Sultan Süleyman ile Ebussuûd arasında görülür. Ondan önce Yavuz Sultan Selim, Şeyhülislâm Zenbilli Cemâlî Efendi'nin bir idamda müdahalesini, karar *örfî* devlet işidir diye reddetmiştir.

Genç sultan bu müdahaleye hiddetle karşı çıktı; "gazaba gelüp 'amel eylemedi". Çoğu ulemâ ve veziriâzam, işin ciddiyetini görüp haberler gönderip pâdişahı seferden vazgeçirmek istediler, "Ammâ pâdişahı alıkoymak mümkün olmadı." Veziriâzam da, "Başı ve mansıbı korkusundan" pâdişaha katıldı.

Nihayet Sultan Osman, ileri gelen ulemâyı saraya çağırıp, "Kulun muradı nedir?" diye sordu. Hepsi, pâdişahın Kâbe'ye gitmesine karşı çıktılar ve Hoca Ömer ile kızlarağasının sürgüne gönderilmesini önerdiler. Pâdişah, "Kâbe'ye gitmekten vazgeçtim ama, sürgünü kabul etmem" yanıtını verdi, "azledilmelerini dahi kabul etmem" diye direndi.

O gece, pâdişahın saray halkını ve bostancıları silâhlandırdığı, saraya toplar getirdiği söylentisi çıktı. Deniz tarafından savaş gemileri toplarını saraya çevirdiler. Bu söylentiler üzerine isyancılar silâhlanıp Et-Meydanı'nda toplandılar, çatışmaya hazırlandılar. Bir bölük yeniçeri saraya saldırı hazırlığındaydı. Bu kez âsîler, kaymakam paşa ile mâliye işlerine bakan defterdârın adlarını idam edilecekler arasına koydular. Kullar, defterdârın maaşlarda kesinti yaptığını ileri sürmekteydiler. Pâdişah istekleri geri çevirdi ve

yeniçerileri kızdıran yeni bir önlem almak istedi: Yeniçeri ocağında *oturak* (emekli) ve *korucu* (polis) adıyla seferlere katılmayanların bulunduğu birliğin kaldırılmasını istedi, dirliklerinin (maaşları) kesilmesini emretti. Böylece taraflar, birbirine karşı kesin cephe almış oldu.

Pâdişah İstanbul'daki belli başlı tarikat şeyhlerini, öğüt vermeleri için isyancılara gönderdi. Aralarında seyyidlerin başı nakîbü'l-eşrâf efendi, Halvetî şeyhi Sivasî ve Kadızâdeli gibi tanınmış şeyhler vardı. İki tarafın da meşrûluk kaygısıyla din adamlarını kullanmaları kayda değer. Ulemâ ve şeyhler, isyancıların isteklerine karşı gelmemesini pâdişaha tavsiye ettiler. Tecrübesiz ve inatçı pâdişah baş eğmeyi kabul etmiyor, kalabalığın dağılacağını söylüyordu; kendisine öğüt verenlere karşı hiddete kapılıyor, "gazaba geliyor"du. Kulların hakkından geldikten sonra sizin de hakkınızdan gelinecektir, diyordu. Din adamları hep birlikte dışarı çıktı. Açıkça, pâdişah ve yeniçeri arasında anlaşma olasılığı kalmamıştı.

Saray dışında sonucu bekleyen asker kalabalığı durumu anladı. Sarayın dış kapısı Bâb-i Hümâyûn'a geldiler, bostancı ve saray halkının direnişe geçeceğini düşünen tüfekli yeniçeri ve kılıçları çekilmiş sipahi, kitle halinde Bâb-i Hümâyûn'a yürüdüler. Kapıcılar onları durduramadı, 500 kadar sipahi ve yeniçeri Bâb-i Hümâyûn'dan sarayın Orta-Kapı'sına yürüdüler. Hükümet merkezi olan Dîvân-i Hümâyûn önündeki meydanı işgal ettiler, istedikleri altı kişiyi teslim etmeyen pâdişaha karşı "Şerîat'la davamız vardır, elimizde fetvâmız vardır" diye bağrıştılar, fakat içerden cevap gelmedi. O zaman kalabalık, hareme girdi "şer' ile Sultan Mustafa'yı isteriz" diye bağrışmaya başladılar. Haremde Mustafa'dan[193] ses çıkmadı, nihayet Mustafa'nın câriyelerinden biri, "Sultan Mustafa burdadır" diye "hazîn bir âvâz" ile Mustafa'nın mahpus olduğu yeri bildirdi; kapı kilitli idi, kubbeyi deldiler, pencere demirlerini kırdılar, harem hadımlarından bazısı direnmek isteyince kılıç darbeleriyle paraladılar. Fâtih'ten beri ilk kez *kullar* (asker) hareme girmiş oluyordu.

Sultan Osman bunu işitince, “can başına sıçradı”. Dilâver Paşa’yı istedi. Paşayı, Üsküdârî Mahmud Efendi Tekkesi’nde bulup getirdiler.

Kubbeden içeri iple sarkan üç sipahi ve üç yeniçeri Mustafa’nın ayaklarına kapanıp: “Cümlenin re’yile şâhım, sözümüz birdir bizim, … Çık taht senindir, emrindeyiz” dediler. Sultan Mustafa “meded su” diye haykırdı. “İki gündür bana su vermezler, açlık ve susuzluk ile öldürmek isterler” diye sızlandı. Mustafa’yı iple kubbeye çektiler ve asker kalabalığı önüne getirdiler. Yetişen Dilâver Paşa ile darussaâde ağasını hadımlar dışarı çıkardılar. “İşte dediğiniz adamlar” diye kullara teslim ettiler; isyancılar onları kılıç darbeleriyle paraladılar. Mustafa’yı ‘Arz-Odası kapısı önünde bir ara oturttular. Mustafa’nın “za’aftan oturmaya mecâli yok idi”.

‘Arz-Odası önünde Sultan Osman, şeyhülislâm, kadıaskerler ve ileri gelen ulemâ ve şeyhler toplanmış bulunuyordu. Kullar bu topluluk önüne gelince, Sultan Osman, “Size selâm edüp murâdları ne var ise verdim, diğerlerini de bulayım, her ne muradları var ise verelim, Sultan Mustafa’yı bırakın dursun ve biz dahi bu hususta (hayatına) kefîl olalım; istedikleriniz ne ise murâdınızı yaptırıverelim,” dedi; âsî kalabalık, “Bu söz evvelce gerekti; biz istediğimizi bulduk” dediler. Sultan Mustafa ferâcesizdi, ulemâdan bir ferâce istediler, giydirdiler. Kalabalık, ulemâya “Sultan Mustafa’ya bî’at edin” dediler (*bi’at*, İslâm geleneğinde nâmzedin hilâfette egemenliğini tanımaktır, her nâmzed ancak bî’at merâsimiyle resmen sultan olur). Ulemâ karşı geldi ve “Henüz Sultan Osman tahtta oturur, bî’at câiz değildir” dediler, tartışma bir saat sürdü. Nihayet Kethüda Mustafa Efendi bî’at edince, ulemâ ve şeyhler de bî’at ettiler, İstanbul’un her yanında dellâller, “Sultan Mustafa pâdişah oldu” diye saltanat değişikliği ilân edildi. Sonra Sultan Mustafa’ya, “Pâdişahım sen burada oturma, Sultan Osman sana hatâ eder, seni Eski Saray’a götürelim” dediler. Mecâlsiz Mustafa’yı dışarıdaki bir hasta arabasına bindirip iki câriye, vâlidesi ve gulâmı ile Eski Saray’a (bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Binası’nın bulunduğu yere) götürdüler.

Bu arada kullardan bir bölük, İstanbul ve Galata zindanlarına gidip mahkûmları salıverdiler, düşman saydıklarının konaklarını (Hoca Ömer'in, İstanbul kadısının konaklarını) yağma ettiler. Sultan Osman, yeniçeri ağalığını, yakın adamı Kapıcıbaşı Kara Ali'ye tevcih etmişti; aslında şimdi iki sultan vardı, birini ortadan kaldırmak zorunlu görünüyordu. Yeniçeri ocağı, bu ikilemi çözmek zorundaydı. Kara Ali'ye 30 kîse akça ve 200 hil'at verildi. Fakat isyancılar onun evini yağma ettiler, kaçtı. Sultan Osman, Topkapı Sarayı'na bostancılarla geldi. Mustafa'yı katledecek söylentisi yayıldı. Sultan Mustafa'yı Orta-Câmii'nde (Yeniçeri Câmii) götürüp koruma altına alma kararı alındı. Mustafa câmide ellerini kaldırıp: "Ey pâdişahlar pâdişahı, ricam budur ki, bana zulmeden Sultan Osman'ı mescidde göreyim."

Mustafa, yeniçeri ağalığına eski ağayı getirdi ve câmiye çağırdı; ağa, "Vezirler orada değil, ben orada neylerim" diye gelmedi ve "Pâdişahlık kimde karar iderse, sonra ana varalım" dedi. Bu söz meşrû iktidar boşluğunu göstermekte idi, sultanlardan birinin ortadan kalkması bir zorunluluktu. Yeniçeriler zorlayınca ağa câmiye gelip el öptü –yani Mustafa'yı sultan tanıdı– ve kul önüne çıkıp "Pâdişahımız mübârek olsun" diye Mustafa'nın pâdişahlığını ilân etti. Bu olay son derece önemlidir. Çünkü pâdişahlığı şimdi açıkça yeniçeri ocağı belirlemektedir. Otuz yıl sürecek yeniçeri zorbalığı bu tarihte başlamış sayılabilir; durum haremde Kösem Sultan ile birlikte 1651 tarihine kadar 29 yıl sürecektir.

Yeniçeri ağası *Kapu*'ya (saraya) koştu, Sultan Osman'ı orada buldu, Veziriâzam Hüseyin Paşa ve bostancıbaşı Mehmed Ağa Osman'ın yanında idiler. Sultan Osman, Hüseyin Paşa'yı sadârete getirmiş, umutsuz bir halde, paşaya, "Kendü kendümüze inâdımızla aceb iş işledik, şimdi tedarik nedir, ne dersiz?" demiş. Paşa ve Mehmed Ağa, "Madem ki Sultan Mustafa Ağa-Kapısı'na [Yeniçeri ağasının konağı] sığındı, biz de Ağa-Kapısı'na varalım" dediler. Sultan Osman, "Eğer yalnız yeniçeri olaydı, onlara söz geçerdi; ulemâ ve sipahi eşkıya ile biledir" diye, bunun işe yaramayacağını söyledi ve sultanlığı için mücadele kararı aldı. "Hâlâ 200 kîse

bağlıdır; birkaç yüz tevâbiimizle kayıklar müheyyâ edüp Anadolu'ya geçelim, sonra tahtgâh-i kadîm Bursa'ya varalım, kul yazalım, yığınak yapalım, görelim ne zuhûr eder" dedi.

Böylece Sultan Osman yeniçeriye karşı saltanatını savunma kararı almış bulunuyordu. Vaktiyle Cem Sultan da II. Bayezid'e karşı Bursa'yı alıp sultanlığını ilân etmişti. Veziriâzamı Hüseyin Paşa ve Osman'ın yeniçeri ağası Pîr Mehmed, "Pâdişahım! Bu ma'kûl değildir, Kapu'ya varmanız, yeğdir" dediler, Hazine'den 15.000 altın flori alıp geldiler.

Sabahleyin yeniçeri ağası, ocakta yeniçeri odabaşılarını toplayıp ellişer altın "in'âm ve mor yünlü kumaş" dağıtıp, sipahilerin ulûfelerini de onar akça artırıp Sultan Mustafa'yı yeniden Eski Saray'a götürmeyi kararlaştırdılar. Ağa kararlaştığı gibi yeniçeri odabaşılarını topladı ve Sultan Osman'ın önerilerini bildirdi; eski ve yeni bütün odabaşılar çağırıldı, yeniçeri ve sipahi herkes bu önerileri işitsin, denildi. Ağa, Orta-Câmii'nde Sultan Mustafa ile konuştu ve merdiven başına çıkıp yeniçerilere hitap etti: "Ağalar, yoldaşlar, pâdişahımız mübârek ola, amma Sultan Osman ocağınıza düşdü, Kapu'ya geldi, size sığındı, ellişer flori in'âm ve çukalarınız mor *skarlat* [değerli Floransa ithal yün kumaşı] ve sipah ağalarına in'âm" demeye kalmadı, sipahiler eteğinden tutup aşağı düşürdüler, kılıçlarını "üşürüp paraladılar". Ocak ağaları dağılıp gitti. Başsızlık kendini gösterdi. Asker, Çarşı'da yağmaya başladı. Zengin gümrük emîninin evi yağmalandı. Bir grup yeniçeri Ağa-Kapısı'ndan Sultan Osman'ı ele geçirmeye gitti. Sultan Osman o sırada sarayda hatunlar yanında imiş. Veziriâzam Hüseyin Paşa'yı kovalayıp ele geçirdiler, kılıç darbeleriyle paraladılar. Sultan Osman'ı haremde, "Kadınlar yanında bulup çıkardılar ve bir beygire bindirdiler, başında arakiyesi bile yok, kakülü perişan, o mazlûm merhûmun gözlerinden yaşlar akar. Orada, Panaz-oğlu nâmında bir sipahi acıyıp dülbendini pâdişaha giydirdi."

Hüseyin Paşa, Hotin seferinde veziriâzam idi, savaşta saldırı emredince yeniçeri, "Yürüyüş yeri değildir, kulu kırdırırsız" diye emre karşı gelmiş, paşa da, "Pâdişah kulu mu eksik olur, topal

eşeğin yerine sağlamını bağlarız” diye hakaret etmiş. Sultan Osman, şehirde teftiş için *devre* çıktığında meyhâneleri basarak sipahi ve yeniçerileri yakalar, dövdürür, sonra katledilmeleri için bostancıbaşıya teslim edermiş; o zaman Pîr Mehmed Ağa, onları katlettim der, serbest bırakırmış, böylece yüzlerce kişiyi ölümden kurtarmış. Kulun (yeniçeri ve diğer kapıkulu askeri) düşmanlığının bir nedeni de şu imiş: Peygamberin sancağı yanında Kur’an okunurken birkaçı dinlemeyip Hüseyin Paşa’ya sövgülerde bulunuyorlarmış, hâfızlardan biri onları uyarmak isteyince, “Askerlik halidir, bazı yerde tilâvet [Kur’an okunur] ve bazı yerde şakavet olur” yanıtını vermişler.

Sultan Osman’ı yakalayan kullar, onu bir beygire bindirip türlü küfürlerle teşhîr ederek götürürler, “Canım Osman Çelebi, meyhâneleri basıp sipâh ve yeniçeriyi taş gemisine koymak olur mu?” derlermiş; Altuncu-oğlu denen “Bir denî ve mübtezel ve mülevves-i bî-i’tibâr pâdişahın mübârek ayakların sıkıp bazı şutûm (küfürler) eyledikçe, merhûm u mazlûm ağlayıp ‘Behey edebsiz, pâdişah değil miyim, tâzelik (gençlik) başınızdan geçmedi mi’ der idi” (Osman, yaptığı aşırı işleri gençlik deneyimsizliği olarak mâzur göstermek ister, kuşkusuz pişmandır).

Başka kullar da, “Ecdâdın sekban ile mi vilâyetler feth eyledi, Anadolu vilâyetinde sekban eşkıyasının tuğyanında vilâyeti elden gidüp pederin Sultan Ahmed zamanında sekiz sene babanı uğraştıran Kalender-oğlu, Canbulat ve bunlara benzer eşkıya sekban eşkıyası değil mi idi” derlerdi. Anadolu’da tüfekli sekban ve sarıcalar, yeniçerilerin ayrıcalıklarına sahip olmak isterlerdi, sefer dönüşü yevmiyeleri kesilince, Celâlî eşkıyası olurlardı. Celâlî ayaklanmalarını devlet, yeniçerilerle bastırmaya çalışmıştır.[194] Sultan Osman, kendini şöyle savunuyordu: “Hey adamlar! Neyleyeyim, bana Hoca (Ömer) ile Darussaâde ağasından (Süleyman) oldu, Hüseyin Paşa’nın günâhı yok idi.”

Sultan Osman’ı Yeniçeri Ocağı’nda “Orta-Câmii’ne getirdiler, bir köşeye koydular”, veziriâzamlık Davûd Paşa’ya verildi. Bu tarafta cümle ahâli, “Pâdişahımız çıksın, görelim” dediler. Sultan Mustafa

câmiden çıkıp merdiven başına geldi, halka selâm verdi, *gülbâng-i Muhammedî* okundu. Sultan Osman, gülbângı işitince, yanında yeniçeri kethüdalığına getirilmiş olan kula sordu: “Seni kethüdalığa kim getirdi?” “Sultan Mustafa” yanıtını alınca, “Ya anın hükmü nâfiz midir, aç şu pencereyi ben dahi kullarıma söyleyin” deyince pencereyi açtılar, Sultan Osman başını dışarı çıkarıp, “Benim ağalarım, benim yeniçeri babalarım ve sipahi babalarım, münâfık sözüyle tâzelik [gençlik] belâsıyla bir küstahlık eyledim ve beni böyle eylemekten n’olaydu, şimdi gelirken tüfenk ile vuraydınız, ya beni istemez misiniz?” diye yalvardı. Kullar bir oğurdan dediler ki: “Seni istemeziz, öldürdüklerine de rızâmız yoktur.” Sultan Osman bu cevaptan tüm umudunu kaybetti, pencereyi kapadı.

Klasik dönemde pâdişahlar bile yeniçeri desteğine muhtaçtı. Genç Osman’ın bu yalvarışı, pâdişahlığın artık kulların insafına kaldığını açıkça göstermektedir; bunu, haremde Kösem Sultan’ın yeniçeri ağalarıyla işbirliği döneminde daha açık göreceğiz. Pâdişahlık için tüm umudunu kaybeden Osman, o zaman hayatı için yalvardı, “Bâri beni Sultan Mustafa’nın olduğu yere habsedin, öldürmeyin.” O zaman cebecibaşı boynuna kemend atıp boğmak istedi, ocak ağaları yetişip cebecibaşıyı yumruklarıyla yere düşürdüler, dışarı attılar. Öbür taraftan Sultan Mustafa’yı arabaya bindirip vâlidesi ve yanından ayrılmayan iki câriyesi ile kulların himayesinde saraya ilettiler. Mustafa’yı kullar Orta-Câmii’nde tahta çıkarmışlardı (20 Mayıs 1622). Veziriâzam Davûd Paşa, vezirler, yeniçeri ağası Derviş Ağa ve öteki ağalar Orta-Câmii’ne gelmişlerdi. İslâm geleneğince Mustafa adına câmilerde hutbe okundu.

O gün Osman resmen sultanlığını kaybetmişti. Osman’ı bir çarşı arabasına bindirdiler, ikindiden sonra Yedikule’ye “iletüp habseylediler”. Tûgî ilâve eder: “Sultan Osman’a olan zulmden ağlamayan taş yürekliye ne dersin? Saltanat-i Osmâniyândan bir pâdişah bu vechile tahttan hal’ olmamıştır. Sultan Selim kul ile yekdil olup babası Sultan Bayezid’i tahttan indirdi, ammâ bu cefâlar olmadı. O gece yatsı vaktinde sadrıazam ve kethüdası ve cebecibaşı varup Sultan Osman’ı, katl için kemend attıklarında, Sultan Osman

gürbüz yiğit olmakla, aslanca hareket etmekle Kilindir-Uğrusu nâmındaki bir sipahi şakîsi merhumun hayalarını sıkup o mahalde teslîm-i rûh eyledi…. Bu şâh-i azîmuşşânı o kulları istemeyüp yüz dönderdi ve nihayet katlettiler.”

Tûgî burada olay üzerinde görüşünü de bildirir. “Uzun müddet habsde yatan bir bî-günâh mazlûm Sultan Mustafa, hatırda değil iken ve fikirde yok iken, tahta geçüp Osmanlı mülküne pâdişah oldu.” Bu Allâh’ın emri, “Bu husûsda ehl-i zâhir deseler ki, işler kul tarafından olmamak gerekti; cevâb virilür ki, sipâh ve yeniçeri vesâir kulun kalbleri kırık idi. Zira kul tâifesinin hatâsı vâki oldukça, meselâ meyhânede bulunup tutulduklarında, dört beşyüz değnek urulup ve azab için taş gemisine konulup dirliklerini (maaşlarını) keserler idi. Fakat kanûn-i kadîm, kul tâifesinden bir kusur ve hatâ zuhûr edicek terbiyesi ağaları kapusına gönderilmek idi. Sultan Osman zamanında kanûn-i kadîme riâyet olunmadı, kul tâifesinin te’dibini bizzat pâdişah icra ettiriyordu.” Pâdişaha ulemâ zümresinin rencîde olmalarına gelince: “Hoca Ömer Efendi bir vâiz âdem iken şeyhülislâmın üzerine geçirilüp ulemânın bilcümle umûru Hoca Ömer’e sipâriş olunmuş idi. Bir sebeb de hekimbaşı Musa Efendi’yi Anadolu kadıaskeri eylediklerinde ulemânın kalbleri kırılmış idi. Bunları bırakalım, takdîr-i kelâm; vaktâ ki Sultan Osman Hotin seferine azîmet eyledikte kendüsünden üç ay küçük kardeşi Şehzâde Mehmed Hân’ı boğmakdan murâdı, seferde iken belki kardeşinin dimağında saltanat sevdâsı vardır diye günahsız mazlûmu boğarken anın sözü bu oldu ki ‘ben ömrümde nice nâmurâd gittimse, Hak ta’âlâ hazretinden istid’âm budur ki, sen de tahttan ve ömürden nâmurâd ve mahrûm olasın’ demiş idi.” Sultan Osman için yazılmış şu beyit dillere destan oldu:

Bir şâh-i âlîşân iken şâh-i cihâna kıydılar
Gayretlü genc arslan iken şâh-i cihâna kıydılar

Tûgî, Osmanlı tarihinde görülmemiş olan bu trajik olayın nedenlerini Osmanlı Devleti’nde yerleşmiş ana-kanûnların, *kanûn-i kadîm*in Sultan Osman tarafından çiğnenmiş olmasına yorar.

Pâdişah musâhibi olup lâyıha sunan tüm bürokratlar, aynı nokta üzerinde dururlar; bozuklukları, yolsuzluğu, kanûn-i kadîmin çiğnendiğine yorarlar; Sultan Osman, yeniçerilerin hatâları yüzünden cezalandırma kanûnunu (yeniçeri ağası tarafından ocakta cezalandırılması) ve ulemânın statüsü kanûnunu çiğnemiştir. Nihayet, öz kardeşini boğdurmakla yeni yerleşmiş saltanat verâset kanûnuna karşı hareket etmiştir. Bu tarihte, kardeş katli kanûnu yerine kardeşleri haremde mahbûs tutma, kafes kuralı yerleşmişti, Osman buna karşı hareket etmişti. Tûgî'ye göre Tanrı, bu zulmü cezasız bırakmamıştır.

Kullar, yeniçeri ve sipahiler, kendilerini haklı göstermek için Sultan Osman'a karşı, "Âlem ayağa kalkdı, guluvv-i'âm [genel ayaklanma] oldı, yalnız biz değiliz, nice edelim" diyorlarmış, Tûgî'nin buna karşı cevabı: "Bezesten ve Saraçhâne önünden siyâseten geçmek memnû'dur, eğer nâgâh geçse o çarşu ahâlisi âzar ettirirlermiş". Bezesten (Bedestan) ve Saraçhâne, imtiyazlı esnafın oturduğu yerlerdir; esnaf, halkı temsil eder, onların önünden silâhla geçmek yasaktır, ansızın biri geçse dükkân sahipleri onu cezalandırırlarmış. Tûgî'nin demek istediği şudur: Pâdişah kulu askerin, devlete, halka ait işlere karışması doğru değildir. Sultan Osman'ı savunarak der ki: "Bu mazlûm pâdişah günâhını itiraf ettikten sonra yeniçeri tâifesi kadîmî ni'metini yemişken ve tâ ebed kulları iken katline rizâ göstereler," kabul olunamaz. Kaldı ki, kendisi Mustafa'nın sultanlığını tanıyıp "Ocağınıza geldim, beni sarayda haps edin" diye yalvarmıştı. Buna karşı kulun onu Yedikule'ye göndermesi, katlini kararlaştırdıklarını gösterir (Osman'ın gönderdiği on kese altının dokuz kesesini içerde ağalar kendi aralarında paylaşmışlar).

1617'de Sultan Ahmed öldüğünde, kardeşi Mustafa tahta geçmiş, üç ay dört gün pâdişahlık etmiş, sonra "Kul seni istemezler" diye tahttan indirmişler; o zaman Mustafa demiş ki, "Bir gün aynı kimseler beni pâdişah yapacaktır." Tûgî'ye göre o zaman kul, "İstemeziz dedikleri yalan idi." O zaman Mustafa'yı saray halkı *tavâşî* (hadım ağaları) ve ulemâ ile işbirliği edip tahttan

indirmişlerdi. Sonra kullar, suçtan kurtulmak için Mustafa’yı tekrar tahta çıkardılar. “Merhum Sultan Osman hakkında zikrettiğimiz ihânet ve yeni saltanatın bâisi ulemâdan idi, kula bühtân (iftira) idi.” Tûgî, olayın sorumluluğunu sonunda ulemâda bulur. Şu bir gerçektir: Asker daima ulemânın fetvâsını alarak isyan hareketlerini *meşrû*, haklı göstermeye çalışır. Sonraları Sultan İbrahim’in katlinde de yine ulemâ başı çekmiştir.

Tûgî, nihayet birtakım uğursuz olayları anarak, sultanlara karşı bu görülmemiş hareketleri Tanrı’nın takdîri olarak açıklamaya çalışır: 1618 yılında bedestanı su basmasını, kışın büyük vebâ salgınını, üç yıl sonra 1620 kışında Boğaz’ın donmasını, aynı yıl kıtlık ve açlık olayını anarak hepsi “Tanrı’nın takdîridir” der.

Sultan Osman’ın kişiliğini, Tugî[195] şöyle ifade eder (Günümüz Türkçesine çeviri): “Rahmetli güneş görünüşlü, büyük olaylar pâdişahı Hazret-i Osman gibi karakter sahibi, Hazret-i Ömer gibi iradeli, himmeti yüksek, Haydar gibi haşmetli bir genç hakan idi, iyi ata biner, silâh ve âlet kullanmada usta, yiğit, akranı arasında seçkin, güzel yüzlü, tavırları güzel, zaman zaman şiir söylerdi, mahlası *Farisî* idi. Genç yaşta tahta çıkıp [sultanlığı 26 Şubat 1618–20 Mayıs 1622] yanında deneyimli, akıllı ve sadık bir adamı olmayıp yakınları nabza göre şerbet veren, düşüncesiz kişilerdi. Üstelik, İstanköylü Kapudân Ali Paşa gibi biri ona, bol bol hediyeler verip yakınlık peyda etmiş, veziriâzamlığı ele geçirip, zulüm ve yaltaklıkla mal toplamış ve Sultan Osman’ın iyiliğini isteyen emekdar yakınlarını kendisinden uzaklaştırmıştı. Öte yandan, Sultan Osman, sadakat ve iyi muameleden uzak, hiddet ve kahredici muamele ile askeri kendisinden soğutmuştu. Askerden belli bir sınıfı kendisine bağlı yapmaya önem verip onların yardımlarıyla karşıtlarının hakkından gelebilirdi, bunu yapmadı; pâdişahlığına mağrur olup birkaç zayıf akıllının sözüne kanıp herkesi kendisinden uzaklaştırdı. Ölümünde 19 yaşında idi, dört yıl dört ay saltanat etti.”

N. Sakaoğlu’nun tespitine göre,[196] Şeyhülislâm Mehmed Esedullâh’ın kızını nikâhla aldı (19 Mart 1622), nikâhlı iki hatunu, iki hâsekisi, iki şehzâdesi ve bir kızı olmuştur. Ömer adında

şehzâdesi (doğumu 1621) iki yaşında, kızı Zeyneb çocuk yaşta öldü. II. Osman'ın kayınpederi Esedullâh Efendi isyancıların isteklerini bildirmek ve öğüt vermek için huzuruna çıkmıştı. Sultanın katlinden sonra bir kenara çekildi, cenazeye bile gitmedi.

Sultan II. Osman'ın Katlinin Yankıları

Sultan Osman'ın katli eyâletlerde, halk arasında, idarede ve genelde orduda derin yankılar yaptı. Kullar, "Sultan Osman'ın vücûduna zarar gelmesin, mahbûs dursun" dediklerini ileri sürerek suçu üzerlerinden atmaya çalışıyordu. Mustafa'nın ikinci sultanlık döneminde şeyhülislâm, kadıaskerler ve kapıkulu sipahileri ağalarının çoğu değişti, sipahiler eskisi gibi cizye toplama imtiyazını korudular. Sipahi bölükleri, sadrazam Davûd Paşa'yı Sultan Osman'ın katlinden sorumlu tuttular. Sorumlu olanların idamını istediler. Yeniçeriler, olaydan sorumlu olmadıklarını ilân ediyorlardı. Şehzâdelerin hayatından sorumlu tuttukları Darussaâde ağasını paraladılar; cesedini At-Meydanı'nda "ejder sûreti"ne (Yılanlı Anıt) astılar. Yeniçeriler haremdeki şehzâdelere sahip çıktılar; olaylar üzerine Maltepe'ye gelen Hâfız Ahmed Paşa'ya bir eyâlet paşalığı verilip geri gönderildi.[197]

Sultan Osman'ın katlinden sorumlu tutulan Veziriâzam Davûd Paşa, sipahilere ve yeniçeriye her istediklerini veriyor, "Herkes ne istediyse yok demiyordu". Zulüm niteliğindeki mâlî kaynakları askere vermekte tereddüt etmiyor, bu hizmetleri alan sipahiler ise halkı soymaya gidiyordu.

Davûd Paşa'nın çabaları boşa çıktı. Dîvân'a gelemiyordu; "kâtil-i pâdişah" diye dile düştü, herkes ondan cüzamlı gibi kaçıyordu. Devlet işlerine bakamaz oldu. Nihayet, veziriâzamlık sipahilerin adamı Mere Hüseyin'e verildi. Bu değişikliklerde "aklı zayıf" Sultan Mustafa'nın bir müdahalesi söz konusu olmuyordu. Haremde, şehzâdeleri koruyan Kösem Sultan başrolü oynuyordu. Kendisine *tezkire*ler (gizlice mektuplar) gönderilip onayı alınıyordu. Sultan Mustafa'nın yeniçeri ağalığı verdiği Derviş Ağa, valilikle

uzaklaştırılmak istendi. Fakat Derviş Ağa gitmedi. Yeniçeri ve sipahi baskısıyla yeniçeri ağalığını sürdürdü. Derviş Ağa'nın sonraları, Kösem Sultan'la devletin idaresinde yeniçeri ocağını temsilen üstün nüfuz sahibi olduğunu göreceğiz.

Sultan Osman'ın katli üzerine İstanbul'da sipahi bölükleri ve yeniçeri, suçluluğu üzerlerinden atmaya çalışmakla beraber, devlet içinde gerçek iktidar sahipleri oldular. Asıl büyük tepki Anadolu'da kendini gösterdi. Sekban ve sarıcalar, İstanbul'da iktidarı zapteden kapıkullarına karşı ayaklandılar. Abaza Mehmed Paşa emrinde isyan bayrağını kaldırdılar. Bu isyanı bastırmak devleti çok uğraştırdı.[198] Abaza Mehmed Paşa, Anadolu sekbanları ile Erzurum kalesinde İstanbul'un gönderdiği ordulara yıllarca karşı koydu. Bu mücadeleyi bir kısım tarihçiler (İ. H. Danişmend ve Mustafa Akdağ) Anadolu Türklüğünün, saltanat merkezi İstanbul'a hâkim devşirme kapıkullarına karşı bir mücadelesi şeklinde yorumlarlar.[199]

190 Pâdişahın saray dışı dolaşmalarında solak atının yanında giden Tûgî Hüseyin, Sultan Osman'ın yakınında bulunmuştur, bir göz tanığıdır.

191 Eserinin bir yazma nüshasını ilk kez yayınlayan Midhat Sertoğlu, *Belleten 43 (1947);* Eser, Kâtib Çelebi tarafından *Fezleke*'de özetlenmiş, Nâimâ, bunu ondan aktarmış (II, s. 162-232, İstanbul, H. 1281 baskısı); Sertoğlu'na göre Tûgî'nin katle karışanları öven ifadeleri varsa da, katli şiddetle kötülemektedir. *Musîbetnâme*, yay. Ş. N. Aykut, Ankara, 2010. II. Osman dönemi üzerinde ayrıntılı bir araştırma: B. Tezcan, *The Second Ottoman Empire, Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge, 2012, s. 108-175; G. Yılmaz, "The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th century Ottoman city: The Case of Istanbul", *Doktora Tezi*, Instute of Islamic Studies, McGill University, Kanada, Nisan, 2011.

192 *Nâimâ* II, s. 188-207, özellikle yeniçeriler hakkında, s. 199-203: "Yeniçeri tekâsül ve taksîr etmekle."

193 Osman'ın amcası Mustafa 1617'de I. Ahmed'den sonra tahta geçmiş, fakat akıl zayıflığı nedeniyle pâdişahlık yapamaz diye ulemâ fetvâsıyla tahttan indirilmiş (1618), yeğeni II. Osman tahta çıkarılmıştı.

194 Anadolu'da Celâlî baskınları hakkında Akdağ'ın çeşitli araştırmaları; Akdağ'ın görüşlerini düzelten bir yorum için bkz. H. İnalcık "Social-political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle-east", *War, Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1975, yay. V. J. Parry, M. E. Yapp, s. 195-217.

195 Nâimâ'nın Osman'ın katli olayı üzerinde düşünceleri için bkz. *Naima c. II, s. 231.*

196 N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 238-239.

197 Sultan Osman olayının yorumu için ayrıca bkz. B. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 175-179.

198 Z. Aycibin, “Fezleke – Tahlil ve Metin”, *Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, II. Osman olayı ve Abaza isyanının özeti için bkz. s. 670-726. *Kâtib Çelebi, Fezleke*’den naklen *Nâimâ*, II, s. 240, 247, 253, 298, 309, 314, 320; III, s. 196, 205, 224.

199 Siyâset bilimi terimleriyle yeni bir yorum: B. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 115-226.

I. Mustafa'nın İkinci Saltanatı (20 Mayıs 1622-10 Eylül 1623)

Sultan Mustafa'nın atadığı Veziriâzam Mere Hüseyin Paşa, "Sipâh tâ'ifesini kendi koluna alıp Devlet-i 'Aliyye'de ne dürlü mansıblar ve tevliyet varsa sipahiye verdi"; sık sık değiştirilen veziriâzamlar şimdi hep kulların isteğiyle iktidara gelmekte idiler.[200] Sipahiler, başlıca vergi tahsilâtında hizmetleri dolayısıyla, devletin başlıca kaynaklarını ele geçirmiş bulunuyordu.

Mustafa'nın ikinci sultanlığına Osman'ın katli gölge düşürdü. Mustafa'nın birinci saltanatı (22 Kasım 1617–26 Şubat 1618) sırasında da kapıkulu, devlet işleri üzerinde kontrol sahibi olmuştu; veziriâzamlar onların onayı olmayınca yerinde kalamıyordu.[201] Mustafa'nın ikinci saltanatında kamuoyu, pâdişah katili saydığı kullara karşı tepkisini göstermeye başladı. Yeniçeriler, Sultan Osman'ı sadece hapsetmek için Yedikule'ye gönderdiklerini, asla katlini düşünmediklerini ilân ettiler, Dîvân toplantısında, "Şimdi vilâyetlerimizde oturamaz olduk, siz pâdişahımızı katleylediniz diye tan'n u teşnî' [lanet] ediyorlar, elbette katle kim sebep oldu ise, pâdişahımızdan sorarız" diye Sultan Mustafa'ya 'arzıhal sundular. Sultan cevabında Tanrı'yı tanık göstererek, "Ben katle rızâ vermedim" diye yemin etti ve katilin cezalandırılmasını istedi. Osman'ın boynuna kemend atan cebecibaşı idam olundu; o zaman veziriâzam olan Davûd Paşa'nın yakalanıp idamı sorun oldu. Onu destekleyenler idamı önlemeye çalıştılar, hatununun pâdişahın akrabasından olduğunu ileri sürdüler. Hatta onu cellâdın önünden kaçırıp Orta-Câmii'ne getirdiler. Paşa, destekçilerine mevkiler bağışladı.

Bütün bunlar Sultan Mustafa döneminde kulların gerçekte devlet otoritesine el koyduklarını göstermekteydi. Sultan Mustafa, olayı

işitince çok hiddetlendi, Davûd Paşa’nın yakalanıp Yedikule’de hapsini emretti. Paşa orada boğularak idam olundu. Veziriâzamlığı kaybeden Mere Hüseyin Paşa, Gürcü Mehmed Paşa’nın yerine geçmek için sipahilere, kullara gizlice para dağıtarak desteklerini sağladı. Mere Hüseyin’i Dîvân-i Hümâyûn’a getirip oturttular; Gürcü Mehmed Paşa Dîvân’dan gizlice firar yolunu tutmaya mecbur oldu. Bu olay, Sultan Mustafa’nın bilgisi dışında oluyordu. Söz ayağa düşmüş, pâdişah olayların dışında kalmıştı.

Kulların baskısı ve anarşiden kaygıya düşen bir kısım ulemâ ve tarikat şeyhleri, Fâtih Câmii’nde toplanıp “Sultan Mustafa’nın aklında hiffet (hafiflik) vardır; saltanattan hal’ olasun ve sadrazamı da istemeziz, tahfîf-i ulemâ eylemiştir, defa’âtle küfrüne fetvâ vardır” kararına vardılar. Sultanın vâlidesi Hadîce Sultan’a haberler gidiyor, kulların Mustafa’yı istemedikleri ilân ediliyor, kulların adamı Mere Hüseyin’in azli isteniyordu.

Vezirler ve sipahi bölük ağaları, yeniçeri ağasının sarayı Ağa-Kapısı’nda toplandılar ve ulemâya adam gönderip uzlaşmak istediler; ulemâ gelenlere, “Cümleniz kâfirsiz” diye karşı çıktı. Sipahi ve yeniçeriler arasında, ulemâya katılmak isteyenler vardı. Şeyhülislâmı, Dîvân üyesi kadıaskerleri, tarikat şeyhlerinden Şeyh Sivasî Efendi’yi yeniçeri Ağa-Kapısı’na getirdiler. Sultan Mustafa, Fâtih Câmii’nde toplanan isyancıların dağılmaları için yazılı emir gönderdi; âsîlere nakîbü’l-eşrâf (Peygamber soyundan seyyidlerin temsilcisi) ve Halvetî şeyhi Sivasî’yi göndererek dağılmalarını istedi. Onlar, Mere Hüseyin idam edilmeyince, dağılmayacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine pâdişah, saray bostancılarını gönderip zorla dağıtılmalarını emretti. Dîvân’ı temsil eden veziriâzam, şeyhülislâm ve kadıaskerler tüm bölük ağalarıyla yeniçeri ve sipahiler hep beraber Fâtih Câmii’ndeki isyancıları dağıtmak üzere hareket ettiler. Âsîlerden dağılmaları bir daha istendi. Pâdişah, yeni bir fermânla derhal üzerlerine gitmelerini emretti. Harekete geçen kalabalığa şehirden ipsiz sapsız kimseler (*erâzil*) de katılmıştı. Bu kez, pâdişah ve kulları kazandı, Fâtih Câmii’ndeki isyancılar

dağıldı, ısrarla kalanlar kılıçtan geçirildi. Bu olay, ulemânın zaferi olarak kutlanmıştır –bu kez kullar, ulemâ ile hareket etmişti.

Birkaç gün sonra sipahi ve yeniçeri, Mere Hüseyin'e karşı yeniden ayaklandı; Mere azlolundu, Kemankeş Ali Paşa veziriâzam oldu. Mere Hüseyin sipahileri yanına almak için onlara, "cümle menâsib-i 'âliyeyi" vermiş, yüz binlerce altın dağıtmıştı.[202] Sultan Osman olayından sonra her gün bir olay ortaya çıkmaktaydı. Olayların tanığı Tûgî, olanların aklın almayacağı derecede şaşkınlık verdiğini işâret eder. Bir cümle ile, devlet anarşi içinde idi.

Sultan Mustafa'nın durumunu, "âlem bilürdi," kullar ve ulemâ, onun sultanlığının "câiz" olmadığını (Şerîat'ça kabul edilemeyeceğini) bilmekte idiler.[203] Mere Hüseyin Paşa "kul tâifesiyle" ulemâ arasında anlaşmazlık olduğunun farkında idi. Dönem boyunca kullar, pâdişah ve devlet otoritesine karşı hareketlerini *meşrû*, halkça kabul edilebilir göstermek için bütün ayaklanma ve isteklerinde, ulemâ ve şeyhlerin onayını almak zorunda olacaklardır. Şimdi yeniçeri ve ulemâ birlikte, "Sultan Mustafa'nın aklında hiffet vardır, devlet işlerini göremez" diye harekete geçmişlerdi. Pâdişahın verdiği emirler, aslında, reîsülküttâb Hamza Efendi'nin saraya verdiği Sanevber adlı câriyenin eseridir, diyorlardı. Mustafa'ya, adın nedir, kimin oğlusun, bugün nedir, sorularını sordular. Vâlidesi, halleri ortada diye karşı çıkmadı. Mustafa'nın devlet işlerini göremeyeceği, akılca zayıflığı üzerinde kuşku yoktu; Kafes'te korkunç mahpusluk, Osmanlı hânedânını fiilen ortadan kaldırmıştı; devlet bundan sonra gerçekte, vâlide sultanların, yeniçeri ocak ağalarının ve sonunda Köprülüler gibi mutlak iktidar sahibi vezirlerin idaresi altına girecektir.

Dîvân toplanıp saraya, pâdişaha haber gönderildi; pâdişah dışarı çıkmadı. "Sadrıazam ve şeyhülislâm içeri girip Sultan Mustafa'nın vâlidesiyle buluştular, oğlu hakkında "Şerî'si budur" dediklerinde Vâlide Sultan, "Emir Şer'-i şerîfindir, oğlumu katletmeyin, Sultan Osman gibi olmasın" dedi. Ulemâ, "Onu öldürmek isteyen Sultan Ahmed idi ve Sultan Osman idi, her biri katline tasaddî eyledikçe başlarına her hal geldi; yine yanınızda dursun, diye taahhüd ettiler."

Bu anlaşma üzerine yeni pâdişah seçimi kararlaştı, görüşme başladı, durum son derece kaygı vericiydi: Hazine boştu, saltanat değişikliğinde kullara bahşiş vermek gerekti, yoksa ayaklanırlar, söz ayağa düşerdi. Öte taraftan devletin dış düşmanları, “Âl-i Osman şimdiden sonra zevâl ve nekbetleridir” diye harekete geçebilirler, deniyordu. Kayda değer ki, Osmanlı hânedânının, dolayısıyla devletin *zevâli*, sonunun geldiği korkusu, bir Osmanlı olan Tûgî Hüseyin tarafından dile getirilmiştir. O tarihlerde Venedik’te ve öteki Avrupa ülkelerinde de aynı görüş yaygındı.

O dönemlerde devlet ve hânedân eşanlamlıdır. Devlet iki yılda saltanat değişikliği yaşamış, dolayısıyla üç kez kullara *bahşiş* vermek zorunda kalmış, hazine boşalmıştır. Ulemâ durumu sipahiler ve yeniçerilerle görüşmeyi zorunlu gördüler. Yeniçeri kethüdası, bölük kethüdaları altı-bölük sipahi ağaları bir araya geldiler, durumu görüştüler; toplantıda ulemâ, Şerîat’ça Sultan Mustafa’nın *imâmeti*nin (İslâm devletinde, toplum başkanlığı) câiz olmadığını ifade etmiş, “Yerine bir pâdişah culûs ettirmek gerek” diye fetvâ vermişler. Bahşiş ve terfî için para yok, ne dersiniz, diye sordular. Kul temsilcileri bir ağızdan, “Ulemâ kande ise biz dahi andayız” diye çağrışdılar, yemin verdiler. Son olaylar gösterdi ki, devlet içinde barışın ve düzenin yürümesi, kulların ve ulemânın işbirliğine bağlıdır. Sonradan, 1623’te IV. Murad tahta oturunca, ağalar yemini unutup bahşiş isteyecek, culûs üzerine yeni pâdişah IV. Murad (fiilen Kösem), bahşişe izin vermek zorunda kalacaktır. Anlaşma üzerine Kemankeş Ali Paşa ve şeyhülislâm, saraya Enderun’a gidip Sultan Murad huzuruna çıktılar, bî’at ettiler (Murad o zaman 12 yaşındadır). Kösem adıyla ünlü annesi Mâhpeyker Sultan’ı Eski Saray’dan davet ettiler. Böylece, çocuk pâdişah Murad, Kösem Sultan–Yeniçeri Ocağı işbirliği ile iktidara geldi.

Ayrıca yeniçeri gibi sipahiler de kazandı. Birçok gelirleri tahsil yetkisini *hizmet* adı altında kendi kontrolleri altında tutmaya devam ettiler. IV. Murad’ın doğrudan iktidarı ele aldığı 1632 Haziranı’nda sipahiler Okmeydanı’nda toplanıp hizmetlerin kendilerinde kalmasını isteyeceklerdir. Veziriâzam, hizmetlerin verilmemesi

konusunda *hatt-i hümâyûn* sağlayarak, hizmetlerin kaldırıldığını bildirecektir.

200 *Tûgî Tarihi*, yay. M. Sertoğlu, s. 507.

201 *Tûgî Tarihi*, s. 507.

202 1632’de IV. Murad, bazı vergi kalemleri ve vakıfları sipahilerin kontrolünden kurtarmak için güç durumda kalacaktır.

203 *Tûgî Tarihi*, s. 512.

IV. Murad (1623-1640) ve Kösem Sultan İktidarı (1623-1632)

IV. Murad tahta çıktığında 12 yaşında idi. 1632'de devletin başına geçinceye kadar Vâlide Kösem Sultan fiilen devleti idare edecektir.

II. Osman'ın katliyle tahta geçen I. Mustafa, Veziriâzam Kemankeş Ali Paşa'nın ulemâ ile anlaşması sonucu tahttan indirilmişti. Bu dönemde asker kullar olsun, devlet başındakiler olsun, hareketlerine meşrûluk kazandırmak için daima ulemâ ile ittifak etmekte; ulemâ da, kendi ayrıcalık ve geçim kaynaklarını artırmak için bundan yararlanmakta idi. Birbirine rakip ulemâ, şeyhülislâmlık için kullara dayanır, onları kışkırtıp rakibi azlettirirdi.

Haremde Kafes'te saklanan Şehzâde Murad, "ekber-i şehzâdegân" olduğundan tahta getirildi. Annesi *Kösem* lakabıyla bilinen Mâhpeyker Vâlide Sultan, sarayda ve devlet işlerinde en nüfuzlu makam sahibi olarak devlet işlerinde doğrudan doğruya söz sahibi oldu. IV. Murad, dokuz yıl sonra 1632'de doğrudan doğruya devlet işlerinin başına geçinceye kadar Kösem bir çeşit saltanat "nâibi" gibi devleti idare etti.

Kösem'in 1623–1632 döneminde oğlu adına veziriâzamların arz veya telhîsleri üzerinde kendi el yazısıyla verdiği emirlere ait bazı belgeleri yayınlamaktayız (bkz. Ekler). Emirler, üzeri açık bırakılmış arz üzerine Kösem'in el yazısıyla yazılmıştır. Aslında Osmanlı devlet geleneğinde *niyâbet* makamı yoktur. Ancak veziriâzam "vekîl-i saltanat" sıfatı taşır. Çocuk da olsa pâdişah sıfatıyla, sultan daima gerçek otoriteyi temsil etmektedir. Vâlide tüm emirleri onun adına vermektedir. Veziriâzam arzı, "Sultan hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma'ruz olunan şudur ki" diye sultana yapar. Vezir, Kösem'e, "Benim devletlü efendim" diye hitap eder. Arz, "Bâkî fermân devletlü efendimizindir" formülüyle biter.

Vâlidenin pâdişah adına *emri* genelde şöyledir: “Ne ‘arz olundu, ma’lûmumuz oldu… emr-i şerîf yazıldı.” Kimi zaman vâlide, doğrudan doğruya *i’lâm* (bildiri) gönderir. (Bkz. Ekler, “Kösem Sultan’a Telhîsler”)

Kapıkulu, her fırsatta baş kaldırıp idarecilere hükmederdi.[204] Gerçekte IV. Murad’ın Kösem’in vesâyetinde ilk zamanlarında kullar, yeniçeri ve sipahi askerinin “şer ve fitneleri” gittikçe artmakta, özellikle culûs bahşişi ve başka yollarla devlet hazinesini boşaltmakta idiler. Vakanüvis, çocuk sultan Murad’ın tahta getirildiği dönemdeki anarşiyi, “Her tarafta fitne ve fesâd baş kaldırdı” diye kısaca ifade etmiştir.

Bu dönemde Kösem’e arz edilen telhîsler, Kösem’in doğrudan veziriâzama gönderdiği *ilâmlar*, durumu canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

Kösem Sultan’ın Bir İlâmı

Paşa hazretlerine selâmlar, du’âlar olunduktan sonra, nedir hâliniz ve ahvâliniz; eyüler, hoşar mısız, hemân sıhhat ‘âfiyette olasız. Eğer ahvâllerden su’âl olunursa bî-hamdüllâhi ta’âlâ şimdiki halde cânımız tende olub gice ve gündüz ümmet-i Muhammed’in âsûde olmasına iştigâldeyüz ve ba’dehu i’lâm olunur ki:

Ne hâl ise Mısır’dan mektûblar geldi; zâhir size dahi gelib ahvâli bildirmişlerdir. İmdi ma’lûmunuzdur, Mekke kapularıdır Yemen cânibinin. Lâbüd takayyüd lâzımdır; her ne vechile ma’kûl ise takayyüd idesiz.

Arslanım ile dahi söyleşisiz; hele fakîr bu bâbda ‘aklı perîşandır, bu hâlleriyle bolaki [olaki] Yemen dahi halâs ola ve Zû [Allâh ?] bilürüm şimdiye [dek] zahmetiniz çokdur, Ümmet-i Muhammed’in hidmeti rahmettir, tevzî’ile nicesiz; dahi çok mudur. Lütf-i hakla bu hidmeti edâ idüb Yemen ahvâlini söyleşesiz.

Arslanım sabah gider, akşama gelür, ben dahi görmem, sovukdan perhîz itmez, mizâcı girü bozılur, hele oğul olmaya beni

helâk ideyor; Allâh emâneti, buldukca kendüye nasîhat idesiz, cansız eşer gider, neyleyüm söz tutmaz, hastelikden kalkmışdır, sovukda gezer, bunlar bende ‘akıl komadılar; hemân vücûdları sağ olsun;

Hele Yemen’e bir himmetcik görün. Allâh ahvâlimize mu’în ola; Arslanım’a andım, ben Paşa ile söyleşirim didi, iki göz, bilürsüz, hemân sağlıkda olsun. (Aslı için bkz. s. 392)

Yorum:

1. Kösem, veziriâzama yazdığı yazıda sağlığını sorar, yakınlık gösterir, kendisinin iyi olduğunu ve halkın işleriyle gece gündüz uğraştığını belirtir.

2. Mısır’dan kendisine ve vezire mektuplar geldiğini, Mekke ve Yemen hakkında haberlerin kaygıya neden olduğunu söyleyerek yakından ilgilenmesini tavsiye eder.[205]

Arslanım dediği oğlu Sultan Murad ile Yemen olaylarını söyleşmesini veziriâzama tavsiye eder, Kösem kendisinin “aklı perîşan” olduğunu yazar, “Yemen dahi halâs ola” dediğine göre oradaki isyanı düşünmektedir. Veziriâzamın Yemen hakkında hizmetlerini anar, Yemen olayının Dîvân’da konuşulmasını ister.

3. Kösem, oğlu Murad’ın soğuklarda sağlığına dikkat etmediğini ifade eder: “Sabah gider, akşam gelir, soğuktan hasta olur” bu yüzden kendisinin anne olarak “helâk” olduğunu söyler, oğlunun sağlığı başlıca düşüncesidir, vezirden ona nasihatta bulunmasını ister. Aklı fikri oğludur, oğlu Sultan Murad o yaşta devlet işleriyle de ilgilidir, Yemen olayları hakkında bilgi almak için, “Ben paşa ile söyleşirim,” demiş; Kösem “Bilürsüz, hemân sağlıkda olsun” der.

Bu arzda Yemen kargaşası İstanbul’da başlıca kaygı konusu olarak anılmıştır. H. 1033 (25 Ekim 1623–14 Eylül 1624) yılında Yemen’de Zeydîlerden Araplar, peygamber soyundan geldiğini iddia eden İmâm Mehmed’i başlarına geçirip isyan bayrağını kaldırmışlar.[206] İmâm Mehmed, *emîrü’l-mü’minîn* unvanını takınıp egemenlik iddiasında idi. Yemen paşasının tedbirsizliği ve Mısır valisi Bayram Paşa’nın hatâları yüzünden İmâm, Yemen’in önemli bir kısmını ele geçirmiş, adına para bastırmış bulunuyordu.

Sahra’daki Araplara buğday, pirinç dağıtarak kendi tarafına döndürüp, yüz bini aşan kuvvetleriyle Yemen valisi Haydar Paşa’yı kuşatmıştı. Kalede açlık çeken paşa, İstanbul’dan yardım istemekteydi.

Yemen’e Gürcü Ahmed Paşa’yı gönderdiler. Mekke’ye varan Ahmed Paşa’yı Mekke şerîfi ziyafette zehirleyince, Yemen’e yardım gönderilmesi âcil bir hal almış. Kösem Sultan, Mısır’dan gelen mektuplarda bu âcil duruma işaret eder. Bunun üzerine Kansu Bek, Yemen beylerbeyi atanır. İleride, sipahi ve silâhdâr bölüklerine katılacakları vaadiyle İstanbul’un “erâzil ve eclâfından” (reziller ve sefiller) on bin kişilik bir kuvvet meydana getirilir. O tarafın koşullarını bilen İdris Ağa kumandasında asker gönderildi. İstanbul’un güvenliği için de bu, faydalı görülüyordu. Yemen’de Moha’ya çıkan bu kuvvet ilerleyip kuşatma altındaki San’a’ya varamadı. Yemen beylerbeyi atanan Kansu Paşa, Mekke şerîfini azlettiğinden boğdurup yerine Şerîf Mes’ud’u getirdi. Kösem’in yazısında “Mekke kapılarıdır Yemen cânibinin” ifadesi Mekke’deki bu olaylarla ilişkilidir. Olaylarla Kösem’in ifadesi karşılaştırıldığında bu belgenin 1038 hicrî yılının sonlarında, yani 1629 Ağustos ayında yazıldığı anlaşılır. IV. Murad o tarihte 18 yaşındaydı. Bundan üç yıl sonra, 1632’de tüm saltanat iktidarını icra etmeye başlayacaktır. 1632’den 1640’ta ölümüne kadar geçen zamanda da Kösem’in devlet işlerine müdahale ettiği biliniyor.

Kösem Sultan’dan Kaymakam Paşa’ya İlâm

Kaymakam paşaya selâmdan sonra i’lâm olunur ki: maktûl yeniçeri ağasının çiftliği ‘akarâtı bağ bahçesi evi yok mudur; arayıb su’âl etdiniz mi? Biz işitdik, çiftliği, bağı var imiş; bir hoşca her nesi var ise tefahhus idüb bize i’lâm idesiz; işte defter gönderdik; defter mûcebince mükemmel tahsîl itdirüb gönderesiz, hesâb üzere kırk kîse ile doksan beş guruş tahsîl olunacakdır, mukayyed olup ihmâl etmiyesiz. (Aslı için bkz. s. 396)

Yorum:

Belgeyi tarihlemek için yeniçeri ağasının katli olayından hareket edersek, 1632 baharında yeniçeri zorbaları pâdişahın yakın adamı yeniçeri ağası Hasan Halife'yi At-Meydanı'nda kılıç darbeleriyle katletmişlerdir (12 Mart 1632). 18 Mayıs 1632'de veziriâzamlığa getirilen Tabanı-yassı Mehmed Paşa'dan önce Topal Receb Paşa bu mevkide idi, idamı 18 Mayıs 1632'dedir. Kösem'in hitap ettiği paşa, Topal Receb Paşa olmalıdır. [207]

Veziriâzamın Bir Arzı

Sa'âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma'rûz-i bendegî budur ki:

Yarın inşallâhu ta'âlâ devletlü efendim pâdişah-i 'âlempenâh hazretleri av ve şikâra niyyet buyurmağla, kadîmden olıgeldiği üzere etrâfa tenbîh olunup lâzım olduğu üzere görülmüşdür ve devletlü pâdişahıma telhîs etmişimdir, 'izzetlü efendim dahi bile gidüb oralarda olan bağçelerin birinde oturulması münâsibdir; pâdişahıma böylece i'lâm olunmuşdur; benim devletlü efendim, ihsân buyurup ma'an teşrîf buyrula. İnşallâhu ta'âlâ hazz idersiz. Bâkî fermân devletlü efendimindir.

Derkenar:

Benim devletlü efendim, kanûn değildir; yoğise, 'arzda bile olmanız ricâ iderdim; ben kulun hâlis ve muhlis kulunum, istemem ki bir an birbirinizden ayrılasız. İhsân buyurub ma'an hareket buyrula, elhamdülillâhi ta'âlâ havalar güzeldir.

Kösem'in veziriâzama sultan adına emri:

İnşallâhu ta'âlâ yarın sa'âdetlü Arslanım hareket etmek üzere olur ve biz dahi beraber oluruz, şöyle ma'lûm oluna.

Yorum:

Bu belge pâdişahın ava çıkma isteğine dairdir. Osmanlı pâdişahları Orta-Asya geleneğini devam ettirmişler, sık sık ava çıkmışlardır. Av, pâdişah veya şehzâde için çeşitli yönlerden öğretici tâlimdir: İlkin ata binip silâh kullanma, emrindeki kalabalık maiyetini emirle örgütleme, belli durumlarda belli taktik kullanma

gibi. IV. Murad, kaynaklarda sağlıklı, güçlü, iri yapılı, okçu, güreşçi bir pâdişah olarak anlatılır. Sık sık ava çıkardı.

Veziriâzamın Kösem'e, "Benim devletlü efendim" hitabı ilginçtir. Kösem *devlet*, egemenlik sahibi sayılmaktadır. Vezir, ava Kösem'in katılmasını tavsiye ile bundan zevk almasını umut etmektedir.

Bu belgede önemli nokta şudur: Kösem 'Arz-Odası'nda oğlu pâdişahla beraber olmak, vezirlerin ve öteki devlet görevlilerinin arzlarını dinlemek isteğindedir. Kösem'in, oğlu çocuk pâdişahı yanından ayırmamaya önem verdiği anlaşılmaktadır. Fakat veziriâzam bunun kanûna aykırı olduğunu belirtir. Veziriâzamın Kösem'e bağlılığını ifade eden notu ilginçtir: "Ben kulun hâlis ve muhlis kulunum, *istemem ki* bir an birbirinizden ayrılasız." Kösem'de av ve arz bahanesiyle pâdişahın kullanılması kuşkusu vardır. Veziriâzam, bu konuda Kösem'e güvence verme gereğini duymuştur, Kösem'e "kulluğunu" tekrarlar. Bu belgeyi tarihlemek için açık bir kanıt ileri süremiyoruz.

I. Ahmed'in ölümünden (1617) IV. Murad'ın culûsuna (1623) kadar geçen altı yıl içinde devlet anarşi içinde kalmış, üç kez culûs bahşişi verildiğinden iç ve dış hazinede para kalmamıştı. 1623'te kullar, bu kez *terakki* (terfîler) ve *bahşiş* almamayı kabul etmişlerdi. Fakat sözlerinde durmadılar, onlara para yetiştirmek için saraydaki altın, gümüş kaplar eritilerek darphanede akça basılması için verildi. IV. Murad–Kösem iktidara geldiğinde, Veziriâzam Kemankeş Ali Paşa ilkin kendi yanlısı Esad Efendi'yi şeyhülislâmlığa getirdi. Kullara bahşişlerini verdi, keza Murad'ın tahta gelmesinde oynadığı rol dolayısıyla bir diktatör gibi hareket etmeye başladı, rakip vezirleri azl ve haps ettirdi. Kösem'in idare başında olduğu 1623–1632 döneminde başlıca büyük gâileler, Şah Abbas'ın Bagdad'ı zaptı ve Abaza Mehmed Paşa isyanıdır.

Sipahi Ayaklanması

Paşalar, vezirlik için asker kullara gizlice para gönderip kendileri için saraya baskı yaptırırlardı. İlginç bir örnek, Mısır paşalığından

İstanbul'a gelen Bosna devşirmelerinden Pîr Mehmed Paşa'dır. Kendisi, II. Osman zamanında Saray'da çok nüfuzlu bir makam olan bostancıbaşılığında idi, emri altında saray bahçelerinde binlerce bostancı hizmet görmekte idi. Bu makamdan, Mısır beylerbeyi oldu. II. Osman katledilince, onun yanlısı olduğundan azlolundu, İstanbul'a geldi, veziriâzamlık için gizli temaslara başladı. Sipahilere 10.000 altın gönderdi. Parayı tam alamayan sipahiler Veziriâzam Kemankeş'e gidip durumu anlattılar. Kemankeş, sarayda Kösem'e Pîr Mehmed'in oyununu bildirdi; eğer Mehmed Paşa idam olunmazsa sipahiler bir kargaşa çıkarır, diye Kösem'i kaygıya düşürdü. Pîr Mehmed'in katli için fermân elde etti.

Kemankeş, "IV. Murad'ı ben tahta getirdim" diye böbürleniyor, sipahilere dayanıyor ve Kösem'i rahatsız ediyordu. Bagdad ve Irak'ın Şah Abbas tarafından işgal edildiği felâket haberi gelince, Kemankeş'in bertaraf edilmesi Kösem için kolaylaştı. Kemankeş, bu haberler yalandır, diye Kösem'i kandırıyordu. Kösem, Kemankeş'in yerine getirilen Çerkes Mehmed Paşa'yı Erzurum'da isyan halindeki Abaza Mehmed Paşa'yı ortadan kaldırmak ve Bagdad'ı geri almak üzere orduya serdâr atadı.

Abaza Mehmed Paşa İsyanı (1623-1628)[208]

II. Osman'ın katli üzerine Anadolu'da onun öcünü almayı ilân eden Abaza Mehmed Paşa, kullara karşı isyan bayrağını kaldırdı (1623). Anadolu'da Celâlî sayılan yeniçeri düşmanı sekbanları etrafına toplayıp Erzurum kalesine sığındı. Irak'ın kaybından sonra Kösem için 1628 yılına kadar en büyük sorun, Abaza Mehmed Paşa isyanıdır. Abaza Mehmed, ünlü Celâlî Canbulad-oğlu'nun yanında yetişmiş, sekbanlarla birlikte yeniçerilere karşı savaşmış, sonra devlet hizmetinde Hotin seferinde II. Osman'ın Rumeli beylerbeyi olarak savaşa katılmıştı. II. Osman'ın katlinde Erzurum beylerbeyiliğinde bulunuyordu. Sultan Osman'ın, yeniçeriler tarafından katli üzerine onun öcünü almak için isyan etti. O sırada Sivas eyâleti de onun idaresindeydi. Anadolu'da her taraftan sekban

toplanmaya başladı. Yanına 40.000 sekban topladığı öğrenilmişti. Erzurum eyâletinde korucu nöbetçi olarak hizmette bulunan Sultan Osman'ın katili "nahvet sahibi" (gururlu) yeniçerileri toptan idam etti. Haber, o zaman yeniçerilerin kontrolünde olan İstanbul'da yıldırım etkisi yaptı, Abaza'nın Sivas'a gönderdiği sekbanlar oradaki yeniçerileri ortadan kaldırmaya çalıştılar. Her tarafta yeniçeri avı başladı.

Sivas şehrinin, Celâlî sekbanlara karşı korunması için gönderilmiş bulunan yeniçeri, topçu, cebeci ve acemi-oğlanı, kul-oğlu kim varsa amansızca katledildi. Anadolu'da Celâlîler döneminden beri süren yeniçeri-sekban mücadelesi yeni bir aşamaya girmiş bulunuyordu; yeniçerilerin evleri basılıp malları yağmalanmaya başladı. Sekbanlar, başıboş levendler, ırgadlar Sivas'ta zulüm yaptılar. İstanbul'da, yeniçerilerin rakibi kapıkulu sipahileri de, Sultan Osman'ın intikamını ileri sürerek ayaklanmada idiler. Ancak Sivas'ta sekbanlar, bir *kethüda-yeri* kumandası altında bulunan sipahilere dokunmadılar.

Abaza, Erzurum'dan başka Sivas, Kayseri ve Niğde'yi idaresi altına aldı. Etrafa sekban bölüklerini gönderip vergi toplamaya başladı. Güçlü kimseler dahi, ırzını ve malını korumak için çaresiz ona karşı gelemiyordu.[209] Abaza'nın bu kerte güçlendiği haberi İstanbul'a gelince panik etkisi yaptı. Yayılan haberler tüm ülkede korku saldı. Kösem'in emriyle, Maraş beylerbeyi Kılavuz Yusuf Paşa, topladığı 10.000 kişiyle Abaza üzerine yürüdü. Doğu-Karahisar'da Murtaza Paşa *serasker* atanmış, Abaza'dan kaçanlar gelip onun emri altına girmeye başlamıştı. Sarp bir yerdeki Karahisar, şiddetli çarpışmalara sahne oldu. Karahisar halkı, korkularından kaleden inip Abaza'ya katıldılar. Murtaza Paşa da çok beklemedi, o da Abaza yanına gitti. Kapıkulu sipahileri kalede direnmeye devam ettiler. İstanbul'a bağlı Sivas paşası Tayyâr Mehmed Paşa etrafında toplanmaya başladılar. Yeniçeriye karşı Abaza, yanında toplanan sipahilerden sadık kalacaklarına dair yemin almayı ihmâl etmedi.

Kösem, çocuk sultan adına karar vermek, olağanüstü önlemler almak gerektiğini anladı. Anadolu'da yakın eyâletlerdeki beylerbeylerine emirler gönderildi. Abaza, yeniçeri kethüdasına mektup gönderdi. Yeniçeri ocağında doğrudan katil işinde suçlu olanların idamını istedi ve sipahileri, rakipleri yeniçerilerden ayırmaya çalıştı. Kösem ve yeniçeri, Abaza'yı ortadan kaldırmanın ilk iş olduğunu anladılar ve hep birlikte hareket etmeye karar verdiler (aslında yeniçeri ordusu bütünüyle yalnız pâdişah seferlerine katılırdı).

Abaza, yalnızca birtakım yeniçerinin Sultan Osman'ı sarayda Kafes'te gözaltında tutmak yerine Yedikule zindanında katlettiğini mektubunda belirtiyor, sadece birkaç zorbayı katilden sorumlu tutuyordu. Kâtib Çelebi'ye (*Fezleke*) göre, Abaza yiğit bir savaşçı olmakla beraber işleri tam anlamakta akıl sahibi değildi. Yanındaki bir şeyhin kerâmetlerine inanırdı. Onda, Osman'ın intikamını alma düşüncesi, Anadolu Celâlî ayaklanmalarını yeniden gündeme getirmiş bulunuyordu. Abaza, mektupta sipahileri de suçlayıp onların devlet gelirlerine, vakıflara el koyduklarını ileri sürüyordu. Yeniçerinin, Sultan Mustafa'dan *in'âm* (bahşiş) almak için Sultan Osman'ı öldürdüklerini ileri sürmekteydi. "Sipahiden size yardım olmaz, onlar sizi kandırdı, siz 'kâtil-i sultan' oldunuz" diyordu. Yeniçeri ocağında sözü geçen kethüdadır, aranızda Sultan Osman'ı katleden katilleri idam edin (adları veriyor) diyor, yoksa 70.000[210] yeniçeriyi katledeceğim, tehdidinde bulunuyordu.

Abaza üzerine sefer kararı verilince, köklü önlemler alındı. Bu sefere, tüm kapıkulu askeri üzerine geniş yetkilerle, Veziriâzam Çerkes Mehmed Paşa serdâr atandı. Anadolu beylerbeyileri serdârın emri altına verildi. Kapıkulu sipahilerini yatıştırmak için cizye tahsili hizmeti tekrar kendilerine bağışlandı (Nisan 1624). Öte yandan Abaza Anadolu'da, "Türk, Kürd ve Türkmen" halktan asker topluyordu; İstanbul'dan gelen orduyu karşılamak üzere Sivas'tan ayrıldı.

Anadolu'da şehirlerde, kapıkulları ile sekbanlar birbirine karşı savaş halinde idiler. Karaman'da sekbanlar, levendler, vali Sefer

Paşa'yı katledip mallarını yağmaladılar. Serdâr Mehmed Paşa ordu ile Konya ovasına vardı, Abaza'yı itaate davet etti. Abaza meydan okudu, Kayseri'ye geldi. Orduda yeniçeriler, öteki askerden ve serdârdan emin değildiler. Serdârın kendilerini kırdırmasından korkuyorlardı, ona karşı ayaklandılar, aracılar barışı sağladılar, nihayet Abaza'ya karşı hareket edildi.

Karşı tarafta Abaza, Kayseri–Sivas bölgesindeki Yörük Türkmen âşiretlerinden yardım istedi (Sonraları Sultan Murad onlardan öc alacaktır). Kayseri ovasında iki ordu karşılaştı. Abaza ordusu başlıca sekbanlar, atlı levendler ve âşiretlerden oluşuyordu; yeniçeri, sultanı ve devleti, Abaza ise halkı temsil ettikleri iddiasında idiler. Sonradan Türkmen âşiretleri, "Bizim ol yükte bacımız yokdur, somun yedirdiği adamlarıyla [sekbanlar] iş görsün" deyip Abaza'nın yanından ayrılıp gittiler. Abaza'nın Sivas eyâlet askeri de (timarlılar vs.) ihânet ettiler, savaş meydanında serdârın ordusuna katıldılar. Abaza kendi sekbanlarıyla kaldı. Sekbanlar Abaza'nın savaşta düştüğünü sanarak onlar da kaçmaya başladılar, durumu ümitsiz gören Abaza atına atlayıp kaçtı. Öte yandan, serdârın ordusu sekbanlara karşı toplarıyla üstün gelmişti.

Böylece savaşta Abaza ordusu tam bir bozguna uğradı. Abaza'nın ailesi, çadırları ve hazineleri Niğde kalesinde saklanıyordu, onları Sivas'a kaçırmaya çalıştıysa da, takipte ele geçirildi. Sefer, Osmanlı merkez güçlerinin, başlıca yeniçerinin zaferiyle sonuçlanmış oldu. Abaza ile işbirliği yapmış olan Sivas valisi Tayyâr Mehmed Paşa serdârın yanına geldi, affolundu.

Abaza kaçıp güçlü Erzurum kalesine sığındı. Serdâr yürüyüp kaleyi kuşattı. Abaza, kaleye adam koyup serdârdan aman diledi. Kendisine yine Erzurum paşalığı verildi. Kaleye, Şah Abbas'ın saldırı ihtimaline karşı nöbetçi yeniçeri (2000 kişi) konuldu. Serdâr kışlamak üzere Tokat ovasına çekildi; Abaza gâlibi Veziriâzam Çerkes Mehmed Paşa çok yaşamadı; onun ölümü üzerine (29 Aralık 1624) Diyarbekir beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa veziriâzamlığa getirildi. Ahmed Paşa, Şah Abbas'ın tehditlerine karşı koymuştu. Bu

arada yeniçeri ağası Hüsrev Ağa'ya paşalık verildi. İranlılar saldırılarını Hisnıkeyfa'ya (Hasankeyf) kadar ilerletmişlerdi.

Bu gelişmeler Kösem'in idaresi sırasında (1623–1624'te) geçiyordu. Sefer yeniçerinin zaferiyle bitmiş ve İstanbul'da sarayda yeniçeri ağası Hüsrev, her zamandan daha güçlü bir durum kazanmış bulunuyordu. Kösem yeniçerilerle uyum içinde kalmak zorunda idi. Kösem–yeniçeri işbirliği bu tarihte yerleşmiş görünmektedir.

1624 yılında Abaza gâilesinden sonra Kösem, başka taraflarda yeni isyanlar ve Kazak saldırılarıyla uğraşmak zorunda kalacaktır. Devlet otoritesi hayli zayıflamış bulunuyordu. Kırım Hanlığı'nda Mehmed Giray–Şahin Giray isyanı (Kefe ovasında Osmanlı kuvvetlerinin bozgunu), Kazakların Boğaz'da Yeniköy'ü yakmaları (20 Temmuz 1624) bu sırada cereyan etmiştir. Kazaklara karşı donanma, ancak Kasım 1625 tarihinde kesin bir başarı kazanacaktır (Deniz seferinde, 300 kadar Kazak şaykasına karşı 43 Osmanlı kadırgası vardı). Doğu-Anadolu'da ve Gürcistan'da devlet, Şah Abbas'ın saldırılarını karşılamak zorunda kalmıştı. Erzurum'da Abaza sorunu şimdilik yatışmış görünüyordu. Bagdad'ın Şah Abbas eline düştüğü (Ocak 1624) haberi İstanbul'da yıldırım etkisi yaptı.

Hâfız Ahmed Paşa'nın Bagdad Seferi (Ekim 1625-Temmuz 1626)

Şah Abbas'ın ele geçirdiği Bagdad'ı yedi sekiz bin İran askeri koruyordu. Kuşatma için Osmanlı ordusunda gerekli büyük toplar yoktu. Kuşatma uzun sürdü. Şah Abbas Bagdad savunucularına yardım için ordusuyla, Diyala nehri yakınına geldi. Serdâr Hâfız Ahmed Paşa şahı ordusuyla karşıladı (Nisan 1626), karşılaşma kesin sonuç vermedi; kuşatma sürüp gidiyordu (Mayıs–Temmuz). Şah Abbas ile görüşmeler sonuç vermiyordu. Açlık ve sıcak yüzünden orduda ayaklanmalar başladı. Nihayet serdâr barışı kabul etti. Musul'a, oradan Haleb'e çekildi.

Paşa Bagdad'ı korumaya gelen İran ordusuyla dört kez savaş yapmıştı. Osmanlı ordusunda asker arasında "serkeş zorbalar" askeri

kışkırtıyor, yararlılık gösterenlere timar ve zeâmet verilmesi gerekirken, paşanın bunları kendi adamlarına verdiğini ileri sürüyorlardı. Timar ve zeâmetler sorunu bu dönemde asker arasında başlıca sorunlardan biriydi.[211] Veziriâzamın seferde iken saraya gönderdiği telhîsler, kuşkusuz, Kösem Sultan'ın kontrolünden geçiyordu.

Şahın olası saldırılarına karşı serdâr Hâfız Ahmed Paşa, Haleb'de bekliyordu. Orada yeniçeriler yeniden ayaklanıp yeniçeri kâtibini katlettiler. Başarısızlıkla sonuçlanan Bagdad seferi dönüşünde Hâfız Ahmed Paşa şikâyetlerini pâdişaha şu beyitlerle anlatmaya çalıştı.

Cenkte hempâmız olup baş verir baş almağa
Arsa-i 'âlemde bir merd-i hünerver yok mudur?

Sultan Murad şu cevabı yazmış:

Hâfız-i Bagdad'a imdâd itmeğe er yok mudur?
Bizden istimdâd idersin sende asker yok mudur?
Rüşvet ile cünd-i İslâmı perîşan eyledin
İşidilmez mi sanursun bu haberler yok mudur?

Başarısızlık nedenleri olarak paşanın rüşveti, askerin serkeşliği, otorite zayıflığı göze çarpan sorunlardır.

Reform Önlemleri

Abaza Mehmed yenilince Erzurum'da bir yeniçeri garnizonu yerleştirilmişti (1626 yazı). İstanbul'a dönen yeniçeriler arasında tahrikçi zorbalar yazın yine kargaşa çıkarmaya çalıştılar. Yeniçeri ağası Hâfız Ahmed'le Bagdad kuşatmasına gittiğinde, İstanbul muhafazasında yerine bırakılan ocaktan sekbanbaşı Sarı Mehmed bu fesatçıların başı idi; Sarı Mehmed, pâdişahın (tabii Kösem'in) onayıyla idam olundu, işbirlikçi zorbalar birer birer ortadan kaldırıldı. Bundan sonra bir süre, "Ehl-i fesâd namına âşikârede kimesne işidilmez oldu."[212]

Kendisini pâdişah neslinden ilân eden Cennet-oğlu, Kaz Dağı Etrak yörüklerini başına toplayıp reâyayı koruma iddiasıyla kapıkulu sipahilerine karşı harekete geçmişti. İlginç olan nokta, Cennet-oğlu'nun bu taraflarda sipahilerin, harac defterlerini alıp gelir toplamalarına karşı Hıristiyan reâyayı koruma iddiasıyla ortaya çıkmış olmasıdır.

Cennet-oğlu'na karşı gönderilen kuvvetler arasında kapıkulu sipahi bölükleri vardı. Cennet-oğlu, Manisa ovasındaki savaşta yakalandı (Aralık 1624); ayaklanma bastırıldı. Bu tarafta İstanbul'da vergi iltizamında titiz davranan defterdâr, Vezir Abdülkerim Paşa'ya karşı sipahiler ayaklandı. Kösem, defterdârı fedâ etmek zorunda kaldı.

1626 yazında Bagdad kuşatması akebinde Saray birtakım ıslahata girişti. Kapıkullarının zorbalığına karşı bu önlemler, kuşkusuz Kösem Sultan'ın onayıyla yapılıyordu. Yeniçeri zorbaları idamla ortadan kaldırıldığı gibi, birçok önemli gelir kaynaklarının tekelini ellerine geçirmiş olan kapıkulu sipahileri de yola getirilmeye çalışıldı.

Sipahiler, eskiden beri bazı mukata'aları, vakıf tevliyetleri gelirlerini toplama yetkisini *mülâzim* adıyla ellerine geçirmiş olup devlet önemli gelir kaynaklarını kontrol edemez duruma düşmüştü. Devlet hazinesi "kullî noksan"la karşılaşmış bulunuyordu; evkâf tevliyetlerini ele geçiren sipahiler, vakıf gelirlerini iç ettiklerinden câmi ve mescidler de gelirlerini alamıyordu. Evvelce, vakıf gelirlerinin tahsili, mültezimlere üç yıllığına iltizama verilmekte, onlar da taksitleri hazineye ödemekteydiler. Özetle, vakıf ve devlet gelirlerinin sipahilerce yağmasına son vermek yaşamsal bir sorundu. Bagdad seferinden sonra bu konuda da esaslı önlemler alındı. "Der-i devletten" (yani Kösem'den) Veziriâzam Hâfız Ahmed Paşa'ya gönderilen emirle sipahilere *mülâzimlik* yasağı getiriliyordu. Fakat, sonradan, Temmuz 1628'de ayaklanan sipahilere yeniden mülâzimlik verilmiştir.

1627'de yapılan başka bir reform ise şudur: Seferde ölmüş olan sipahi, yeniçeri ve başka *dirlik* (maaş) alanlar yerine yeniden tayin

yapılmaması emrolundu. Kapıkulları bu gibi tayinleri, rüşvetle istediklerine satıyorlardı. Yeniçeri ağalığı, o zamana kadarki kurala karşı, saraydan Çavuşbaşı Ali Ağa'ya verildi. Bu önlem, Ocak üzerinde sarayın daha yakından kontrolü için bir önlem sayılabilir. Ali Ağa ölünce, yerleşmiş âdete aykırı olarak ("hilâf-i kanûn"), bölük ağası Halil Ağa, yeniçeri ağası atanmıştır. O zamana kadar ağalık, saray ağalarından *mîralem* veya *kapıbaşılara* verilirdi. II. Osman'ın katli olayından beri, eski kanûnlar değişiyor, bu gibi önemli mevkiler, rüşvet ve kayırma ile veriliyordu.[213]

1628 yılında Abaza'nın yeniden isyanı ve Erzurum'da yeniçerileri kılıçtan geçirdiği sırada pâdişah (herhalde Kösem) Ocak'ta göze çarpan bazı kötülükleri ortadan kaldırma cesaretini verdi: Yeniçerilerin kadrosunu belirleyen *esâmî defter*inde kontrol yapıldı; ölen yeniçeriler yerine reâyadan ve şehirde işçi sınıfından birçok kimse bu deftere yazılmış ve maaşları yağma edilmişti. Sultan Murad (herhalde Kösem) kendi bilgisi olmadan deftere hiç kimsenin kaydı yapılmaya, "yoksa başını keserim," diye yeni atanan yeniçeri kâtibi Mehmed Efendi'ye kesin emir vermiş; yeni kâtip orduya katılıp işleri dikkatle yürütmüştü. O zaman, "sahte esâmîlerin çoğu karaya çalınmıştır." 1628'de Abaza isyanını bastıran kudretli veziriâzam Hüsrev Paşa da, İstanbul'a döndüğünde birtakım ıslahata girişti. Bu arada, Abaza'ya karşı yararlık gösteren sipahilere yine "mülâzemet hizmetleri" verildiyse de, "Selâtîn evkâfına dahl olunmaya" diye pâdişah tarafından *hatt-i şerîf* (pâdişahın el yazısıyla emri) gönderildi. Bu gerçek bir reformdu. Selâtîn evkâfı, zengin vakıflara ait dükkân, han gibi gelir getiren yerlerden, kiraların toplanması, harcamalardan sonra kalan paranın (*ziyâde-i vakf*) işletilmesi gibi mâlî işler, vakıf mütevellisinin yetkisi dahilinde olmalıdır. Bu yetkiye *tevliyet* denir. İşte sipahiler *tevliyet* yetkisini *hizmet* adıyla üzerlerine alıyorlar, vakıf gelirlerine el koyuyorlardı.

Abaza Mehmed Paşa'nın Yeniden Ayaklanması

Hâfız Ahmed Paşa'nın Bagdad seferi sırasında Erzurum'da Abaza Mehmed'in elleri serbest kalmış, etrafta kontrolünü yeniden kurma fırsatı ortaya çıkmış, yeniçerileri katle ve başıboş Anadolu sekban ve levendlerini hizmetine alıp halktan para toplamaya başlamıştı. İstanbul'da, kuşkusuz Kösem'in bilgisi dahilinde, büyük bir toplantıda Abaza'nın ortadan kaldırılmasına karar verildi, bunun için de Abaza'nın eski efendisi Halil Paşa veziriâzamlığa getirildi. Şiddetli kış koşullarına bakılmaksızın, yeni veziriâzam tüm kapıkulu, yeniçeri ve sipahiler ve Anadolu Rumeli timarlı kuvvetleriyle hareket etti. Serdâr yanına, yiğitlikle tanınan eski yeniçeri ağası Hüsrev vezirlik unvanıyla yardımcı tayin edildi.

Abaza'nın ortadan kaldırılması, en önemli sorun olarak ortada idi. Sefer için büyük hazırlıklar yapıldı. Vezirlik pâyesi verilen eski Anadolu beylerbeyi Dişlenk Hüseyin'e, Haleb'e kadar tüm Anadolu sancaklarında asker toplama ve Haleb'de bulunan serdâra erişme emri gönderildi. Bu sırada İranlıların sınırda Ahıska kalesini kuşattıkları haberi geldi. Veziriâzam Halil Paşa, Abaza'ya Ahıska'ya yardıma gitmesini, bu takdîrde affedileceğini bildirdi. O arada kendisinin idamı emri Abaza'nın eline geçti. Abaza bunu bilmez görünüp serdârın Erzurum'a gönderdiği 800 yeniçeriyi bir gece baskınında tümüyle kılıçtan geçirdi. Serdâr Halil Paşa'nın Erzurum'a gönderdiği Dişlenk Hüseyin Paşa ordusuna Abaza, gece baskını yapıp Hüseyin Paşa'yı, Trabzon ve Diyarbekir beylerbeylerini ve nice beyleri, tutulan yeniçerilerin hepsini kılıçtan geçirdi. Etraftaki kasaba ve köylerde bulunan yeniçerileri ve adamlarını buldurup katletti.

Haber, serdâr Halil Paşa'ya erişince, ordusuyla Erzurum üzerine yürüdü. Asker korku içindeydi. Bu ara Ahıska İranlılara teslim oldu. Serdâr Halil Paşa ilkin Abaza'yı ortadan kaldırmaya karar verdi, Erzurum'u gelip kuşattı (Eylül 1627). Kasımda kış soğukları başladı. Kar, çadırları ve metrisleri kapladı. Yetmiş günlük bir kuşatmadan sonra ordu, yolda çığla boğuşup perişan bir halde Tokat'a çekildi (20 Aralık 1627). Veziriâzam ve yeniçeri, Abaza korkusu içindeydi. Beklenmedik bir gelişme serdâr paşayı kurtardı.

Abaza'nın ileri gelen bazı ağaları gelip itaat ettiler. Felâket haberleri İstanbul'a eriştiğinde, âyân ve ulemâdan büyük bir meşveret meclisi toplandı. Özellikle Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin desteğiyle veziriâzamlık ve serdârlık Hüsrev Paşa'ya verildi.

Yeni serdâr Hüsrev Paşa ertesi yıl (1628 Haziran başı) Tokat'a vardı. Hüsrev, zulüm yaptıklarından haber aldığı idarecileri merhametsizce idam ettiriyor, disiplini koruyordu. Kaleyi dövecek büyük toplar denizden Samsun'a, oradan yirmişer camus tarafından çekilen arabalarla Erzurum'a gönderildi. Enerjik bir kumandan olan Hüsrev Paşa idaresinde bu kez iyi hazırlık yapılmıştı. Ayrıca Hüsrev Paşa'ya şans yardım etti, birçokları Abaza'yı bırakıp Hüsrev Paşa'ya katıldılar, paşa hepsini iyi karşıladı.

Abaza durumun ciddiliğini gördü, son çare olarak İran şahına, yakın adamı olan kethüdasını gönderip imdat istedi. Şah, birkaç bin kişi gönderdi. Hüsrev Paşa, Abaza'yı habersiz bastırmak için küçük bir kuvvetle süratle Erzurum üzerine hareket etti. Abaza'yı, hazırlığını tamamlayamadan Erzurum kalesinde kuşattı. Arkadan ordunun kalan kısmı, toplar ve cephane erişti, kale kuşatıldı. Top ateşi ve lağımlar kuşatmanın fazla sürmeyeceğini gösterdi. Hüsrev'in Abaza askerine vaatleri etkisini gösterdi, çıkıp serdârın yanına geldiler. Abaza ümitsizlikle aman diledi, teslim oldu. Anlaşma yapıldı. Serdâr kaleyi teslim alıp bir İran saldırısı olasılığına karşı toplar ve 3000 yeniçeriyle takviye etti (18 Eylül 1628). Hüsrev Paşa yanında Abaza Mehmed ile İstanbul'a vardığında "azîm alaylar" ile karşılandı. Pâdişahın huzuruna çıktığında "iki toplu mücevher sorguç" ve murassa' bir kılıçla kutlandı.

Bütün bu olağanüstü olaylar geçerken, genç pâdişah IV. Murad (o zaman 17 yaşındaydı) vâlide sultan Kösem'in vesâyeti altında bulunuyordu (Topkapı Sarayı arşivindeki vezir arzları bunu göstermektedir). Af dileyip Hüsrev'le İstanbul'a gelen Abaza Mehmed'e Avusturya sınırında Bosna valiliği verildi; Anadolu'dan uzaklaştırıldı. İstanbul'da, Abaza adamlarıyla Hüsrev Paşa adamları

arasında At-Meydanı'nda yapılan cirit karşılaşmalarına Sultan Murad gelip oyunu seyretti.

Abaza gâlibi Veziriâzam Hüsrev şimdi tam bir otorite ile en âcil bir dizi ıslahatı gerçekleştirmek için harekete geçti. Her şeyden önce isyancı yeniçeriler sorunu vardı. Abaza'nın bertaraf edilmesi sonrasında Kösem Sultan, yeniçeri diktasına son verme işinde veziriâzamla birlikte hareket ediyordu.

Kösem'in yaşı üzerinde kaynaklarda verilen 1589 doğum tarihi kesin değildir. Ölümü 3 Eylül 1651 olduğuna göre olaylar sırasında olgun bir yaşta olmalıdır. Arzlar üzerinde kendi el yazısıyla verdiği emirlerde (bkz. Ekler, I–III) Osmanlı Türkçesini iyi öğrenmiş olduğu anlaşılıyor, fakat harem telâffuzu âşikârdır (*elbette* kelimesini *helbette*, diye yazar). Kösem'in doğrudan doğruya oğlu adına devlet işleri üzerinde karar verme yetkisi, IV. Murad'ın tahta getirildiği 10 Eylül 1623 tarihinden başlayıp, 8 Şubat 1640 tarihine kadar sürecektir.

Oğlu Murad adına devlet işlerini yürüttüğü 1623–1632 dönemi bir çeşit saltanat niyâbeti olarak algılanmaktadır.[214] Kösem'in bu dönemde, oğlu Sultan Murad'ın yaşamını yakından kontrol altında tuttuğunu[215] yayınladığımız belgeler yinelemektedir.

Osmanlılar için talih eseri olarak, İranlıların gelmiş geçmiş en büyük hükümdarı Şah Abbas bu sırada vefat etti (1628).

Hüsrev Paşa Bagdad Seferinde

Hüsrev Paşa bu seferde askeri yıldıran acımasız bir disiplin uyguladı; meselâ yeniçerilerden silâh ve teçhizattan sorumlu cebecibaşının boynunu vurdurmakta tereddüt etmedi.

Mihriban kalesi kuşatması ve İranlı Zeynel Han ordusunun bozguna uğratılması arkasından Hüsrev, Luristan'da Çamhal'da İran ordusunu bozdu, Şehrizor üzerinden gelip Bagdad'ı kuşatma altına aldı (1630).

Kuşatmada Hüsrev, yeniçeri çadırlarının metrislerin yakınına getirilmesini emretti, top menziline girdiği için çok zâyiat verildi.

Serdârın bu önlemi, yeniçeri tarafından eleştiri konusu oldu. Topların açtığı gediklere doğru genel saldırıda (9 Eylül 1630) yeniçeri ve sipahiden ve kumandanlardan çok zâyiat verildi, meşverette kuşatmaya son verilmesine karar verildi (14 Eylül 1630). Dönüşte bir İran saldırısına karşı Musul yeni duvarlarla berkitildi. Hüsrev'in plânı, Diyarbekir'de oturup tekrar Bagdad üzerine gitmekti. Hüsrev, Kırım hanından asker istedi; Samsun üzerinden gelen 20.000 Tatar askeri Diyarbekir'de Hüsrev'in ordusuna katıldı.

Kâtib Çelebi, *Fezleke* adlı eserinde, başarısızlıktan Hüsrev Paşa'yı sorumlu tutar. Paşanın deneyimsizliğini, boş işlerle uğraşarak vakit kaybettiğini, birçok paşanın ölümüne neden olduğunu, gereksiz kan döktüğünü belirtir.

Hüsrev Mardin'e çekildi (10 Mart 1631). Askerin hoşnutsuzluğunu hesaba katan saray (Kösem), Hüsrev'in plânını benimsemedi ve kendisini azl ile veziriâzamlığa tekrar Hâfız Ahmed Paşa'yı getirdi.

Hüsrev'in Bagdad önünden sonuçsuz dönüşü akebinde İran kuvvetleri karşı saldırıya geçip Şehrizor ve Dertenk'i aldılar.

Abaza'nın tesliminden (1628) beri devletin en önemli işi, İranlıların Bagdad–Irak'ta Şi'îlere dayanarak egemenliklerini güçlendirmeleri ve Doğu-Anadolu'yu tehdit etmeleridir. Kuşkusuz Kösem Sultan bu dönemde, kendisine sunulan arz ve telhîsler ile son karar mevkiinde bulunuyordu. Hüsrev'in diktatörce önlemlerinden rahatsızdı. Dîvân'da Vezir Hâfız Ahmed Paşa'ya güveni vardı. Vezir Hâfız Ahmed Paşa'nın akıl sahibi, deneyimli, dindar, tarih ve siyâset bilgisine sahip bir vezir olarak şöhreti vardı.[216] Saray halkıyla yakınlık kurmuş, pâdişah kızı Ayşe Sultan'la evlenmiş bulunuyordu. Yine Kösem'in desteğiyle, pâdişahın musâhibi, yakın adamı Hasan Halife, yeniçeri ağalığına getirildi. Bu değişiklikler, Kösem'in yüksek iktidarı elinde tuttuğunu göstermektedir.

Veziriâzam Hüsrev, pâdişahın mutlak vekîli sıfatıyla kontrolü elinde tutmaya çalışmakla Harem'in, Kösem'in onayını eslemeyen bir tutum içinde hareket etmişti. Hâfız Ahmed sarayla ahenk içinde hareket eden bir paşa olarak Kösem'in tercihi idi.

IV. Murad, 1632’de 21 yaşında devlet işleriyle yakından ilgilenen gerçek bir pâdişah durumuna erişmiş bulunuyor, toplantılara katılıyor, emirler veriyordu.

Böylece 1632’de iktidar sorunu ciddi bir şekilde su yüzüne çıkmış bulunuyordu. Aslında çekişme, saray ile yeniçeri desteğini alan ve bağımsız hareket eden güçlü veziriâzam Hüsrev arasında idi, 1632’de ya Kösem, oğlu Murad’ın gerçek pâdişah olarak kendisinin yerini almasını doğru bulmuş olmalı, yahut artık devlet işlerinde faal rol oynamaya başlayan genç pâdişah, annesinin yerine geçmeye karar vermiş olmalıdır. 1632’deki değişiklik, iktidar bunalımından kaynaklanmıştır.

Zorbalar, Hüsrev’in azline neden olanları kılıçtan geçireceklerini ilân ediyorlardı. Hedefte Hâfız Ahmed Paşa, Defterdâr Mustafa Paşa (maaşlardan ve paradan sorumlu), sarayın akıl hocası eski musâhib yeniçeri Hasan Halife ve saraya yakın musâhib Musa Çelebi vardı; zorbalar toplam 17 kişinin başlarını istiyorlardı. At-Meydanı yine isyancıların toplantı merkezi oldu. İstanbul’da dükkânlar kapandı, “ehl-i ırz olanlar” korkudan evlerine kapandı, bazıları şehirden kaçtı.

Yeniçeriler saraya hücum ettiler. İçeride Kösem ve oğlu pâdişah, âsîlere “bugün sabredin” diye yatıştırmak istediler, fakat zorbalar saray önüne geldiler ve adlarını verdikleri 17 kişinin teslimini istediler. Üçüncü gün, ulemâyı yanlarına alıp sarayda Orta-Kapı’ya kadar girdiler. Sarayda Dîvân (hükümet) toplantısı iptal olundu. Pâdişahı dışarı çağırıyorlardı. İçeride saltanat değişikliğinden korkuyorlardı. Enderun ağaları genç pâdişahı aralarına alıp harem dairesine, Kösem’in yanına götürdüler. Âsîler hareme girmek istediler. 17 kişi teslim olunmazsa, pâdişahın kendisini tehdit etmeye başladılar. II. Osman vakâsı akla geliyordu. Kapıya dayanan zorbalar hiddet içinde bağrışıyordu.

Bu ayaklanmayı tahrik ettiği bilinen Receb Paşa, Hüsrev Paşa davasını benimsemişti. Bu olaylar sırasında Kösem değil, Sultan Murad kendisi konuşuyordu. Durumunun tehlikede olduğunun farkındaydı. Bostancıbaşı Cafer Ağa’yı gönderip zorbalarca başı

istenen Hâfız Ahmed Paşa'yı fedâ etmekten başka çare olmadığını gördü. Bâbussaâde'de tahtı üzerinde oturup zorbaları huzuruna çağırdı.

İki sipahi, iki yeniçeri seçip göndermelerini istedi, onlara yaptıklarının din ve devletin namusunu bozduğunu söyleyip öğütlerde bulundu. Asker isteklerinde ısrar edip, yoksa isyan bitmez, diye tehdit ettiler. O sırada Hâfız Ahmed abdest almış bekliyordu. Darussaâde'den çıkıp pâdişahın yanına geldi: "Pâdişahım bin Hâfız yoluna fedâ … beni şehîd etsinler" deyip, duâsını okuyup zorbalara teslim oldu.

Pâdişah elindeki mendili yüzüne kapayıp gözyaşlarını tutamadı. Orada hazır olan Enderun ağaları ve Dîvân üyeleri gözyaşlarına boğuldu. Meydana yürüyen Hâfız Ahmed Paşa üzerine gelen bir sipahiye yumruk attı, sipahi yıkıldı, kalktı, hançeriyle, "Başından vurup kulağına kadar" yaraladı. Ötekiler de, paşanın üzerine kılıç ve hançerle atıldılar, bir yeniçeri göğsü üzerine çıkıp bıçağıyla boğazını kesti, paşa şehîd oldu. Bu korkunç sahne pâdişahın gözleri önünde cereyan ediyordu. Sultan Murad daha fazla bu sahneyi görmemek için içinden, peygamber ve pâdişaha itaat etmez zalimler, sizlerden bunun nasıl intikamını alırım görürsünüz, diye kalkıp Bâbussaâde'den içeri çekildi.

Katiller At-Meydanı'na gittiler. Pâdişah, Receb Paşa'yı veziriâzamlığa getirdi. Sipahiler, Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin de başını istemek azgınlığında bulundular. Pâdişah onu da azletti. Müfti kaçıp gizlenmişti. Pâdişah tüm yüksek makamlarda bulunanları zorbaların isteği üzerine azletmek zorunda kaldı. Sipahiler yeniçeri ağası Hasan Ağa'yı da katletmek istediler, yeniçeriler karşı çıktı, iki asker tâifesi arasında ittifak bozuldu. Receb Paşa, siyasî olaylarda kilit rolü oynayan iktidardaki din adamlarını da değiştirmek için zorbaları kullandı. Zorbalar Süleymaniye Câmii vâizi, pâdişahın yakını Şeyh Kadızâdeli eli ile bir arzıhal sundular ve rüşvetle suçladıkları kadıaskerleri yerlerinden attırdılar. Sultan Murad, o zamanki koşullarda zorbaların bütün isteklerini yerine getirmek zorunda kalıyordu.

204 *Nâimâ*, II, s. 263: "tavâif-i 'asker zabttan dûr ... her zaman fesâd ve tugyân ve hükkâm ve vülâta tasallutları 'ayân idi."

205 Yemen isyanı hakkında: *Nâimâ*, I, s. 445.

206 *Nâimâ*, I, s. 445-447.

207 İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, İstanbul, 1972, s. 546.

208 Abaza Mehmed Paşa üzerinde bkz. H. İnalcık, "Mehmed Paşa, Abaza", *EI²* ve üçüncü cildin Ekler'inde "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire" ve "Askeri ve Mâlî Dönüşüm" bölümü.

209 *Nâimâ*, II, s. 313.

210 Mektupta 70.000 yeniçeriden söz edilir. Ocaktakiler, yeniçerilerin Hotin seferinde oturak ve korucular dahil, ancak 25.000'den ibaret olduğunu hatırlattılar.

211 Timar ve zeâmetlerin Harem ve büyüklerce yağması bu dönemde başlıca mücadele konusuydu.

212 *Fezleke*'den naklen, *Nâimâ*, II, s. 395.

213 *Nâimâ*, II, s. 404.

214 N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 225'te, Kösem'in nâipliğini Sultan Murad'ın 1632'de mutlak egemenlik alışına değin korumuş olduğuna işaret eder. Osmanlılarda hukuken saltanat nâipliği yoktur. Yayınladığımız belgelerde arzlar daima çocuk pâdişaha yapılmış ve emirler onun adına verilmiştir.

215 Ekler'deki belgelerden 1-3'e bakınız.

216 *Fezleke*'den naklen, *Nâimâ*, III, s. 79.

IV. Murad İktidarda (1632-1640)

Hâfız Ahmed Paşa'nın katli ve Receb Paşa'nın sadârete geçmesi (Şubat 1632) akebinde hükümet üyeleri, askerin girişimiyle toptan değiştirildi. Sipahiler, Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin başını istediler; Sultan Murad, onun azline razı olmak zorunda kaldı. Yeniçeri ağalığına, sekbanbaşılığa, kadıaskerliğe, defterdârlığa yeni atamalar yapıldı. Bu arada Süleymaniye vâizi Kadızâde Mehmed desteğiyle Karaçelebizâde Koca Mehmed Efendi, Anadolu kadıaskerliğine getirildi.

Kadızâde Mehmed, Sultan Murad'ın yakınlarından idi. Bir vaazında, Sultan Murad'ın Hâfız Ahmed Paşa'yı askerin elinden kurtarma girişiminden söz ederek, sultanı güç duruma sokan sözler söyledi. Kadızâdeli, askerle beraber kargaşanın kaynağı olduğunu itiraf etti.[217] Genç sultan çaresizce, askerin hükümete el koymasına seyirci kalmaktan başka bir şey yapamıyor, intikamını sonraya bırakıyordu.[218] Bütün bunlar yanında idarede esaslı ıslahat dilekleri dikkate değer.

Receb Paşa grubu, saraya karşı bir isyanı temsil eder görünmektedir. Askerle iktidara gelenlerin programındaki maddeler, aslında bir ıslahat plânı niteliğinde idi: Rüşvete son verilmeli, yüksek makamlara rüşvetle atanma yapılmamalı, hükümet başında olanlar sebepsiz azlolunmamalı, zeâmet ve timarlar boşalınca yeni atamalar yapılmayıp (*sepete girme*) saray halkınca yağma edilmemeli, Hıristiyan tebaadan alınan cizyeye ve köylüye kanûnsuz vergiler yüklenmemeli. Bütün bu maddeler, Koçi Bey ve diğer ıslahat lâyihalarında ileri sürülen konulardır. Sultan Murad'a bu maddeler üzerinde yemin ettirdiler.

Kulların İsyanı

IV. Murad 21 yaşına basınca Vâlide Kösem'den iktidarı devr almış, anarşiye son vermek için köklü ıslahata karar vermiş, bunun için yakınlarından, bu arada deneyimli musâhibi Koçi Bey'den[219] devlet kurumları ve bozukluklar ve düzeltmesi için kendisine arzda bulunmalarını istemiştir.

Sultan II. Osman'ın katlinden sonra IV. Murad'ın (1623–1640) küçüklüğünde (doğumu Temmuz 1611) Vâlide Kösem Sultan'ın idaresinde devlet sınırlarda ağır kayıplara uğramıştı: Kazakların İstanbul Boğazı'na inmeleri (1623), Şah Abbas'ın Bagdad'ı zaptı (1624), Abaza Mehmed'in Anadolu'da ayaklanması (1628).

Bagdad'ı geri almak için seferlerin başarısızlığı (1625, 1629) ve nihayet Veziriâzam Hâfız Ahmet Paşa'nın asker tarafından pâdişahın gözleri önünde katli (10 Şubat 1632) üzerine herkes pâdişahın doğrudan doğruya iktidarı ele almasını istemeye başlamıştı.

IV. Murad'ın Tedhiş Siyâseti

Abaza'yı bertaraf eden, yeniçeri desteğini sağlayan, önemli mevkilerde birçok yandaşı olan Hüsrev Paşa, saray karşısında bağımsız en güçlü adamdı. Receb Paşa'yı o sadârete getirmişti.[220] Sultan Murad ilkin Hüsrev'i bir fermânla idama mahkûm etti. Çok güçlü bir duruma erişmiş olan Hüsrev, Tokat'ta hasta yatıyordu. Sultanın fermânıyla Hüsrev'i ortadan kaldırmak için Murtaza Paşa atandı. Tokat'ta Hüsrev'in adamları ve Tokatlılar karşı koydular, pâdişah fermânı gösterildi; Hüsrev, pâdişahın emrini öğrenince teslim oldu, idam olundu (Şubat 1632). Mirasında 80.000 altın, 100.000 guruş çıktı. Kesik başı İstanbul'a pâdişahın önüne getirildi. Sultan Murad, Hüsrev'in idamından sonra bir dizi önlemle askerin zorbalıklarına son vermeye çalışacaktır. Bu arada cizye defterlerini sipahilerden alıp mültezimlere verdi.

Hüsrev’in idamından sonra sırada askerin desteğiyle veziriâzamlığa gelen Receb Paşa’yı ortadan kaldırmak vardı. Paşa askeri kışkırttı, At-Meydanı yine isyancı askerle doldu, pâdişahın sarayı üzerine yürüdüler ve Ayak Dîvânı[221] istediler. “Neden Hüsrev’i idam ettin?” deyip Hasan Halife (eski yeniçeri ağası), pâdişahın akıl hocası musâhib Mûsa Çelebi ve defterdâr (mâliye bakanı) Mustafa Paşa’nın başlarını istediler, hatta Sultan Murad’a karşı, “Sana itimâdımız kalmadı, şehzâdelere dahi kıyarsın, onları getir, göster” diye tehditlerde bulundular. Tartışma sırasında, “Sen pâdişahlığa lâzım değilsin”, mutlaka şehzâdeleri çıkar, göster, diye baskıyı artırdılar. Murad ister istemez dört şehzâdeyi Bâbussaâde’ye çıkardı. Onlardan ikisi, Bayezid ve Süleyman, “Bizden ne istersiz… bizi lisana getirmek niçündür, yoksa bizi müttehem [suçlu] idüp sebeb-i izâatım olmak [ortadan kaldırmak] istersiz? Bize sizin himaye ve hirâsetiniz gerekmez” diye askerin müdahalesini reddettiler. Durum, kafes sisteminin kaçınılmaz sonucu idi. Kardeş katli âdeti kalkmış ve *ekberiyyet* (en yaşlı şehzâdenin tahta geçişi) kuralı yerleşmiş bulunuyordu. Kuralın yerleşmiş olmasına karşı, yine de kardeş katli süregelmiştir.

Zorbalar şehzâdelerin hayatı için kefil istediler. Şeyhülislâm ve veziriâzam kefil oldular. Yeniçeri ağası Hasan Halife pâdişahın yakını idi.[222] At-Meydanı’nda toplanan kullar dağılmadı. Sultan Ahmed Câmii’ni merkez yaptılar. Saray önüne gelip yeniçeri ağası Hasan Halife ve maaşlardan sorumlu baş-defterdârı, sultanın yakın akıl hocası Mustafa Çelebi’yi istediler. Onlar kaçıp saklanmışlardı; isyancılar arama bahanesiyle birçok evi bastılar, yağma ettiler. Hasan Halife’yi yakaladıklarında Sultan Murad’a kendisinin akıl vermediğini yeminlerle anlatmak zorunda kaldı. Fakat kılıç darbeleri altında katledilmekten kurtulamadı.

Şehirde dehşet havası esiyordu; üç gün dükkânlar kapandı. Sadârette Receb Paşa onlarla işbirliği yapıyordu. Kurbanları At-Meydanı’nda ağaçlara astılar (Mart 1632). Âsîler idamlar için ulemâdan zorla fetvâ almayı ihmâl etmediler. Sultan Murad yakını musâhib Musa Çelebi’yi teslim etmemekte direndi, fakat sonunda

ağlayarak Receb Paşa’ya teslime razı oldu. Âsî yeniçeri ve sipahiler, sarayına baskın yapıp musâhibi hançer darbeleriyle katlettiler. Bu sultana karşı bir meydan okuma idi. Sultan çaresiz intikamının alınacağını söyledi, gözyaşını tutamadı.

İsyancıların elebaşıları, Sultan Murad’ın öc alacağını anladılar, şehzâdelerden birini onun yerine tahta çıkarmayı kararlaştırdılar. Sultan Murad’ın intikamından korkan bazı zorbalar gizlice pâdişaha gidip durumu bildirdiler, Receb Paşa’nın ikiyüzlülüğünü açıkladılar.

Ramazan ayı gelmişti, asker şehirde geceleri güruh güruh ellerinde meşale, davul-zurna ile dolaşıyor, büyüklerden *saçı* adı altında para ve kumaş topluyorlardı. Vermeyenlerin evlerini yakmakla tehdit ediyorlardı. İstanbul, ramazan ayı boyunca bir başsızlık ve yağma içinde geçti.[223] Bunu, birkaç guruşla geçim derdinde olan asker kulların isyan ve yağması gibi algılamak da mümkündür. Vakanivüs onları, ramazanda oruç tutmayan, tütün içen, sokaklarda oğlana kıza tecavüz eden bir “papuç almaya” paraları olmayan yağmacılar diye anlatır.[224]

Ötede otuz kırk adamıyla gezen zorba-başılar, “harekât-i pâdişaha” göz kulak olmakta, istedikleri makamı almakta idiler. Devlet bürolarına girip günlük işleri kontrol edecek kadar işi azıtmışlardı: Zorla ulûfeleri alıyor, seferde azle uğrayanlara eski görevleri geri veriliyordu. İstanbul o güne kadar böylesi bir kargaşa görmemişti, bunun benzeri bir anarşi ancak III. Ahmed zamanında Patrona Halil ayaklanması sırasında görülecektir (1730). Veziriâzam Receb Paşa’nın da hükmü kalmamıştı, anarşiyi önleyemiyordu.

Pâdişahın emriyle Receb Paşa nihayet sarayda zülüflü baltacıların kemendiyle boğuldu. Kapıda Receb Paşa’yı bekleyen zorba-başılar bir hasır üzerinde cesedi önlerine gelince, kaçıştılar. Pâdişah Tabanıyassı Mehmed Paşa’yı sadârete getirip zorbaların ortadan kaldırılması emrini verdi. Zorbalar, Receb’in katlinde ortaya çıkmaya cesaret edemediler. Sultan Murad tarihî karşılaşmadan gâlib çıkmıştı. Kargaşa son bulmuş, pâdişahlık otoritesi geri gelmişti.

Sultan Murad Harekete Geçiyor

Sultan Murad ilk iş olarak, *meşveret* meclisi toplayıp sipahileri yalnızlığa itti. Islahat yöntemlerinin en âcili, hazineyi kulların elinden kurtarmaktı. Kapıkulu sipahilerinin belli başlı vergileri toplama ayrıcalığına son verildi. Sipahiler, *mülâzemet hizmetleri* için başvurduklarında pâdişah kendi el yazısıyla (*hatt-i hümâyûn*) bu hizmete son verdiğini bildirdi. Fermânı alan sipahiler, At-Meydanı'nda toplandılar. Pâdişah devlet erkânını, bu arada önde gelen ulemâyı, ünlü vâiz Kadızâde Mehmed'i, peygamber soyundan gelen nakîbü'l-eşrâfı, yeniçeri ocak ağalarını, sahilde Sinan Paşa Köşkü'nde Ayak Dîvânı'na çağırdı. Pâdişah meşveret meclisinde, âsîler karşısında, din ve devlet temsilcilerini yanına almış bulunuyordu. Sipahilere adam gönderilip isteklerini bildirmek üzere temsilci istendi, zorba-başıları geldiler, pâdişahın tahtı karşısında yer aldılar. Dîvânhâne tıkabasa dolmuştu. Binanın etrafını yeniçeriler çevirmiş, sipahilere karşı pâdişaha bağlılıklarını dile getirmekte idiler. Sultan Murad, dîvânhânede yeniçeri ağalarına hitapla, "*Allâh ve resûlüne itaat ediniz*" âyetiyle söze başladı ve Osmanlı Devleti'nin İslâm askerinin bağlılığıyla yükselmiş olduğu, din ve devlet adına itaat etmeleri gereği üzerinde durdu. Yeniçeri ocak ağaları ve yeniçeriler, bir oğurdan başlarını yere koydular, alkış tuttular; "Sen bizim pâdişahımızsın ve Allâh'ın gölgesisin" sözleriyle mutlak itaatlerini ilân ettiler. "Bizim sana bir vechile muhalefetimiz yokdur, dostuna dost düşmanına düşmanız" dediler.

Bunun üzerine sultan, âsîler peygambere ve *halife* olan bana karşı ("ben ki halifeyim" demiştir)[225] isyan etmişlerdir, o müfsidleri desteklemeyip kendilerini "katl ile madde-i fesâdı kat' idelim" kargaşaya son verelim, diyerek yeniçerinin desteğini istedi. Yeniçeri ağası ve tüm yeniçeriler haykırarak "Şevketli pâdişahımıza muti'iz… pâdişahımıza gerekmiyen bize dahi gerekmez" diye Kur'an üzerine sadakat yemini ettiler. Yemin ulemâca yazılıp tescil edildi.

Bunların ardından sultan, sipahilerin meşveret meclisine gönderdikleri temsilcilere hitap etti; onlar da, “Pâdişahın dostuna dost düşmanına düşmanız” diye itaatlerini bildirdiler. Sultan Murad, sipahilere isyanları dolayısıyla sert sözlerle hitap etti, “Sizin muhâlefet ve fitnecûluk ettiğiniz sebebden devlet ve saltanata vehn ve za’af gelip” aşırı isteklerde bulunuyorsunuz; “Cemî’ aklâm-i cibâyât ve iradât-i dîvâniyyeye hidmet namına müstevli olup ra’iyyeti pâyimâl ve harâb itdiniz … aranızda serkeş insafsız eşkıya çoğalub … ‘âlemi soyub re’âyâyı dağıttılar, siz kırkbin âdem oldunuz, istediğiniz hizmetler cümle beşyüz olmaz… ecdâd-i pâkim vesâir eshâb-i hayrâtın evkâfı tevliyetlerine istilâ idüb ekl u bel’itdiniz” dedi.

Pâdişahın bu suçlamaları karşısında sipahi sözcüleri isyan halinde olmadıklarını, âsîleri önlemekten âciz olduklarını, bu ayaklanmanın zorbaların işi olduğunu iddia ettiler. Pâdişah söz aldı, sizler o gibi fesâdcılara engel olmadınız, “eclâf ve irgadât” [aşağılık, ırgat kökenli adamlar] çoğaldı, önlemediniz; sizler o zorbaları aranızdan çıkarın; bundan başka *hidmet* adı altında devletin gelir kaynaklarına el koymaktan vazgeçin, sizler de yeniçeriler gibi sadakat yemini yapınız, dedi. Sipahi sözcüleri, Kur’an üzerine yemin ederek pâdişaha itaatlerini gösterdiler.

Sultan zorba elebaşıların teslimini isteyince, dışarıda toplanmış elebaşılar gürültü çıkardılar, yeniçeriler harekete geçti, fesâdcıları toplantı dışına attılar. Yemin kâğıdı kadılar önünde imzalandı. Kayda değer ki, pâdişah ile asker kullar arasında dinsel yeminle onaylanmış bu yazılı anlaşmalar, Osmanlı tarihinde sonraları gördüğümüz Sened-i İttifak, hatta anayasa hareketlerinin bir başlangıcı sayılabilir.

Aynı zamanda, eyâletlerde kanûnların uygulanmasından sorumlu olan kadılar hakkında şikâyetler de meşveret meclisinde gündeme geldi. Pâdişah, kadılara da rüşvet almaktan vazgeçmeleri ihtarında bulundu. Kadılar, buna karşı zorba sipahilerin *voyvoda* veya *cizye tahsildârı* sıfatıyla gelip reâyayı soyduklarını, kadıların bunu önleyemediklerini söylediler. Sipahilerin devlete ait vergilerin

tahsilinde baskı yaptıklarını, kadıların merkeze yaptıkları şikâyetlerin dinlenmediğini ileri sürdüler. Sonuçta, Osmanlı devlet idaresinin temel prensibi olan vergi mükellefi reâyanın zulüm ve soygundan korunması prensibinin, “*adâlet*”in çiğnendiği gerçeği bir kez daha gündeme gelmiş bulunuyordu.

Rumeli’de birkaç sipahinin kanûnsuz hareketine karşı gelen kadının mahkemesi sipahiler tarafından basılmıştı. Sultan Murad, bu olayı kendisinin işittiğini söyledi. Sonuçta pâdişah aynı zamanda ulemâya yeminle bir anlaşma imzalattı. Sinan Paşa Köşkü’nde toplanan büyük meşveret meclisinde pâdişah-devlet otoritesi, asker, kullar ve ulemâ ile yeminle yapılmış antlaşmalarla yeni baştan kurulmuş bulunuyordu (Mayıs 1632). Askerin baskı ve yağmasına karşı genel bir nefret ve tepki uyanmış, Sultan Murad’ın pâdişahlık otoritesini yeniden kurabilmiş olmasında şehir halkı arasındaki bu genel tepki kuşkusuz etkili olmuştur. Öte yandan, yeniçeri ağırlığını koyarak devlet idaresinde üstün güç olduğunu tekrar ispatlamıştır.

Sipahiler ve Devlet Gelirleri

Sipahilerin vergi tahsili imtiyazını ellerinde tutarak halkı ve devleti soydukları bir gerçekti. Önceki sultanlar zamanında ordu seferde iken gelirleri toplayıp yetiştirme hizmeti için kapıkulu sipahi bölüklerinden 300 kadar sipahi *mülâzim* seçiliyor, buna *mülâzemet hizmeti* deniyordu. Fakat bir süredir mülâzimlerin sayısı artmış, sayıları 10.000’e (?) çıkmış, önlenememiş, ayrıca sefer olmadığı zamanlarda sayıları artmış, sipahiler voyvodalık denilen pâdişah hâsları gelirlerini toplama hizmetlerini de üzerlerine almışlar, bundan başka sultanların yapmış oldukları evkâf gelirlerini toplama, ahâliye ait vakıfların *tevliyet*, *kâtiplik* ve gelirleri toplama (*cibâyet*) ve hesapları kontrol (*nezâret*) işlerini de ellerine geçirmişlerdi. Sonuçta, vakıflar tahribe uğramış, reâyayı vergi borçlarından fazlasını ödemeye zorlayarak zulümleri haddi aşmış, reâya dağılıp kaçmaya başlamış; sipahiler merkezden gelen yasak emirlerine aldırmamış, *hizmet*lerin kaldırılmasına karşı gelmişlerdi.

Özetle Sinan Paşa Köşkü'nde, IV. Murad huzurunda yapılan büyük meşveret meclisinde bu duruma son verme kararı alınmıştır. Sipahilerin altı-bölük ağalarıyla yeminle yapılan anlaşmada, kanûn dışında yolsuzluklara son verilmesi kararlaşmıştır. Anlaşma, 8 Haziran 1632 tarihinde pâdişahın emriyle bir belgede tespit olunmuş; belgeyi veziriâzam, şeyhülislâm, vezirler, seyyidlerin başı nakîbü'l-eşrâf imzalamışlardır. 1632'de cizye vesair gelir kaynakları sipahilerin elinden alınınca, tüm *mukata'a*, *avâriz* ve *cizye* tahsil görevi defterdârlıkça mültezimlere satılıp gelir, taksitle alınmaya başladı.[226]

Kapıkulu sipahi bölüğü, pâdişahın saray odalarında hizmet görmüş ayrıcalıklı seçkin gruptan gelmekte idi. Eskiden beri gayrimüslim tebaanın cizye vergisini tahsil görevi kendilerine verilmişti. Sonuçta, başlıca devlet gelirlerini istismar eden bir sınıf ortaya çıkmış oldu. Grup içinde liderlik durumuna erişen gözü pek zorbalar türedi.[227] Ayrıcalıkları sürdürmek için zaman zaman onların özellikle sefer zamanlarında kıyama kalktıklarını gördük.

IV. Murad: Klasik Osmanlı Pâdişahı

Sultan Murad'ın çocukluktan beri kişiliğinin oluşmasında onu çok yakından koruyan ve yöneten Vâlide Kösem'in etkisi gözardı edilemez (Bkz. Ekler, Kösem Sultan'a telhîsler). Murad, kimseye güvenmez, harekete geçinceye kadar kararlarını herkesten gizler ve zamanı gelince acımasızca uygulamaya geçerdi (bkz. Abaza Mehmed ve Tabanı-yassı Mehmed Paşa ile ilişkisi). Sultan Murad'ın karakterini anlamak bakımından Veziriâzam Tabanı-yassı Mehmed Paşa'ya karşı davranışı kayda değer: Veziriâzam Mehmed Paşa, 4 yıl 8 ay süren veziriâzamlığında zorbalara ve yeniçerilere karşı mücadelesinde Sultan Murad'ın en yakın destekçisi olmuştur. Revan, İranlılar tarafından geri alındığında Tabanı-yassı Doğu'ya serdâr atanmış, fakat İranlılara karşı bir şey yapamadan kışın Erzurum kışlağına çekilmişti. Sultan Murad o zaman onu azletti (3

Şubat 1637), yerine İstanbul'da kaymakam sıfatıyla kalan Bayram Paşa'yı veziriâzamlığa getirdi ve Doğu seferine serdâr atadı.

Sultan Murad, halk önünde pâdişahlık azamet ve heybetini göstermeye dikkat ederdi, Bagdad seferine çıkarken zırhları, çelik migferi ve kırmızı sarığı şal ile heybetli bir pâdişah görünüşüyle Üsküdar'a geçmiş, halk onu, "Aleyke 'avnullâh" âvâzıyla yolcu etmişti.

Murad karar ve emirlerine karşı gelinmesine tahammül edemezdi. Dîvân'da Anadolu kadıaskerinin, pâdişahın bir molla hakkında tavsiyesine karşı bağımsızlık iddiasında bulunması[228] üzerine çok hiddetlendi; şeyhülislâmı azletmiş, kadıaskerin çadırını başına yıktırmadıkça hiddeti yatışmamıştı. Vakanüvise göre IV. Murad devlet teşkilâtını ve mertebeleri iyi bilirdi, din bilimlerinde bilgi sahibi idi, kadıları imtihana çekerdi. Kadılık alamayan bazı din adamlarını, huzurunda imtihana çektiği meşhurdur.[229]

1632'de cizye vesair gelir kaynakları sipahilerin elinden alınınca tüm mukata'a, avâriz ve cizye defterdârlıkça mültezimlere satılıp gelirin bir kısmı peşin olarak alındı.[230]

Sultan Murad ıslahatı gerçekleştirdi. Zorbalar birliği "çözülüp sığınakları, hanları boşaldı". Meşveret meclisinden üç gün sonra toplanan Dîvân-i Hümâyûn'da hâlâ direnmekte olan zorbaların idamına karar verildi. Yakalanmalarını emreden pâdişah karşısında, sipahi ağaları gelip özür dilediler, Sultan Murad hiddetle cellâdı çağırdı, sipahilerden silâhdâr ağası Ahmed Ağa'nın boynu vuruldu. Meşveret meclisinden sonra bu enerjik tutum, Murad'ın pâdişahlık otoritesini herkese karşı göstermiş oldu.

Sipahilere, kalan vergi toplama hizmetleri için At-Meydanı'na gelmeleri emrolundu. Direnme gösterenlerin ortadan kaldırılması konusunda şeyhülislâm, vezirler, yeniçeri ocağı ağaları, veziriâzamın sarayında toplanıp anlaştılar. Kendilerinin sözle yola getirilmesi mümkün olmazsa "nefîr-i 'âmla" (tüm halkın birden hareketi) ile katledilmelerine karar verildi. Pâdişahın kendi el yazısıyla gönderdiği hatt-i hümâyûn bu kararı onayladı. Hemen harekete geçildi. Zorbalar birer birer yakalanıp idam olundu,

cesetleri merâsimle defnedilmeyip denize atıldı (ahretleri yok edildi). Sipahi zorbalarına karşı mücadelede Sultan Murad galebe çalmış, “himmet-i ‘aliyye ve gayret-i seniyyesi” ile “devlet-i Osmânî kuvvet bulmuş” oldu. Sultan Murad bu mücadelede o kadar çaba gösterdi ki, “sipahi tâifesinden bir nâmdar adam” kalmadı; sonuçta bu iş, yeniçerinin ve ulemânın desteğiyle başarılabilmiştir. Çağdaş tarihlerde Sultan Murad’ın zaferi, gözü pek bir önderin yok eden kılıç gücü olarak ifade edilmiştir. Bundan sonra sipahilerin ülke çapında devlet ve evkâf gelirlerine el koymalarına son verilmiş, devlet hazinesi dolmaya başlamıştır. Eskiden beri, özellikle cizye tahsilâtı sipahiler elinde idi, o da kaldırıldı. Sultan Murad küçük yaşından beri devlet işlerine ilgi gösterirdi. Sultanlar Şerî hükümlere göre 12 yaşında *bâlig* sayılır ve hükümdarlık yetkisini doğrudan kullanmaya yetkili sayılırdı. Murad’ın saltanatının ilk dokuz yılında idarenin fiilen Vâlide Kösem Sultan’da olduğunu görmüştük.

IV. Murad’ın Mutlak Pâdişahlık Dönemi ve Başarıları (1632-1640)

Osmanlı tarihinde büyük gelişmelerde başarıya ulaştıran ana prensip, tek ve mutlak otoritenin pâdişahın nefsinde toplanmış olmasıdır. Bu prensip, tam olarak Fâtih Sultan Mehmed tarafından gerçekleştirilmiş ve ilk üç halefi bu merkezî mutlak otorite sayesinde büyük fütuhat gerçekleştirebilmişlerdir. Devlet işlerini yürüten veziriâzamlar, mutlak şekilde pâdişaha bağlıdırlar. XVII. yüzyılda, kargaşa döneminde veziriâzamlar ile asker ocakları, ulemâ veya vâlide sultanlar yoluyla mutlak pâdişahlık otoritesine ortak oldular. IV. Murad askerin iktidara getirdiği Receb Paşa’yı ortadan kaldırarak kendisine tam bağlılık gösteren Tabanı-yassı Mehmed Paşa’nın işbirliği sayesinde mutlak otoritesini kurabilmiştir. Murad, saltanatına karşı gelmiş olanları hatırında tutar ve zamanı gelince acımadan idam ederdi. Veziriâzam Mehmed Paşa, IV. İran seferinde (1637) pâdişahla birlikte bulunmuş, Rumeli Beylerbeyiliği tevcihiyle Rumeli timarlı sipahi ordusu da onun emri altına

verilmişti. İstanbul'da kaymakamlık hizmetinde bulunan Bayram Paşa, İran seferi sırasında onun yerine getirilecektir (Mart 1637). Sultan Murad yeniçeri ağalığına getirdiği Köse Mehmed Ağa'ya tam yetki vermişti, o da yeniçeri arasında sert önlemler aldı, kabahati görülen zorba yeniçerileri aman vermeksizin idama başladı. Tabii bu tutumu ocakta korku ve karışıklık nedeni oldu.

Yeniçeri serkeşliği her zaman her yerde görülüyordu. Van'a saldıran İranlılara karşı serasker atanan Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa, Haleb hareket üssünde iken bir grup zorba yeniçeri *mevâcib* (maaş) ödemelerinde çürük akça yerine Avrupa gümüş guruşu verilmesi isteğiyle ayaklandılar. Serdârı dinlemediler, taşladılar. Paşa yeni bir yeniçeri ağası atadı, isyancılar onu tanımadılar, katletmek istediler. Veziriâzama Dîvân'da saldırdılar. Paşanın adamlarıyla savaştılar. Sonunda âsîler kaçıp gizlenmek zorunda kaldılar, isyana katılmayan yeniçeriler gelip paşadan özür dilediler. Paşa kaçanları yakalayıp idam etti. Pâdişah idamları fazla sert buldu, kalan yeniçerinin ayaklanmasından kaygılandı ve Mehmed Ağa'nın katline fermân gönderdi. Ağa, ben saltanatını kurtardım, zorbaları katlederek pâdişahın "kemâl-i istiklâllerine sebep oldum" diyerek, kurtulmak istedi, yalvardı. Bu sözler üzerine sultan gazaba geldi ve ağa cellâda teslim olundu. 1632'de tahtı önünde Murad, Hâfız Ahmed Paşa'yı hançerleyen sipahi zorbalarını unutmamıştı, buldurup boyunlarını vurdurdu, paşanın intikamını aldı.

Büyük İstanbul Yangını (1633), Kahvehâne ve Tütün Yasağı

1633 Ağustosu'nda Cibali'de bir kalafatçı dükkânında yangın çıktı, kuvvetli rüzgârla yangın, bir kol Cibali Mustafa Çarşısı'ndan Sultan Selim'e, Un-Kapanı Zeyrek'e kadar, bir kol Şehzâde Câmii'nden Sarıgüzel'e, bir kol Fâtih'e, bir kol Molla Gürani'ye kadar ilerledi, birçok saraylar, bu arada yeniçerilerin Fâtih civarındaki Yeni-Odalar'ını yakıp kül etti.[231] Yeniçeriler yangının

söndürülmesi için büyük çaba gösterdiler. Yangın dolayısıyla perişanlık ve kahvehânelerde kötü dedikodular sarayın rahatını bozdu. Eskiden beri bozahâne, kahvehâne ve meyhâneler, pâdişah ve devlet büyüklerine karşı dedikodu yuvaları sayılırdı. İstanbul'da bu tarihe doğru 500 meyhâne sayılmıştır. II. Osman, meyhânelere baskın yapıp bulduğu yeniçerileri ağır cezalara uğratmış, ayaklanan yeniçerilerin Osman'a karşı suçlamalarına başlıca bu sert tutumu neden olmuştu. Sultan IV. Murad yangınların kahvehâne ocağından çıktığı iddiasıyla her tarafta kahvehânelerin kapatılmasını emretti.

Daha 1590'larda kahvehâne yalnız kahve içilen bir yer değil, sanatkâr, asker ve başka ilişki peşindekilerin sosyal buluşma yeriydi. 1590'a doğru kahvehâne ülkenin tüm büyük şehirlerine yayılmıştır. "Âlem-i safâ"nın dört keyif içeceği, *şarap, afyon, kahve* ve *tütün* o devirde işret meclislerinde yaygın keyif maddeleri idi.

Devlet, "fitne ve fesâd" yuvası saydığı meyhâne, bozahâne ve kahvehâneleri eskiden beri kapatma eğilimindedir. Bu yerler askerin toplanma ve dedikodu yeri de sayıldığından Sultan Murad kapıkullarını hizaya getirdiği yıldan bir yıl sonra büyük İstanbul yangınını ileri sürerek kahvehânelerin kapanması için fermân çıkardı. İstanbul'da ve ülkenin başka yerlerinde büyük yangından sonra kahvehânelerde heyecan ve dedikodu artmıştı. Fermân üzerine kahvehânelerin çoğu yıkıldı. Yasak daha önce ulemâ fetvâsıyla I. Ahmed (1603–1617) döneminde uygulanmış; fakat çok geçmeden her yerde yeniden kahvehâneler açılmaya başlamıştı. Tütün içen ele geçerse katline dair yeni bir fermân ilân olundu, fakat tiryâkiler için fermânlar askıda kaldı. (Tütün içme yasağını Kadızâdeli önermiş; pek çok kimse bu yüzden idam olunmuştur.) O dönemde bir şâir, tiryâkiliği şu zarif beytte anmıştır:

Zararsız bir duhân hakkında neyler bunca dikkatler
Duhân-i âh-i mazlûmânı men'eylen, hüner oldur

Toplumda yeniliklere karşı pâdişahlar, Şerîat'ın tefsîrcisi ulemâdan fetvâ isterler. Câmi vaazleriyle halkın ve pâdişahın gözdesi tutucu Kadızâde Mehmed'in, Sultan Murad'ı bu yasağa

sevk ettiği, yangınların bu yüzden çıktığı iddiasında bulunduğu söylenir. Kanunî Süleyman (1520–1566) geniş görüşlü Ebussuûd Efendi'yi kılavuz tanımıştı. Fakat III. Murad (1574–1595) döneminden beri pâdişahlar, muteassıp vâizler veya tarikat şeyhlerinin nüfuzu altına girmiştir.[232]

Kutb mertebesine eren şeyhler, doğrudan doğruya Tanrı'dan haber alma yeteneğine kavuşmuştur, inancı vardır.[233] Sultan IV. Murad döneminde Üsküdar'da tekke sahibi Şeyh Mahmud Üsküdârî, I. Ahmed'den (1603–1617) beri sultanların *takdîr-i ilâhî*yi öğrenmek için başvurduğu en önde gelen şeyh idi. Her sultan yanında bir tarikat şeyhi bulunurdu. Her paşanın, bu arada Abaza Mehmed ve Hüsrev paşaların yanlarında danıştıkları ve gaipten haber veren şeyhleri vardı. IV. Murad, tanınmış vâiz Kadızâde Mehmed'e ve Halvetî şeyhi Sivâsî'ye inanırdı.

Sultan Murad kendisi, *tebdîl-i kıyafet*le sokakları gezip suçluları yakalarmış. "Mehâbet-i şimşîr-i pâdişah" o kadar korku saldı ki, herkes evinde bile pâdişaha dair bir kelime sarf etmekten korkar oldu. Cezanın küçüğü büyüğü yoktu, her türlü karşı hareketin cezası başının kesilmesiydi. Pâdişah fermânına karşı gelen yok edilmelidir. IV. Murad'ın her emri, "başını keserim" tehdidiyle bitiyordu. Büyük Şeyh Sivâsî, sultanın yakını olup zaman zaman kendisini yanına çağırır, sohbet ederdi. Bir gün şeyh, dostlarıyla Kâğıthâne'de bir köşkte konuşuyorlardı. Sultan Murad birden geldi, kitapları ve eşyayı gözden geçirdikten sonra dervişlerin konularına karışmayız, "Hemân kendi âlemlerinde olsun" deyip gitti. Bu olay genelde Sultan Murad'ın tahtı için ne kadar kaygı içinde olduğunu gösterir – dokunulmaz sanılan şeyh ve ulemâyı bile kılıçtan geçirmekten çekinmemiştir. İstanbul'da pazarda halkı hoşnutsuzluğa götürebilecek kıtlıktan dolayı şehrin kadısı ünlü Karaçelebizâde'nin idamına karar vermişken, emrini geri aldı.[234] Ama o kadar saygıyla yanında tuttuğu Şeyh Sivâsî'yi fedâ edecektir. Müstebit için, herkes korku içinde olmalıdır.

Abaza Mehmed Paşa Tekrar Sahnede

Sultan Murad, yeniçeri ve sipahiyi hükmü altına soktuktan, sonra İran'a karşı Revan seferine çıkmadan (1635 baharı) Abaza Mehmed Paşa'yı ortadan kaldırma gereğini anladı. Abaza, II. Osman'ın katlinde kapıkullarına karşı uzun mücadelesiyle halk arasında bir kahraman mertebesine erişmişti. Yiğit, yakışıklı, giyiminde gösterişliydi. Bosna beylerbeyliğine atanmıştı. Oradan yanına çağırdı; musâhib-nedîm pâyesi vererek yanında bulundurdu. Vakanüvis'in tasvirine göre,[235] "Abaza Paşa nefsinde yarar ve bahadır ve şekl ü şemâyili güzel adam olup libâs, kisve ve destârda lâtîf" buluşları vardır, "etvâr-i levendânesi tab'-i pâdişahîye hoş" geliyordu.

Abaza pâdişahı kendine o kadar bağlamıştı ki, Sultan Murad ne zaman atıyla seyre çıksa, "haber alıp yoluna çıkar bile [beraber] giderler idi." Bir an ayrılmazlardı. Abaza halk arasında da gözdeydi. "Abaza kesimi kaftan ve Abazalı kavuk ve at takımı moda olmuştu. Revan seferine hazırlanan Sultan Murad'a Abaza, o taraf yollarını iyi bildiğini söylüyordu. Veziriâzam Bayram Paşa, pâdişahın yakını silâhdâr ağa ve Şeyhülislâm Yahya Efendi, Abaza'nın sultana bu derece yakınlığını iyi görmüyorlardı. Onun pâdişaha yakınlığını kullanarak rüşvet alma gibi hareketlerini dikkatle izliyorlardı. Abaza'nın şöhreti, IV. Murad'ı da düşündürüyordu. Abaza'nın emrinde sekbanlardan bir yandaş grubu vardı. Sultan Murad, Abaza'yı ortadan kaldırmayı düşünmeye başladı, bir bahane buldu. Bir gezinti sırasında yanında kılıç taşıdığı ortaya çıktı, bu yasaktı. Abaza da rahatsız oldu. Onun 40, 50 adamıyla Anadolu'ya kaçmayı düşündüğü kuşkusu yayıldı. Sultan iyice kaygılanmaya başladı. Onu bertaraf etmek için delil bulundu.

Ermeni cemaati ile Rumlar arasında Kudüs'te Kamâme Kilisesi için kavga çıktığında Ermeniler, sultanın yakını Abaza'yı kullanmak istediler ve kendisine 50.000 guruş (17.000 altın değerinde) rüşvet verdiler. Fakat Rumlar Ermenilere karşı davada üstün geldiler, bazı Ermenilerin idamına sultan emir verdi. Abaza'nın rüşvet aldığı da ortaya çıktı.

Herkes Abaza'nın büyük bir olaya neden olacağından şüphelenmeye başlamıştı. Sultan Murad, kılıç hadisesi üzerine Abaza'yı olaysız idam etmeye karar vermişti. Beşiktaş sarayına gitti, oradan seher vakti kayıkla gizlice İstanbul'a geldi. Kimse pâdişahın geldiğinin farkına varmadı. Dîvân'da rüşvet veren Ermenilerin davası görülürken, bostancıbaşını kılık değiştirtip Dîvân'a gönderdi. Bostancıbaşı, Veziriâzam Bayram Paşa'ya pâdişahın rüşvetçi Ermenilerin katline karar vermesini bildirdi. Pâdişah kendisi, Ayasofya Câmii hareminde bekliyordu. Birkaç Ermeni'nin Dîvân kapısı önünde boyunları vuruldu. Sonra pâdişah sarayına geldi, Ermenilere rüşvetle sahip çıkmış olan Abaza'yı çağırdı, gelir gelmez yakalatıp Hâs-Bağçe'de Sırça-Saray'a (Çinili Köşk) hapsettiler; kendisine pâdişahın el yazısıyla idam hükmü verildi. Abaza okudu ve "Dünyada bir muradım kalmadı, emir pâdişahımın, gam değildir" deyüp vasiyetini yaptı. Namazını kılıp boynunu bostancıların kemendine verdi (26 Ağustos 1634). Vezir kavuğu taşıyan tabutunun arkasında tüm devlet erkânı hazır bulundu ve namazını şeyhülislâm kıldı. Abaza Mehmed, halk ve hânedân gözünde II. Osman'ın kanı için yıllarca savaşmış bir kahraman olarak yaşamını bitirdi.

Celâlî eşkıyası yüzünden Anadolu köylerinin nasıl harâb olduğunu ve halkının dağılıp şehirlere, bu arada İstanbul'a sığınmış bulunduğunu Sultan Murad, 1635 baharında Revan seferine giderken görmüştü. Kaçak köylülerden "çoğunun varup İstanbul'da" yerleştikleri anlaşılıyor.[236] Bu köylülerin yerlerine geri gönderilmelerini IV. Murad emretti. Çünkü bu göçmenler, İstanbul iaşesi ve güvenliği için ciddi problemlere neden olmakta idi. Otuz kırk yıl önce gelip yerleşenleri ortaya çıkarmak için İstanbul'un mahalleri araştırılmaya başlandı, teftişi üç, dört ay ciddi kargaşaya neden oldu.

Abaza Mehmed Şeyhi

Abaza Mehmed Paşa'nın akıl hocası Kayserili Emirşeyh, Abaza ile birlikte İstanbul'da devlet adamlarıyla yakınlık kurmuş, rahat bir hayat sürmekteydi. Sonraları Abaza'nın idamı üzerine kendisine maaş bağlanarak Kayseri'ye gönderildi. 1637'de tekrar İstanbul'a geldi ve zaman zaman büyükleri ziyaretle "sahte rüyalar" anlatarak pâdişaha yakınlık peyda etti. Özellikle, sizin varlığınıza yeniçerilerden zarar görünür, onları toptan yok etmek imkânı yoktur, kıyafetlerini değiştirin, "âlem-i gaybdan bu husûs için tenbîh ve işaret vardır" diye karşı propaganda yapıyordu. Sultan Murad kanmadı, kafasında fesâd olduğunu anladı ve onu ortadan kaldırdı.[237]

1646'da İbrahim'in çılgınlıkları sürerken halk arasında Erzurum'da Abaza'nın hayatta olduğu söylentileri çıktı.[238] Sözde cellâdın elinden kurtulup Cezayir'e kaçmış ve Erzurum'a gelmişmiş. Pâdişah cellâdı o zaman idamı gerçekleştiren bostancıbaşını çağırıp araştırmış, sonunda Abaza'ya benzer bir düzmenin Abaza Mehmed olduğu iddiasıyla ortaya çıktığı anlaşılmıştı.

Islahat Denemeleri

Rumeli timarlı sipahi ordusu, Osmanlı seferlerinde daima ordunun önemli bir kısmını oluşturmakta idi. Timar ve zeâmet işlerinde "yıllardan beri", devletin öbür bölümlerinde olduğu gibi yolsuzluklar sürüp gitmekte idi. Lâyihacı bürokratlar, Ayni Ali, *Kitâb-i Müstetâb* yazarı ve Koçi Bey bu yolsuzlukları açıkça kaleme almışlardır[239] (Koçi Bey'in ünlü *Risâle*'sine kaynak olan telhîslerini Ekler bölümünde bulacaksınız).

Sultan Murad, 1632 yazında zorbaları bertaraf ettikten sonra sipahi ve yeniçeri ocaklarında gerçekleştirilecek ıslahatı ele aldı. Anadolu ve Rumeli'de timar ve zeâmet rejimini düzene sokmak üzere önlem aldı. Bu eyâletlerde yoklama yapılmasını emretti, yoklamada *sepet timarı* denilen asker olmayan kişiler elindeki timarları kanûna göre askerlere tevcih ettirdi.[240] İran seferi

arefesinde Rumeli eyâletinde timar ve zeâmetlerde daha esaslı ıslahata girişti. Vezir Rumeli beylerbeyi Bayram Paşa'ya tam yetkiyle Sofya'da dîvân kurup Rumeli'de sıkı düzen önlemleri almasını emretti. Disiplin yokluğu yüzünden orada da zorbaların müdahalesiyle timar ve zeâmetlerin birçoğu hak edenlere verilmeyip saklanmıştı (*der-sanduk* olmuştu). Paşa yoklama yapıp sahipsiz veya başka ellerdeki timar ve zeâmetleri tespit edecek ve bunları savaşa yarar genç yiğit namzetlere tevcih edecek, her birinin berâtında tam görünüşü ("sakal ve siması") yazılacaktı. Bayram Paşa bu işe o derece özen gösterdi ki, kendisinden önce kimse devlet işlerinde bu titizliği göstermiş değildi. Sonradan Bayram Paşa'yı, Mehmed Paşa yerine veziriâzam ve serdâr göreceğiz (Mart 1637).

Revan Seferi (Mart 1635)

1623'ten beri devletin en büyük sorunu, Şah Abbas'ın Revan (Erivan) ve Bagdad işgalleriydi. Revan, İran ipek kervanlarının Bagdad–Hind ticâret yolu üzerinde, Osmanlı ekonomisinin can damarları idi. Pâdişah seferine tüm yeniçeri ordusunun katılması kanûndu, fakat birçok yeniçeri *oturak* ve *korucu* adıyla İstanbul'da kalırdı. Sultan Murad, buna izin vermedi, bir ihtiyar yeniçeri oturak kalmak istedi, sultan boynunu vurdurdu. Sefer yolunda zorba olarak bilinen kimseleri bulup acımaksızın katlediyordu. Konya'ya uğrayıp Mevlânâ türbesini ziyaret etti, kurbanlar kestirdi; bölgede Hıristiyan zimmîlerin cizyesini türbeye vakfetti. IV. Murad, özellikle, Celâlîler döneminde (1596–1607) "hâlî ve harâbe" (ahâliden yoksun, harâbe) haline gelen Anadolu'yu kalkındırmak için önlemler aldı: Çoğu İstanbul'a kaçıp sığınmış olanların eski vatanlarına sürülmesini emretti.[241]

Revan seferinde Sultan Murad çok sert davrandı. Herkes Sultan Murad'ın acımasız idamlarından dehşet içindeydi. Kimseye güler yüz göstermez,[242] armağan vermezdi.

Sefere katılanlardan Sivas beylerbeyi Ali Paşa ve başka paşaların başları kesilerek idam olundu. Vakanüvis'e göre[243] bu seferde

birçok beyin başı gitmiş, eşyaları hazinece zabt olunmuştur. Sultan Murad sipahi zorbalarından da kimi bulduysa idam etti.

Kaleleri almak için 25 büyük top denizden Trabzon'a getirilmişti. Revan Kalesi önüne varış dört ay sürdü. Gürcüler pâdişahın ordusuna harac ve zahire yardımı gönderdiler. Revan kuşatması kalenin teslim alınmasıyla noktalandı (8 Ağustos 1635). Kaleyi, 12.000 İranlı tüfekli asker savunuyormuş (İranlılar yivli tüfek kullanan Kazaklardan yardımcı ücretli asker kullanıyorlardı); kaleye 12.000 asker konularak dönüşe geçildi.

Revan fethinden sonra Sultan Murad, Tebriz'e kadar bölgeyi yağma ve tâlan ettirdi. Pâdişahın alayla girdiği şehir büyük tahribata uğradı. İran ordusu bölgede idi. Revan seferinde Sultan Murad'ın aldığı ilginç önlem şudur: Eskiden beri Osmanlı–İran savaşlarında yol üstünde harâbeye dönen Erzincan, Tercan ve Pasin bölgelerini kalkındırmak için önlem alındı, bölgeye Zeynelli ve başka aşîretlerin yerleştirilmesi emredildi ve arazi timar erlerine dağıtıldı.[244]

Sultanın Van–Diyarbakır üzerinden dönüşü, mevsim ilerlediğinden çok zahmetli oldu. 1635 Aralık sonunda İstanbul'a varıldı. Revan seferi gidiş dönüş, on ay sürmüştür. Bu sürede İstanbul'da kaymakam Bayram Paşa muhafazada idi; muzaffer pâdişahı alayla karşıladı. Sultan Murad o zamana kadar görülmemiş biçimde zırhını giymiş, tolgası üzeri beyaz tülbend ve bir siyah sorguç takınmış olarak alayla At-Meydanı'nda İbrahim Paşa sarayına indi. Meydanda “azîm tüfenk şenlikleri eylediler”. Pâdişahın zaferle dönüşü şerefine İstanbul'da bir hafta donanma, şenlik yapılması fermân olundu. Revan seferi, IV. Murad'ın geçmiş büyük dönem pâdişahları gibi, taht üzerinde kudretle, ihtişamla oturduğu bir dönemi açmış bulunuyordu. Birkaç ay sonra Revan, İranlılarca geri alındığı gibi bölgenin tehlikede olduğu haberi geldi (1 Nisan 1636). Revan seferinden sadece, sarayda Hâs-Bağçe'ye bakan, dönemin güzel sanatlarının ihtişamını yansıtan Revan Köşkü kalmıştır. İranlılarla savaş Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaştı.

İranlıların karşı saldırısı karşısında yeniçeri ordusunu harekete geçirmek, sert önlemler alınması gerekti.

Yeniçeri ocağında alınan önlemler, düzeni geri getirememişti. Yeniçeri defterine yabancılar ve çocukların adları yazılıp ulûfeleri iç ediliyordu. Bundan en başta, deftere kayıtları yapan yeniçeri kâtibi sorumluydu. Pâdişah kendisi kâtibin rüşvetle yolsuzluğunu ortaya çıkardı. Kâtibi huzuruna çağırdı, rüşvetle yolsuzluğu gösterdi ve yanında bulunan cellâdı Koca Ali'ye hemen orada kâtibin başını kes emri verdi (sultanın idam emirlerini genelde bostancıbaşı yerine getirirdi). Yeniçeri ordusunun yeniden İranlılara karşı bir serdârın kumandası altında cepheye hareketi için sultan, sert önlemler aldı. Yeniçeri ağasını değiştirdi. Sefere gitmek istemeyen yeniçerileri idam için çengeller asıldı. 1636 ilkbaharında Van, Kars ve Hasankalesi tehlike altında idi. 1637 kışında serdâr Veziriâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa Erzurum'da yerleşti. Kış koşulları harekâta imkân vermiyordu. Nihayet 1637 baharında, Nisan ayında yeniçeri ağası ordusuyla serdâra katıldı.

IV. Murad Kardeşlerini Katleder

II. Osman'ın katli ve I. Mustafa'nın tahttan indirilmesinden sonra hayattaki şehzâdelerin en büyüğü Murad *ekberiyyet* kuralı gereği tahta çıkarılmıştı. Murad "kanûn-i kadîm" gereğince kardeşlerine dokunmayacağına dair yeniçerilere söz de vermişti.

I. Ahmed'den (1603–1617) beri kardeş katli kuralı uygulamadan kalkmıştı. Fakat şehzâdelerin kafes sistemiyle haremde tutulması, vâlide sultanları taht değişikliklerinde kilit duruma getirmiş, 1617–1623 döneminde üç kez taht değişikliği, ve II. Osman'ın katli *ekberiyyet* kuralının işlemediğini göstermişti. II. Osman'ın katlinden sonra I. Ahmed'in oğlu IV. Murad 12 yaşında, vâlidesi Kösem Sultan vesâyetinde tahta getirildiğinde, onun da tahtta kalacağı kesin görünmüyordu. Vâlide Kösem, çocuk sultanı tahtta korumak için yeniçeri ocağı ve ocak ağalarıyla birlikte hareket etme gereğini anlamıştı. Bu, çok tehlikeli bir denge idi. 1632'de IV. Murad, sipahi

ayaklanmalarında zorbalara karşı tahtını korumak için tehlikeli günler geçirmiş, sonunda yeniçeri desteğiyle saltanatını koruyabilmişti. Bu koşullarda Murad'ın, daima rakip durumunda olan kardeşleri Şehzâde Bayezid ve Şehzâde Süleyman'ı ortadan kaldırmak istemesi kaçınılmaz görünmektedir. I. Ahmed'in oğulları, IV. Murad ve Sultan İbrahim, vâlide sultan Kösem sayesinde 1623–1648 döneminde Osmanlı tahtında saltanatlarını koruyabilmişlerdi.

Sultan Murad 1635 sonbaharında Revan zaferiyle İstanbul'a girmeden önce kaymakam Bayram Paşa'ya kendi el yazısıyla gizli bir emir gönderdi. Hatt-i hümâyûn, sarayda Kafes'te bulunan I. Ahmed'in (1603–1617) oğulları Şehzâde Bayezid, Kasım ve Süleyman'ın katlini emrediyordu. Şehzâdeler 25 yaş civarında, yetişmiş delikanlılardı.

İranlılara karşı kazanılmış ilk büyük zaferin sahibi genç pâdişah için İstanbul'da yedi gün yedi gece şenlik ilân olundu. "Halk-i 'âlem 'îş ü 'işrete" kendini vermiş, tüm İstanbul halkı bayram yaparken kaymakam paşa uğursuz emri yerine getirmek için pâdişahın yakın adamı bostancıbaşı Duçe Ahmed Ağa ile şehzâdeleri bir bahane ile Kafes'ten çıkarıp boğdular. Onların yalvarmaları, cellâdın kemendine karşı boğuşmaları yürekleri parçaladı, idamı icra edenler dahil, kimse gözyaşlarını tutamadı. Sultan I. Ahmed'in evlâdından Hasan da hayatını kaybetti. Sultan I. Ahmed'in oğullarından yalnız bir kişi, Şehzâde İbrahim kaldı. Kösem, onu haremde saklayıp böylece tüm şehzâdelerin ortadan kalkmasını önledi, böylece Osmanlı hânedânının devamını sağlamış oldu. "Sultan-i cihân … kahraman-i ateş-feşân" Sultan Murad'ın emrine kimse karşı çıkamazdı. Vakanüvis ilâve eder: "Bu hal, halk-i âleme bâis-i ihtilâl oldu."

Bagdad Seferi

Sultan Murad, Bagdad seferine çıkmadan önce, I. Ahmed'in şehzâdelerinden kalan Kasım'ı da boğdurup öldürdü. Kendisi seferde iken, onu tahta çıkarmalarından korkuyordu. Yeniden 5000

yeniçeri yazıldı ve devşirme-oğlanı toplamak için çorbacılar atandı (devşirmelere 18 yaşında delikanlılar alınıyordu). 1638 Şubatı'nda sefer ilân olundu. Pâdişah-i Gazî'nin tuğu tekrar Cebehane önüne dikildi. Herkes sefer hazırlığına başladı. 2 Haziran 1638'de pâdişah atı üzerinde zırhlar içinde, başında çelik migfer ordusunun başında Üsküdar'a geçti.

Yolda Sakarya Şeyhi diye anılan bir şeyhi idam etti. Şeyh kendisini mehdî ilân etmiş, etrafına birçok dervişler toplamıştı. O bölgedeki Etrâk (göçebe Türkler) mehdî yolunda ölmeye hazır olduklarını söyleyerek etrafında toplanmışlar, başkaları da onlara katılmıştı. Şeyh Eskişehir müfti ve kadısıyla dinî konularda hararetli tartışmalara başlamış, bir gün 70, 80 adamını Eskişehir'e gönderip "Bu şehir halkı ile davamız vardır" diye kargaşa çıkarmıştı.

Murad'a 1632 olaylarında başlıca destek olan Veziriâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa dört yıl hizmetten sonra İran seferinde kusuru görülerek azlolundu ve eşyası musâdere edildi. Anadolu'da boş yere hanlar yapıp reâyanın şikâyetlerine neden olmuştu. Kendisi idâm olunmadı, Sırça-Saray'a (Çinili Köşk) hapsedildi. Orada kendisini ziyarete gelmekte idiler. Sultan nihayet onu affetti. Sarayına döndü ve az sonra vezirlik hâslarıyla Özü'ye serdâr atandı. Onun yerine Murad'ın sadık veziri Bayram Paşa getirildi. Bayram Paşa, Rumeli timar yoklamasında iyi hizmet etmiş, olası bir Venedik saldırısına karşı İstanbul surlarının onarılmasında hizmetleri görülmüş, pâdişahın tam güvenini kazanmıştı. Sultan Revan seferinde iken İstanbul'da kaimmakâm olarak önemli bir hizmette bulunmuştu.

Sultan Murad'ın İran'a karşı seferinde Hindistan pâdişahıyla yakın diplomatik ilişki dikkati çeker. Pâdişah, şahın eline düşmüş Bagdad'ı geri almak için hareket ettiği zaman Hindistan sultanının elçisi İstanbul'a geldi. Hind sultanı ile İran arasında Kandehar üzerinde rekabet vardı, sultan kuşkusuz bu nedenle Osmanlı sultanıyla işbirliği arıyordu. Elçinin getirdiği armağan yüz bin altını aşar değerde idi.[245]

IV. Murad'ın Vefatı (8-9 Şubat 1640)

Kuşatmanın kırkıncı günü İranlı komutan kaleyi teslime razı oldu.[246] Kayda değer ki, İranlılar Bagdad müdafaasında ateşli silâhlar ile karşı koydular. Veziriâzamı Tayyar Mehmed Paşa şehit düştü. Teslimde İranlılar kıyımdan kurtulamadılar. Kıyımda İranlıların aşırı Kızılbaş oldukları ileri sürülmüştür. Pâdişah iki ay Bagdad'da kaldı, şehrin kalesi onarıldı. Şah'a tehdit dolu bir nâme gönderildi.

Bagdad'ın 14 Aralık 1638'de İranlılardan geri alınmasıyla sonuçlanan bu uzun seferden sonra Sultan Murad çok yaşamadı, 8–9 Şubat 1640 gecesi hayata veda etti.

Sultan Murad pâdişahlık otoritesini göstermekte, ufak bahanelerle ulemâ dahil, birçoklarını cellâdın palası altına gönderen acımasız müstebit bir hükümdar görünümünde idi. Karakterinin oluşumunda uzun zaman kendisini koruyan, eğiten vâlide sultan Kösem'in rolü vardır. Kösem, yıllarca fiilen hâkimiyetini icra ettiği Murad'ın gerçek bir Osmanlı pâdişahı olmasını isterdi. Sultan Murad çabuk hiddete gelen, cezalarında aşırı bir karakterde idi. Reâya şikâyetlerini ciddiye alır, vali ve kadıları bu yüzden cellâdın satırı altına gönderirdi.

217 *Fezleke*'den naklen, *Nâimâ*, III, s. 91-92; vakanüvisler pâdişah hukukuna her şeyden çok önem verdiklerinden yeni nizam yanlılarını kötülerler.

218 "Amma çâre nedir, pâdişah ana tahammül idüp vaktine elbet sabr idüp bilâhire anın vesâir perde-birûn olanların hakkından geldi" (*Fezleke*'den naklen, *Nâimâ*, III, s. 92).

219 Koçi Bey Göriceli Mustafa (ö. 1648) IV. Murad'ın musâhibi, sultana idarede bozukluklar hakkında yazdığı telhîsler, yay. R. Murphey "The Veliyüddîn Telhîs", *Belleten*, 43 (1979), s. 547-571. Telhîsler bir *Risâle* haline getirilmiştir: A. K. Aksüt, *Koçi Bey Risâlesi*, İstanbul, 1939, Sultan İbrahim'e *ma'rûzat*'ı için bkz s. 77-127.

220 "Receb Paşa Hüsrev Paşa'nın havâdârı idi." *Fezleke*'den naklen, *Nâimâ*, III, s. 93.

221 *Ayak Dîvânı*, pâdişahın Bâbussaâde'de tahtı üzerinde oturup tüm devlet erkânıyla şikâyetçileri karşısına alıp şikâyetler dinleyip karar verdiği olağanüstü dîvândır. Sasanîlerden İslâm devletine geçmiş bir âdettir.

222 Pâdişaha yakınlık ötekilerin kuşku ve kıskançlığını çeker, Hasan Halife de bunun kurbanı olacaktır (*Nâimâ*, III, s. 100).

223 Durumun canlı bir tasviri, *Nâimâ*, III, s. 106-108.

224 *Fezleke*'den naklen, *Nâimâ*, III, s. 108-109.

225 Osmanlı hânedânı ve İslâm halifeliği üzerinde bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, I, s. 144-147.

226 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ* III, s. 143-144.

227 Sipahi zorbaları üzerinde özellikle bkz. *Fezleke*’den, *Nâimâ*, III, s. 125-134.

228 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ*, III, s. 329-331.

229 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ*, III, s. 329-331.

230 *Nâimâ*, III, s. 143-144.

231 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ*, III, s. 166-168; yangın kayıtları o zamanki İstanbul’un semtleri ve ünlü sarayları üzerine ilginç ayrıntılar verir.

232 H. İnalcık, “Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Velâyetnâmesi”, *Manifestations of the Sainthood in Islam*, İstanbul, 1993, s. 209-223. *Şakâyik* yazarı Taşköprülü eserinde medrese ulemâsı ile beraber her sultan döneminde gelmiş şeyhlerin (meşâyihin) biyografilerini kaydetmeyi gerekli görmüştür.

233 Fâtih Sultan Mehmed şeyhlerin kerâmet sahibi olmalarına inanmazdı.

234 Abdülaziz sonradan şeyhülislâm olacaktır. Onun *Ravzatü’l-Ebrâr Tarihi* ve *Zeyli* dönemin tarihi için başlıca kaynağımızdır.

235 *Nâimâ*, III, s. 229.

236 *Nâimâ*, III, s. 251-252. Köylülerin dağılmaları “büyük kaçgun” Anadolu tarihinde çok önemli bir konudur. Anadolu bundan asla belini kaldıramamıştır. Bkz. H. İnalcık “Adâletnâmeler” *Türk Tarih Belgeleri Dergisi, II,/*3-4 (1967), s. 49-145. Cumhuriyet döneminde Anadolu’dan kaçıp İstanbul’a yerleşmelerle Celâlî Fetreti dönemi göçleri karşılaştırılabilir.

237 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ*, III, s. 323.

238 *Nâimâ*, IV, s. 223-224; 1646 yılında Van’da büyük bir zelzele olmuş ve Van kalesi yıkılmıştır.

239 Bu lâyihacı bürokratlar için bkz. Y. Yücel, *Osmanlı Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1998.

240 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ*, III, s. 134-144, timar yoklamasını yapan Hüseyin Paşa ölünce iş yeni Rumeli beylerbeyi Bayram Paşa’ya verilmiştir.

241 Arnavutluk, Doğu-Anadolu gibi fakir dağlık bölgelerden İstanbul’a nüfus akını önlenemiyordu. Bu göçmenler gelişlerinin üzerinden 40 yıl geçmemişse eski vatanlarına geri gönderildi.

242 Revan seferine katılan Kâtib Çelebi’nin gözlemleri, Z. Aycibin, “Fezleke – Tahlil ve Metin”, *Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, c. II, s. 855-867; *Nâimâ* III, s. 251-252.

243 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ*, III, s. 269: “Mîrmîranların ekserin katl ve sağ kalanlarının emvâlini musâdara idüp.”

244 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ*, III, s. 265.

245 *Nâimâ*, III, s. 364. Z. Aycibin, “Fezleke – Tahlil ve Metin”, *Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, c. II, s. 912-913.

246 Kuşatmanın ayrıntıları: *Nâimâ*, III, s. 373-380.

Kadızâdeliler ve Tasavvuf Ehli

Şerîat ve Tasavvuf, Medrese ve Tekke

İslâm düşünce tarihinde, Mogol egemenliği döneminde (1220–1330) İslâm'ın batınî yorumu tasavvuf, ön plâna gelmiştir. İslâm medeniyetinde din bilgisi ve Tanrı'ya erişme inancı iki kolda yürümüştür: Biri, kutsal metinlerin doğru şekilde okunup *hadîs* ve *tefsîr* (yorum ilmi) ile yetinmiş olanlar (medrese ulemâsı), ikinci yolu neoplatonist *vahdet-i vücûd* (varlığın birliği) görüşüyle aşk-cezbe yolunu seçenlerdir. Osmanlı toplumunda başlangıçtan beri tasavvuf revaçta idi. Sultan Orhan, İznik'te kurulan ilk medresenin başına, Davûd-i Kayserî'yi getirmiştir. Davûd, büyük mutasavvıf İbn al-'Arabî yolunda bir din âlimi idi.

Osmanlı düşünce tarihinde, başından beri İslâm öncesi bazı geleneklerle (*devrân*) popüler tasavvufu temsil eden Abdal-Kalenderîler (Âşıkpaşazâde'de *Abdalân-ı Rûm*), Hacı Bektaş, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Otman Baba yanında, İbn al-'Arabî'yi izleyen, yüksek panteist felsefeyi temsil eden mutasavvıflar göze çarpar.[247] İlk dönemde Osman ve Orhan'ın mürşidi bir Babaî halifesi olan Ede-Balı (Ede Şeyh) idi. *Kalenderîler*, Türkmenler arasında saygın dervişlerdi. İslâmiyetin bu tarz yorumu yaşam tarzlarına uygundu.

Büyük İslâm düşünürleri, Mevlânâ Celâleddîn, Şeyh Bedreddîn ve daha birçok ulemâ, medreselerde otorite düzeyine eriştikten sonra mistisizmi, *aşk* ve *cezbe* yolunu seçmişlerdir.

Fazlu'r-Rahman'a göre[248] dinin temeli Kur'an ve hadîstir, ilâve olarak, fakat aykırı olmayarak başka düşünce akımları İslâm düşüncesinde önemli yer sahibi olmuştur. İslâm'a dışarıdan mâl

edilmiş düşünce sistemleri, başlıca İbn Sînâ ve İbn al-’Arabî tarafından temsil edilmiştir. Sünnî medrese ulemâsı, özellikle *Aş’arîler* buna karşı şiddetli tepki göstermişlerdir.[249] Hanbelî mezhebinden İbn Taymiyye’yi takib eden Kadızâdeliler de bu tepkiyi temsil ediyordu.

Selçuklu döneminde Konya’da hükümdara yakın okumuş zümre, Mevlevîliğe mensub oldukları halde, Kırşehir bir Türkmen merkezi olarak Yesevî halk tarikatlarının, özellikle Babaî geleneğinin merkeziydi. İlhanlı idaresi, Mogol valisi Caca-oğlu Nureddîn’i göndererek bu Türkmen ocağını kıyımla söndürdü, Abdal-babaların tekke-zâviyeleri her büyük şehirde Mevlevîlere verildi.[250] Babaîler, Danişmendli Türkmen yurdu, Çorum–Tokat bölgesine sığındı. Oradan, *Uc* gazâ bölgesine halifelerini gönderdiler. Ede-Balı bunlardan biridir.

II. Bayezid döneminde *Zeyniyye*, özellikle *Halvetîye* sultanların ve idarecilerin mensup oldukları gözde tarikatlardı. Daha sonraları sultanların ve idarecilerin, her büyük şehirde zengin vakıflarla Halvetî zâviyeleri, mevlevîhâneler kurduğunu göreceğiz.[251]

Saray etrafında toplanan idareci sınıf, resmî medrese ulemâsı, çoğunlukla *Mevlevîyye*, *Halvetiyye* veya *Zeyniyye* tarikatları mensubu idiler. Özetle, XVII. yüzyılda ziyadesiyle tutucu Hanbelî mezhebinin temsilcisi İbn Taymiyye’yi izleyen Kadızâdeliler, tarikatlara, tekke ve zâviyelere ve mensuplarına karşı saldırgan bir tutum içine girmişlerdir.

Osmanlı–Safevî mücadelesi, özellikle İstanbul’da kargaşa döneminde (1618–1656), Şi‘î Şah Abbas ve haleflerinin saldırılarıyla devletin birinci mücadele sahnesini oluşturmuştur. Tutucu Sünnî Kadızâdeliler hareketinin bu mücadele döneminde doruğa erişmesi ve IV. Murad ile sarayın Kadızâdelilerle bağlantısı ilginçtir. Osmanlı pâdişahları tarafından daima himaye görmüş yüzlerce derviş, zâviye ve tekke, sultan berâtıyla vakıflara sahip olmuşlardı. Her pâdişah bir tarikat şeyhine özel yakınlık gösterir, vakıflar bağışlardı. Fâtih Sultan Mehmed gibi geniş görüşlü bir sultan Şeyh Akşemseddîn’i yanından ayırmıyordu. Fâtih’in İstanbul

fethinde şehirde bazı kilise ve manastırların şeyhlere bağışlandığını biliyoruz.[252] Fâtih, derviş, zâviye vakıflarını *nesh* edip, kaldırıp timara verdiği zaman Halvetîler, Amasya'da oğlu Şehzâde Bayezid'in yanına gittiler, saltanatı Cem'e karşı desteklediler; II. Bayezid'in saltanatında Halvetîlik, sarayın büyük desteğini gördü; zengin vakıflarla tekkeler kurdu.

Özetle, Osmanlı sultanları klasik dönemde Mevlevîlik, Halvetîlik, Nakşbendîlik gibi yüksek tarikatları benimsediler ve onların desteğini aldılar. Resmî olarak tarikatları tanıyor, onlara vakıflar bağışlıyorlardı. Sultanlar, halk üzerinde nüfuzlarını devam ettirmek için tarikatlarla özdeşleşmeyi gerekli görmekteydiler. Bundan vazgeçemezlerdi. Kayda değer ki, sultanlar ülkenin birçok büyük şehrinde Mevlevîhâneler kurdukları halde, Bektaşîlik halk kitleleri arasında destek buluyordu. Eski Kalenderî geleneğini devam ettiren Bektaşîlik, XV. yüzyıldan sonra öteki halk tarikatlarını da sinesinde toplayarak halk arasında, başlıca derviş tarikatı durumuna gelmiştir. Yeniçeriler Bektaşîliği benimsediler, halk onlara *Bektâşiyân* diyordu. XVII. yüzyılda ünlü ocak ağalarından Bektaş Ağa, Bektaşî *postnîşînî* olmuştur.

Sultanların katledildiği, askerin sık sık ayaklandığı, çocuk sultanların arkasında vâlidelerin saltanat sürdüğü bir kargaşa ortamında halk, kaygı ve sıkıntı içinde bunalmaktaydı; ocak ağalarının baskı döneminde soygunlar, haksız ağır vergiler sonunda "esnaf" takatinin sonuna gelmiş, ayaklanarak saraya yürümüş, "zalimlerin" saltanatına son vermişlerdir (*Ehl-i Sûk* ayaklanması, 1651). Böyle bir havada tutucu vâizler heyecanla dinleniyordu.

Şunu da belirtmek gerekir: Osmanlı toplumu çıkarları, hayat tarzı ve görüşü birbirine zıt iki sınıftan oluşmaktaydı. Patrimonyal pâdişahlık rejimi, imtiyazlı kullar idaresine dayanıyor, saray ve kulların hayat felsefesi ve yaşam tarzı, halkın inançları, yaşayış tarzıyla karşıtlık içinde bulunuyordu. *Zarîfler* denilen saray kültürüyle yetişmiş yüksek sınıf, Osmanlı toplumundaki derin sosyal karşıtlığın başlıca nedenidir. Yüksek ulemâdan Taşköprülüzâde Ahmed'in, XVI. yüzyıl ortalarında yazdığı *al-*

Şakâ'ikü'l-Nu'mâniyye adlı eseri (yazılışı 965/1557)[253] o zaman yüksek ulemâ ve tarikatlar hakkında ne düşünüldüğünü yansıtır. Taşköprülüzâde, Osmanlı ulemâ ve tarikat şeyhlerini iki ayrı grup olarak tespit eder.

Taşköprülüzâde'nin bahsettiği başlıca tarikatlar, Halvetîler, Bayramîler, Nakşbendîler, Zeynîler, Mevlevîlerdir. Taşköprülüzâde, Bektaşîlik gibi halk tarikatlarını bu gruba koymaz; Baba İlyas, Ede-Balı, Âşık Paşa, Abdal Musâ, Abdal Murad, Kaygusuz Abdal, Doğlu Baba'yı ayrı bir fasılda zikreder. Her sultan zamanında yaşamış mollaları, yüksek ulemâyı kaydettikten sonra, tarikat şeyhlerini ayrı bir fasılda toplar.

Osman Gazî zamanında yaşamış Tursun Fakîh'den beri Osmanlı ulemâsı, İslâm hukuku, *fıkıh* mütehassısı olup sultanlar ile önemli devlet işlerinde görüşlerini bildirirlerdi. Şeyhülislâmlığa gelen Osmanlı ulemâsı, her zaman resmî sıfat sahibi olarak devlet işlerinde müşâvir rolü oynamıştır.

Öte yandan Osmanlı ülkesinde tarikatlar daima himaye görmüştür. Devletin din ve dinî hareketler karşısında tutumu belli aşamalardan geçmiştir. Orhan'ın son yıllarında Çandarlı kadı ailesinin idarede üstün rol oynamasıyla Sünnî din siyâseti, tarikatların önüne geçmeye başlamış görünüyor. Genellikle, Mısır'da okumuş ulemâ, Osmanlı medreselerinde öğretime sıkı Sünnî doğrultu verdiler (II. Bayezid döneminde mutaassıp ulemâ, serbest düşünceli Molla Lutfî'nin idamında önayak olmuştur). Bununla beraber, tasavvuf ve tarikatlar daima sultan ve vezirlerin himayesini görmüştür.

Yıldırım Bayezid (1389–1402), Mevlânâ Şemseddîn Muhammed al-Fenârî'yi ulemânın başına koyar.[254] Fenârî'nin İslâmî hukuk, fıkıhta ihtisası vardı. Fenârî başlangıçta Bursa kadısı idi, sultanın devlet işlerinde onunla danışmada bulunduğu belirtilir. Fenârî gençliğinde Konyalı ünlü mutasavvıf Sadreddîn Konevî'nin tasavvuf felsefesiyle tanışmıştı. Mehmed Fenârî'yi Kahire ulemâsı, tasavvufa temayülü dolayısıyla iyi karşılamamıştı. Yıldırım Bayezid döneminde kadılıktan gelen Veziriâzam Çandarlı Ali Paşa'yı

mutaassıp halk, *bid'at*lara (dine aykırı âdetler) göz yummakla suçluyordu. Osmanlı din tarihinde Şeyh Bedreddîn müstesna bir yer tutar.[255] İslâm fıkhı üzerinde temel eserleriyle tanınmış olan Şeyh Bedreddîn, sonradan tasavvuf felsefesinin hararetli bir takipçisi oldu, dinî-sosyal hareketlerin başına geçti ve sultanın fermânıyla idam edildi (1416).

Şah İsmail'in, Osmanlı ülkesinde Şi'î-Alevî, Kızılbaş Türkmenleri himaye etmesi, bu aşîretlerden gelenlere ordusunda yer vermesi üzerine Osmanlılar, Şi'aya yakın gruplara baskı siyâsetine yönelmiştir. Osmanlılar Şah İsmail ve Şah Abbas idaresindeki Şi'î İran'ı en büyük rakip saymaktadır. Aradaki düşmanlık siyasî ve ekonomik olduğu kadar dinîdir:

1. Çatışma siyasîdir; çünkü Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı ülkesine katmış (1584 Tebriz fethi, 1589–1593 savaşları), güneyde ise Şah Abbas, Bagdad'ı işgal etmiştir (1624). 1624–1638 döneminde Avusturya ve İran'a karşı iki cephede savaşma zorunluluğu, Osmanlı Devleti'nde askerî-mâlî bunalımın başlıca nedenlerinden olmuştur. Bagdad'ı geri almak için Osmanlılar 1625–1629–1638 yıllarında üç sefer yapmak zorunda kalmışlardır. IV. Murad, Bagdad'ı bu son tarihte geri alabilmiştir.

2. Çatışma dinîdir; Şi'î İran, Osmanlı ülkesinde Alevî-Kızılbaş Türkmen halkına sahip çıkmakta, onları kışkırtmak, isyan çıkartmak için ajanlar-halifeler göndermektedir. Kızılbaşlar İran şahını dinî-siyasî hükümdar tanımaktadır (1511 Teke Şahkulu ayaklanması, 1527 Kalender isyanı).

3. Çatışma ekonomiktir; XIV. yüzyıldan beri, İran'ın Hazar eyâletlerinde üretilen ipek, Tebriz merkezinden kervanlarla Bursa'ya gelmekteydi; Bursa ipek sanayii ve Avrupa ile ticâret, bu ipek kervanlarının güvenle Bursa'ya erişmesine bağlı idi. Yılda dört beş kervanın getirdiği ipekten Osmanlı hazinesi aynı zamanda büyük gelir sağlamaktaydı. İran, yasak koyarak bu kaynağı kesmeye, Osmanlılar ise Azerbaycan'ı istilâ ederek bu ticâreti güven altına almaya çalışmaktadır. Şâh Abbas, karşı saldırıya geçerek Azerbaycan'ı geri alacak, Osmanlıların doğu eyâletlerini tehdit

ederek Bagdad ve Irak'ı işgal edecek ve Hint Okyanusu üzerinde bir liman (Bender-Abbas) kurarak Avrupa ile ipek ihracatını bu limana getirmeye çalışacaktır.[256] Abbas, Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'ya elçiler göndererek işbirliği aramıştır.

Anadolu Türkmenlerinin büyük kısmı Kızılbaş ve Alevî adıyla İran Safevîlerine bağlılıklarını korumuşlar, hatta bir Türkmen grubu *Şâh-Sevenler* diye Azerbaycan'da yerleşmiştir. Türkmenlerin Alevîlikle ilişkileri, XI. yüzyılda, Horasan'da yerleşmeleri sırasında başlamıştır. Anadolu'da *Horasan erenleri* deyiminin Bektaşî-Alevî geleneğinde zikredilmesi kayda değer. Halk tarikatlarının önemli bir kısmı Şi'a (Şi'îlik) ve Alevîlikle bağımlıdır.[257] Safevî İran'ın ilk şâhı İsmail, Anadolu ve Rumeli'de Türkmen gruplarıyla yakın ilişki kurmuş, birçokları Şâh İsmail'i kendi pîrleri ve meşrû hükümdarları saymış, Şi'îliğin *Oniki İmam* kolunu, *Isnâ-'aşeriye*'yi benimsemişlerdir. Yavuz Selim'e karşı Çaldıran Meydan Savaşı'nda (1516) Tekeli, Dulgadırlu ve öteki Türkmen grupları Osmanlı pâdişahına karşı şahın ordusunda savaşmışlar ve Şah Tahmasb zamanında İran'da siyasî hayatta önde gelen bir rol oynamışlardır.

Kadızâdeliler, Bid'atlara Karşı Tasfiyeci Vâizler ve Tarikat Erbâbı

Kadızâdelilerin, daha doğrusu onların düşünce kaynağı Mehmed Birgivî'nin temel düşüncesi, Kur'an ve sünnet dışında halk arasında yaygın her türlü *bid'at*'ın temizlenmesidir. İslâm tarihinde bunalım dönemlerinde benzeri hareketler daima görülmüştür. XIII. yüzyılda Hanbelî İbn Taymiyye (1268–1328)[258] bu hareketi temsil eder. O zaman İslâm dünyası Mogol istilâsıyla derin bir bunalım içindeydi.

Osmanlılarda hareketin başı Kadızâde Mehmed Efendi, İbn Taymiyye ve Mehmed Birgivî'yi (1520–1566) izleyerek dinî-sosyal bunalımın kaynağını dinde aramış ve XVII. yüzyılda onun bu yaklaşımını benimseyen bir vâizler grubu, Kadızâdeliler hareketine öncü olmuştur. Osmanlı ülkesinde bu hareketi ilkin Birgivî (Birgili) Mehmed temsil eder. Birgivî, Kanunî döneminde devlet ve toplum

hayatında ortaya çıkmış olan yolsuzlukları, din hayatındaki sapmalarda aramıştır. Birgivî ulemâ karşısında düşüncelerini çekinmeden savunmuştur. Meselâ para vakfı konusunda Ebussuûd Efendi'ye karşı çıkmış, para vakfının Şerîat'a aykırı olduğunu öne sürmüştür. Hanefî mezhebinin tefsîrini temsil eden Ebussuûd, para vakfının toplumda dinî hayırlı işlere vesile olduğunu ileri sürerek Birgivî'ye yanıt vermiştir.

Birgivî'nin Kadızâdeliler hareketine yön veren eserleri, *Tarîkat-i Muhammediye* ve *Vasiyetnâme* başlıklı eserleridir. Birincisi bir ilmihal kitabıdır, diğer kitabı ise vaazlarını içerir. Birçok şerhi bulunan bu eser, bugüne kadar çok okunan, halkın İslâm anlayışını şekillendiren bir eserdir.

Tarikatlardaki *raks* ve *semâ'* daha Kanunî zamanında dinî tartışmaların odağı haline gelmişti. Şeyhülislâm Ebussuûd, bu âyinlerin haram olduğuna dair fetvâlar vermiş; tarikat ehli, özellikle Mevlevîler, karşı delillerle tartışmaya girmişlerdir. Aslında, Osmanlı toplumunda başlangıçtan beri medrese karşısında tasavvuf ve tarikatlar önemli bir yer tutmaktaydı.

Bu konulardaki görüş ayrılığını aslında, "Tanrı bilgisine ve Tanrı'ya nasıl erişilir?" sorusu belirler. Medrese tahsili yetmez diyen tasavvuf ehli, batınîler buna yalnız *aşk* ve *vecd* haliyle erişildiğine inanır. Tanrı'ya eriştiren yol, sırf bilgi değil, mistik aşktır. Tarikatlarda *dört kapı*dan geçilerek Tanrı'ya ulaşılır: I. *Şerîat* (İslâmî temel bilim), II. *Tarikat* (kutsal sözün iç anlamına, *batna* erişme, ancak bir mürşidin, yol göstericiliğiyle gerçekleşebilir), III. *Mârifet*, bireyin batınî anlama erişmesi, IV. *Hakikat*, ilâhi gerçeğe, tanrısal *nûr*'a erişmedir. Türk tarihinde büyük mutasavvıflar (Mevlânâ Celâleddîn, Şeyh Bedreddîn), hayatlarının ilk döneminde medrese âlimleri idiler. Gerçeğe yalnız mistik *hads* (ilham) ile, birtakım âyin ve pratiklerle *vecd* (*extasy*) halinde erişilir. Büyük Varlık içinde yok olmak, kendini unutup Tanrı'yla birlik haline gelmek, *vahdet-i vücûd* (*pantheism*) tasavvuf felsefesinin özüdür.

Mehmed Birgivî'yi izleyen Kadızâde Mehmed, IV. Murad döneminde vâizlerin en ünlüsü oldu. Vâizlerin ayrıcalığı, halk

kitlelerine doğrudan hitap etme imkânına sahip olmalarıdır. Kadızâde Mehmed'in halk arasındaki şöhreti Sultan Murad'ın kulağına erişti. Kadı Mehmed kendisine ikbal yolunun açıldığına inandı. Sultanın tütün yasağını kesin bir dille destekledi, pâdişahın men etmesiyle tütünün, "terki lâzım vâcibdir, memnû' olmayanlar sultan-i zamana muhâlefet sebebiyile vâcibü'l-katillerdir [idamları gerekir]" diyordu –pâdişah, gizlice tütün içen bir yeniçeriyi yakalayıp idam etmiştir. Halkın desteğine muhtaç olan pâdişah, Kadızâdeli'yi himayesi altına aldı. 1631'de onu İstanbul'un *câmi'-i kebîri* Ayasofya'nın vâizliğine getirdi. Kadızâdeli bu siyasî destekle fikirlerini yaymaya başladı. O zaman Mevlevî Sâkib Dede, Kadızâdeli'nin "Müslümanlar arasında taassub fitnesini ... uyandırdığını" işaret eder. 1632'de vâlidesi Kösem'in vesâyetinden kurtulmuş olan Sultan Murad, yeniçeri ve sipahi zorbalarına karşı halkın desteğine muhtaçtı, Kadızâdeli de tam bu işi görüyordu.

Dinî taassub bir yana, 1651'de Kadızâdeliler halkı, ayaklanıp zalim yeniçeri cuntasını bertaraf eden esnafı temsil etmekte idiler. *Esnaf Ayaklanması*'nda, dolaylı olarak Kadızâdeli vaazlarının etkisini görmekte abartma yoktur. Câmilerde kalabalık halk kitleleri, sarayın ve zorbaların sorumsuz sömürü ve istibdadına karşı Kadızâdelilerin vaazlarında güç ve cesaret kazanıyordu. Halk Kadızâdelileri kendisine yakın hissediyor, işret meclislerinde zevk u safaya dalan, servet ve lükse düşkün saray etrafındaki kullar sınıfına ve yeniçeri cuntasına kin ve gayzla bakıyordu. Saray bir ara zorbalara karşı halkı peygamberin Sancak-i Şerîf'i etrafında toplamayı denemiştir. Kadızâdeliler hareketinin halkçı karakteri inceleme konusudur.

IV. Murad'ın devleti kalkındırma girişiminde bürokratlar, en başta Koçi Bey lâyihalar sundukları gibi, Kadızâde Mehmed de *Tâcu'r-Resâil fî Menâhici'l-Vesâil* başlığıyla pâdişaha bir lâyiha sundu. A. Y. Ocak'a göre[259] bu lâyiha, Hanbelî mezhebinde İbn Taymiyye'nin devlet idaresinden bahseden *Siyâsetu'ş-Şer'iyye* adlı eserinin çevirisinden ibarettir. Birgivî ve Kadızâdeli'nin risâleleri, İbn Taymiyye'nin eserlerine dayanır.

Kadızâdeli'ye Göre Bid'atlar

Kadızâde'ye göre İslâm'a aykırı 21 *bid'at*'tan başlıcaları şunlardır:

1. Ezan ve Kur'an'ın makamla okunması,
2. Semâ' ve devrân'ın câizliği,
3. Tütün, kahve ve keyif verici maddelerin haram olmaması,
4. Muhyiddîn-al 'Arabî'nin kâfirliği,
5. Yezîd'e lanet olunması,
6. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan örf ü âdât ve gelenekler,
7. Kabir ve türbe ziyareti,
8. Büyüklerin el ve eteğinin öpülmesi ve selâm verirken eğilme,
9. "Emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münker" (iyiliği emredip kötülükten men'etme emrini izlememek),
10. Rüşvet

Kadızâde'ye göre İslâm'a sonradan eklenen aykırı âdetler haramdır, dince yasaktır. Şeyh Sivasî ise tüm bu sorulara olur, yanıtı vermekte idi. IV. Murad câmide, iki tarafın vaazlarını, dinî kanıtlarını dinlemişti. Özellikle, tarikatlardaki semâ' ve devrân câiz değildir, müsaade edilmez ve kabir ve türbe ziyareti câiz değildir, maddeleri tüm toplumu yakından ilgilendiren sorular olarak gündemde idi. Sivasî, *Ridâatu'l-Vâizîn* adlı risâlesinde Kadızâde'yi eleştirdi. Kadızâde Birgivî'yi, daha doğrusu İbn Taymiyye'yi izleyerek, özellikle tasavvuf yaklaşımını, aynı zamanda tarikatlarda semâ' ve devrânı İslâm'ın câiz görmediğini ileri sürmekteydi.

Sorunun aslını Kâtib Çelebi *Mîzân*'da iyi özetlemiştir. Kadızâdeliler, Hanbelî İbn Taymiyye'yi izleyerek sadece *nâssa*, Kur'an ve hadise itibar ederken, Hanefî mezhebi *istihsân* ve *icmâ'-i ümmet* prensipleriyle topluma mal olmuş âdetleri toplumun iyiliği için kabul etme yanlısı idi; çatışmanın aslı, mezhep farkından kaynaklanmakta idi. Osmanlı hükümdarı, *imâm* sıfatıyla Anadolu ve Rumeli'de Hanefî mezhebinin uygulanmasını emretmişti. Toplumun hangi mezhebi izleyeceğini imâm (cemaatin önderi sultan) emreder.

Osmanlı sultanı, Arap eyâletlerindeki kadılıklarda dört mezhebin yürürlükte kalmasını onaylamıştır. İslâm memleketlerinde mezhep ayrılıklarının doğurduğu aykırı fikir ve siyâset dalgalanmaları ortaya çıkmıştır. Hanefî mezhebini izleyen ve başlangıçtan beri tasavvufî akımlara yer veren Osmanlı ülkesinde toplumca kabul edilmiş âdetler din otoritelerince, câiz mertebesinde kabul edilmiştir. Kabir ve türbe ziyaretini veya tarikatları yasaklamak, İslâm cemaatini ve devlet hayatını ağır bir kargaşaya sürüklerdi. Kâtib Çelebi *Mîzân*'ında devlet ve toplumun selâmetine öncelik veren tüm Osmanlı bürokratları gibi düşünmekte ve tarikatları desteklemektedir.[260]

Birgivî ve Kadızâde'nin, İbn Taymiyye'yi izledikleri kesindir. Onlar, İbn Taymiyye'nin risâlelerini Türkçeye çevirmişler ve iddialarında daima ona dayandırmışlardır.

***

Kösem Sultan'ın ölümünden (1651) sonra Vâlide Turhan zamanı, mâlî ve askerî çöküş döneminde Kadızâdeli faaliyeti, Üstüvânî Efendi ile yeni bir canlanma gösterdi. Kadızâdelilerden Ayasofya Câmii'nde umûma açık din dersleri veren Arap asıllı Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1661)[261] saray iç-oğlanları ve bostancılara ders vermekte idi. Şöhretini duyan harem (darussaâde) oğlanları da hep birlikte ondan ders almaya başladılar, böylece iç-oğlanları ve harem hizmetkârları Üstüvânî'nin öğrencisi olarak aralarında bir birlik ("beyinlerinde ittihâd") oluştu. Mutaassıp bir din adamı olan pâdişah hocası Reyhân Efendi de Üstüvânî'nin dostları arasına katıldı. Sonuçta Üstüvânî sarayda ve saray dışında ün yaptı. Hatta pâdişahın Hâs-Oda'sına kadar yol buldu. Vaazlarını vermesi için kürsü koydurdu, *pâdişah şeyhi* diye anılmaya başlandı. Sultan da kendisine yakınlık gösterdi. Üstüvânî, Kadızâdeli vâizlerin en nüfuzlusu oldu. "Din mutaassıpları" onun etrafında toplanmaya başladılar.

Onun gibi, Kadızâdeli mutaassıp vâizlerden Fâtih Câmii vâizi Şeyh Veli Efendi, yeniçeri ocak ağaları cuntasının akıl hocalığını

yapıyordu. Yine bu Kadızâdeli vâizlerden Şeyh Çavuş-oğlu, iç-oğlanları hocası Süleymaniye vâizi Şeyh Osman, Orta-Câmii vâizi Hüseyin Efendi, bu vâizlerin hepsi Üstüvânî Efendi etrafında birlik olup tarikat-tekke mensuplarına karşı kürsülerinde ateşli vaazlar vermeye, halkı tahrik etmeye başladılar, onları ağır suçlamalarla kötülüyor, vaazlarını heyecanla dinleyen halkı kışkırtıyor, tekkeleri yıkmakla tehdit ediyorlardı.

Vâizlerin ayrıcalığı şundan ileri geliyordu: Vâiz, hutbede yalnız din konusunda değil, toplum ve devlet işleri üzerinde de cemaate hitap etme ayrıcalığına sahiptir.[262] İbn Taymiyye'nin (ö. 1328) Hanbelî mezhebi doğrultusunda, İslâmiyetin temel kurallarını benimseyen Kadızâdeli vâizler, özellikle tarikat erbâbına hücum etmekte, halkı kışkırtmakta idiler. Bu dönemde, tarikatlara intisâb edenler hakkında çağdaş bürokrat tarihçiler, iyi şeyler söylemez ve mutaassıp Kadızâdelilerin eleştirilerini bir bakıma haklı görürler.

Vâizlerin halk arasında kışkırtmaları gittikçe arttı, özellikle saray halkı, kalabalık bostancı ocağı, harem ağaları ve ocakların ileri gelenleri, Kadızâdeli şeyhlere uyarak tarikatçılara sözle ve elle saldırmaya başladılar. Şeyhülislâm Behâyî Efendi (1651–1654) tütün içmeye fetvâsıyla izin verdiğinden bu kez toplantılar yapıp öc almaya karar verdiler. Bu arada, Timur-Kapı Halvetîler Tekkesi'ni bastılar, dervişleri dövdüler, öteki tekkeleri de basmaya karar verdiler. Bektaşiler Ocağı sayılan Yeniçeri Ocağı'nın ileri gelenlerinden samsoncu-başı Ömer Ağa, on beş kadar silâhlı çukadarıyla tekkeyi korumaya geldi, zikre başlandı; Kadızâdeli vâizin cesareti kırıldı. Bu olay, iki taraf arasında çarpışmaların fazla gecikmeyeceğinin işareti idi.

Yeniçeri büyüklerinden kul kethüdası Çelebi Kethüda da Bektaşî tarikatından idi, veziriâzamdan devrân ve zikir merâsimine dokunulmasın diye bir fermân aldı. Rahat durmayan Kadızâdeliler, bu sefer Şeyhülislâm Behâyî'den fetvâ alıp Kadızâdeli etrafında toplandılar. Sivasî Efendi yakınlarından Abdülkerim Çelebi'ye Kadızâdeliler, "Raks ve devrân yasaktır", tekkeni basıp seni katl ederiz, dedi; taassubunu göstermek için de, "Tekkenin toprağı

üzerinde namaz kılınmaz, toprağı kazıp denize dökeceğiz” diyecek kadar ileri gittiler. Tehdit mektubunu Abdülkerim şeyhülislâma götürdü. Müftî çok hiddetlendi, Kadızâdeli’ye tehdit mektubu gönderdi. Kadızâdeli korktu, veziriâzama gidip himaye istedi. Veziriâzam saray halkından çekindiği için, şeyhülislâma Kadızâdeli’yi affetmesini rica etti. Şeyhülislâm kendisine gönderilen reîsülküttâba hitapla, “Bak efendi, günümüzde memuriyetler rüşvetle artırma ile satılıyor, işler bu kertede çığırından çıkmış iken, neden bu gibi fitne-engîz kargaşa çıkaran asılacaklar himaye olunuyor” diye sert bir yanıtla Kadızâdeli lehine herhangi bir harekette bulunmaktan kaçındı. Ilımlı bürokrat şeyhülislâm, toplumda kargaşa çıkarmaktan kaçınıyordu. Aslında mutasavvıfların devrânı ve ulemânın buna karşı çıkışı eski bir hikâyedir.[263] Şeyhülislâm sonunda, raks ve semâ‘ı meşrû gösteren bir fetvâ vererek, “Eskilerin izinden gittik” dedi ve ilâve etti: Daha önce pâdişahlar, vezirler ve müftîler devleti kargaşadan korumak için bu yolda fermân ve fetvâlar vermişlerdir, o zaman kimse sûfîleri dövmek, katletmekten söz etmediler. Şu “ma’sûm” çocuk pâdişahı[264] (IV. Mehmed o zaman 10 yaşındadır) “bir bölük *habîsü’nefs* fitnecûlar ihâta idüp” halkın bedduasına hedef yapmak neden bu kadar önemli oldu; Kadızâdeli’yi “tıraş edüp küreğe korum” diye tehdit etti ve işi İstanbul kadısı Es’ad Çelebi’ye havale etti. Kadızâdelileri birer birer çağırıp vaazlarda raks ve devrân’a karşı söz söylemelerinin yasaklanmasını istedi ve tekrar tekrar emirler gönderdi (müftinin eşi tarikatcıların duâsıyla iyileşmiş).

Kadızâdeliler bir süre sustular, ama arkasından ocak ağaları cuntasından (1648–1651) yüz bulduklarından vaazlarında yine dervişler aleyhinde “Raks ile zikr edenler ve kelime-i şehâdeti şarkı gibi okuyanlar kâfirdir” demekte devam ettiler. Ona karşı, I. Ahmed döneminin büyük şeyhi Üsküdârî Mahmud Hudâî Efendi halîfelerinden bir vâ’iz onlara cevap vererek vâ’zında, “Haksız yere Müslümanları kâfir ilân edenler kendileri kâfirdir” dedi. Kadızâdeli, bizim sözümüz, “ehl-i lehv u havâya karşıdır” diye kendini

savunuyor, toplumda saygın sûfîleri bunun dışında bırakma gereğini duyuyordu.

Kadızâdeli vâizlerle Sivasî'nin adamları arasında 1653 kışında yeni tartışmalar oldu.[265] Molla Mehmed, Turhan Sultan kethüdası Arslan Ağa ile yakınlık kurdu. Ağa Halvetî şeyhlerinin dostu idi. Sivasîlerden Abdülahad, Kadızâdelilere karşı bir risâle yazıp Kadızâdelilerin baş kitabı, Birgili Mehmed'in risâlesini eleştirdi. Risâlede tarikatların semâ' ve devrânı câiz görülmekte idi. Risâle büyük gürültüye neden oldu. Kürd ulemâsından Molla Mehmed de, Abdülahad'ın teşvikiyle kitabı eleştirdi. Molla Birgivî'nin kitabında zikri geçen hadîslerin zayıflığını ortaya koydu. Halvetîler ve öteki tarikatçılar, bu kitapları yandaşları arasında yaydılar. Tarikat erbâbına karşı Kadızâdeli Üstüvânî Efendi, risâleleri İslâm'a aykırı iddialar olarak reddetti ve bunları yazanların, "kâfir olup katli vâcibdir" iddiasında bulundu.

Tartışmalar ortalığı karıştırdı, sarayda tartışmaları iç-oğlanları izliyordu. Birgivî Mehmed'i desteklemek iddiasıyla toplu halde Şeyhülislâm Behâyî Efendi'ye başvurdular, karşı gelenleri kâfirlikle suçlayarak katillerine fetvâ istediler; Şerîat'a karşı gelenlerin idamını veya sürgüne gönderilmesini istediler. Böylece Kadızâdelilerle tarikatçılar arasında tartışmalar bir kamu sorunu haline geldi. Müftî Behâyî Efendi, katl doğru olmaz, *te'dîb*, kötüleme ve sürgün yeter, hükmüne vardı. Kürd Mehmed Efendi, Behâyî'yi ziyaret edip risâlede kullandığı kaynakların İmâm Fahreddîn Râzî ve Gazalî olduğunu, bunun için katline herhangi bir hüküm bulunmadığını ileri sürdü. Behâyî, "erbâb-i had", yani *keşif* erbâbı mutasavvıflar arasında yaygın olan konular yerine İslâm'ın ana kaynaklarına, Kur'an'a ve sünnete yönelmeyi tavsiye etti ve "bu herifler şerrinden kurtulmak için bir yana kaç, gizlen" dedi.

Kadızâdelilerin aşırı istekleri karşısında müfti Behâyî daima ölçülü ve hesaplı hareket etmekte idi. Saray'ın, devletin genel politikası da bu yönde idi. Kadızâdelileri eleştirenlerden biri, Ağa Câmii imâmı Tatar İmâm, Şeyh Abdülahad'ın dostu idi. Kadızâdeliler onun katli için de Behâyî Efendi önüne gidip

direndiler. Tatar İmâm hadîs kitaplarını toplayıp Fâtih Câmii'nde Kadızâdelileri tartışmaya davet etti. Câmiiye meraklı okuryazar halk toplanmıştı. Mutaassıb Kadızâdeliler tartışmaya girmediler, Birgivî'nin risâlesindeki hâdislerin zayıflığı ortaya çıktı. Kadızâdeli grup Harem-i Hümâyûn'a gittiler ve Birgivî'nin bu biçimde küçültülmesini protesto ettiler. Şeyhülislâmdan dinî tartışmada taraf olmasını istediler. Pâdişahtan (Turhan ve kızlarağası) Birgivî'nin risâlesinin saldırılardan korunmasını istediler, bunun Şerîat'ı koruma olduğu iddiasında idiler. Saray davayı Behâyî Efendi'ye havale etti. 10 Ocak 1653 tarihinde büyük ulemâ meclisi toplandı. Kadızâdelilerin görüşü kabul edildi, Kürd Mehmed'in Birgivî'yi eleştiren risâlesi reddolundu.

Vâizleri dinleyen halk kitleleriyle, devlet ve resmî ulemâ arasında gerginlik son haddine varmış bulunuyordu.

İstanbul'da Kadızâdelilerin neden olduğu tehlikeli tartışma, Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığına kadar sürdü. Kadızâdeli tartışması halk arasında kargaşa ve ölümlere neden olacak tehlikeli bir hale gelince Köprülü, Kadızâdeli'yi ve ileri gelen öbür vâizleri sürgüne gönderdi (1656). Kargaşa bir zaman için sükûn buldu.

XVII. yüzyılda mutaassıp Kadızâdeliler ile sûfî tarikatlar arasındaki kavga, Osmanlı-Türk tarihinde asla bitmemiştir. Ülkede her din ve inanç sahibini kendi himayesi altında gören, böylece Ortodoks, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin dinî işlerine resmî bir statü tanıyan Osmanlı imparatorluk idaresi, XVII. yüzyılda Kadızâdelilerin güç ve şiddet saldırısı karşısında tarafsızlığını korumaya çalışmış, bu tutum devlet gücünü temsil eden Köprülülerce benimsenmiştir.

247 Bu konuda hocam A. Gölpınarlı'nın eserleri, bu arada, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, İstanbul, 1969; özellikle Murat Bardakçı'nın giriş yazısıyla *Melâmilik ve Melâmîler*, İstanbul, 1992.

248 Fazlur Rahman, *Islam and Modernity*, Chicago-Londra, 1982, dizin: *Gazalî*.

249 Fazlur Rahman, *Islam and Modernity,* s. 3-4.

250 M. Bayram, *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, Konya, 2012.

251 Abdülbaki Gölpınarlı'nın eserlerinin yanı sıra son yıllarda yayınlanmış şu eserlere bakınız: M. Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul, 2004; M. Kara, *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*, Bursa, 2012; A. Y. Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Tasfiye

(Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI, s. 212-213.

252 H. İnalcık, *The Survey of İstanbul*, 1455, İstanbul, 2012.

253 *Al Şakâ'ik al Nu'mâniyye* adlı Arapça eseri Mecdî, *Hadâ'ikü'l-Şakâ'ik* adı altında Türkçeye çevirmiştir; İstanbul H. 1269.

254 *Hadâ'ikü'l-Şakâ'ik*, çev. Mecdî, İstanbul H. 1269, s. 47-53.

255 Şeyh Bedreddîn üzerinde geniş yayın arasında A. Gölpınarlı, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddîn*, İstanbul, 1966; B. Y. Altınok, *Şeyh Bedreddîn ve Vâridat*, Ankara, 2004.

256 Bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, dizin: Iran.

257 *Kızılbaş* söyleminin kaynağı şudur: Batı Anadolu sınır bölgesinde XIII. yüzyılda savaşan Türkmen gazileri *kızıl-börk* giymekteydi. Sonraları Osmanlılar Şi'î ve Alevî gruplarını bu eski adlarla anmışlardır. Kızılbaşlık ile Alevîlik, aynı mezhep mensupları için kullanılmıştır.

258 H. Laoust, *Essai sur lez doctrines sociales et politiques d'Ibn Taymiyye*, Kahire, 1939.

259 A. Y. Ocak "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tasfiye (püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI, s. 212-213.

260 Bkz. "Lâyihacılar" bölümünde Kâtib Çelebi.

261 Üstüvânî hakkında, M. C. Zilfi, *The Politics of Piety*, *The Ottoman Ulemâ in the Classical Age*, Minneapolis, 1988.

262 Vâizlerin, câmide doğrudan doğruya cemaate hitap etmeleri dolayısıyla halk üzerinde daima derin etkileri olmuştur. Hazreti Peygamber'den beri *hutbe* İslâm'ın bir kuralıdır (M. Bakır, "Hutb", *DVIA*, s. 425-428). Tahta geçen bir hükümdarın ülke câmilerinde hutbede adının zikredilmesi Şerîat hükmüdür. İslâm toplumu üzerinde kendisinin hükümdar olarak tanınması koşullarından biridir. Siyasî otoritenin tanındığının ikinci koşulu, sikkeye adının konmasıdır. Câmide hutbe, Hz. Ömer'le başlamış: *hatîb* cuma ve bayramda farz namazından önce kürsüye çıkar, hutbede din ahlâk soruları, genel işler üzerinde öğütte bulunur. Namazdan sonra imâm da dinî öğütlerde bulunur. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı hatipleri dikkatle seçmektedir: Hatibin İlâhiyat Fakültesi mezunu olması şartı aranır. TC Diyanet İşlerinde vâizlik koşulları 01.07.2010 tarihli karar ile yeni bir düzenlemeye tâbi olmuştur. Günümüzde vâizlerin toplumsal, hatta siyasî konulara dokunduğu bir gerçektir.

263 Kanunî dönemi Sünnî ulemâsından Taşköprülüzâde, *zikr ve devrân* sırf Tanrı sevgisiyle yapılırsa mubahtır, demektedir. Pâdişahların ulemâ ile beraber şeyhleri vardı. Bkz. "Taşköprülüzade", Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Numâniye*, İstanbul, H. 1269 (M. 1853), her sultanın biyografisinde *ulemâ* ve *meşâyih* ayrı ayrı sıralanmıştır.

264 Fıkhta çocuk *ma'sûm* sayılır, yani din bahsinde herhangi bir tarafı tutması söz konusu olamaz.

265 *Nâimâ*, V, s. 267-273.

I. İbrahim (1640-1648):İktidar Bunalımı

Sultan İbrahim ve Kösem Sultan (1640-1648)

Kafes'te IV. Murad'ın kardeşi, Kösem'in oğlu İbrahim'e Darussaâde ağası gidip "Mubârek başınız sağolsun, kardeşiniz vefat etti, taht-i saltanat sizindir" müjdesini verdi. İbrahim ise hayatı için korkup "Siz bana mekr u âl idersiz, bana taht ve saltanat gerekmez, karındaşım sağ olsun, benden ne istersiz?" diye çıkmak istemedi. O zaman annesi Kösem Sultan kendisi gelip "Arslanım başın sağ olsun, gel çık" diye onu tahta davet etti. İbrahim korkudan çıkmadı, yeminler ettiler, yine çıkmadı. O zaman vâlide sultan ve ağa kollarına girip zorla odadan dışarı çıkardılar. Kapıda Veziriâzam Kara Mustafa duruyordu, ağa uzaklaşmasını istedi, çünkü o kapıya yalnız idamları yerine getiren bostancıbaşı gelirdi. İbrahim'i Murad'ın cesedinin yattığı odaya götürdüler, o hâlâ, "Hile ve âl idersiz" diye karşı koyuyordu. Cesedin yüzünü açtılar. Taht odasına yöneldiler. İbrahim, bir kez daha dönüp kardeşinin gerçekten ölü olduğunu görmek istedi, bu defa gözyaşlarına boğuldu. İstanbul'un tüm câmilerinde Sultan Murad'ın ölümü salâ ile ilân edildi. Murad'ın nâşı musallaya getirildiğinde dört tekbîr ile namazı kılındı, vezirler ve ulemâ gözyaşlarıyla nâşı Sultan Ahmed Türbesine götürüp defnettiler. Bir dönem böyle kapandı (Şubat 1640).

Sultan İbrahim (1640–1648) dönemi, gerçekte Kösem Sultan'ın yeniden iktidar dönemi olarak başladı.

1632-1648 döneminde Kösem Sultan

Kösem, Osmanlı saltanat verâseti bakımından, bazı önlemlerin öncüsüdür: Fiilen pâdişahlık otoritesini ele aldığı zaman Sultan Murad kardeşleri Süleyman, Bayezid ve Kasım'ı idam etmek isteyince Kösem İbrahim'i korumuştu. Murad'ın o zaman çocuğu olmadığından Kösem'in önlemi, Osmanlı hânedânının geleceğini güvence altına almıştır. Oğlu IV. Murad'ın 1640'ta erken yaşta ölümü üzerine Kösem, İbrahim'in tahta çıkışını sağladı, onun erkek evlâdı IV. Mehmed, II. Ahmed ve II. Süleyman'ın tahta çıkması sonucu, *ekberiyyet* kuralıyla hânedânın devamı sağlanmıştır. Vâlide Kösem, IV. Murad'ın Revan ve Bagdad seferlerinde İstanbul âsâyişiyle ilgilenerek mektuplarıyla sultanı bilgilendirmişti (bkz. Ekler, Telhîsler).[266] 1633'te Sultan Murad, Bursa'da iken ulemânın rahatsızlığını belirtmesi üzerine Kösem, "Arslanım acele gelesiz, culûs tedbiri için sözler ve cemiyetler olmakta" diye oğlunu uyarmıştır.[267] Aynı zamanda yeniçeriler, ulûfenin değeri düşürülmüş akça ile verilmesi nedeniyle ayaklanmış ve pâdişahı Bâbussaâde'de *Ayak Dîvânı*'na çıkmaya zorlamışlardı[268] (Ayak Dîvânı, davacıların Dîvân vezirlerini atlayarak doğrudan pâdişaha arzda bulunmasını sağlıyordu). Bu uyarı üzerine Sultan Murad hemen İstanbul'a dönmüş ve bu dedikoduyu çıkaran Şeyhülislâm Ahîzâde Hüseyin Efendi'yi idam etmekte tereddüt etmemiştir. Bu idam, bir yandan fazla ileri giden ulemâyı hizaya getirdiği gibi bir yandan da genç sultanın mutlak pâdişahlık otoritesini kimsenin gölgeleyemeyeceğini göstermiştir.

IV. Murad 1632'de, devlet büyüklerinin baskısıyla doğrudan pâdişahlık otoritesini üstlenince, aşırı hareketlerden kaçınmaz hale geldi, Kösem onun dengeli hareket etmesi için müdahalelerden çekinmedi. Kafes'te tutulan I. Mustafa gibi ruh hastası olan Sultan İbrahim'in (1640–1648) taşkınlıklarını da Kösem önlemeye çalıştı. İbrahim, Kösem'i Rodos'a sürmek istedi. Sonra surlar dışında bir bahçede ikâmetine izin verdi.

Sultan I. İbrahim'in Taşkınlıkları ve İktidar Bunalımı

Sultan İbrahim'in devlet işlerine sırtını çevirip kendini harem hayatının keyiflerine adaması bir otorite boşluğuna yol açtı; devlet işleri çığrından çıktı, sorumsuzca bir çözülme ve yağma dönemi başladı.

*Musâhib hâseki câriye*lerinden ayrılamayan Sultan İbrahim, annesi Kösem Sultan'a iyi muamelede bulunmuyordu. Fakat devlet işlerinin yürütülmesinde Vâlide Kösem'den vazgeçilemiyordu. Bu cildin Ekler bölümünde yer alan Topkapı Sarayı Arşivi'nden alınma "Kösem Sultan'a Telhîsler"de, bu tarihlerde yine bazı telhîsler üzerinde Kösem'in el yazısıyla pâdişah adına emirlerine tanık oluyoruz. İbrahim kendisi, harem eğlenceleri arasında bu işi tamamıyla vâlideye bırakmış görünmektedir.

Bir ara, saraydaki köşklerin samur kürk ve kıymetli kumaşlarla döşenmesi pâdişahın fermânı oldu.[269] Sultan İbrahim, pahalı bir parfüm olan anberi çok kullanırdı. Sorumsuz hareketlerine karşı çıkanları azleder veya hapse gönderirdi; samur getirmeyen kimse göreve atanamazdı. Altınlı kumaşlarla süslenen her yerin samur kürkle döşenmesi pâdişahın emri idi. Şehirde kürk fiyatları on katına çıktı. Vakanüvis Vecîhî alayla şu kıtayı yazar:

Ol kadar ragbeti var sammûrun
Oldı tahsîli onun emr-i asîr
Böyle kalursa olurdı zî-kıymet
Nâfe-i kelb vü kafâ-i hınzîr

Sultan İbrahim, dışı samur kürk, düğmeleri değerli taşlardan bir elbise icat etti, değeri 8000 guruş (yaklaşık 6000 altın) idi. Devlet büyüklerine, pâdişaha samurdan elbise sunmaları fermân olundu. Durum ulemâ arasında eleştiri ve alay konusu olmakta gecikmedi, dedikodu aldı yürüdü.

İbrahim'in oğlu olmazsa kendisinden sonra Osmanlı hânedânı son bulmuş olacaktı. Devlet erkânı, özellikle Vâlide Kösem Sultan, İbrahim'e güzel câriyeler takdiminde yarışa girdiler. Kafes hapsinden yeni kurtulmuş deneyimsiz sultana, vakanüvisin ifadesiyle, "zümre-i nisvân şîvekârlık" ile "dostluk fenninin acâyib

sırlarını ta’lîm” ettiler. Her ne kadar bu yolla birkaç şehzâde dünyaya geldi, ama pâdişahın yatağını paylaşan hâseki kadınların masrafları aşırı bir hale geldi. Beş altı hâsekinin hâslardan yıllık gelirleri, 100.000 guruşa (genelde 1 guruş=80 akça) vardı. Ayrıca onların yanaşmalarının israfları karşısında kul tâifesine maaş yetiştirmek sorun oldu; darlık içinde bunalan devlet hazinesine harem ağır bir yük getirdi.

Harem kadınlarının artan nüfuzu da idarede bir yolsuzluk zinciri başlattı: Birçok yüksek devlet memuriyetleri, rüşvet alan hâsekilerin tavsiye ve müdahalesiyle verilir oldu. Sonunda bütün devlet makamları, açıkça kim fazla rüşvet verirse ona verilmeye başlandı. Mülkün sahibi sultan, mevkileri satmakta kendini haklı görüyordu. Rüşvetle bir memuriyet alan kimse parayı çıkarmak için memuriyete gitmeden makamını satışa çıkarırdı. Devlet makamları bir artırma pazarı haline geldi. Geliri yüksek sancaklar ve eyâletler, pâdişaha musâhib-nedîm olanlara ya da hâseki kadınlara veya adamlarına verilmeye ve bölüşülmeye başladı. Emektar idareciler, viran saraylarda veya han köşelerinde muhtaç ve zebun bekler hale düştü. Rüşvetle bir valilik elde eden paşa da, rüşvet parasını çıkarmak için vergi veren reâyayı soyardı. Durumu vakanüvis şöyle özetler: Vergi veren reâya ayaklar altında, devlet hazinesi yağmacılar elinde, devlet kadınlar kontrolü altında “âlemin ihtilâli göründü”.[270]

Veziriâzam Kara Mustafa Paşa

İbrahim’in tahta geçişi sırasında devlet idaresi başında IV. Murad’ın güçlü veziriâzamı (23 Aralık 1638–31 Ocak 1644) Kara Mustafa işlere hâkimdi. İlk problem, akçada değer düşüşünden çıktı. Akçada gümüş miktarının azaltılması askerin ve esnafın şikâyet ve başkaldırmalarının gerçek sebebi oldu. İbrahim’in culûsunda yeni akça bastırılmış ve kulların mevâcibi bu akça ile verilmişti. Değeri değişmeyen, Avrupa gümüş guruşları 80 akça, altın 160 akça, Mısır akçası 2 akça olarak tespit olunmuştu. Piyasada râyic yine de farklı idi. Eskiden bir guruşla 11 okka et alınırken şimdi ancak 8 okka

alınıyordu. Culûs parası yeni akça ile ödendi. Veziriâzam Kara Mustafa, silâhdâr paşayı kendisine rakip görüyordu, katline fermân aldı.[271] Başlangıçta Kösem Sultan yanında veziriâzam, devleti bağımsızlıkla idare etmeye, yolsuzlukları gidermeye çalışıyordu. Yeni akça çıkardıktan sonra sultan eyâletlerin tahrîrini emretti. Tahrîrde yolsuzluklar görüldü. Osmanlı Devleti'nde eyâletlerde vergi kaynakları tahrîrle tespit olunur, gelirlerin yarısı timar ve zeâmet olarak askere dağıtılırdı. Yeni tahrîrde yolsuzlukları önlemek imkânı elde edilir, İstanbul'da paşalar ve sarayın eline geçmiş olan timar ve zeâmetler yeniden askere geri alınmış olurdu.[272] Kara Mustafa'nın tahrîr-i vilâyet girişimi, son derece önemli bir ıslahat niteliğindeydi.

Kara Mustafa'ya Karşı İsyan Girişimi

Veziriâzam Kara Mustafa ile Nasuh Paşazâde Hüseyin arasında Haleb valiliği nedeniyle düşmanlık baş gösterdi. Nasuh Paşazâde, Anadolu'daki sekban ve sarıcalarla veziriâzamı tehdide başladı.[273] Nasuh Paşazâde'nin askeri başında, vaktiyle Abaza Mehmed'e hizmet etmiş Mehmed Ağa vardı. Nasuh Paşazâde'nin Erzurum'a sığındığından ikinci bir Abaza olayı çıkarmasından endişe edilmekteydi. Veziriâzam onu, sultana karşı isyan etmiş ilân etti. Pâdişah, huzurunda meşveret meclisini toplattı. Kargaşa söylentileri üzerine İstanbul'da dükkânlar kapandı. Kara Mustafa'nın ıslahatı ve bağımsız önlemleri, merkezde karşıtların ortaya çıkmasına neden olmuştu; onlar Nasuh Paşazâde'yi İstanbul'a çağırıyorlardı. Âsî paşa, İstanbul yakınına, İzmit'e kadar geldi. Veziriâzam meşveret meclisinde Paşazâde'yi pâdişaha karşı âsî ilân ettirmiş ve katline fermân çıkartmıştı. Paşazâde halkı kendi yanına çekmeye çalışıyordu.

Nasuh Paşazâde veziriâzamın gönderdiği Anadolu beylerbeyi Osman Paşa'yı yendi ve İstanbul yakınında Bulgurlu'ya kadar ilerledi. Bu tehlikeli durumda bir serasker idaresinde âsîye karşı kuvvet gönderildi. Pâdişah Üsküdar Bağçesi'ne gitti. Öte yandan,

İstanbul’da Veziriâzam Kara Mustafa’nın ıslahat önlemlerinden rahatsız olan birtakım karşıtları âsîye haberler gönderiyorlar, Paşazâde’nin veziriâzamlığını istiyorlardı. Paşazâde bundan cesaretlendi; geceleyin pâdişah ile (Kösem’le) temasa geçti, fakat olumlu bir cevap alamadı. Ertesi sabah Veziriâzam Kara Mustafa askeri harekete geçirdi; Paşazâde kaçmaktan başka çare bulamadı. Kırım hanının yanına sığınmak için Rumeli’ne geçti, yakalandı ve kesik başı “Sarâ-yi Âmire kapusu önüne bırakıldı” (1641 Temmuz). Kara Mustafa şimdi veziriâzamlıkta “müstakillen” yerleşti, fakat karşıtları faaliyette idiler.

Sultan İbrahim rûhca hasta idi. Uzun hapis yaşamı onda psikolojik dengesizlik, “korku ve hafakan” illetine neden olmuştu. Devlet işlerini vâlide sultan Kösem, Veziriâzam Kara Mustafa ile birlikte yürütmekteydi. Osmanlı geleneğinde saltanat niyâbeti diye bir kurum yoktur, fakat Kösem’in İbrahim zamanında da devlet işlerinde Sultan Murad zamanında olduğu gibi *fiilen* nâiblik yaptığına kuşku yoktur. (bkz. Ekler, “Kösem Sultan’a Telhîsler). İbrahim’i *efsun*, *okuma* ile tedavi düşünüldü; bir softa, bir şeyhin oğlu Hüseyin çocukların tedavisiyle ün yapmıştı. Vâlide sultana ondan söz ettiler, saraya davet olundu, pâdişaha okumaları etkisini gösterdi. Vâlide kendisine inandı, inâyette bulundu, bir medrese öğrencisi iken kendisine Haric Medresesi’nde hatt-i hümâyûn ile müderrislik bağışlandı. Şeyhülislâmın bu kanûnsuz atamaya karşı gelmesi fayda etmedi.

Cinci Hoca, Selçuklu sultanları ve Mevlânâ soyundan geldiğini iddia ediyordu. İbrahim’in üzerine üşüşen cinleri üfürükle uzaklaştırma işine devam etti. Cinci Hoca terfî etti, Galata kadılığıyla hocalık pâyeleri verildi, İstanbul’da ün kazandı. Pâdişaha yakınlığı sayesinde devlet işlerine karışmaya ve rüşvetle servet yığmaya başladı. Sarayda ve devlet işlerinde musâhib/nedîmler, tüm İslâm devletlerinde hükümdarın yakını, sırdaşı ve akıl hocası olarak perde arkasında yaşamsal kararlarda önemli rol oynardı.[274] Devlet otoritesini cesaretle korumaya çalışan akıllı Kara Mustafa Paşa’nın düşmanlarının çabasıyla, yıldızlara göre, [275] idamına karar çıktı.

Kara Mustafa, saraya (Kösem'e) bağımlı olmadan "kemal-i istiklâl" ile idare başında idi. Aslında, "halkın (düşmanlarının) kulûbu kendüden müteneffir olmuştu".[276] Beş yıl veziriâzam kalan Kara Mustafa; devlet hazinesini yağmadan korumaya çalışıyor, IV. Murad'ın ıslahat hareketlerini sürdürmek istiyordu. Gereksiz maaş alanların maaşlarını yoklamayla kesmiş, bütçede denge sağlamaya çalışmıştı. Musâhib Silâhdâr Paşa ile Cinci Hoca ona karşı Sultan İbrahim'i (ve Kösem Sultan'ı) tahrik ediyorlardı. Onlar Kara Mustafa'ya karşı yeniçerileri isyana kışkırttılar.[277] Yeniçerilerin şikâyetine gelince, "Ocağımızdan bu kadar bin esâme (maaş belgesi) kaldırıp nicelerimizin dirliklerin kaldırdı" diyorlardı.[278] İşlerden habersiz olan sultanı kışkırttılar; Sultan İbrahim, "Kullarım çorba yemekten niçün imtinâ iderler" diye veziri paylamıştı. Yeniçerilerin huzursuzluğu sarayı, özellikle Kösem Sultan'ı rahatsız ediyordu. Kara Mustafa'nın katlinden sonra yeniçeri ağası istemediği kişileri ortadan kaldırmaya başladı.[279] Kösem, yeniçerilerin yeni bir ayaklanmasından korkuyor, oğlunu zorluyordu.

Vecîhî ve Kâtib Çelebi, Kara Mustafa'nın idamını anlatırlarken, onun hakkında şu bilgileri verirler: Mustafa, Arnavut devşirmeliğinden yeniçeri olmuş, IV. Murad'ın güvenini kazanmış, ocağın sekbanbaşılığına kadar yükselmişti. Kara Mustafa, Sultan Murad'ın ıslahat hareketini sürdürmek istiyordu; yeniçeri sayısını 17.000 nefere, sipahi bölüklerindeki efradı 12.000'e indirmişti. Hazine için gerekli ıslahatı yapmaya, kapıkuluna ödenen maaşları düzene sokarak onların başlıca şikâyet konusuna son vermeye çalışmış, *mevâcibi* düşük akça ile değil, sağlam Avrupa gümüş parası, *riyal* ile ödemişti (1 riyal piyasa râyiciyle 80 akçaydı). Yeniçeriye giyecek için *kaftan-baha* diye bir ödenek ilâve etti. Mâlî ıslahatı sonucu hazineye 6000 kîse (1 kîse=100.000 akça) kazandırdı. Timar, zeâmet idaresindeki yolsuzlukları kaldırmak için vilâyet tahrîri yaptırdı. Fakat tahrîr eminlerinin yolsuzluklarını önleyemedi.

Vecîhî ve Kâtib Çelebi'nin son hükmü şudur:[280] Islahatçı paşa, birçoğunun düşmanlığını kazanmıştı ve onlar sarayı (dengesiz

sultanı ve Kösem'i) tahrik etmekteydiler. Kara Mustafa, haksız yere katledilmiştir. Yeniçerilikten gelme veziriâzam doğrucu, sert tabiatlı biriydi, okuma yazma bilmezdi. Vakanüvislere göre, ondan sonra gelen veziriâzamlar devlet işlerinde onu örnek tutmuşlardır.[281] Bu dönemde ulemâya gelince, onlar her türlü siyasî önlemi meşrûlaştırıcı rolleriyle kilit durumunda idiler. Şeyhülislâm Yahya Efendi, IV. Murad'ın saygı gösterdiği ve desteklediği bir din adamı idi. Sultan İbrahim zamanında da "müsteşâr-i umûr-i dîn ü devlet" durumunu sakladı; Yahya Efendi, Kadızâdeli vâizlerin aşırı taassup gösterip taşkınlıklarına âlet olmaktan kaçınan bir kişiliğe sahipti. Fakat Cinci Hoca, Sultan İbrahim zamanında onun sarayda nüfuzunu kırmış ve ölümüne neden olmuştur.[282]

Dengesiz Sultan İbrahim, vâlidesi Kösem'le iyi geçinemiyor, ona hakaret ediyordu. Hatta bir defa onu sürgüne göndermek istedi. Sultan İbrahim döneminde haremde pâdişahla yakınlık kuran musâhibeler, vâlide sultan Kösem ile rekâbete cesaret etmekteydiler. Bunlardan özellikle musâhibe Şekerpâre, saray dışındaki yandaşlarıyla birlikte rüşvetler alıp, devlet işlerine karışmakta idi. Bir ara vâlide sultanla aralarında tartışma çıkmış ve Kösem onu dövmüştü. Kavga Sultan İbrahim'in kulağına gitti. Şekerpâre Sakız'a sürüldü, mallarına el konuldu. Saray dışında Şekerpâre'ye hizmet eden ve bu yolla büyük servetler elde eden kethüdasındaki cevâhir, altın ve gümüş dolu 16 sandığa el kondu. Musaderede yalnız nakit 250 kîse (25 milyon) gümüş akça çıktı.[283]

Bu dönemde "mürteşiler kol kol yürüyüb" "ilmiye ve seyfiye" makamlarını açık artırma ile satmaya başladılar. Bir kadı, Selânik kadılığı için istenen 10.000 guruş rüşvet parasını aşırı faizle bulup vermiş.[284]

Cinci Hoca Hüseyin: Bir Osmanlı Rasputin'i

Sultan İbrahim'in üfürükçüsü Cinci Hoca'nın hikâyesi, bu dönemde rüşvetçiliğin ne derece bir soygun haline geldiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Sultan İbrahim, Kafes'te mahpûs

iken can korkusundan birtakım psikolojik vehimlere düşmüş olup sultan olunca kendini okutmak için üfürükçüleri kullanıyor ve rahat ediyordu. Safranbolulu bir şeyhin oğlu olan (Cinci) Hüseyin, medrese öğrencisi (danişmend) iken üfürükçülükle tanınıyordu. Kösem Sultan, oğlu Sultan İbrahim için Hüseyin'i saraya çağırmış, Hüseyin, pâdişahın ve Kösem'in yakını olmayı becermiş ve nüfuzunu kullanarak şöhret olmuştur. Önemli makamlar Cinci Hoca aracılığıyla elde edilir hale gelmişti. Bu ulemâ için bir ayıptı, ulemânın Sultan İbrahim'e karşı çıkmalarında başlıca şikâyetlerinden biri buydu. Cinci, rüşvetle büyük bir servet yığdı. Vakıflardan günde 500 akça maaşı vardı. Sultan İbrahim'in tahttan uzaklaştırılması ve katlinden az sonra Hazine için Cinci Hoca'dan 200 kîse (1 kîse=100.000 akça) yardım istendi. Cinci vermek istemedi.

IV. Mehmed'in 1648'deki culûsunda Cinci, Sultan Ahmed Câmii'nde isyancıların yanına katıldı. Orada hazır bulunan ulemâ ne cesaretle geldiğini yüzüne vurdular, kaçtı. İstenen parayı vermemekte inat ediyordu. Nihayet razı oldu, çavuş-başı hânesini bastı, Cinci cüretli, güçlü kuvvetli bir adamdı, kaçtı, yakaladılar. "Yeni pâdişaha hoca olmak şartıyla 100 *kîse* para veririm" diyerek "rüşvetle" canını kurtarmak istedi; fakat çavuş-başının adamları onu tutup veziriâzamın sarayına götürdüler. Vezir, 200 kîse yardım isteyince, para benim hakkımdır, diye karşı çıktı. İşkence ile sakladığı hazinelerin yerini söylettiler. Servetini kullara culûs bahşişi olarak dağıttılar. Vakanüvis Vecîhî'ye göre, IV. Mehmed'in culûs bahşişi olarak yeniçeriye 50.000 kîse, sipahilerden her birine 1000'er akça bahşiş, ayrıca üçer bin akça *atiyye* verilmiştir. İki yüz milyon akça değerinde samur kürk, altın gümüş kaplardan başka 30 milyon akça servetine el konuldu. Vakıftan aldığı tahsisat hazineye alındı. Cinci sürgün gönderildiği Limni adasında idam olundu.

I. İbrahim'in Taşkınlıkları, Girit Seferi (1645)

Sultan İbrahim’in geleneğe aykırı işlerinden biri şudur: Osmanlı geleneğinde pâdişaha, Ayasofya Câmii’ne namaza giderken veya av için saray dışında iken halk, şikâyetlerini yazılı bir kâğıtla (*rik’a*) sunarlar, adâlet isterlerdi. Şikâyet ve adâlet isteği devlet idaresinin temel kuralı sayılırdı.[285] Sultan İbrahim, 1644 Temmuzu’nda av için Edirne seyahatinde halkın *rik’a* sunmak için üşüşmesinden rahatsız oldu, kalabalığın arasında kalmak istemedi; şikâyeti olan Dîvân’a gitsin, diye yasak koydu. Bu yasağa uymayan Ereğli kadısı nâibinin katlini emretti. Bu olaylar üzerine Edirne’de bir câmiye ve meydan kapularına “fitne-engîz kâğıdlar” asılması, dedikoduların artması sultanı kaygılandırdı. Hemen İstanbul’a dönüş emri verdi.

Haremde vâlide sultan ve Darussaâde ağaları kafes sistemi sonucu, pâdişahların tahta geçmesinde oynadıkları birinci derecede rol dolayısıyla önem kazanmakla kalmamış; sultan vakıflarının Darussaâde ağasının idaresi altına verilmesi, Harem’i, dolayısıyla vâlideyi ve ağayı devlet içinde kilit durumuna getirmiştir. Azledilen kızlarağası uzak bir yere sürgün gönderilirdi. Pâdişah, belki Kösem, Darussaâde ağası Sünbül Ağa’dan memnun olmadıkları için azledip Mısır’a göndermeye karar verdiler; o da adamlarını ve yıllarca biriktirdiği zengin eşyasını bir gemiye koyup yola çıktı (Temmuz 1644). Aynı gemide hacılar ve Mekke kadısı Bursalı Mehmed Efendi vardı. Gemi yeterince silâhlı erat ve korumacı olmadan yola çıkmıştı. Rodos limanına vardı. Malta korsanları haber aldılar, Girit’te bekliyorlardı. Sünbül Ağa uyarmalara aldırmıyor, hacca yetişmek için hemen denize açılmak istiyordu. Gemi Girit’e yakın adalara eriştiğinde ansızın Malta korsanları göründü, savaş başladı. Sünbül Ağa vuruldu, kadı esir oldu. Gemideki 600 kişiden ancak 60’ı sağ olarak esir düştü. Korsanlar zengin ganimetle kalyonu Girit’e götürdüler, Girit’teki Venedik valisi, pîşkeş alıp korsanların karaya çıkmasına izin verdi. Haber İstanbul’a erişince kıyamet koptu, sefer kararı alındı.[286] Donanmanın gideceği yer saklandı, birden Girit’e çıkarma yapıldı, Hanya kuşatması başarılı oldu. Venedik savaş ilân etti (Nisan 1645).

Sultan İbrahim döneminde en önemli olay, Venedik kolonisi Girit'in fethi için savaş ilânıdır. Savaş 24 yıl (Nisan 1645–Eylül 1669) sürdü, Venedik ablukası yüzünden Girit'e yardım gönderilemiyordu; düşman donanmasını yenmenin güçlüğü, iç bunalımların başlıca nedeni olacaktır. O zamana kadar Venedik savaş gemilerinin ve Malta korsanlarının Osmanlı kıyılarına karşı tehditkâr dolaşmaları rahatsızlık veriyor ve sık sık karşı donanma çıkarılıyordu.

Devlet, hazine ve erzak kaynağı olan Mısır'la serbest deniz bağlantısına yaşamsal bir önem veriyordu; hacılar genelde deniz yolu ve Mısır üzerinden Mekke'ye gitmekte idiler. Doğu-Akdeniz'de Osmanlı kontrolünü sağlamak için Kıbrıs gibi Girit'in de Osmanlı ülkesine katılması çoktandır bir zorunluluk olarak düşünülmekte idi.

Savaş ve Sultan İbrahim'in taşkınlıkları, ağır mâlî bunalımın ve kargaşanın gelmekte olduğunu gösteriyordu. Devlet büyükleri iktidarda kalmak için bir yandan Sultan İbrahim'in delice isteklerine baş eğmeye, bir yandan da zengin kimselerin miraslarına el koymaya devam ediyorlardı.

Sultanın son delice arzusu bir "mücevher kayık" yaptırmak oldu. Bir düğün vesilesiyle gündüz ziyafetler, gece raks, Karagöz dahil her türlü oyunlar ile sabaha kadar vakit geçiriliyordu. Öte yanda eski yeniçeri ağası Kara Murad'ın sultana karşı gelmesiyle, ocak ağaları gizlice isyan hazırlığına başlamışlardı. Veziriâzam onları da düğüne davet etti. Ağalar gitmediler.

Ayaklanmanın başı Kara Murad Ağa idi; ağalar onun konağında buluşup yeminle harekete karar verdiler. Orta-Câmii'ne gelip yaşlı yeniçerileri ve odabaşıları davet ettiler. Plân şu idi: İlkin "Deli" pâdişaha[287] hizmet eden veziriâzamı ortadan kaldırmak, şeyhülislâma adam gönderip ulemâ ile söz birliğini sağlamak. 8 Ağustos 1648 günü ağalar ve yeniçeriler silâhlı olarak Orta-Câmii'nde toplandılar, Şeyhülislâm Abdürrahim'e mektup gönderip kendilerine katılmasını istediler; şeyhülislâm, heyecan içinde, mal ve canımız tehlikede, bu iş kolayca sonuçlansın dilerim, yanıtını

verdi. Ocak ağası Kara Murad, “Efendi, bu işler cümle sizin sükûtunuz ve ‘adem-i ittifakınız ile bu mertebelere gelmişdir,” yoksa bu iş kolayca sonuçlanabilir, dedi. Kendisinin ulemâyı toplayıp Fâtih Câmii’ne gelmelerini, sultan bertaraf edilinceye kadar dağılmamalarını istedi. İstanbul’daki tüm ulemâ ve yeniçeriler pürsilâh Fâtih Câmii’nde toplandılar. Murad Ağa ulemâya hitapla bu harekette sipahilere muhtaç değiliz, dediyse de onlar da isyana davet olundu. Sipahiler geldi, Veziriâzam Hezarpâre Ahmed Paşa’ya haber gönderip çağırdılar, paşa geceleyin kaçıp gizlenmişti. Âsîler Ahmed Paşa yerine veziriâzamlığa, eski defterdârlardan Sofu Mehmed Paşa’yı davet ettiler.

Ayaklanmayı duyan Sultan İbrahim, müftiye haber gönderip dağılsınlar, dedi; veziriâzam teslim edilmedikçe dağılmayız, Şerîat’ça sözümüz vardır, yanıtını aldı.

Pâdişah adam gönderip Sofu Mehmed Paşa ile müfti huzura gelsinler, emrini verdi; karşı hazırlığa girişmek istedi. Câmide toplanan kalabalık, emre karşı çıktı. Yalnız Sofu Mehmed Paşa’yı gönderdiler; pâdişah, Hezârpare Ahmed dâmâd-i pâdişahîdir, diye onun canını bağışlamalarını istedi. Ahmed Paşa’nın tesliminde kalabalık direndi. İsteği yerine getirilmeyen padişâh, hiddetinden yeni veziriâzamı dövmeye başladı. Sarayına kaçan paşa durumu âsîlere bildirdi. Ocak ağaları Bektaş ve Muslihiddîn, paşanın yanına gittiler, “Neden korkuyorsun? Bizim gibi kocalar din uğruna ölmekten gayrı neye yarar, kalk bu işi başa çıkaralım” diye zavallı paşayı câmiye getirdiler, İstanbul’un sur kapılarını kontrol altına aldılar, şehzâdelerin hayatını güvenceye almak için Vâlide Kösem Sultan’a tezkire gönderip kararlarını açıkladılar; aynı zamanda haremde darussaâde ağası ile bostancıbaşıya (o binlerce bostancının başı idi) haber gönderdiler: Ahmed Paşa katledilecek, pâdişah tahttan indirilecek ve Şehzâde Mehmed tahta çıkarılacaktır, dediler. İbrahim şu karşılıkta bulundu: Bu toplantının aslı nedir, niçin dağılmazlar, benim yanımda bine yakın kul vardır, dağılmazlar ise hepsini kırarım; vezir Hezarpâre nerededir, bilmem, kendileri bulsun, dedi.

Koca Kara Murad, biz Hezarpâre'yi isteriz, eğer pâdişah ise Ayak Dîvânı'nda karşımıza çıksın, isteklerimizi arz edelim, böyle "gaflet ile" (durumu görmezlikten gelmekle) sultanlık olmaz, diye olağanüstü Ayak Dîvânı toplanmasını istediler.

Koca Muslihiddîn Ağa, ayaklanmanın nedenlerini pâdişahın yakını *mîrahur*a şöyle özetledi: Pâdişah, Hezarpâre gibi zalim ve rüşvetçi birini başımıza belâ etti, "avratları" (harem kadınlarını) devlet işlerine musallat etti; servet yığma hırsı, rüşvetçilik ve Şerîat'a aykırı hareketler aldı yürüdü; vergi veren köylü perişan, öbür yandan Venedik donanması Boğaz'ı kontrol altına almış, aldıran yok; İstanbul kuşatma halinde, sen (mîrahur) durumu görmek için Çanakkale Boğazı'na gitmedin mi, dedi. Mîrahur yanıtlayarak, evet bu durumu bilip bildirmediğim için suçum vardır, ama veziriâzama karşı gelmek istemedim, "başımdan korkup söylemedim"; şimdi isteğiniz nedir, pâdişaha ileteyim, dedi. Muslihiddîn Ağa istekleri sıraladı: İlkin rüşvet âlemden kalksın, haremden hâseki kadınlar uzaklaştırılsın, Ahmed Paşa bize teslim edilsin, dördüncüsü "filân itsün" (tahtı bıraksın). Mîrahur pâdişahın yanına gitti, bu sırada Sultan İbrahim, saray surları üzerine toplar çıkarmak ve bostancıları kılıç ve tüfekle silâhlandırmakta, savaşa hazırlanmakta idi. Akşam yaklaşıyordu; topluluk dağılırsa bir daha bir araya gelemez kaygısı isyancı elebaşılarını düşündürmeye başladı, sultan hepimizi kırar korkusu kendini gösterdi ve bir an önce harekete geçmeye karar verdiler. Hedefe varıncaya kadar dağılmayalım, dediler, geceyi câmide geçirmeye karar verdiler.

Şehirde bütün dükkânlar kepenk indirmişti. Hezarpâre İstanbul'da dostları yanında saklanmak için evden eve şaşkın şaşkın dolaşıyordu.

Bu kargaşa anında Sultan İbrahim anası Vâlide Kösem Sultan ne yapıyordu?

Vakanüvislere göre[288] Kösem, "Kendi oğlundan bîzâr (bıkmış, usanmış)" olup Veziriâzam Ahmed Paşa'dan şu yanıtı aldı: "Bu durum seni ve beni sağ komaz, devlet elden gidüb 'âlem harâba vardı, hemân culûs itdir" demiş. Hezarpâre, buna cesaret edememiş:

“Beni öldürürse öldürsün ben ona (Sultan İbrahim’e) suikasta cür’et idemem” diyordu. Ahmed Paşa, sonunda yakalanıp cellâdın kemendinde can verdi; rüşvet vesaire ile 7000 flori altına varan bir servet yapmıştı. Cesedi, At-Meydanı’nda çınar altında halkın seyrine bırakıldı, halk tarafından parça parça edildi (*Hezarpâre*, yani bin parça adı bundandır). Ulemâ ve silâhlı yeniçeriler, ocak ağalarıyla At-Meydanı’na geldiler.

Sultan İbrahim’e gönderdikleri adama pâdişah, “İşte Hezarpâre’yi katlettiniz, daha ne istiyorsunuz?” diye geri gönderdi. İbrahim’e gönderdikleri ulemâdan Hasan Efendi, “Pâdişahım, şikâyetleri şudur: Siz devlet hâzinesini israfla tükettiniz, Bosna serhaddine düşman [Venedik] girdi [Bkz. Ekler, “Kösem Sultan’a Telhîsler”], Venedik gemileri Boğaz’dan donanmamızı çıkartmaz, İstanbul mahsûr [kuşatma altında] kaldı” dedi. Pâdişah, yalan söylüyorsunuz, diye karşı çıktı. Hasan Efendi, Hezarpâre’nin bu gerçekleri kendisinden sakladığını söyledi; kullar pâdişahı Ayak Dîvânı’nda görmek isterler, diye ekledi. Ocak ağaları ve ulemâ, İbrahim’in tahttan indirilmesine kesin karar vermişlerdi. Karar Kösem Sultan’a bildirildi. O, “Cumhûra muhâlefet câiz değildir” dedi.[289] Büyük şehzâde Mehmed’in (o zaman 7 yaşında) Orta-Câmii’ne gelmesi için Kösem’e haber gönderildi. Câmide asker arasında, “Culûs şimdiye dek görülmemiştir, ağalar saraya gelsinler” dendi. Yeniçeriler razı olmadılar, çünkü sarayda silâhlanmış bostancılar hazırdı. Bostancıbaşıya ulemâdan saygın biriyle şu haber gönderildi: “cümle ulemâ ve vüzerâ … pâdişahı hal’e [tahttan indirmeye] hep birlikte karar vermişlerdir ve fetvâ yazılmıştır, şehzâdeyi tahta oturtmadan dağılmayız… itaat etmezseniz hepinizin idamına karar verilmiştir, Müslümanlar arasında savaştan kaçınmak gerekir.” Bostancıbaşıyı yanlarına alıp yeniçeri karargâhı Orta-Câmii’ne götürdüler. Ulemâ ve ağalar, bostancıbaşıyı, “Eğer bostancılar direnmeye kalkarlarsa bir tek nefer kalmaz” diye tehdit ettiler. Saraya dönen bostancıbaşı, bostancıları ve saray iç-oğlanlarını toplayıp, pâdişah emrinden çıkmayın, dedi, hepsi “Baş aşağı idüp emir pâdişahımızındır” deyip bostancıbaşıya uydular.

İsyanın başlamasından bir gün önce ocak ağaları ve yeniçeri ağası defterdârın sadakâtini sağlamış bulunuyorlardı. O zaman vâlide sultan Kösem'den saraya gelsinler haberi erişmiş, bostancıbaşı kendilerine zarar gelmeyeceğine söz vermişti. İsyancılar topluca saraya geldiler, bostancıbaşı kapıyı açtı, hep birden haremin dehliz kapısına vardılar. Başta şeyhülislâm ile kadıaskerler, ocak ağaları Muslihiddîn Ağa, Bektaş Ağa ve Murad Ağa'yı dehliz kapısında Kösem, başına siyah ibrişim mendil örtmüş (bu sahne resimlenmiştir, bkz. *NTV Tarih Dergisi* sayı: 38) bir zenci hadım ağa ile karşıladı: "sâhibetülmakâm, ümmü'l mü'minîn" (makam sahibi Müslümanlar anası) "vâlide sultan hazretleri"ni karşılarında buldular. Ulemâ ve ağalar hepsi ellerini önlerine kavuşturmuş ayağa kalkarak saygı gösterdiler.

Kösem, ilkin ocak ağalarına hitapla: Böyle isyana ("tehyîc-i fitneye") sebep olmak insaf mıdır, hepiniz bu yüce hânedânın bağışlarıyla beslenmiş kişiler değil misiniz, deyince, Koca Muslihiddîn gözyaşlarıyla şöyle yanıt verdi:

"Benim devletlü sultanım, gerek siz bendeniz ve cümlemiz bu Devlet-i 'Aliyye'nin nimetlerine lâyık görülmüşüz; özellikle ben, kızılaba ile (devşirme) gelüp yaşım seksene yakındır… o sonsuz nimetlerin karşılığını vermek bizim ödevimizdir; bu hânedânın kargaşa içine düşmesine tahammül edemiyoruz. Bu durumda ben önayak olmayı şahsen istemezdim; neyi bekler, kime ihtiyaç duyarım, bir makam peşinde değilim, emekliyim; bu devlete hayır duâ hizmetindeyim, amma devletlü sultanım, çok şükür Müslümanız, pâdişahımızın hareketleri Şerîat ve akıldan dışarı olup âleme ihtilâl [dünyaya kargaşa] geldi, yaramazların yakınlığı sonucu eyileşme imkânı kalmadı. Düşman baş kaldırdı, serhadleri düşman istilâ etti, Boğaz'da 70, 80 Venedik donanması kale gibi kalyonlarıyla yatıp Akdeniz yolunu kapamış; gece gündüz savaşırlar. Pâdişah bunlardan habersiz, oyun ve eğlenceye, para toplayıp *isrâf ve irtişa*ya dalmış, Şerîat unutulmuş, rüşvetle 'âlem yıkıldı [rüşvete dair bkz. Ekler, "Kösem Sultan'a Telhîsler"]. Ulemâ fetvâlarıyla Şerîat hükümleri ne ise onu yerine getirmek için

gelmişiz; çok şükür şehzâde tahta lâyıktır [Şehzâde Mehmed'in babası Sultan İbrahim, annesi Hadîce Turhan Sultan'dır, tahta geçişinde 7 yaşında idi], o babası yerine tahta oturuncaya kadar [ulemâ ve asker] toplantımıza son vermeyiz; kan dökülür, lütfen karşı çıkmaktan çekinin, emir Şer'-i şerîfindir."

Her ne kadar vâlide sultanın, oğlu pâdişaha karşı kalbi kırıktı, ama analık merhameti dolayısıyla uzlaştırıcı yanıtlarda bulundu. Sultan İbrahim, vâlidesinin uyarıları ve öğütleri yüzünden onu incitmişti. İbrahim yanındaki genç hâseki kadınlarının kışkırtmalarıyla Kösem'i, Rodos'a sürgün göndermek istemiş, sonra İstanbul dışında bir bahçede oturmasına razı olmuştu. Özetle Kösem, oğlu pâdişahtan korku içinde idi. Pâdişah, kız kardeşleri Ayşe Sultan, Fatma Sultan, Hanzâde Sultan ile kardeşi Sultan Murad'ın kızı Kaya Sultan'a karşı da kötü muamele ediyordu. Onlara ait emlâk ve cevâhiri alıp Hümâşah Sultan dedikleri "Telli Hâseki"ye vermiş ve sultan hanımları, câriye muâmelesi ile hâsekisine hizmetkâr yapmıştı. Vâlide sultan ve haremi Sultan İbrahim'e karşı idiler.

Kösem, Muslihiddîn Ağa'nın sözlerine tepkiyle karşılık verdi: "Bu kadar zamandır oğlum ne yaptıysa sesinizi çıkarmadınız. Fesâd, yolsuzluk saydığınız işlere kendiniz yardımcı oldunuz. Hiçbiriniz kendisine öğüt verip eyi niyet göstermediniz. Eğer siz hep birlikte onu uyarsaydınız, bu duruma gelmezdik. Şimdi o durumu düzeltmek için toplantı yapmak, kötü bir önlem değil midir? Bundan sonra yapılması gereken, kendisine kötü işleri anlatmak, kötülükleri gidermektir. Kendisi tahtında otursun, hazineden harcamalar, ulemâ ve devlet büyüklerinin birlikte meşveretiyle yürütülsün" dedi.

Muslihiddîn Ağa buna karşı eski yanıtını tekrarlayınca, Şeyhülislâm Abdürrahim ve Karaçelebizâde Abdülaziz uzun uzadıya konuştular. Olay tanığı Karaçelebizâde Abdülaziz tarihinde şöyle yazar:

Muslihiddîn Ağa, vâlide ile konuşmadan sonuç alamamış, vâlide ağlayarak çıkmış gitmişti. "Gördüm ki meclis uzuyor" ve umutsuzluk başlıyor, Temmuz sıcağında iki üç saat görüşüldü.[290]

Dışarıda yeniçeriler sabırsız, az kaldı saraya hücum edecekler. “Çaresiz ben,” diyor Abdülaziz, “Vâlidenin yanına gittim” vezir ve müftiye hitapla bir an önce İbrahim yerine Sultan Mehmed’i tahta geçirmek için karar alın, diye ısrar ettim; bu kargaşa ancak bu yolla önlenir, dedim.[291] O zaman Kösem Sultan, “Behey Efendi, ne ‘aceb dürüstgû âdemsin, ya biz ne deriz?” diye söze başladı. “Şimdi devletin iyiliğini isteyenler yola geldi, hep birlikte asker önüne varıp bunu açıklayarak toplantılarını dağıtmaya çalışmamız gerekmez mi?” dedi. Onun bu sözleri kabul edildi. Müfti ve veziriâzam, “Allâh sizden râzı olsun, rûzgâr [zaman] meğer sizi bugün için saklar imiş” diye kendisini desteklediler. Bâbussaâde önüne altın taht çıkarıldı, vâlide, Şehzâde Mehmed’i pâdişahlık alâmetleriyle getirip “Kahr u kîn ile murâdınız bu mudur, işte şehzâde işte siz” diye görüşmelere son verdi.

Bu andan itibaren İbrahim’in tahttan indirilmesi ve Şehzâde Mehmed’in tahta çıkarılması kaçınılmaz oldu.[292] İçeriden Sultan İbrahim’in kükremesi işitiliyor, haremdekiler ve bostancılar ona destek oluyor, kısaca bunalım devam ediyordu. Bu durumdan herkes kaygılı, çocuk şehzâde Mehmed şaşırmış, gözleri etrafta. İşte bu şaşkınlık anında müfti Abdülaziz, şehzâdenin sağ koluna girip “mum gölgesi gibi” yanında gider.

Abdülaziz, kuşkusuz, İbrahim’in tahttan uzaklaştırılması –sonra da katli– konusunda en önde rol oynamış kişidir. Küçük şehzâde Mehmed tereddüt içinde titrer halde meydana yürüdü, orada bekleyen saraylı kullar sadakatlerini gösterip şehzâdeyi, “Âleyke ‘avnullâh” (Allâh yardımcın olsun) sadalarıyla selâmladılar.

Abdülaziz saltanat değişikliğinde kesin rol oynadığını tarihinde belirtmeye çalışır; culûs tarihini 18 Receb 1058 (9 Ağustos 1648)[293] olarak verir. Şehzâde Mehmed’in sultanlığını ilân sırasında Abdülaziz sağ kolunda imiş ve sol kolunda kimse yokmuş, “Bu küstahlığımızla oğul ve torunlarım övünsünler” diyor. Abdülaziz, Sultan İbrahim’in hemen hapse götürülmesi gerekirken, topluluğun dağılıp gittiğinden şikâyet eder.

Çocuk Sultan Mehmed, haremde Hâs-Oda’ya nakledildi, oradaki iç-oğlanları onun hizmetine girmekte, pâdişahlığını tanımakta tereddüt etmediler. Ertesi gün haber yayılınca, devlet büyükleri “gafletten” uyanıp Sultan Mehmed’in emriyle saraya geldiler. Tahttan indirilen Sultan İbrahim güzel döşenmiş bir dairede iki câriye ile kapatıldı, üstüne kilit vuruldu. Karaçelebizâde, Rumeli kadıaskerliğine atanarak Dîvân toplantılarına katılma imkânı verildi. Vâlide sultana ve Harem’e verilmiş tahsisler ve bazı paşmaklık denilen hâs ve zeâmet gelirleri devlet hazinesine alındı.[294] Böylece Kösem dönemine ait büyük gelirler (yılda kırkar, ellişer bin guruş) Harem’den alınmış oldu. Bu devir teslim, Vâlide Kösem’in Abdülaziz’e düşmanlığını daha da çoğalttı.[295] Yalnız Kösem’in hâsları, 300.000 guruşa varıyordu. Bu arada Şeyhülislâm Abdürrahim’in azlolunması gündeme geldi. Bu makamda gözü olan Karaçelebizâde Abdülaziz atlatıldı, İstanbul kadısı Behâyî Efendi bu makama getirildi.

Padişâh IV. Mehmed için, merâsim yapılarak (Eyüp ziyareti ve sarayda bî’at) pâdişah oldu; *Büyük Vâlide* yetkilerini kaybetti, IV. Mehmed’in annesi Hadîce Turhan, vâlide sultan unvanıyla sarayda onun yerini aldı. Bununla beraber torunu pâdişah olan Kösem Sultan, devlet işlerinde deneyimi dolayısıyla ve kuşkusuz, ocak ağaları desteğiyle *Büyük Vâlide* unvanıyla 1651’de katline kadar sarayda nüfuzunu koruyacaktır.

Bir çocuğun pâdişah olarak devletin başı ve sahibi olabileceğini ulemâ, Hanefî mezhebi fıkıh kitaplarından açıklamalar yaparak desteklediler: Aklı zayıf (“muhteli’l-‘akl”) olanın saltanatı câiz değildir, aklı olmayan hükümdara bir şeyi anlatmak mümkün olmaz, Şerîat hükümlerine aykırı hareket eder, zulüm yapar, halkın mallarını musâdere eder, kan döker, ülkeye düşman ayağı basmasını önleyemez,[296] bu nedenlerle sultanlık makamında oturamaz. Öte yandan, “sabî âkil” *ma’sûm* (yani 12 yaşından küçük olan) pâdişah olabilir, bu takdîrde *vekîl-i saltanat* olan veziri, devlet işlerini görür. Vâlidesi (ve veziriâzam) devlet işlerini onun adına yürütürler.

“Ma’sûm” IV. Mehmed’in tahta getirilmesine karar verildiğinde, Abdülaziz, Naîmâ’ya göre, “O kadar küstahâne sözler söyledi ki” burada yazmak utanç verir.[297] Naîmâ’ya göre Kösem Sultan, ona karşı erkekçe tartışmaya girmiş (“merdâne mübâhasa”), Abdülaziz ona karşı susturucu sözler söyleyince, Kösem “Varayım, sarıcağın sardırup [Şehzâde Mehmed’i] çıkarayım deyüp” içeri gitmiş[298] (Naîmâ’nın IV. Mehmed’in culûsü hakkında yazdıklarını[299] Abdülaziz yineler). Çocuk padişâh, Bâbussaâde’de taht üzerine oturtulmuş, başta şeyhülislâm, veziriâzam, ulemâ ve devlet büyükleri İslâmî “bî’at” merâsimini yerine getirmişler, “Ma’sûm korkmasın diye” başkalarının yaklaşmasına izin verilmemiş, culûs merâsiminden sonra Sultan Mehmed, Vâlide Turhan Sultan ve bostancıbaşı muhafazasında içeri hareme götürülmüş. Merâsim sonrası devlet büyükleri Sultan İbrahim’in yanına gidip “İçeriye” (yani hapsedileceği odaya), buyrun, dediler. Tahtından indirilen İbrahim “feryada başlayub bre hâinler filânlar, bu nasıl işdir, ben her birinize ihsanlar itmedim mi? Şimdi havanıza tâbi olmadığım için beni kaldırmak tedarik itdiniz, ben pâdişah değil miyim, bu ne dimektir” diye bağırarak karşı geldi. Karaçelebizâde Abdülaziz, “cür’et idüb”, Sultan İbrahim’e yakışıksız, çok ağır söz söyledi: “Hayır pâdişah değilsin, umûr-i Şer’iyye ve dinîyeye kayıtsızlık ettin. Cihânı harâba virdin, vaktinizi eğlence ve gaflet içinde geçirdin, rüşveti saklayıp zâlimleri âleme musallat ettin” diye o kadar ileri gitti ki, herkes şaşırdı.

Sultan İbrahim’in Saltanatı

İbrahim’in ilk kötü işi *musâhib* (özel danışmanı) Yusuf Paşa sözüyle, IV. Murad’ın beş yıl veziriâzamlığını yapmış ve mâliyeyi bir kerte düzene koymuş olan Kara Mustafa’yı katlettirmesidir. Yeni veziriâzam, Sultan İbrahim’e rüşvet sayılabilecek ölçüde para ve giysi vermekle iktidarda kaldı. “Pâdişah rüşvete meyletmekle halkı kendisinden nefret ettirdi.”[300] Sultan İbrahim’i yanlış yollara götüren başka biri, kurnaz musâhibi üfürükçü Cinci Hoca’dır. O,

pâdişaha son derece yakınlık kazandı. Veziriâzam bile devlet işlerinde Cinci'nin fikrini almak zorunluluğunu duyuyordu. Cinci, cahil olduğu halde kendisine kadıaskerlik verildi. Rakibi musâhib Yusuf Paşa'yı katlettirdi (1646). Sultan İbrahim, sultanlık otoritesine karşı gelinmesi konusunda fazla duygusaldı. İstanbul'da araba yasağına uyulmadığına kızarak Salih Paşa'yı hemen idam etti. Seçtiği ve tüm devlet işlerini kendisine bıraktığı Veziriâzam Ahmet Paşa rüşvetçilikle ün kazandı. İbrahim'e karşı eleştirilerden biri de veziriâzamı kontrolsüz bırakması oldu. Pâdişahın kılık kıyafet değiştirip halk arasına karışması ve halkın şikâyetlerini dinlemesi âdil bir pâdişahtan beklenen başlıca ödevlerden biridir, İbrahim bunu ihmâl etmişti.[301]

Sultan İbrahim'in Katli

Haremde bir daireye hapsedilen Sultan İbrahim'in gece gündüz ağlayış ve feryatları kesilmiyordu; Enderun halkı matem tutup aralarında, nasıl olur, bir pâdişah tahttan indirilip diri diri mezara konur, çıkarıp yeniden tahta oturtalım, diye dedikoduya başladılar. Dışarıda sipahiler arasında da bu gibi sözler dolaşıyordu.

İbrahim'i tahttan indirenler, özellikle ulemâ bundan korkuya kapıldılar. Ulemâ, yeniçeri ağaları ile konuşup İbrahim'in ortadan kaldırılmasına karar verdi; Şeyhülislâm (müfti) Abdürrahim[302] fetvâ verdi; müfti ve devlet erkânı, Veziriâzam Sofu Mehmed Paşa, kadıaskerler ve yeniçeri ağaları bir arada saraya geldiler. Saray iç-oğlanları taraf taraf ağlaşıp kaçıştılar, İbrahim içeriden feryad ve figâna başladı, "Siz ki benim ekmeğimi yiyenlersiz, aranızda bana merhamet eden kimse yok mu?" diye bağırıyordu. Cellâd Kara Ali bile kaçtı, durum çok nazikti; idamı bir an önce gerçekleştirmek gerekiyordu. Veziriâzam ve müfti Abdürrahim cellâd Ali'yi zorla odaya soktular, pâdişah kırmızılar giymiş, elinde Kur'an müftiye hitapla, "Seni evvelce paşa, 'bir dinsizdir, depele' demişti, ben seni öldürmedim… İşte kitâbullâh, beni neyle öldürürsüz, zâlîmler!" diye haykırdı. Arkasından cellâd Ali ve yardımcısı Hammal Ali kemendi

boynuna atıp yaşamına son verdiler. “Pâdişah-i şehîd” nâşı, gusl namazından sonra Sultan Mustafa’nın merkadi yanında defn olundu. Mezarı başında Kur’an okundu ve Enderun halkına biner akçe dağıtıldı.[303]

IV. Murad, I. Ahmed’in şehzâdelerini idam ettirmekle yalnız kardeşi İbrahim’i hayatta bırakmıştı.

Sultan İbrahim’in tahttan indirilmesi ve katli olaylarını, iki göz tanığı, Abdülaziz ve Dîvân kâtiplerinden Vecîhî, tarihlerinde anlatırlar. Abdülaziz’in anlatımı,[304] olaylara doğrudan doğruya karışmış biri olarak önemlidir. Abdülaziz, İbrahim’in tahttan indirilmesi ve katlinde rol oynamış, IV. Mehmed’in culûsunda kendisi İstanbul kadılığından Rumeli kadıaskerliğine getirilmişti. Bu atama dedikodu konusu oldu: Abdülaziz, daima öne çıkmaya çalışan, şöhret düşkünü biri imiş.[305]

Olayların içinde olup İbrahim’in katlinde en önde rol oynamış olan Karaçelebizâde Abdülaziz olayları şöyle anlatır: Sultan İbrahim tahttan indirilip haremde bir odada hapsedildi; bazı yandaşları yardımıyla yeniden tahtı elde etmek, düşmanlarını yok etmek sevdasına düştü. Büyük vâlide Kösem ve harem ağaları bundan haberdar idiler; büyük bir “fitneye” neden olacakları veziriâzam Sofu Mehmed Paşa’nın kulağına erişti[306] (Abdülaziz Efendi tüm devlet işlerinde veziriâzamla beraber hareket etmekteydi).[307] Paşa Dîvân üyeleriyle beraber şeyhülislâm, nakîbü’l-eşrâf ve özellikle ocak ağalarını olağanüstü bir meşveret meclisine çağırdı. Küçük pâdişah huzuruna giren veziriâzam ve müfti, bir hatt-i hümâyûn ile çıktılar, hatt’ta şunlar fermân olunmuştur:

Pederim İbrahim Han bazı “hevâdârları” yardımıyla bir “fitne ve fesâd” çıkarmak üzeredir. Toplumun zarar görmesini önlemek için kendisinin “nokta-i vücûdu merkez-i şuhûddan nâbud olup hâr-i âzârı dâmen-i mülkü milletten izâle olunsun.” Sözde küçük sultan, anlaşılması güç bu sözlerle babasının katlini emrediyor! Mecliste bu pâdişah fermânını vezir ve müftî okudular; meşveret üyeleri fermân karşısında, hayret içinde baş eğmek gerektiğinde birleştiler. Abdülaziz Efendi Dîvân’da kadıaskerdi; benimle danışılması

gerekirdi, fakat meclisin niçin toplandığından habersizdim, diye kendini pâdişah katili suçundan kurtarma çabasındadır.[308]

Abdülaziz, Sultan İbrahim'in katli konusunda şu iddiada bulunur: Duyduğumuza göre diyor, İbrahim'in hapsedildiği odanın penceresi kırılmış, onu onarmaya gitmek gerekti. Saraya ne gibi bir hizmet için davet olunduğumuz bilinmiyordu. Herhalde İbrahim'in katlinden kaçınılırdı. Sonradan veziriâzamla konuştuğumuzda kendisine dedim ki: Mâdem böyle bir düşünceniz vardı, o gün Dîvân'da yanınızda idim, bunu niye gizlediniz? Veziriâzam yanıtlamış: Büyük vâlide ve harem ağaları tarafından bir gelişme meydana gelir, akşama bırakmayalım diye acele olundu; işi acele bitirmek gerekmekteydi; bu yüzden sizinle görüşmeye imkânı olmadı, diye Abdülaziz'e bilgi verilmiş. Abdülaziz ilâve eder: Biz Darphâne yakınında baltacılara rast geldik, veziriâzamın söylediği gibi acele ettiklerini gördük. Katil işinde Büyük Vâlide'den başka haberdar olanlar müftî ve veziriâzamdır. Belki, kapuağası Abdurrahman Ağa'nın da haberi vardı. İbrahim'in katline baltacı ve bostancılar ile harem hizmetlileri karışmamış, idamı cellâd Kara Ali yapmış.

Abdülaziz devam eder: Maktul sultanın Hâs-Oda'da yatağının köşesini öptüğümüz gün Büyük Vâlide, Hırka-yi Şerîfe'ye gidip: "Ey Bâr-i Hüdâ, İbrahim kulun bu belâya mübtelâ olmak çünkü mukadder imiş, ba'de'l-yevm ânın bu sûretle dünyâda bekâsı revâ değildir … Dünya nimetlerinden halâs eyle" diye dua etmiş imiş. Abdülaziz devamla ilâve eder: Taziye için Büyük Vâlide'yi ziyaret ettiğimizde, Büyük Vâlide ağlayarak, "Bu âdem, 'aceb kimin bed-duâsına uğradı" deyince, tok sözlü Abdülaziz, "Sultanımız bed-duâsına uğradı" deyivermiş. Bu yanıt üzerine Koca Vâlide, Abdülaziz'e kızgınlığını göstermiş.

Sonuçta, Abdülaziz, Sultan İbrahim'in katlinde, Kösem Sultan ile Veziriâzam Sofu Mehmed Paşa'nın sorumlu olduğunu ileri sürmekte, kendisini temize çıkarmaya çalışmaktadır.

IV. Mehmed'in Tahta Çıkışı ve Sipahi Ayaklanması: Gürcü Abdünnebî İsyanı (1648)

IV. Mehmed'in tahta çıkması üzerine sipahi ve yeniçeri culûs bahşişi için kargaşa çıkardılar. Yalnız asker değil, ulemâ da bahşiş aldı. Eski defterdâr, Veziriâzam Sofu Mehmed Paşa, özellikle devlet bütçesini kontrol altına almaya çalışıyor, gereksiz harcamaları kaldırıyordu. Bu arada, saraylıların saray dışı masraflarını kaldırmaya çalıştı. Gümrük ve başka gelir kaynaklarından maaş alanların atama kayıtlarını gözden geçirdi. Özellikle, altı-bölük sipahilerin aldıkları *veledeş* (evlâdına ait) maaşlarını, tanıklarla kontrol etti ve dirliği kesilen bin kadar sipahiyi, Girit'e gitmek koşuluyla yeniden hizmete aldı.

Sultan İbrahim'in katlinden sonra yeniçerilerin iktidarı ellerinde tuttukları bu dönemde, altı-bölük sipahileri daima tedirgin ve isyana hazırdılar. Anadolu'daki Gürcü Abdünnebî Ayaklanması, aslında yeni bir sipahi ayaklanmasıdır. Bu kez, Anadolu'daki yandaşları bir Celâlî, Abdünnebî etrafında toplanıp İstanbul üzerine yürüdüler. Olayın evveliyâtı şudur:

Vaktiyle mâliyede defterdârlıkta bulunan Veziriâzam Sofu Mehmed Paşa mâliyede sıkı bir teftiş idaresi kurmuştu.[309] Bu arada, kapıkulu sipahi bölüklerinden dirlikleri kaldırılmış olan sipahileri, Girit'e savaş meydanına gitmek koşuluyla tekrar hizmete almıştı. Ayaklanmayı âdet haline getiren sipahiler, Üsküdar'da toplanıp gösteride bulundular (Eylül 1648). Sultan İbrahim tahttan indirilip katlolunmuş, yerine 7 yaşında bir çocuk, IV. Mehmed sultan ilân olunmuştu (14 Ağustos 1648). Sipahiler, çocuklarının *veledeş* olarak maaş defterine geçirilmesini istiyor, "Ancak ondan sonra Girit'e gideriz" diyorlardı. Veziriâzam ise Girit'e gitmelerini şart koşuyordu. Ayrıca, cizye defterlerinin kendilerine teslimini istiyorlar, her şeyden önce Sultan İbrahim'in katli ne gibi bir esasa dayanıyor, diyorlardı. Sivas'ta vali İbşir Paşa bu davada onlarla beraberdi. Sipahi ayaklanması üzerine Veziriâzam Sofu Mehmed

Paşa, ulemâyı ve sipahi bölükleri ağalarını toplantıya çağırdı. Ayaklanan sipahilere karşı yeniçeri ağasına başvurdu.

Sipahilere gönderilen cevapta, onların Sultan İbrahim'in katlini dava etmelerine yer yoktur, çünkü onun oğlu Mehmed tahtta oturmaktadır, sipahiler vergi defterlerini ellerine alıp tekrar reâyayı soymasınlar, yanıtı verildi. IV. Murad'ın sipahilere vergi toplama izni vermediği zamandan beri sipahiler, başlıca bu işin peşinde idiler. "Şimdi bu gelirleri toplama yetkisini üzerine alan bostancılar veya vezir adamları halkı soymuyor mu? Biz beş alıyorduk, şimdi onlar on alıyor" diye reâya soygununun sürüp gittiğini iddia ettiler. "Biz Kanunî Sultan Süleyman döneminde cizye vesair gelirlerin toplanmasında *gulâmiye* diye bir harçlık alıyorduk, şimdi de ona razıyız" dediler. Görülüyor ki, sipahilerin asıl istediği, eski vergi toplama ayrıcalığını ("hidmetini") geri almaktır, bunda direndiler. Vezir nihayet, "Bunu gelecek yıla bırakalım" diye sipahileri yatıştırma yoluna gitti.

İsyancı sipahilere yenileri katıldı. Sultan Ahmed Câmii yığın yığın sipahilerle doldu. Her zamanki gibi, Sultan İbrahim'in katli davasına sarıldılar. Öbür yandan, sipahilerin Şeyhülislâm Abdürrahim'e düşmanlığı şundan ileri geliyordu: Ulemâdan bazıları İslâm kaynaklarına, özellikle Şeyh Bedreddîn'in *Câmi'ül-Fusûleyn* adlı kitabına dayanarak, sultan küçük yaşta olursa, kendisine bir vekîl belirlenir ve halk ona bî'at eder, diye fetvâ vermişlerdi. Ortada olan vekîl ise, Vâlide Kösem Sultan'dı. Ama gerçekte sultan, daima çocuk pâdişahtır. Kösem Sultan'ın veziriâzamların telhîslerinde, bu esasa daima saygınlık gösterdiği Ekler bölümünde yayınladığımız "Kösem Sultan'a Telhîsler"de açıkça görülmektedir. IV. Mehmed'in büyük vâlidesi Kösem Sultan için, "Ol sagîrden vekâlet ile hükümet ider" diyorlardı.

Görülüyor ki asıl sorun, Kösem Sultan'ın iktidarı sorunudur. Sultan İbrahim zamanında olduğu gibi, Kösem'in iktidarda kalmasını bir kısım ulemâ desteklemektedir. Gerçekten Kösem, *Büyük Vâlide* unvanıyla IV. Murad dönemindeki gibi iktidarda kalmak istiyor ve bunun için bir kısım ulemâdan dinî hukukta destek

buluyordu. Sipahiler bu sorunda başlıca Kösem'e karşı cephe almış bulunuyorlardı. Sorun, Kösem'in iktidarda kalıp kalamayacağı sorusu idi. Saf bir ihtiyar olan Sofu Mehmed Paşa, gerçek durumu kavrayamıyor ve sipahilere karşı direniyor, böylece o da kendini *velîahd*, bir çeşit *nâib-i saltanat* durumunda görüyordu. Onun başka bir yanlışı da, olağanüstü toplantıda "*mansıblar* [devlet memuriyetleri] kanûna göre rüşvetsiz verilsin" kuralı kabul edilmişken, kendisi rüşvet kapısını yeniden açmış bulunuyordu. Dahası eskiden rüşvet sultan hazinesi için alınırken, şimdi yüksek iktidarı ellerine geçirmiş olan yeniçeri ocak ağalarının cebine gidiyordu. Tüm memuriyetler eskisi gibi açık artırmayla, rüşvetle alınıyordu.

Sipahiler Üsküdar'da toplu halde direnirken, devlet erkânı *Paşa-Kapısı*'nda (veziriâzam sarayında) toplantıda idi. Bu kargaşaya saraylardaki iç-oğlanları da katıldı. İç-oğlanları sarayda hizmet yılı dolunca gelir toplama hizmetlerine çıkar; *çavuş*, *kapıcı* olur veya sipahi bölüklerine atanırlardı. Gecikme üzerine iç-oğlanları da isyan ederek sipahilere katıldılar. İç-oğlanları, Saray'dan *çıkma* gereği yedi yılda bir dış hizmetlere geçme iddiasıyla sipahi bölüklerine yazılmak istediler. Eski sipahi–yeniçeri karşıtlığı yeniden kendini gösterdi. Kösem Sultan idaresinde yeniçeri ocağı *tagallüb* etmiş, yani haksız yere devlet iktidarına ortak olmuştu. Bundan veziriâzam da şikâyetçi idi ve sipahilere yakınlık duyuyordu.

Girit'e atanan sipahi grubu, gitmeyip Sultan Ahmed Câmii imâret binalarına yerleştiler. Zorba-başı Bıyıklı Mahmud başlarına geçti. Pâdişaha mektup gönderip, vezirin kendilerini yeniçeri eliyle kırdırmak niyetinde olduğundan şikâyet ettiler. Pâdişah, daha doğrusu Kösem Sultan, siz dağılın, ben ötekileri azlederim, vaadiyle âsîleri dağıtmak istedi. Veziriâzam, yeniçeri ocağına gitti, şeyhülislâmı ve ulemâyı oraya çağırdı. Yeniçeri–sipahi karşılaşmasından korkuluyordu. İki taraf savaşa hazırlanmıştı. Sipahiler pâdişaha adam gönderip şikâyetlerini tekrarladılar, pâdişahın el yazısı hatt-i hümâyûn gönderildi, "Emir pâdişahındır ve orayı ağalar yeniçeri bilür" oldu. Yeniçeri ocak ağaları gerçek

otorite sahibi olduklarını ileri sürerek, pâdişah (Kösem) karşısında direniyordu. Ağalar veziriâzamın ve müftinin azline razı olmadıklarını ilân ettiler. Son derece tehlikeli bir durum ortaya çıkmış bulunuyor, perde arkasında Kösem, yeniçeri ağalarını karşısında bulmuş oluyordu.

Yeniçeriler sipahilere karşı ulemâ ile birlikte hareket ederek savaşmaya karar verdiler; Ocak'ta, yeniçeri meydanında toplandılar ve hücuma geçtiler; sipahi zorba-başısı Mahmud, Üsküdar'a kaçtı, adamları, sipahiler kılıçtan geçti (Kasım 1648).[310] Bu olay tarihe, "Sultan Ahmed Câmii Olayı" diye geçti. Kıyıma uğrayan sipahiler karşısında zafer, Veziriâzam Sofu Mehmed Paşa ve şeyhülislâma aitti. Olayların tanığı Şeyhülislâm Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*'nde 1648–1657 olaylarını ilk ağızdan aktarmıştır.[311] IV. Mehmed'in tahta çıkışında ulemâdan ilk kez *bî'at* eden kendisi idi.

Abdünnebî İstanbul Üzerine Yürüyor

Sultan Ahmed Câmii isyanında bozguna uğrayan sipahiler, Anadolu'da, "sipahi zorbalarının büyüklerinden olan Gürcü Abdünnebî ile anlaşıp mücadeleyi o tarafa götürdüler."[312] Gürcü sipahi zorbalardan iken IV. Murad kendisini affetmişti. Anadolu'da büyüklerin hâs gelirlerini toplama vazifesiyle *voyvodalık* yapmakta idi. Bu yolla servet yapmış, İstanbul'a gönderdiği rüşvetle birçok gelir kaynaklarını eline geçirmişti. Kendisinden istenen parayı hazineye ödemedi. Abdünnebî, o sırada İstanbul'da Sultan Ahmed Câmii sipahi isyanında katledilen sipahilerin intikamını alacağını söyleyerek, isyan bayrağını kaldırdı. Böylece Kösem'i aleyhine çevirdi.

Öte yandan veziriâzam, Girit'e zahire ve asker göndermek için hazinede para toplamaya çalışıyordu. Bu da devlet gelirlerini iç edenleri aleyhine çevirmişti. Veziriâzam aslında devletin birinci kertede âcil işlerini yürütme çabasında idi. Garp Ocakları'nın (Cezayir, Tunus ve Trablusgarp) donanmalarının pâdişah donanmasına katılmaları için para göndermek zorunda kalmıştı.

Onlardan yardıma gelen 10 kalyon, 10 çekdiri, Mısır-İskenderiye'den 18 gemi Donanma-yi Hümâyûn'a Foça'da gelip katıldılar.

Anadolu'da şehirlerde eskiden Celâlîlere karşı koruma olarak yerleştirilen birçok sipahi *kethüda-yerleri* vardı. Onların Anadolu'da Gürcü Abdünnebî ile işbirliği sipahilerin yeni bir isyan hareketine yol açmış oldu. Gürcü, sancaklardan timarlı sipahilerin kumandanları alay-beylerini yanına çağırdı. Niğde, onun harekât merkeziydi. Etraftan gelen sipahiler, takım takım onun bayrağı altında toplandılar, Gürcü Konya'yı ele geçirdi, eşkıyadan Katırcıoğlu 400 levendiyle ona katıldı. Gürcü kuvvetleri 15.000'i bulunca, Sultan İbrahim'in katlinden sorumlu tuttuğu Veziriâzam Sofu Mehmed'den ve müftiden davacı oldu. Topladığı kuvvetlerle İstanbul üzerine yürüdü, Kütahya'ya vardı.

Gürcü, Sultan Ahmed Câmii sipahi kırımına fetvâ vermiş olan müfti Abdürrahim'in azlinde direniyordu. Toplanan meşveret meclisine katılan İstanbul sipahi bölük ağaları, isyancılarla işbirliği yaptıkları suçlamasına karşı çıktılar ve pâdişaha (aslında Büyük Vâlide Kösem ve Turhan Sultan'a) bağlılıklarını yinelediler. Fakat sonunda uzlaşma olmadı. Sipahiler yeniçerilerin emri altına girmek istemediler. Ocak ağalarından Bektaş Ağa, sipahilerle anlaşmanın imkânsız olduğunu söylüyordu. Pâdişah (gerçekte Büyük Vâlide Kösem) Gürcü'ye karşı yeniçeri ve sipahilerin birlikte hareket etmelerini istiyordu. Meşveret sonunda sipahiler, "Pâdişah emrine karşı gelmeyiz" diye Gürcü'ye karşı hareket etmeyi kabul ettiler. Birleşme ulemâ imzasıyla pekiştirildi. Kösem, böylece önemli bir iş başarmış oluyordu.

Sultanın mutlak vekîli sıfatıyla hareket eden Sofu Mehmed Paşa ile Kösem Sultan'ın arası açıktı. Paşa devlet bütçesini korumak için Harem'in yağmasına izin vermiyordu. O zaman, veziriâzamın tasarruf önlemleri yüzünden soyguna devam edemeyenler Kösem ile işbirliğine girdiler. Vezirin, küçük pâdişah yerine velîahdlık (*velâyet-i 'ahd*) iddiasında olduğunu Kösem'e bildirdiler. Küçük pâdişah adına kimin saltanat erkini temsil ettiği sorusu ortaya çıktı;

vezirliğin bağımsızlığını ileri süren Sofu Mehmed'in ortadan kaldırılması için Kösem kışkırtıldı. Kösem yeniçeri ağalarıyla birlikte hareket ediyordu. Veziriâzam ise müftiyle beraberdi; saraya Dîvân'a gitmiyor, işleri Kösem'e arz etmiyor, "kendi sarayında" iş görüyordu. Devlet işlerinin sarayda değil, Paşa-Kapısı'nda (*Bâb-i Âlî*'de) görülmesi geleneği ilk kez Kösem–Sofu Mehmed arasındaki bu çekişmeyle ortaya çıkmıştır.

Saray, daha doğrusu Kösem, veziriâzamın azl ve idamına karar verdi. Eski yeniçeri ocak ağaları Kösem'le beraberdi. Sofu Mehmed, onları bir yol bulup uzaklaştırmanın çarelerini araştırmaya başladı. Müfti bunda onunla beraberdi. Kösem, Kara Murad Ağa'yı âsî Gürcü Nebî üzerine Anadolu'ya göndermeye çalıştı. Öte yandan, veziriâzamın ortadan kaldırılması için kin ("kemâl-i gayz") besliyordu. Veziriâzamın gönderdiği arzları onaylamıyor,[313] devlet işlerini yandaşı yeniçeri ocak ağalarıyla birlikte görmeye çalışıyordu.

Veziriâzam yeniçeri cuntasından *kethüda-beyi* (yeniçerilere en yakın temsilci) yanına çekmeye çalıştı. Dört kez saltanat dönüşümünde rol oynamış, kurnaz deneyimli bir ihtiyar olan ocak ağaları önderi Bektaş Ağa veziriâzamı desteklemekten el çekti. Kethüda-bey de ona uydu. Entrikacı ihtiyar Muslihiddîn Ağa ise, her işi Kara Murad ile söyleşmeye önem verirdi. Böylece, Üçlü Ocak Ağaları Cuntası (eski Roma'daki *triumvira*) canlanmış oldu. Kara Murad veziriâzam, Muslihiddîn ise yeniçeri ağası olacaktı, anlaştılar. Tabii, birlikte hareket ettiklerine kuşku olmayan Kösem Sultan da saltanat vekâletinde bulunacaktı. Sofu Mehmed Paşa bunlardan habersiz, her şeyin eli altında olduğunu sanıyor, servetini artırma yolunda çalışıyor, büyük konaklar yaparak düşmanlarına fırsat veriyordu.

Bu sırada, Kapudân Paşa'nın donanmasına Foça önünde baskın yapan güçlü Venedik donanması (24 kalyon ve İngiliz *burtonları*)[314] Kapudân Paşa'ya büyük kayıplar verdirdi.[315] Başarısızlık, İstanbul'da *Foça Vakâsı* diye üzüntüyle karşılandı ve Mehmed Paşa'nın düşmanları tarafından aleyhine kullanıldı. Kara Murad

Ağa, büyük vâlide sultana haber gönderip Foça Vakâsı'ndan veziriâzamı suçladılar (sözde, Kapudân Paşa, pâdişaha gönderilecek yüz kîse parayı göndermemiş, cebine atmış). Veziriâzam ise aleyhine kurdukları komplodan habersiz, Foça Vakâsı için sarayda *meşveret* meclisi topladı. Kösem Sultan komplonun arkasında idi.

Kösem Sultan meşverette konuşup "Bunca mallar alındı… ve beni öldürmek sevdâsına düşüldü, bihamdillâhi ta'âlâ ben dört devlet (sultan) görmüşem, bunca zamandır devlet sürmüşem, ben ölmekle ne 'âlem ta'mîr olur ve ne yıkılur; bunda gâh beni katle kasd ideler, gâh pâdişahımı ba'zı nesne fermân ettikçe [aslında *Arslanım* diye andığı çocuk pâdişah adına kendisi] kim öğretti, derler" dedi. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinde başlıca rol oynayan düşmanı Karaçelebizâde Abdülaziz'i tehdit etti. Çağdaş vakanüvis, çocuk sultan IV. Mehmed'in tahta geçirilmesinden sonra Kösem'in, "ba'zi umûra müdahale" ettiğini ileri sürer, eleştirir. Abdülaziz Efendi, veziriâzamın yakın adamı idi. Kösem'i küçümseyerek, "ekser umûrda" isteklerini geri çevirirlerdi.[316] Küçük sultan Mehmed'in tahta oturtulmasından sonra bir arz gününde pâdişah Abdülaziz Efendi'ye hitapla, "İşitdim, akça ve rüşvet alınurmuş, niçün rüşvet alırsuz?" demiş. O zaman Abdülaziz, çocuk sultana, "Baka cânım, sana bunu kim öğretti?" demiş, bunu övünerek bazı kimselere anlatmış (Abdülaziz, İbrahim'in katlinde söylediklerini ve Kösem ile tartışmalarını övünerek her yerde anlatmayı âdet edinmişti. Aziz Efendi ile Kösem Sultan arasında kavgayı herkes biliyordu. Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli* adlı eserinde vâlide sultan ile bu tartışmaları ayrıntılarıyla anlatır).

Kösem ile Ocak Ağaları İktidarda

Yukarıda belirtildiği üzere *Büyük Vâlide Sultan* Kösem, Veziriâzam Sofu Mehmed aleyhine iftiradan geri kalmıyor, küçük pâdişah IV. Mehmed'i onun aleyhine çeviriyor, vezirin kendisine karşı suikast hazırladığını iddia ediyordu. Venediklilere karşı Foça deniz savaşındaki kayıplar haberi İstanbul'a erişince, küçük pâdişah

huzurunda devlet erkânı meşverete çağırıldı, arkadan idare edilen küçük pâdişah, veziriâzamı, neden donanmayı iyi hazırlamadın, diye azarladı, saltanat mührünü istedi, Veziriâzam Sofu Mehmed, bostancıbaşı odasında haps olundu. Veziriâzamlık yeniçeri ocak ağalarından Kara Murad Ağa'ya verildi (21 Mayıs 1649). Bu sahnenin, Kösem Sultan tarafından hazırlandığına kuşku yoktur. Böylece, Kösem ile ocak ağaları ittifak halinde mutlak iktidarı ele geçirmiş oldular.

Kösem Sultan İktidarda Kalıyor

Her saltanat değişikliğinde vâlide sultanın Bayezid'deki Eski Saray'a nakli âdet idi. Büyük vâlide dahi görünüşte, "inzivâya çekilmeye izin rica etmiş" imiş, fakat gitmedi. Sebebi, çocuk sultanın annesi Turhan Sultan çok genç, deneyimsiz, dünya işlerinden habersiz olup "istiklâl" ile hareket etmeye kalktığı takdirde devlet işleri sekteye uğrayabilirdi, deniyor. Bu nedenle büyük vâlidenin, eskiden olduğu gibi, bir süre daha "hidmet-i terbiye ve nezârette" kalması kabul edildi. Vâlide Turhan Sultan yanına câriyeler verilerek, gereken saygı gösterildi. Böylece, biri büyük vâlide, öteki küçük vâlide olarak iki vâlide sultan, haremde yan yana kaldılar. Rekabet gecikmedi. Durum harem hizmetlileri arasında ikiliğe ve aykırılığa neden oldu. Aynı zamanda, veziriâzamın katlinde, müfti ve Abdülaziz'in sürgüne gönderilmesinde, bu durum başlıca neden olmuştur.[317]

Kösem, Sultan İbrahim'in idamından sonra Abdülaziz'in ortadan kaldırılmasını isteyecek kadar ona düşman kesilmişti. Abdülaziz bunu, kendisini çekemeyenlerin dedikodusuna yorar.[318] Aslında, bu düşmanlık, Sultan İbrahim'in katlinde, Abdülaziz'in ön sırada yer almasından ileri gelmektedir.

Abdülaziz'e göre, Kösem Eski Saray'a sürülürse oyunlarına son verilmiş olacaktı; aslı câriye olan Kösem'in pâdişah vekîli (*vekîl-i saltanat*) gibi hareket etmesini Osmanlı devlet adamları kabul edemiyordu. Çağdaş vakanüvisler de, devlet işlerinde Kösem'in

rolünden söz etmekten kaçınırlar, fakat Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki "Kösem Sultan'a Telhîsler" (bkz. Ekler) bunun aksini yansıtır. Bu belgeler, kuşkuya yer bırakmayacak bir şeyi açıklamaktadır: Kösem Sultan devlet işlerinde birinci derecede rol oynamaktadır ve torunu küçük pâdişah adına tam iktidara sahiptir. Bu arzusuna karşı veziriâzam ve Abdülaziz karşı gelmişler, fakat kaybetmişlerdir. Kösem, şimdi Ocak Ağaları Cuntası'yla ittifak halindedir. Belgelerde, *devletlü* diye hitap edilen Kösem, daima veziriâzamın âmiri gibi hareket etmektedir. Veziriâzama ve onun yakını Abdülaziz'e düşmandır.[319] Abdülaziz, iki kötüden birini seçtik ve Kösem'in eskisi gibi Topkapı Sarayı'nda kalmasına razı olduk, diye ekler.

Kösem, sonunda Sofu Mehmed Paşa'yı azl ve katletmeyi başardı,[320] Abdülaziz'e göre, bunun üzerine herkesi bir kaygı aldı. Kösem kendisi, bu bir düşmanlık sonucu değildir, iddiasında bulunuyor. Sofu Mehmed'in azli için neden gösterilen olay, Foça deniz bozgunundan dolayı Kapudân-i Deryâ Paşa'yı himaye etmediğidir. Kösem, devlet işi söz konusu olduğunda, tarafsız hareket ettiğini ileri sürerken, "Oğlum İbrahim için saltanat lâyık değildir, dediler, hal' olsun" dediğini hatırlatır. Hatta, "Vücûdu zararlıdır, izâle olsun" dediklerinde, "Katlolsun" demiş. Abdülaziz, bunu Kösem'in herkesin önünde söylediğini hatırlatır.

Abdülaziz, Sofu Mehmed Paşa'nın Kösem'in kin ve intikamına kurban gittiğini belirtir. Öteki *vekâyi'* yazarları, Sofu Mehmed'in Saray'a (Kösem'e) karşı bağımsız hareket ettiğini, yeniçeri cuntasına aldırmadığını, vezirin rüşvet ve başka işlerinde hatâlı hareketlerini Kösem'e yetiştirdiklerini, cuntanın ulemâyı yanına alarak karşı harekete geçtiğini belirtirler. Sonunda Kösem, Sofu Mehmed'i bertaraf etmiş ve veziriâzamlığı işbirliği yaptığı cuntanın başı Kara Murad Ağa'ya vermiştir.

Kösem Sofu Mehmed'i ortadan kaldırdıktan (17 Haziran 1649) sonra yeniçeri üçlüsüyle devlet içinde tam egemenliğini kurmuş oldu. Abdülaziz, dostu Sofu Mehmed Paşa'nın "nâmus-i saltanatı" (Kösem'e karşı) korumaktan başka bir amacı olmadığı

iddiasındadır.[321] Kösem, Sofu Mehmed'in mal ve mülküne el koydurdu. Yakın adamlarını idam etti.[322] Çağdaş kaynaklar, Sofu Mehmed'in devlet işlerinde, özellikle hazinenin idaresinde bağımsız ve dikkatli olduğunu belirtirler. Veziriâzamın Harem'in giderlerini kıstığını biliyoruz. Bu dönemde devlet için en önemli sorun,Venediklilere karşı savaş, Girit'te Kandiya kuşatmasına başlayan askere erzak, mühimmat ve maaş yetiştirme işi idi, Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nda ablukada idi. Foça Deniz Savaşı'nda Venedik kalyonları Osmanlı kadırga donanmasına üstünlüğünü göstermişti. Garp Ocakları –Trablus, Tunus ve Cezayir– donanmalarının işbirliği yaşamsal bir önem taşıyordu. Onların donanmalarında kalyon ve İngiliz *burton*ları bulunuyordu (Girit'e yardıma gelen Garp Ocakları kalyon, *burton* ve 11 *çekdirme* ile geldiler). Veziriâzam Garp Ocakları'na 75.000 altın göndererek onların işbirliğini sağlamıştı.[323] Bu muazzam parayı bulmak için veziriâzam, titiz mâlî önlemler almak zorunda kalmış, Harem'in masraflarını da kısmıştı. Venedik ateş gücü yüksek (bazıları 40 topla donanmış) İngiliz *burton*larını kiraladığı gibi, veziriâzam da "İngiliz burtonlarını" kiralamak için (İzmir limanında 17 İngiliz burtonu demirlemiş) İzmir'e adamını göndermiştir (Haziran 1649).

Abdülaziz, dostu Sofu Mehmed Paşa'nın, rakiplerinin, tabii en başta Kösem Sultan'ın düşmanlık ve entrikaları yüzünden haksız yere şehid edildiğini belirtir ve ekler: Bu eşsiz vezir Kösem başta olmak üzere düşmanlarının kinine hedef olmuş; devlet idaresinde kargaşaya karşı, "Vekâlet-i saltanat elden ele düşmeye" diye çaba göstermiş, onun idamından sonra devlet hazinesi yeniden yağmalanmaya başlamıştır. Bu dönemde devletin en önemli sorunu, gelir giderde denge sağlanmasıydı; Sofu Mehmed Paşa, özellikle aldığı önlemlerle bunu sağlamaya çalışıyordu. Her şeyden önce, idarede pâdişahın mutlak vekîli olan veziriâzamın bağımsızlığını koruyamaması, Abdülaziz'e göre felâketli bir dönemin başlangıcı olmuştur.[324] Abdülaziz, Kösem'i bu noktada suçlar ve der ki, donanma hususunda "Ol maddede (Paşa) bî-cürm ü günâh

idüğünden Büyük Vâlide âgâh iken…. ba'zi evhâma" kapılıp, veziriâzamın azil ve katline deniz yenilgisini neden gösterdi.[325]

Vâlide Sultanlar Saltanatı

I. Ahmed'in culûsunda haremde büyük bir değişiklik oldu. III. Murad'ın (1574–1595) baş-hâsekisi Venedikli Safiye Sultan, III. Mehmed'in culûsunda vâlide sultan mevkiine geldi. Devlet işleriyle yakından ilgilenemeyen bu kadın sultanlar zamanında 28 yıl üstün bir siyasî rol sahibi oldu. I. Ahmed'in (1603–1617) culûsunda âdet üzere Safiye, câriyeler ve zenci hadım ağalarıyla birlikte Bayezid'deki Eski Saray'a nakledildi, Darussaâde ağası azledildi, kethüdası idam olundu (1604). Topkapı'da yeni sultanla beraber haremde yeni bir dönem başladı. I. Ahmed'in vâlidesi Handân Sultan haremde Safiye'nin yerini aldı. Ardından I. Ahmed'in baş-hâsekisi, vâlidelerin en ünlüsü Mâhpeyker Sultan (Kösem) Safiye'nin yerine geçti.

Genel olarak vâlide sultanların "saltanat" dönemi, Kanunî'nin zevcesi Hurrem Sultan'dan başlayarak Nûrbânu, Safiye, Kösem ve Turhan Sultanlar zamanında bir yüzyıl sürmüştür. Bu dönemde devlete hâkim olan Harem'in tarihi, Osmanlı Devleti tarihinin gizli kalmış yanlarını anlamak bakımından önemlidir ve son derece dramatik sahneleriyle XVII. yüzyıldan beri Fransa'da ve Türkiye'de romancılara ve tiyatro yazarlarına ilham kaynağı olmuştur. XVII. yüzyıldan beri tarihçiler, devletin çöküşünü hazırlayan faktörler arasında "kadınlar saltanatı"nı öne sürerler. Buna karşı, çocuk pâdişahlar döneminde, vâlide sultanların hânedânın devamını her şeyin üstünde tutarak devletin selâmetine hizmet ettiği iddia olunmuştur. Gerçekten de I. Ahmed'in baş-kadını Kösem, Ahmed'in hayattaki tek kardeşi Mustafa'yı idamdan kurtararak hânedânın devamına hizmet etmiştir.

Elçi raporlarında, devlet işlerinde deneyimli ve güçlü olduğu vurgulanan Kösem, torunu IV. Mehmed döneminde, yeniçeri ocak ağalarıyla ittifak halinde devlet gücünü ve otoritesini elinde

tutmuştur (1648–1651). Pâdişaha sunulan arzlar üzerinde, “Arslanım” dediği çocuk pâdişah adına kararları Kösem Sultan yazıyordu. Venedik donanmasının İstanbul’u tehdit ettiği buhrandan yararlanan IV. Mehmed’in annesi Turhan Sultan, kızlarağasıyla Kösem Sultan’a karşı komplo kurdu ve onu bertaraf etti.

266 Pâdişahın en yakını olarak, Kösem Sultan’ın da İstanbul’daki durum hakkında, seferdeki sultana haberi mektupla gönderdiğini biliyoruz.

267 Ekler: Telhîsler; N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 225.

268 Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmânî*, yay. Kâmil Su, İstanbul, 1976, s. 50, esnafın “zûyuf akça”yı almadığını kaydeder.

269 *Nâimâ*, IV, s. 292-296.

270 *Nâimâ*, IV, s. 243-244.

271 Silâhdâr devlet mensuplarını rüşvetle satarak büyük servet yığmıştı. Katlinde serveti 5000 *kise* (1 kise =100.000 akça) çıkmıştır.

272 Timar ve zeâmetlerin yağması lâyiha veren bürokratlar, Ayni Âli ve Koçi Bey tarafından devlet büyüklerine açıklanmış bulunuyordu, bkz. *Koçi Bey Risâlesi*, yay. A. K. Aksüt, İstanbul, 1939.

273 *Fezleke*’nin kaynağı Vecîhî’den naklen, *Nâimâ*, IV, s. 20-31.

274 Osmanlı’da bu dönemde musâhib tarifi: “hall ü ‘akd-i umûra medâr olmak üzere musâhib” (*Nâimâ*, IV, s. 37).

275 Ayrıntılar için bkz. s. 250 “Cinci Hoca Hüseyin: Bir Osmanlı Rasputin’i” başlıklı bölüm. Yıldızlara göre karar verme, astroloji, Mezopotamya medeniyetinden İslâm’a geçmiş, herkesin inandığı ve ona göre hareket ettiği bir gelenekti. Osmanlı Devleti dahil, tüm İslâm saraylarında daima bir müneccimbaşı bulunur, eşref saat veya nahs saati belirlerdi; *Ahkâm-i Sâl* adıyla anılan kitaplarda bir yıl içinde iyi ve kötü zamanlar pâdişaha sunulurdu.

276 *Nâimâ*, IV, s. 40-43.

277 Kara Mustafa’nın ıslahat önlemleri ve karşıtları ayrıntılarıyla: Şârihü’l-Menarzâde’den (?) *Nâimâ*, IV, s. 43-55.

278 *Nâimâ*, IV, s. 44.

279 İdamlar için bkz. *Nâimâ*, IV, s. 54.

280 Unutulmamalıdır ki, vakanüvisler, devlet idaresinin kanunlara uygun idaresini isteyen ıslahatçı bürokratlardır.

281 Kara Mustafa, Mekke’ye gelen su yolunu tamirle suyu artırmış ve Ayn-i Zurka tepesinde bir kal yaptırmıştır. Her yıl muhafızlara evkaftan 2500 altın tahsis etmişti; Rumeli’nde kaldırım yollar ve çeşmeler onun eseridir (*Nâimâ*, IV, s. 58).

282 *Nâimâ*, IV, s. 63.

283 *Nâimâ*, IV, s. 283-285.

284 *Nâimâ*, IV, s. 288-289; 28 Haziran 1648 günü İstanbul'da büyük bir deprem kaydedildi. Deprem felâket haberi olarak yorumlanmış, Sultan İbrahim az sonra katledilmiştir.

285 Bkz. H. İnalcık, *Adâlet Kitabı*, İstanbul, 2012.

286 *Vecîhî*, c. III, kaynaklar, s. 92-94.

287 İngiliz tüccâr R. Bargrave'in yazdığına göre o zaman İbrahim için halk "crazy" (çılgın) veya "mad" (deli) diyormuş; *The Travel Diary of Robert Bargrave, Levant Merchant, 1647-1656*, yay. M. G. Brennan, Londra, 1999, s. 18-19.

288 Çağdaş göz tanığı kaynaklar: Kâtib Çelebi, Vecîhî, Karaçelebizâde Abdülaziz ve Mehmed Halife.

289 *Nâimâ*, IV, s. 20.

290 Vâlide sultan ile isyancılar arasında görüşmede Kösem, Karaçelebizâde Abdülaziz'in *Zeyl*'ine göre, sonuç alamayınca "mânend-i bîve-zenân" ağlayarak ayrılmıştır.

291 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 2-3.

292 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 4; Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinde Muslihiddîn Ağa ile birlikte Abdülaziz'in etkin olduğunu *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*'nin yanı sıra başka kaynaklar da yineler.

293 İ. H. Danişmend, *Kronoloji*, III, s. 412, ayrıca bkz. Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 5.

294 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 8-9.

295 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 9: "Koca Vâlidenin mevâdd-i gayz u 'azabları izdiyâdına sebeb olub."

296 *Nâimâ*, IV, s. 324: "Şeyhülislâm ve Aziz Efendi çok söz söyleyüb."

297 Abdülaziz'in kendini savunmasını *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*'nden yukarıda özetlemiş bulunuyoruz.

298 Nâimâ, Abdülaziz'in *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*'ni kullanır.

299 *Nâimâ*, IV, s. 326-330.

300 Mehmed Halife, *Tarîh-i Gılmânî*, yay. K. Su, s. 21, 22.

301 Şikâyet dinlemek âdil hükümdarın başlıca ödevidir, bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Devlet-i 'Aliyye*, I, s. 324-328.

302 Sultan İbrahim, Abdürrahim'in servetine el koymayı düşünüyormuş, *Nâimâ*, IV, s. 333.

303 *Nâimâ*, IV, s. 330-334.

304 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, "Giriş"e bkz.

305 Tarihine de bu karakteri yansımıştır.

306 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 10

307 *Nâimâ*, IV, s. 404: Abdülaziz "Sofu Mehmed Paşa'nın mu'în ve hemrâzı".

308 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 11: "Sebeb-i cem'iyyet ne idügünden gâfil idim."

309 *Nâimâ*, IV, s. 350.

310 *Nâimâ*, IV, s. 363-371, maktüllerden namazı kılınmayıp denize atılanlar oldu. Haremdeki suçlu kadınlar da boynuna taş bağlanıp denize atılırdı. Bu çeşit idam, kurbanın ahretini de ortadan kaldırmak anlamına geliyordu.

311 Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz, *Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr*'da olayı anlatır: *Nâimâ* ile *Zeyl*'in karşılaştırılması için bkz. *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, yay. N. Kaya, Ankara, 2003, "Giriş" bölümü, 1648 dönemi, s. XXXVIIII-XLIII.

312 *Nâimâ*, IV, s. 394-395.

313 Ekler, "Kösem Sultan'a Telhîsler"e bakınız.

314 Venedikliler, ateş gücü üstün İngiliz burtonlarını kiralayıp geliyorlardı. Bir burton 30-40 topla donanmıştır. İngiliz deniz egemenliği burtonlarla (briton) başlar, bu tip savaş gemisini ilkin İspanya kralı II. Felipe donanmada kullanmıştı.

315 Bununla beraber donanma, Mısır (İskenderiye) ve Tunus'tan 38 gemiyle takviye almış ve Girit'e varmayı başarmıştır (*Nâimâ*, IV, s. 397).

316 Veziriâzam arzları ve Kösem'in el yazısıyla emirleri üzerinde Topkapı Sarayı Arşivi'nde yer ala Kösem Sultan'a sunulmuş telhîslerden bir kısmını Ekler'de yayınlamaktayız; *krş*. B. Tezcan "The Debut of Kösem Sultan's political career", *Turcica*, 40 (2008), s. 34.

317 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 13.

318 *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 24.

319 *Nâimâ*, IV, 347; *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 24. "Şimdi ikimize dahi 'adâveti olub mekr ü gadr fikrindedir."

320 Bkz. *Nâimâ*, IV, s. 397-408, olay için Karaçelebizâde Abdülaziz (*Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 28) "illet-i müstakîle olan Büyük Vâlide"; *Nâimâ*, IV, s. 403, Abdülaziz'in *Zeyl-i Ravza*'sını görmüş ve kullanmıştır.

321 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 25.

322 *Vecîhi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 917, s. 37-38; *Nâimâ*, IV, s. 406-407.

323 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 26.

324 *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 27.

325 *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 27.

SİYASÎ VE MÂLÎ BUNALIM

Ocak Ağaları ve Kösem Sultan İktidarı (1648-1651)

Yeni Cinci Hoca: Müneccim-başı Hüseyin Efendi

Büyük vâlide Kösem'i, geleceğe dair astrolojik keşifleriyle kendine inandırmış müneccim-başı Hüseyin Efendi'nin macerası, dönemin tarihinde ilginç bir sayfa oluşturur.[326]

Kadîm Mezopotamya döneminden İran ve İslâm imparatorluklarına geçmiş bir âdet, devlet başkanına, yıldızlara bakarak gelecek hakkında haber vermek, astroloji, Osmanlı sarayında da devam etmiştir. Müneccim-başı her yıl *takvîm* veya *ahkâm-i sâl* adıyla geçmiş olaylara ve yıldızlara bakarak gelecek üzerinde uyarı içeren bir risâle hazırlardı. Osmanlı pâdişahları bu kehânetlere inanır, önem verirdi.

Gelecek hakkında müneccim-başının haberlerine, saray, devlet erkânı, daima büyük ilgi duymuştur. XVII. yüzyılda Cinci Hoca gibi müneccim-başı Hüseyin Efendi, geleceğe dair kehânetleriyle şöhret yaptı, yirmi yıl (1630–1650) sarayda müneccim-başılıkta, küçük büyük tüm devlet adamlarını kendine bağladı. Hüseyin, bu yolla inanılmaz servetler yığdı. "Vekîl-i kâinât" sıfatıyla "esrâr-i ilâhiyeyi" keşfediyor, sarayın, pâdişah ve Harem'in kararlarını etkiliyordu. Hüseyin, Sofu Mehmed Paşa'dan yüz bulamayınca, ocak ağalarına yanaştı. Saraydaki dostları vasıtasıyla Kara Murad'ı Kösem Sultan'a tanıttı, Murad'ın ilkin yeniçeri ağası, sonra da veziriâzamı olmasında rol oynadı. Yeniçeri ocağını ömrü boyunca kullandı. Veziriâzamlığında Kara Murad Paşa'nın "her umûrda müsteşârı" durumunda, yanından ayrılmıyordu. Behâyî Efendi'nin şeyhülislâm olmasında da Kara Murad onu dinledi. Cinci gibi makam arayanlar onun başına üşüştü, o da rüşvetle kendi

dünyalığını düzdü, kendine bir saray yaptırdı. Bu kadar nüfuz ve servet onu şımarttı ve düşüşünü hazırladı. Kara Murad veziriâzamlıktan ayrılınca onun da yıldızı söndü, hapse atıldı, İstinye'de Sarhoş İsmail'in yalısında gizlendi. Kösem Sultan ile eski yakınlığına güvenerek, ona Turhan Sultan'ın adamı kethüda-bey aleyhinde tezkireler göndermek tedbirsizliğinde bulundu. Tezkireler düşmanları eline geçti ve Şeyhülislâm Behâyî Efendi, müneccim-başı Hüseyin'in idamına fetvâ verdi. İdam sonrası mallarına el konulduğunda 150 *kîse* (15 milyon) akçası hazineye alındı. Kalan 200 kîseden çok altın parası yağma edildi. Bu büyük servet, müneccim-başının yıldız falıyla nasıl bir servet yığdığının göstergesidir.[327]

Yeniçeri Cuntası: Kösem ve Veziri Kara Murad

Kösem, veziriâzamlığa getirdiği Kara Murad, işbirliğiyle devlet işlerini yürütmekte idi. Bu döneme ait arzlar ve Kösem'in emirleri Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki ortaya çıkmıştır (bkz. Ekler).

Büyük vâlide Kösem Sultan, haremden devleti idareye çalışıyorsa da, veziriâzam ocak ağası Kara Murad, yeniçeri ağası ve kethüda-bey, ocağın bu üç kumandanı, iktidarı ellerinde tutmakta idiler. Osmanlı Devleti, bir yeniçeri cuntası altında idare edilmiştir. Bu deneyimsiz asker idaresi yanında idarenin belkemiği olan bürokrasi kenarda kalmıştır. Yeniçeri Cunta idaresinde belli başlı sorun, Çanakkale Boğazı'nı kontrolü altında tutan Venedik donanmasını yarıp İstanbul'dan Girit'e asker, yardım gönderilmesi sorunudur. Kösem'in veziriâzamı, Kara Murad Paşa, deneyimli devlet adamlarıyla bir araya gelip görüşemiyor, işleri yeniçeri ocağından gelmiş deneyimsiz ocak ağaları ve eskiden beri kendisiyle ilişki kurmuş işten anlamaz kimseler ile yürütmeye çalışıyordu. Yakın dostlarından biri, yeniçeri odaları civarındaki bir mahallede müezzin idi. Çok geçmeden onun bu halleri, özellikle de işret meclisleri üzerinde dedikodu arttı. Düşmanları onun ayyâş biri olduğu dedikodusunu yaydılar. Dedikodu, haremde Kösem'e erişti. Kösem,

küçük pâdişah ağzıyla bir hatt-i hümâyûn gönderip “Seni ‘ayş u ‘işrette olmak içün mü vezîr eyledim, umûr-i memleket ile bir hoşca takayyüd eyle ayyâşlığın işitmeyem, senin başını keserim” demiş.[328]

Yeniçeri cunta ağaları arasında zaman zaman çatışma çıkmakta idi. Veziriâzam Kara Murad ile kethüda-bey arasında, *defterdâr* (mâliye bakanı) atamasında bir anlaşmazlık çıktı, Kara Murad, onu ortadan kaldırmak için tertibat aldı.[329] Açıkça, Kara Murad’a karşı eleştiriler, onu veziriâzam yapan Kösem’i ilgilendirirdi.

Kösem’in uyarı ve tehdidi karşısında Kara Murad küplere bindi, bunun düşmanları tarafından kışkırtma olduğunu söyledi. Küçük pâdişaha bu hatt-i hümâyûnu “nasıl ve kim yazdırdı” diye sordu (haremden bir hadım, çocuk pâdişahın yazı hocası atanmıştı). Kara Murad, Kösem desteğiyle veziriâzam olunca, yeniçeri ağaları ve yeniçeriler şımardılar. Yeniçeri erleri sayısı 50 bine varmıştı, ayrıca yüksek *ulûfe* (gündelik) ile on bin yeniçeri *oturak* (tekaüd) yazılmış, bunlara verilen maaş yüzünden hazine boşalmıştı. Kapıkulu Sipahi Bölükleri’ne maaş yetiştirilemiyordu.

Üçlü cunta, Veziriâzam Kara Murad, yeniçeri ağası ve kethüda-bey, “‘ayş u ‘işret meclislerinde”[330] içki âlemlerinde eğlenmekle vakit geçiriyorlar, “her gün bir yalıda dil-güşâ köşklerde ‘ayş u ‘işret ve zevk u sohbet idüp … ‘ayş u ‘işrette inhimâki (alışkanlığı) gayette (son dereceye) irgördüler, bu fasılda olan hadd-i’tidâldan hâric zevk u safâ feth-i hakanîden beri görülmedi.” Yeni iktidar sahibi yeniçeri kumandanları zevk u safa âlemlerine daldılar.

İlk darbe, eski yeniçeri ağası, cuntanın kabadayısı, Kösem’in yakın işbirlikçisi Kara Murad’ın veziriâzamlığı becerememesi ve istifası olmuştur. Melek Ahmed Paşa’nın cuntaya karşı Turhan Sultan’ın çabalarıyla veziriâzamlığa gelmesi akebinde, Kösem Sultan vezâret için gizli tezkireler almaya başladı. Melek Ahmed Paşa, mâliyenin başı baş-defterdârı azledip Zurnâzen (Surnâzen) Mustafa Paşa’yı bu göreve atadı. Bu yanlış bir atama idi. Mustafa, Turhan Sultan’ın taraftarı kethüda-beyin adamı idi. Yeniçeri cuntası bundan alındı. Kethüda-bey bu sıralarda, nüfuz ve otoritesinin en yüksek noktasında idi. Müneccim-başı Hüseyin’in katli ile cunta

sarayda önemli bir hâmiyi kaybetmiş oluyordu. Baş-defterdâr Zurnâzen, mâliye işlerinin başında idarede kilit noktalardan birinin başında idi. Yeni veziriâzam Melek Ahmed'in, defterdârdan sonra yeniçeri ağasını azledeceğinden korkmakta idiler. Cunta ağaları bu değişiklikler karşısında gece gündüz toplanıp sonunda yeniçerileri ayaklandırmaya karar verdiler. Melek Ahmed bunu duyunca, Dîvânı toplamaktan vazgeçti. Devlet büyükleri arasında anlaşmazlık kendini göstermiş bulunuyordu. Cunta ağaları, yeniçeri ağasının sarayında, Ağa-Kapısı'nda bir araya geldiler (1650 Ekim başı). Melek Ahmed Paşa karşısında ocak ağaları kendilerini güçlü hissetmekte, veziriâzamı hiçe saymakta idiler. Melek Ahmed onları rahat bırakıyor, doğrudan karşı çıkmak istemiyordu. Kösem, ağalarla beraberdi. Nihayet, Melek Ahmed'in seçtiği defterdâr Mustafa azledilip sürgüne gönderildi.

Ağalar Cuntası ve Veziriâzam Melek Ahmed Paşa

Veziriâzam, ocak ağalarına *müdârâ* (yaranma) ile yerini koruyordu. İdarede tam bir kargaşa baş gösterdi.[331] Vakanüvis, bu tarihte (1650–1651) devletin düştüğü acıklı hali şu satırlarla anlatıyor (sadeleştirilmiş metin): "Devletin ve toplumun ihtiyarlık izleri ortaya çıkmış olup gençlikteki atılganlık düşmekte, seferlerden kaçınma, oturup rahat etme, devlet ileri gelenlerine gâlib gelmiştir. Vergi veren halka (reâya) gelince, onların hali harâb, eyâletlerde durum kötüye gitmiş bulunduğundan devlet gelirleri çoğu kez Mısır ve Bagdad'dan gelecek[332] hazinelere bağlı hale gelmiştir. Önemli paşalıklar çoğunlukla *câize* denilen rüşvetlerle veriliyor ve vergi geliri pazar esnafından alınan kanûn dışı resimlerden (*tekâlîf*) ibaret kalıyordu." Veziriâzam Melek Ahmed Paşa bu makamda, yeniçeri cuntasıyla uzlaşma yoluyla bir süre kalabildi. Sonunda bu makamı Siyavuş Paşa'ya bırakmak, Rumeli Beylerbeyliği'yle ayrılmak zorunda kaldı.

Melek Ahmed Paşa'nın veziriâzamlıktan ayrılması cunta ile bir anlaşmazlık sonucu olmadı. Veziriâzam, Siyavuş Paşa'yı rakip

gördüğünden Girit'e kapudân-i deryâ göreviyle uzaklaştırmak istedi. Siyavuş direndi, görevi kabul etmedi. Veziriâzam, yeniçeri ağasını kullanmak istedi, Kara Çavuş'u gönderip kapudânlığı kabul etmesi için baskı yaptı. Siyavuş'un yanıtı ilginçtir. "Gerçek şudur ki, bir kimse vezirlik isteğinde bulunsa ya *Harem Hâs*'a (Kösem'e) yahut devlet büyükleri olan ağalara (cuntaya) başvurmalıdır."[333] Siyavuş'un bu ifadesi, o zamanda gerçek iktidarın cunta ve Kösem'e ait olduğunu açıkça ifade etmektedir. Siyavuş, "içerüye" (Kösem'e) başvurdu. Siyavuş'un durumu hakkında haberler, büyük vâlideye bildirilince Kösem, Melek Ahmed ve eşi IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'ı kayırdı ve "Siyavuş Paşa'yı incitmiyesiz" ihtarında bulundu. Girit'e takviye gerekiyordu, bunun için iç hazinede para yoktu, "tekâlîf-i şakka"ya (kanûnsuz vergiler) başvuruldu, esnaftan aşırı miktarda yardım parası alındı, halkın "feryadı asumâna çıktı". Esnaf kepenkleri kapayarak protestoya başladı.

Ocak Ağaları-Kösem Sultan İdaresi Çöküyor

Dükkân kepenklerini kapama, esnafın protestosu bir çeşit ayaklanma demektir. Ocak ağaları, tüccârdan para tahsili için yeniçeri subaylarını kullanıyorlardı. Yeniçeri ağası, esnafa zorla dükkânlarını açtırıyor, yeniçeri takımı başka tarafa yönelince esnaf yeniden kepenkleri kapatıyordu. Şehir ahâlisi yeniçerilerin baskı rejiminden bıkmış usanmıştı; yardım için nihayet Kösem Sultan'a başvurdular.

Bu sırada bir rivâyet dolaşıyordu: Kösem, IV. Mehmed ile annesi Turhan'ı katlettirip "şehzâde-i sânî"yi tahta çıkarma hazırlığında imiş. Bu maksatla, bostancıları ve sipahileri gizlice sarayda toplayıp vezirleri ve ulemâyı bu maksatla saraya çağırmış, cephe kurmuş.

Veziriâzam esnafa karşı baskıyı önleme cesaretini gösteremiyordu. Ağalar, bununla da kalmayıp eşya fiyatları üzerine zam koyarak pazara sürüyorlardı. Rumeli'de koyun toplayıp getiren tüccârdan celebkeşler yerine kendi adamlarını gönderip onların ekmeğine de el uzattılar. Etin okkası narha göre sekiz akça iken, 13

akçaya pazara sürmekte idiler. Bursa, Sakız, Bagdad ve Şam'dan gelen değerli kumaşları tutup gerçek fiyatlarından üç katıyla pazara sürüyorlardı. Halk eşya fiyatlarının artışından şikâyete başladı. Ağalar, şikâyetleri dinlemiyor; "bir alay Etrâk [Türk köylüsü] çiftlerini bozup [tarımı bırakıp] bu pahalı şehre geliyorlar, istemeyen köyüne gitsin" diyorlardı.

1092/1681'de ihtisâb vergisi için İstanbul dükkânları tahrîr olunduğunda, birçok dükkânın yeniçeriler elinde olduğu ortaya çıkmıştır. Asker tâifesinin ticâret hayatına el uzatması, XIV–XV. yüzyıllarda Memlûk Mısır'ında ekonominin çöküşünde başlıca neden sayılmıştır. Osmanlı ülkesinde yeniçerinin ekonomi sektörüne el atması, özellikle XVII. yüzyılda gerçekleşti.[334] XVI. yüzyıl sonlarına kadar devlet, askerin ticâret hayatına el uzatmaması kuralını titizlikle uygulamakta idi. Ocak ağalarından Bektaş Ağa, uluslararası sof ticâreti ile zenginleşmiş, Ankara şehrine kendi adamını yerleştirmişti. Bu sırada, taşradan iş-geçim için İstanbul'a gelenleri, özellikle Arnavutluk ve Doğu-Anadolu'dan göç edenleri tahrîr edip şehir dışına sürmek için bir sayıma (tahrîre) karar verildi –böyle bir önleme, Kanunî döneminde de şehir nüfusunu kontrol için başvurulduğunu biliyoruz. Tahrîr sırasında, halk arasında dedikodu ve direnme görüldü. Özetle ocak ağalarının bu sömürü ve baskı rejimi, esnaf-halk ayaklanmasını hazırlayan gelişmelerdir.

Venedikliler XIV. yüzyıldan beri şehirlerinin buğday vesair yiyeceklerini Batı-Anadolu'dan satın almakta idiler; pâdişahlar buna kapitülasyonlarla izin vermekteydi. Bu ticâret, Batı-Anadolu halkının en önemli gelir kaynaklarından biriydi. Girit savaşları sırasında 1650 yılında Melek Ahmed Paşa, Venedik'i barışa zorlamak için, bu ihracatı yasaklamak üzere bölgeye askerle bir paşa gönderdi. İhraç limanı İzmir'de paşa, ambarları mühürleyip kilitledi. Halk toplanıp kadıya başvurdular, sonra kadıyla birlikte paşa konağına yürüdüler. Paşa levendleri toplanan halk üzerine gönderdi, çatışma çıktı, yaralananlar oldu. Paşa ve kadı ayrı ayrı durumu veziriâzama ilettiler. Melek Ahmed, kadıyı azletmek istediyse de, Şeyhülislâm Behâyî Efendi engel oldu.

Kösem, Şeyhülislâm Abdülaziz ve Ocak Ağaları

Bu günleri, göz tanığı Karaçelebizâde Abdülaziz'den izleyelim. Bu dönemde yüksek makamlarda bulunan Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*'nde ocak ağaları cuntasını kötüler: "Ocak ağaları câdde-i insâfdan inhirâf edüb kendilerince nef'-i hâssı zarar-i 'âmma takdîm" etmekte idiler [Ocak ağaları insaf caddesinden ayrılıp kendilerine ait özel çıkarlarını ülke zararına önceye almışlardı].[335] Abdülaziz'e göre, onların Venedik'e Anadolu'dan zahire ihracını yasaklamaları da yanlış bir önlemdi; Venedikliler zahireyi Raguza yoluyla sağlıyorlardı. Abdülaziz, ağaların şeyhülislâmı Behâyî'nin rakibi idi. Behâyî ile ağalar arasında anlaşmazlık çıkması onu memnun etti. Behâyî'nin azli için ağalar, vâlide Kösem ve vezire baskı yaptılar. Abdülaziz ağaların bu hareketini "tahakkûm" diye kötüler. Abdülaziz, ağalar ve vâlide Kösem ile "adâvet" (düşmanlık) içinde bulunduğunu eserinde belirtir.[336]

Ağalar ve Kösem, sonunda Rumeli kadıaskeri Abdülaziz'i şeyhülislâmlığa getirmeye mecbur oldular (22 Mayıs 1651) (Rumeli kadıaskerliği bu makama bir basamak idi). Bir hatt-i hümâyûn şöyle başlar: "İmdî dîn ü devletimize ve ümanet-i Muhammed'e lâyık olan işleri Şer'-i şerîf muktezası üzere görmeniz lâzımdır." Bu ifâdede şeyhülislâm, yalnız dinî işlerde değil, devlete ait işlerde de sorumluluk altında gösterilmektedir. Aslında I. Ahmed (1603–1617) döneminden beri şeyhülislâmlar, günlük siyâsette meşrûlaştırıcı yetkileriyle, gittikçe daha ağır basan bir rol oynamaya başlamışlardır. Büyük vâlide Kösem bir resmî törende hazır bulunup Abdülaziz'e bir avuç altın bağış yaptı; Abdülaziz, "Sultanım ihsanı halîfe [sultan] kîsesinden mi idersiz?" diye şaka yaptı, Kösem'in hoşuna gidip gülümsedi, Abdülaziz, "bu du'âcıya iltifât-i şâhâneleri" oldu, der.[337] Kayda değer ki, Abdülaziz müfti olunca "haram malı" yememek için Mihaliç ve Kirmasti arpalıklarını kabul etmemiştir.[338]

Abdülaziz, ocak ağalarından Bektaş Ağa'yı devlet işlerinde baş olarak kabul eder, fakat onun kendisine karşı olduğunu belirtir.[339] Bu sırada işler karışır: Venedik'in yeni bir donanması (40 kadar *burton*, altı mavna, 70 kadar kadırga) denize açılmıştır. Yeni şeyhülislâm Abdülaziz, ağalar ile haftada iki kez toplanıp işlere bakıyorlardı. Bu toplantılardan birinde Abdülaziz, değer vermediği Celâlî (eşkıya) saydığı Hasan Ağa'nın katle müstahak olduğunu ileri sürer, fakat bu sözleri bir boş kaygı diye reddolunur.[340] Hasan Ağa Anadolu'da, sonradan Celâlîlerle devlet arasında bir bunalıma neden olacaktır. O zaman Veziriâzam Melek Ahmed Paşa idi, ocak ağalarının devlet işlerinde *tahakkümü*, en yüksek noktaya erişmiş olup yakında düşecekleri, aralarındaki çekişmelerden tahmin (kethüda-bey olayı) ediliyordu.[341]

Sonunda Veziriâzam Melek Ahmed Paşa ile müfti Abdülaziz azlolundu. Ağalar, Kösem'le işler hakkında ters düşüyordu. Girit'e giden yeni donanma Nakşa (Naksos) Adası yakınında Venedik donanmasıyla karşılaştı ve tam bir bozguna uğradı. Yelkenli *burton*lar terkolunmuş, düşman eline düşmüştü (22 Temmuz 1651).[342] Ege Adaları'nın Venedik tarafından işgalinden korkuluyordu. Düşmana karşı çıkabilecek yeni bir donanma yapma imkânı da yoktu. Abdülaziz, ocak ağalarınca kapudân paşanın bu bozgundan sorumlu tutulmayışını garip bulur. Bu eleştiri pâdişahı değil, tabii Kösem'i hedef almaktadır.

Abdülaziz'in rakibi ocak ağalarının meylettikleri Abdürrahim idi. Celâlî Hasan yandaşlarının sebepsiz katledilişi[343] Abdülaziz'i rahatsız ediyordu. Ağaların iktidarına son veren Esnaf İsyanı'ndan önce Abdülaziz uyarıda bulunmuştu. Veziriâzamın mâlî bunalıma çare olarak esnaf üzerine vergiler koyması, Abdülaziz'in şeyhülislâm olarak uyarılarına kulak verilmemesi[344] isyanla sonuçlandı. On bin kadar esnaf ayaklanıp Abdülaziz'in hânesine gelmişler, onu başlarına geçirmişlerdir. Abdülaziz aslında bir hatırat eseri olan *Zeyl*'de, biz halkın dertlerini önemseriz, diyor. İsyan için pâdişaha (yani Kösem'e), "Bir iki def'a haber gönderdim, sözümün

tesiri olmadı" diye ekliyor,[345] kendisi, ayaklanan halkın başına geçip saraya yürümesini affettirmek çabasındadır.

Ayaklanan Halk Sarayda

Ayaklanan halk, Abdülaziz'i önlerine alıp saraya geldiler. Kösem'in mekânına, Darussaâde'ye yürüdüler. Kösem, haremden bazı ağalar ile saraydaki Şehzâdeler Câmii'nde pâdişah huzurunda toplanan meclise geldi[346] ve Şeyhülislâm Abdülaziz'e hiddetle hitap ederek, "Bu eşhası niçün def'itmeyüb saraya getirdiniz?" diye payladı. Veziriâzam Melek Ahmed'in halk temsilcilerine inatla karşı koymuş olmasına karşılık, Şeyhülislâm Abdülaziz esnafa daha anlayışla muâmele edilmesini tavsiye etmek istemişti. Osmanlı tarihinde işitilmemiş bir şeydi bu isyan. Halk, pâdişah vekîli veziriâzamı azle zorluyor, şeyhülislâm da bunu destekliyordu. Abdülaziz, Kösem'e "Şikâyetler bizden değil, veziriâzamdandır… Halk ile karşılaşmak olmaz nedâmet çekersiz" cevabında bulundu. Kösem, Abdülaziz'i, "Vezîre itidal tavsiyeniz geçmediyse, niye bana bildirmediniz?" diye payladı. Şeyhülislâm ile vezir arasında anlaşmazlık olduğunu Kösem biliyordu. Abdülaziz, "Veziriâzam sizin dâmâdınız, onu çekiştirerek sizinle düşman mı olalım?" cevabını verdi.

Aslında Şeyhülislâm Abdülaziz, halkın ayaklanışını ve isteklerini desteklemekteydi. Esnafın istekleri pâdişaha arz olundu, halkın karşı çıktığı "tekâlîf" (fazladan kanûnsuz alınan vergi ve resimler) affolundu. Abdülaziz bu konudaki hatt-i hümâyûnu (kuşkusuz Kösem'in bilgisi dahilinde), halka okudu.

Abdülaziz, Veziriâzam Melek Ahmed'i sevmiyordu, aralarında fikir ayrılığı bulunuyordu. Esnaf veziriâzamın azlinde ısrar etti. Halktan gelen böyle bir şey kabul olunamazdı. O zaman büyük vâlide, Abdülaziz'i dinlemeden kapıcılar-kethüdasını veziriâzama gönderdi ve sadâret mührünü istedi. Esnaf temsilcileri, "Ocak ağaları cuntası, veziriâzam ve şeyhülislâm gitmelidir" diyorlardı. Bu tepki karşısında Abdülaziz "Aklım perişân oldu" diye yazar.[347]

Abdülaziz, “Ben fetvâ verip pâdişahın veziri azil fermânına yol açtım” diye kendini savunmak ister.

Azil haberi üzerine Kösem “bu sözlerin sonu kime varıyor, vüzerâ ve ulemâ cem‘ olup bir tedbîr etsünler” diye söze karıştı. Abdülaziz, buna karşı çıktı, kabul edildi. Sıkılan vâlide Kösem o zaman “Bu mahal tengdir (dardır) taşra çıkalım, deyü kalkıp Büyük Havuz yanına geçti.” Abdülaziz’e göre pâdişah mührünün tesliminde “fesâd-i azîm” ortaya çıkması kaçınılmaz olurdu, “Pâdişahın möhr-i vekâleti Siyavuş Paşa’ya teslim olundu (24 Ağustos 1651).”[348] Olayları cunta ağaları yakından izliyordu, onlardan sadâret mührünün “bu bendelerine (ocak ağalarına) ihsanları olsun” haberi geldi.

Olayların gelişmesi Abdülaziz tarafından bu biçimde anlatılır. Öbür çağdaş kaynaklar, olayları farklı anlatırlar.[349] Ayaklanan esnafın, Şeyhülislâm Abdülaziz’i önlerine katıp saraya vardığını ocak ağaları duyunca, hemen yeniçerileriyle At-Meydanı’nda toplandılar. Bu isyan başlangıcı idi. Halk, Veziriâzam Melek Ahmed’in azlini ve ocak ağalarının katlini istemekte idi, isteklerini pâdişaha (Kösem’e) bildirdiler. Kösem, cunta ağalarına haber gönderdi, ağalar, veziriâzamlık kendilerinden yeniçeri Kara Çavuş’a verilirse iş biter, denildi. Cunta, bu kez de halk isyanını, devlet idaresine doğrudan el koymak için kullanmak istiyordu. Kösem, vaktiyle ocak ağalarından Kara Murad’ı veziriâzam yaptığı gibi, aynı şeyi şimdi tekrar yapmayı ummakta idi.

Turhan Sultan: Kösem’in Katli, Cuntanın Sonu

Sultan İbrahim’in katlinden sonra Kösem, ocak ağalarıyla ittifak halinde egemenliğinin en yüksek noktasına erişmişti. Esnaf isyanı ile beraber ocak ağaları cuntası ve onların iktidarda müttefiki olan Kösem Sultan’ın katliyle biten dramatik gelişmeler, bu dönem olaylarını aktaran Şârihülmenârzâde tarafından ayrıntılarıyla anlatılmıştır.[350] IV. Mehmed’in culûsuyla (1648) beraber vâlide sultanlık makamı Hadîce Turhan Sultan’a geçti. Ocak ağaları

desteğiyle Kösem Sultan'ın Eski Saray'a gönderilmeyip Topkapı Sarayı'nda kalması kararlaşınca, Kösem *Büyük Vâlide Sultan* sıfatıyla iktidarını sürdürdü. Böylece, Müverrih'e (Şârihülmenârzâde) göre, ister istemez "devlette iştirâk gâilesi" devam etmiştir.

Turhan Sultan'ın etrafında hadım ağalarından yeni bir yandaş grubu ortaya çıkmıştı. Bunların başında hadımlardan Baş-lala Süleyman Ağa, musâhib İsmail Ağa bulunmakta idi. Bu grup, Kösem'in adamlarını yok saymakta idiler. İki taraf arasında zaman zaman çatışma çıkıyor, Kösem sabredip kendini ibadete veriyor, fakat ocak ağaları ittifakıyla devlet işlerinden el çekmiyordu (Topkapı Sarayı Arşivi'nden aktardığımız "Kösem Sultan'a Telhîsler" bunda şüphe bırakmıyor; bkz. Ekler). İki vâlide arasında zaman zaman atışmalar eksik değildi. Büyük vâlide rakibine karşı güçlü idi, Kösem, Turhan yanlılarının gösterilerine karşı ocak ağalarına güveniyordu. Bir rivâyete göre, ocak ağaları şöyle bir komplo düşünmüşler:

Ocak ağaları, IV. Mehmed'i tahttan indirecek, Turhan Sultan Eski Saray'a sürülecek ve haremdeki yandaşları ortadan kaldırılarak, Sultan Mehmed'in (o zaman 9 yaşında) yerine kardeşi Süleyman tahta çıkarılacak. Süleyman'ın annesi "saf-dil Dilâşûb, meczûb" bir hatun olup Kösem'e rakip olamaz diye düşünülmüş. Haremde hadımların ileri gelenlerinden Başkapı-oğlanı ve idamları yerine getiren bostancıbaşı Ali Ağa komploya dâhil olmuşlar. Karşıt dört hadımı katledin, diye ocak ağalarına tezkire yazılmış. Şehzâde Süleyman'ı tahta çıkarmak için geceleyin sarayın bazı kapıları açık bırakılacak, ocak ağalarıyla yeniçeriler saraya girecek ve plânı yerine getireceklermiş. Komplo ayrıntılarıyla tespit olunmuştu.

Küçük sultan IV. Mehmed'i zehirlemekle işe başlayacaklarmış, bunun için helvacı-başı pâdişaha zehirli şerbet verecekmiş, fakat câriyelerden Melekî her şeyden haberdar imiş, Turhan'a gidip haber vermiş. Turhan, baş-lala Süleyman ile Hoca'yı çağırıp durumu bildirmiş. Bu sırada ocak ağalarından saraya tezkire gelmiş, Turhan'ın dört hadımağasının teslimi istenmiş. Turhan'ın mahrem

adamı saray dışarısına gidip ocak ağalarının komplosunu öğrenmiş. Kızlarağası Süleyman Ağa da, Kösem ile ocak ağalarının komplosunu öğrenipTurhan'a bildirmiş. Lala ile Ağa on dört hadımla karşı tertip alarak, Kösem'in katledilmesi için aralarında yemin etmişler. Akşam, saray avlusuna çıktıklarında, Kösem'e yakın ağaların nöbetçileri silâhlandırmakla meşgul olduklarını görmüşler. Artık komplo hakkında kuşku kalmamıştır.

Lala Süleyman Ağa, güvenilir adamlarını toplayıp küçük pâdişahı boğdurmak için komplo kurulduğunu açıklar ve onların sadakatini yeminle temin eder. Enderun'da zülüflü iç-oğlanlarından 120'si ve ağalar hizmetinde emektar eski teberdârlar hepsi, komploya karşı hazırlık yaparlar. Pâdişahın yatıp kalktığı hâs-odanın ağalarına haber gönderip birlikte hareket etmek için anlaşırlar. Hâs-oda ağaları, ocak ağalarına karşıydılar, çünkü onların *çıkma*da yeniçeri ağalığı gibi mevkilere gelmelerini önlemekteydiler –hepsi komploculara karşı Turhan'ın yanında yer almaya karar verirler.

Böylece, iki taraf da karşılaşmak için tertiblerini almış bulunuyorlardı. O gece iftardan sonra herkes odalarına çekilip rahatta iken Turhan Sultan'ın adamları, yalınkılıç lala Süleyman Ağa'nın yanına gelip toplandılar, hep birlikte "sel gibi" gelip dövüşmek üzere saf bağladılar. Kösem'in 300 kadar ağalarla adamları da ellerinde kılıç gece gündüz Kösem'in dairesi etrafında nöbette ve odalarda gizlenmiş bekliyorlardı.

İç-oğlanlarının başı bâbussaâde ağası (kapuağası) gürültüyü işitip komplocuların karşısına çıktı, "Nedir bu gürültü?" dediğinde, "Pâdişahımızdan Büyük Vâlide'yi isteriz" demek cesaretini gösterdiler. Kapuağası hemen çocuk pâdişahın huzuruna çıkıp durumu anlattı; pâdişah, "Her biri odalarına dağılsınlar" diye emretti. Gelenler, "Elbette Vâlide'yi [Kösem'i] isteriz, yoksa hepimiz ölmeye hazırız" diye ayak direDiler. Pâdişahın özel odası olan hâs-odanın başağası Kösem'in adamı idi. Küçük pâdişah komplocuların saldırıda bulunmalarından korkup hâs-odaya sığınmış idi, fakat Kösem'in adamı hâs-odabaşının komploculαrla beraber olduğu biliniyordu; durumdan habersiz gibi karşı çıkarak,

“Ağalar ayıptır hiç adam velinimeti [pâdişah] üzerine hurûc [isyan] eder mi, dağılın” diye öğütte bulunmak istedi, elindeki değnek ile işaret yapınca hâs-oda oğlanları hep birlikte üzerine yürüyüp baş ağayı ortalarına aldılar, kılıç darbeleriyle paraladılar.

Katiller bu sefer önlerinde Turhan’ın adamı lala Süleyman Ağa olduğu halde büyük vâlide Kösem’in dairesi üzerine yürüdüler. Kösem’in dairesi önünde kapı-oğlanı, başlarında mücevveze külâhları bir grup hadımlarla duruyordu, gelenlere karşı koymak istediler, Süleyman Ağa, “Vurun şunları” diye emredince, baş-kapı oğlanını kılıç darbeleriyle paraladılar, kalanlarını kaçırdılar ve “Vâlide-i muazzama”nın odası önüne geldiler. Vâlide, dışarıdaki gürültüyü işitince kendisini korumak üzere yeniçeriler geldi sandı ve yüksek sesle nöbetçilere, “Geldiler mi?” diye bağırdı.

O sırada lala Süleyman Ağa, kapı dehlizlerine girmişti, “Belî [evet] geldiler, taşraya buyrun” diye Kösem’e yanıt verdi. Vâlide o zaman gelenlerin kim olduğunu anladı, can korkusuyla odalar tarafına kaçıp gizlenmek istedi. Gizli odalardan birine girip dolap üzerinde bir *gurfe*de (gizli üst hücre) gizlendi. Ama “kaderden kaçınılmaz”, gelen kalabalık Süleyman Ağa’nın arkasından odaya doldular, aramada sultanlık işareti bir alâmete (*melike-i kidafe şiârı*) rastladılar, Kösem’i eteğinden ve yanlarından tutup aşağı indirdiler. Küçük Mehmed derlerdi, dev gibi bir adam, kılıcıyla birbiri arkasından darbeler vurdu, asılı perdelerden birinin ipini kesip Kösem’in boğazına geçirerek, “Boğup şehîd eyledi”. Boğulma sırasında ağız ve burunlarından kan fışkırıp katilin eline ve elbisesine bulaştı. Kösem son nefesini verince üzerindeki mücevherat ve odasının eşyası yağmaya uğradı.[351]

Kösem’in yıllar boyu topladığı sayısız değerli eşya ve cevâhir, pâdişah hazinesine alındı. Mercan Çarşısı’nda yaptırdığı Vâlide Hanı’nda bulunan yirmi sandık altın flori de hazineye gönderildi. Kösem hayatta iken kendisine Anadolu ve Rumeli’de beş hâssın geliri verilmiş, voyvodalara iltizamla verilip her birinden gelen ellişer bin guruş –ki hepsinin toplamı 250.000 *riyal* guruştur– hazineye aktarıldı. Eyâletlerdeki bu gelirleri vâlidenin kethüdaları,

reâyadan her türlü zorbalıkla çeker, çaresiz reâya korkularından vâlideye bildiremezlermiş.[352] Naîmâ kaynağının şu notu ilginçtir: “Vâlide-i muazzama”, hayrata harcamalardan vazgeçmiş olsa bile, devlet gelirlerini kontrolleri altında tutan “mütegallibe ağaların yağmasına ne demeli?” “Vâlide-i muhtereme gibi bir sâhibetü’l-hayrât devletlü ol bî-insâf mutasallıbların [ocak ağaları?] uğruna şehîd oldu.” “Ağaların kahr u istilâsı ve mütegallibîn cem’iyyetlerinin inhilâli” esnaf isyanıyla mümkün olmuştur.[353]

Sarayda Kösem’in katliyle son bulan olaylar geçerken, yeniçeri ağası sarayında toplantı halindeki ocak ağaları cuntasından Veziriâzam Siyavuş Paşa’ya bir defter geldi, Enderun’dan olaya karışanların, Kösem’i katleden hadımların adları isteniyordu. Paşa geceleyin bir *telhîs* ile vaziyeti pâdişaha arz etti. Ocak ağalarının adamını haremde, çekilmiş kılıçlarla karşıladılar. Ocak ağalarının yanlarına dönen adamları, sarayda olup bitenleri anlatıp, “İş işten geçti… Vâlide’nin işi bitti” diye haber verdiler. Ağalar, dehşet içinde ne yapacaklarını görüşmek üzere toplantı yaptılar.

Öte yanda Kösem’i katleden lala Süleyman Ağa, veziriâzamı bularak olup biteni anlattı. Siyavuş Paşa memnundu, “Kötüler cezalarını bulur” dedi. Büyük vâlideye yardımcı olanlar derhal idam olundu. Herkes, ocak ağalarıyla bir olup devlete sahip çıkan Kösem’in bu şekilde ortadan kalkmasından memnun idi.[354] Şimdi duruma Veziriâzam Siyavuş ile Turhan ve Lala Süleyman hâkim idi. Saray ve pâdişah, ağaların bir saldırısına karşı korunma altına alındı. Peygamberin bayrağı çıkarılıp dikildi. Veziriâzam yeni bir müfti atayıp ağaların âsî oldukları ilân olundu. Ocak ağaları, pâdişaha isyan etmiş sayıldı ve yakalanmaları için tertibat alındı.[355]

Şehirde münâdîler dolaşıp halkı Sancak-i Şerîf altına çağırıyordu. “Ağaların tahakkümü altında ayaklar altına düşen “ahâli-i şehr” ve silâh kullanabilen herkes, sarayı ocak ağalarına karşı korumak üzere dalga dalga geliyordu. Asker ocakları, yeniçeri ve sipahiler de pâdişahı ve sarayı korumaya geldiler. Yeniçeri ağası ve öteki ocak ağaları değiştirildi. Yeni ağalara şehirde kol gezmek emri verildi.

Yeniçeri ocağının Sancak-i Şerîf altında saray tarafına geçmesi karşısında cunta çaresiz kaldı. Ulemâ başta asker, ocak ağalarına karşı saraya yöneldi. Çaresiz kalan cunta ağaları umutsuzluk içinde korkunç kararlar almaktan çekinmediler, “Şehri birkaç yerden ateşe verelim, yağmaya izin verelim” dediler. Ama kimse onların yanına gelmedi, yalnız kaldılar. Âsî ocak ağalarından her biri bir tarafa kaçtı. Bektaş Ağa, Kara Çavuş, Çelebi Kethûda-bey birer birer yakalanıp idam olundu. Bu arada onların seçtiği Şeyhülislâm Abdülaziz Efendi de sürgüne gönderildi.[356] Özetle, Esnaf İsyanı’yla başlayan İstanbul halkının ayaklanması, Kösem’le beraber Ocak Ağaları Cuntası’na son verdi, “Ağaların devleti muzmahil oldu.”

326 *Fezleke*’den özetle, *Nâimâ*, V, s. 27-34.

327 Z. Aycibin, “Fezleke – Tahlil ve Metin”, *Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, c. II, s. 1072-73; *Nâimâ*, V, s. 31.

328 *Nâimâ*, IV, s. 462. Nâimâ’nın genel kaynağı Şârihülmenârzâde’nin kayıp tarihidir. Nâimâ, genelde “müverrih der ki” diye ondan aktarır.

329 *Nâimâ*, V, s. 14.

330 Osmanlı toplumunda pâdişahların yüksek sınıf idarecilerin kültür adamları *zarîfler* ile *‘işret* meclisleri çok eski bir geleneğe dayanır, bkz. H. İnalcık, *Hâs-Bağçede ‘Ayş u Tarab, Nedimler, Şairler, Mutribler*, İstanbul, 2010.

331 *Nâimâ*, V, s. 46.

332 Melek Ahmed Paşa valiliğinde Bagdad’dan yılda 100 kîse (10 milyon) akça destek gelmekte idi.

333 *Nâimâ*, V, s. 47.

334 *Fezleke*’den naklen, *Nâimâ*, V, s. 38-39; esnaf ve yeniçeri üzerine C. Kafadar, “Yeniçeri-Esnaf Relations, Solidarity and Conflict”, *Yüksek Lisans Tezi*, McGill University, Kanada, 1981.

335 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü’l-Ebrâr Zeyli, (1647-1658) – Tahlil ve Metin*, N. Kaya, Ankara, 2003, s. 52-54.

336 *Ravzatü’l-Ebrar Zeyli*, s. 54.

337 *Ravzatü’l-Ebrar Zeyli*, s. 56.

338 Atamadan sonra şeyhülislâmın makamına getirilmesi merasiminin ayrıntıları bkz. *Ravzatü’l-Ebrar Zeyli*, s. 55-60.

339 “Medâr-i hall u ‘akd-i umûr-i dünyâ” (*Ravzatü’l-Ebrar Zeyli*, s. 61).

340 İsyan eden Hasan Ağa olayı için bkz. *Nâimâ*, V, s. 83-89.

341 *Nâimâ*, V, s. 89.

342 *Ravzatü’l-Ebrar Zeyli*, s. 63-64.

343 Celâlî Hasan'ın yanına gitmelerinden şüphelenen yüz kişi katlolunmuştu (*Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 67).

344 Esnafın ayaklanması, öteki kaynaklarda olduğu gibi, Abdülaziz'de de (*Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 67-68) kanunsuz vergiler ve esnafın şikâyetlerine vezirin sert tepkisi sonucu gösterilmiştir. Abdülaziz şeyhülislâm sıfatıyla veziri uyarmıştı.

345 *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 68.

346 *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 70.

347 *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 72.

348 *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli*, s. 72-73.

349 Devamı için bkz. *Nâimâ*, V, s. 97-106. Nâima Şârihülmenârzâde ve *Fezleke*'yi kullanır, bunlar olayların göz tanıklarıdır, bkz. c. V. s. 101.

350 Olayların tanığı Şârihülmenârzâde Ahmed Efendi ayrıntılı kayıtları, Nâimâ tarafından, *müvverih* der ki diye nakledilmiştir. Ahmed Efendi'nin metni bir yangında yanmıştı. Nâimâ ona ait metinleri değiştirmeden aktarmaktadır. Kösem'in katline dair parça, *Nâimâ*, V, s. 107-115'te "bi-'aynihi" aktarmıştır.

351 Kösem'in katline dair ayrıntılı bir rivâyeti Paul Rycaut nakleder: *Present State of the Ottoman Empire*, (ilk baskısı Londra, 1670) New York, 1971; ayrıca *The Travel Diary of Robert Bargrave, Levant Merchant, 1647-1656*, yay. M. G. Brennan, Londra, 1999.

352 Kösem ve yandaşlarının devlet malını yağmaları hakkında bkz. *Nâimâ*, V, s. 113-115.

353 *Nâimâ*, V, s. 115.

354 *Nâimâ*, V, s. 117-119.

355 Olayların gelişimi için *Nâimâ*, V, s. 120-135; kuşkusuz sarayda veziriâzamla Turhan Vâlide beraber hareket etmekte idiler. Vakanüvîs (Şârihülmenârzâde?) onun adını anmaktan çekinir.

356 *Nâimâ*, V, s. 135-148.

Vâlide Turhan Sultan ve Darussaâde Ağası Dönemi (1651-1656)

Vâlide Hâdice Turhan Sultan, Sultan İbrahim'in baş-hâsekisi idi; IV. Mehmed (1648–1687) döneminde vâlide sultan sıfatıyla haremin başına geldi. Kösem, Turhan'a bağlı zenci hadımlar tarafından katledilince (2 Eylül 1651) Turhan, vâlide sultanların gerçek erkine erişmiş ve ölümüne (1683) kadar vâlide sultan olarak haremin başı mevkiinde bulunmuştur.[357] Turhan Sultan, 6 yaşında tahta çıkan oğlu pâdişah adına, Kösem gibi, devlet işleriyle doğrudan doğruya karar mevkiinde bulunuyordu (bkz. Ekler). Belgelerde veziriâzamın arzları üzerinde pâdişah adına Turhan'ın emirlerini görmekteyiz (Mührü: "Vâlide-i Sultan Mehmed"). Kösem döneminde olduğu gibi, Turhan'ın da "vekîl-i saltanat" sıfatını taşıyan veziriâzamlarla çatışma durumları eksik olmamıştır. Kösem'den beri vâlide sultanların küçük pâdişahlar adına devlet işlerinin başında olmaları, bürokratlar tarafından iyi görülmüyordu.

Harem İktidarı

Kösem ve ocak ağaları cuntası ortadan kaldırıldıktan sonra, "Çün ağaların devleti muzmahil oldı, halk-i 'alem gûyâ kâbûs-i nuhûsetten kurtuldu"[358] (Ağaların devletine son verildiğinde sanki uğursuz bir kâbustan halk kurtuldu). Ağaların yakın adamı nüfuzlu Mevkufâtî Mehmed Efendi hapse atıldı,[359] ocak ağalarının zorbalıklarına göz yummuş olan Melek Ahmed Paşa da Malkara'ya sürgün edildi. Kösem dönemindeki önemli kişiler idareden temizlendi. Ağaların gitmesiyle bayram meydanları eskisi gibi halkın eğlence yeri oldu.[360]

Yeni idare, ağalar cuntası zamanında rüşvetle servet yığanların mallarına el koydu. Hazine fazla verdi. Kösem'in adamı darussaâde ağası Ahmed Ağa azlolundu. Kendisi Kösem'in sağ kolu idi. Kösem'e dayanarak tüm kararlara da ortak olmakta idi.[361] Veziriâzam Siyavuş Paşa, "kemâl-i istiklâl ve mehâbet" ile makamında oturdu; bürokrasi tam bağımsızlığına kavuşmuş oldu. Başka ifade ile, idare Osmanlı devlet geleneğine göre yeni baştan geri gelmişti.

Kösem ile işbirliği yapmış ve Sultan İbrahim'in katlinde rol oynamış olan darussaâde ağası Celâlî İbrahim Ağa da, Mısır'da yakalanıp idam olundu. Şimdi Turhan Vâlide'nin darussaâde ağası Süleyman da, öncekiler gibi devlet işleri üzerinde kararlarda son söz sahibi oldu.[362] Süleyman "azîm dîvân" düzenledi, kendisini tebrike geldiler. Kösem döneminde Harem'in müdâhalesini kabul etmeyen Veziriâzam Siyavuş Paşa ile Turhan Sultan'ın darussaâde ağası Süleyman arasında kaçınılmaz bir iktidar mücadelesi başladı.[363] Kösem'le işbirliği yapmış olan ulemâ affolundu, bazıları sürgüne gönderildi.

Yeni İdarede Tasfiyeler

Ocak ağaları zamanında ağalara karşı Anadolu'da sipahilerin davasını güden Abaza Hasan ve İbşir Paşalar 30.000'e varan kuvvetleriyle İstanbul üzerine yürüdüklerinde (Eylül 1651) ocak ağalarının idamında söz birliği etmişlerdi.

Önemli atamalar daima Harem'e vâlide sultana, darussaâde ağasına danışılarak yapılmakta, fakat her zaman buna uyulmamakta idi. Dışarıdakiler, "Bizi vâlidenin ve kızlarağasının sikletinden [baskısından] kurtulanız" diye onlara karşı direnmekteydiler.[364] Haleb valisi atanan İbşir Paşa çeşitli yollarla bu şehrin zengin tüccârını soymakta idi.[365] Ocak ağalarının rüşvetle Mısır'a vali yaptıkları Abdurrahman Paşa, Sultan İbrahim'in katlinden suçlu bulunuyordu. Eski zorbalardan sayılarak idamı istenmekteydi. Vâlide sultan Turhan'a bunun için tezkire gönderildi. Pâdişaha

(Turhan’a) 500 kîse para gönderip kendini kurtarmak çabasında idi. Veziriâzam, Turhan’a telhîs gönderip Abdurrahman Paşa’nın idamını istedi, o da hareme gidip sığınmaya çalıştı, fakat bostancılar yakalayıp idâm ettiler, 2000 kîselik servetine el konuldu.[366]

Veziriâzam-Darussaâde İktidar Çatışması

Siyavuş ve müfti, Abaza Hasan ve İbşir’e, “Ocak ağaları artık iktidarda değil, uzlaşalım” diye, pâdişahın el yazısını taşıyan bir fermân gönderdiler, fakat anlaşma olmadı. Bursa’ya korumacı 2000 yeniçeri gönderildi. Nihayet, Siyavuş Paşa paşalardan aracı gönderip anlaşmayı sağladı. Sipahilere eski vergi toplama hizmetleri verildi.

Cunta ortadan kaldırıldıktan sonra (21 Ağustos 1651) Siyavuş Paşa, *vekîl-i pâdişah* olarak devlet işlerini tam bir yetkiyle, bağımsız idare etmek azmindeydi. Öte yandan, Turhan Sultan’ın yakın adamı ve Kösem ile Ocak Ağalarının haksız *tagallüb*ünü yıkmada başlıca rol oynayan Darussaâde Ağası Süleyman Ağa, “her husûsa müdâhale ederdi.”[367] Ağa, vâlide sultan Turhan’a dayanıyordu. Öte yandan, Veziriâzam Siyavuş Paşa da cuntanın bertaraf edilmesinde oynadığı rol ve pâdişahın mührünü taşıyan *vekîl-i saltanat* sıfatıyla, devlet işlerini müdahalesiz yürütmek iddiasında idi. Özetle, Kösem döneminde olduğu gibi, vâlide sultan ile veziriâzam arasındaki çatışma, kaçınılmaz bir bunalıma yol açtı.

Anadolu’da isyanda olan İbşir Paşa ve Abaza Hasan, Defterdâr Emîr Paşa’nın idamı için ültimatom göndermişlerdi. Olay, veziriâzam ile haremağası arasında yetki konusunda çatışmanın ortaya çıkmasına neden oldu. Veziriâzam defterdârı azletti. Emîr Paşa, darussaâde ağasına sığındı. Ağa, hemen veziriâzama adamını gönderip defterdârı himayesi altına aldı ve “Emîr Paşa’yı incitmesinler” diye karşı çıktı. Dîvân’ın eski vezirlerinden olan ve hükümetin bağımsızlığını korumayı görevinden sayan Siyavuş Paşa hiddetle, “Bu nasıl bir vezârettir ki, ben bir Arabın [zenci hadımın] mağlûb ve mahkûmu olam?” diye bağırdı; bunu hemen darussaâde ağasına yetiştirdiler. Siyavuş, katledilen darussaâde ağasının

parasını iç etti, diye ortada söylentiler vardı; Siyavuş, işi uzatmadan kapattı. Fakat hadımağası öç almakta gecikmedi –çok geçmeden Siyavuş azledilecek, yerine Gürcü Mehmed Paşa gelecektir.

Siyavuş, o dönemde herkes gibi, memuriyetleri rüşvetle satma gibi kanûnsuz yollarla büyük servet edinmişti. Siyavuş’un rüşvetçiliğine adamları da alışmıştı. Asıl sorun, harem işlerine karışması ve darussaâde ağası yakınındakileri aradan kaldırma çabaları idi; bundan dolayı ona düşman olanlar, katli için harekete geçmişlerdi. Vezirin İbşir Paşa’ya itaat etmeden önce gönderdiği dostça mektuplar darussaâde ağasının eline geçmişti; o da bunu Vâlide Turhan’a bildirerek veziri ihânetle suçladı.

Turhan Sultan, Siyavuş Paşa’yı azletmek için yakınlarıyla, bu arada kethüdası ünlü mimar Kasım Ağa ile görüşmelere başladı. Kasım Ağa, Köprülü Mehmed Paşa’yı veziriâzamlığa namzed gösteriyordu. Bu kayıt, 1651 yılında Köprülü’nün devletin başına getirilmesinin düşünüldüğünü göstermektedir. Vâlide Turhan, darussaâde ağasına bağlı idi, o da Şam valisi Gürcü Mehmed Paşa’yı veziriâzamlığa getirmek istiyordu. Darussaâde ağası, bu hususta vâlide Turhan ve pâdişahı kandırıp Siyavuş Paşa’yı davet etti ve saraya geldiğinde *möhr-i hümâyûnu* (pâdişahın mührünü) zorla alıp Gürcü Mehmed’e teslim etti. Bu görülmemiş bir şeydi: Haremağası bir hadım, devletin en yüksek makamında bulunan veziriâzamı azledip yerine istediği adamı getirmekte idi (30 Ekim 1651). Siyavuş’u hapse attırdı, idamına karar verilmişken, Turhan Sultan razı olmadı, paşa Malkara’ya sürgün edildi. Darussaâde ağası Süleyman kendisi için zengin Mısır valiliğini garantiledi.

Kösem’in aksine işlere tam hâkim olamayan vâlide Turhan, kethüdalar ve akıl hocası seçtiği kimselerle devlet işlerini konuşup karar verirdi. Mimar Koca Kasım’ı kethüda yaptı. [368]Kasım Ağa, Gürcü Mehmed Paşa’nın veziriâzamlığa gelmesine karşı idi. Kasım Ağa’nın darussaâde ağasıyla arası açıktı. Gürcü Mehmed veziriâzam olunca (27 Eylül 1651), kendi aleyhinde bulunan Kasım Ağa’ya cephe aldı. Kasım Ağa, Gürcü Paşa yerine Köprülü Mehmed Paşa’nın veziriâzamlığa getirilmesini tavsiye ile onun bu makamda

iyi iş yapabileceğini Turhan Sultan'a söylerdi. Turhan'ın kethüdası ve baş-danışmanı Kasım Ağa, Köprülü'nün ilkin Dîvân'a vezir atanmasını, sonra veziriâzamlığa getirilmesini tavsiye ediyordu (1651). Kasım Ağa Köprülü ile konuşur, onun fikirlerini beğenirdi. Turhan Sultan, Köprülü'yü küçümsüyor, halk arasında adı sanı belli olmayan Köprülü'nün vezirliğe getirilmesine karşı çıkıyordu. Turhan, küçük pâdişah IV. Mehmed'e (o zaman henüz 9 yaşındaydı) Köprülü hakkında danışmış, sonra darussaâde ağası Süleyman'a, o da bunu Veziriâzam Gürcü Mehmed Paşa'ya bildirmişti. Köprülü, sancakbeyliğiyle, Kasım Ağa da bir süreliğine Turhan Sultan'ın yanından uzaklaştırıldı. Turhan Sultan her söylenene inanır "safdil" bir kadındı. Kösem gibi siyasîlerin oyunlarını anlayacak kadar gözü açık değildi. Kahveci-başıyı, Kasım Ağa yerine kethüda yapmaya karar verdi. İhtiyar mimar Kasım Ağa zindana gönderildi, malı mülkü musâdere edildi. Aslında onu ortadan kaldırmak istiyorlardı, ama vâlideden korkuyorlardı. Kıbrıs'a sürgün gönderdiler.[369] Cuntadan sonra asker halkı eski nüfuzunu kaybetse de, her zaman önemli rol sahibiydi. Gürcü Mehmed Paşa, yeniçeri ocağına farklı davranıyordu: 1652 yılı ulûfesi yalnız yeniçeriye verildi. Sipahiler gürültü çıkardı, baş-defterdârı sıkıştırdılar.

Mâliyede Bunalım: Tarhoncu Ahmed Paşa

Gürcü Mehmed Paşa zamanında, devlet mâliyesi iflâs etmiş durumda idi. Bunalım ocak ağaları zamanında başlamıştı. Veziriâzam Gürcü Mehmed Paşa önemli işlerde Harem ve kızlarağası ile danışma halinde idi. (Bu dönemde veziriâzamlar genelde Gürcü ve Abaza kölelerinden idi. Gürcü Mehmed Paşa gibi Dîvân'da ikinci vezir Koca Kenan Paşa, Diyarbekir valisi de Gürcü idi). Kösem geleneği devam ediyor, küçük pâdişah yerine daima Turhan Vâlide'ye danışılıp karar alınıyordu (bkz. Ekler). Gürcü Paşa, *safdil* bir kimse olup işlerin aslını bilmezdi. Bu tarihte devlet gelirleri giderlerin yarısına inmiş ve iki yıllık gelir *tedâhülde* (daha önce sarfedilmiş) bulunuyordu.[370] Veziriâzam, zengin paşalar

üzerine baskı ile musâderelara girişti. Bu arada, Mısır geliri *bekâyâ*sı diye mazûl Mehmed Paşa'dan hapis tehdidiyle yüz *kîse* para (bir milyon akça) kopardı. Veziriâzamın giderleri kısacağı yerde en önemli işlere bile kayıtsızlığı üzerine dedikodu aldı yürüdü, gizli toplantılarda eleştiriler arttı. Darussaâde ağası başlangıçta "hâmisi" olduğu paşayı himayeden kaçınmak gereğini zamanla anladı.

Vâlide Turhan, kendi dairesinde şeyhülislâm ve kadıaskerler ile gizli toplantılar yapıp durumu görüşmekte idiler. Yeniçeri ocağında kethüda-bey de bu görüşmelere katılmakta, mâliye işlerinde deneyimli Tarhoncu Ahmed Paşa'yı bu toplantılara getirmekte idi. Toplantılardan haber alan veziriâzam, vâlide kethüdasını, Tarhoncu'yu ve Zurnâzen Paşa'yı sürgüne gönderdi. Kethüda-bey'i, azl ve sürgün etmek için pâdişahtan bir hatt-i hümâyûn sağlamak gerekti. Şeyhülislâm ve darussaâde ağası kendisini uyardılar. Aynı sırada sarayda iç-oğlanları arasında darussaâde ağasına karşı komplo ortaya çıktı, yüz kadar iç-oğlanının görevlerine son verildi

Mâlî durumu görüşmek için pâdişah, vâlide, veziriâzam ve şeyhülislâm bir meşveret meclisinde buluştular (4 Mayıs 1652) –bu toplantı önemli devlet işlerinin bu tarzda *meşveret* toplantılarında görüşüldüğünü anlatmaktadır.[371] Mısır'dan gelen geliri artırmak için oradaki hizmetlilerin aldıkları ulûfe vesairede kesinti yapılması düşünülmüştü. Toplantıda denildi ki, Mısır valileri azillerinde, üç dört bin kîse (400 milyon akça) gelirle ayrılırlarmış, bunda devlete ait gelirden pay varmış; veziriâzam bu açıklamalardan rahatsız oldu. Son toplantıda ulemâdan Hoca-zâde Mes'ûd'un açıklamaları veziriâzamı güç duruma düşürmüş, azli dedikoduları ortaya çıkmıştı.

Gürcü Mehmed Paşa, vâlide Turhan'dan destek istedi. Harem veziriâzama karşı olmakla beraber onun yerine kimin getirileceği hususunda açık fikir sahibi değildi. Gürcü Paşa, onların adamı idi. İktidarını destekliyorlardı.

Bu sırada haber alındı ki, Venedikliler büyük bir donanma ile saldırı hazırlığında, Eski-Hisar önünde Çanakkale Boğazı karşısında Boğaz hisarlarını yıkmayı plânlamışlar.[372] Bu saldırı plânı

İstanbul'u tehlike altına sokacaktı. Osmanlı donanması Ege Denizi'ne çıkamıyordu. Boğaz'ı korumak için bir yeniçeri kuvveti gönderildi. Kapudân paşa ise, donanmanın berbat durumda olduğundan, kalyonların hâlâ hazır olmadığından, hizmete verilen yeniçerilerin kendisine itaat etmediklerinden şikâyetçi idi.

Venedik donanma gemilerinden bir kısmının fırtınada parçalanması haberi sevinçle karşılandı. Boğaz hisarları ve Bozca-Ada korunması için kuvvet gönderildi. Pâdişah, yani vâlide sultan, suçluların huzura gelmesinde ısrar etti. Durum çok kaygı vericiydi. Üsküdar Sarayı'nda küçük pâdişah huzurunda olağanüstü toplantıda, Venedik tehdidi ve mâlî iflâs gündeme geldi. Gürcü Mehmed'e güvensizlik genel bir hal aldı, onun tek destekçisi darussaâde ağası idi. Değiştirilmesi için şeyhülislâm başkanlığında toplanan *meşveret* meclisinde, önce Gürcü Ahmed Paşa yerine tekrar Siyavuş Paşa'nın getirilmesi kararı alındıysa da, sonunda Gürcü Paşa yerine Tarhoncu Ahmed Paşa'nın bu makama getirilmesine karar verildi. Harem, ulemâya karşı ağır basmış oluyordu.

Küçük pâdişahın bir hatt-i hümâyûnu ile şeyhülislâm, kadıaskerler, yeniçeri ağası, sipahi bölük ağaları saraya çağrıldı, pâdişah mührünü geri almak için Gürcü Paşa da çağrıldı. Sahilde, Yalı-Köşkü'nde büyük Dîvân toplandı. Devlet, büyük bir bunalım karşısında bulunuyordu. Boğaz, abluka altında idi. İstanbul'da dedikodu artmıştı; fiyatlar, özellikle et fiyatı fırladı. Şimdi herkes Anadolu kadıaskeri Mes'ud Efendi'nin ağzına bakıyordu. O, veziriâzama karşı mâliyede deneyimli kethüdalardan Tarhoncu Ahmed Paşa'yı destekliyor, onun Dîvân'a vezir olarak girmesini istiyordu. Vâlide sultan da Mes'ûd Efendi'yi desteklemekteydi.

Tartışmalarda vezire karşı çekinmeden eleştirilerde bulunan Anadolu kadıaskeri Hoca-zâde Mes'ûd Efendi dinlendi. O, ulemânın dokunulmazlığına sığınıp ihtiyar veziriâzamı eleştirileriyle güç duruma soktu. Gürcü Paşa ak sakalıyla deneyiminden söz etti. Vâlide Turhan dayanamadı, perde arkasından "Bak a paşa, ak sakal kara sakal hesabda değil, tedbîr aksakalla olmaz, akılla olur, efendi

[Mes’ûd Efendi] ne derse cümle umûrda anınla meşveret edip zinhâr re’yinden tecâvuz etmeyin” diye uyardı.[373] Son söz vâlidenindi.

Vezirin rüşvetle yığdığı servet de eleştiri konusu oldu. Gürcü Paşa’nın azline karar verildi. Donanmayı kalyonla güçlendirmek gereği üzerinde duruldu. Yalı-Köşkü’nde bu tartışma sürüp giderken, saraydan pâdişahın (tabii Turhan’ın girişimiyle) hatt-i hümâyûnu geldi, Veziriâzam Gürcü Paşa’nın pâdişah mührünü hemen teslim etmesi emrediliyordu. Aksakal Gürcü Paşa neye uğradığını bilemedi, koynundan mührü çıkarıp teslim etti; mühür saraya gönderildi.

Toplantıdakiler hep birlikte saraya yöneldiler. Gürcü Paşa, bostancıbaşı tarafından hapse götürüldü. Haremde küçük pâdişahla beraber perde arkasında Turhan Sultan, darussaâde ağası, içağaları gelenleri karşıladılar. Küçük pâdişah, “Mührü kime verelim?” diye sordu, kimse söz söylemeye cesaret edemedi, o zaman perde arkasındaki Turhan Sultan kararı gelen heyete bıraktı. Onlar dışarı çıkıp uzun görüşmelerden sonra huzura gelerek, “Bu hususta karar pâdişaha aittir” dediler. Pâdişah, kuşkusuz vâlidesinin önceden öğretmesiyle, Girit ordusunun başındaki Deli Hüseyin Paşa’yı seçti.

Heyet tekrar dışarı çıkıp bunun yerine getirilmesi halinde ortaya çıkacak güçlükleri görüştü. O zaman perde arkasından Turhan Sultan konuştu, yeniçeri ağası ve sipahi bölükleri ağalarına hitap ederek Hüseyin Paşa’nın gelmesinde ısrar etti. Sarayda iktidarı belirleyecek heyette, yeniçeri ve sipahi ağalarının hazır bulunmuş olması gözden kaçmaz. Müzakere ettiler, üç âcil sorun vardı: donanma, Girit’te durum ve askere mevâcib maaş bulunması. Sonunda mührün Tarhoncu Ahmed Paşa’ya verilmesi kararlaştırıldı.

Tarhoncu Ahmed Paşa’nın Mâliye’de Reform Tasarısı

Toplantıda hazır olan Ahmed Paşa’ya, “Bu sorunların altından çıkabilir misin?” diye sordular. Ahmed Paşa, “Evet bu sorunlara cevap verebilirim” dedi. Heyet, tekrar huzura girip Ahmed Paşa’yı önerdiler. Ahmed Paşa, pâdişaha (perde arkasında duran Turhan

Sultan’a) evet, taahhüd ederim, sözü verince, pâdişah heyetten kefil olmalarını istedi ve mühür kendisine verildi.

Ahmed Paşa, pâdişaha “Devlet parası kimin eline düşmüşse tahsil ederim, kimse karışmasın, alacağım önlemlere kimse müdahale etmesin; Gürcü Paşa’nın tayinlerini kaldıracağım” dedi. Bunlar “her hususta müstakil” olma, bir çeşit dikta maddeleri idi. Buna dair kendisine pâdişahın el yazısı ile hatt-i hümâyûn verildi. Ahmed Paşa kendisinden önce sultanların ve vezirlerin başaramadığı “islâh-i devlet” görevini üzerine almış oldu (19 Haziran 1652). Bu dikta idaresi o zaman devletin düştüğü çaresizlik karşısında bir zorunluluktu. İleride işler daha da ağır bir gelişme gösterince, Köprülü Mehmed’in de, aynı dikta koşullarıyla iktidara gelmesi kabul edilecektir (Tarhoncu Ahmed Paşa’nın mâliyede ıslah önlemlerinin başarısızlığı üzerine idamı, üçüncü ciltteki “Mâliye” bölümünde ayrıntılarıyla verilmiştir).

İbşir Paşa: “Sâhibü’l-Seyf” İktidara Gelişi ve Düşüşü

Pâdişah (Turhan Sultan) önünde toplanan bir meşveret meclisinde, rüşvetle devletin içinde bulunduğu kötü durum açıkça ifade olundu. İlkin ulemâ atamaları, sonra yolsuzluk ve rüşvet üzerinde duruldu. Dîvân üyeleri olan ve kadı atamalarını kanûna göre düzenleyen Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerinin kabul edilemeyecek yolsuzlukları, rüşvetçilikleri herkesçe bilinen bir kerteye gelmişti.[374]Kadıaskerler, kadı atamaları için defter düzenlerler, pâdişaha arz ettiklerinde kendisinin onayını alırlardı. İşte bu toplantıda, rüşvetle muazzam servetler edindikleri ortaya çıktı. Dîvân’da Rumeli kadıaskerliğinden müftiliğe (şeyhülislâmlığa) geçmek kural idi. O zamanın şeyhülislâmı Sa’deddîn Efendi aleyhine yazıyla hakaret ettiler; aldığı rüşvetleri, tayinlerde terfî sırasını gözetmediğini açıkladılar. Ulemâ *silsile*si belli bir terfî listesiyle hazırlanırdı. Müftilik uman ulemâ da, şeyhülislâm aleyhinde muhaliflere katıldı. Özetle ulemâ sınıfından birçoğu, rüşvet ve yolsuzluğu ileri sürerek müfti aleyhinde ortalığı

karıştırdılar. Bir dilekçe yazıp bu suçlamalarını saraya arz ettiler. Şeyhülislâma karşı bu saldırılar sonucu, ulemâ sınıfı arasında, devlet erkânını tedirgin eden bir kargaşa ortaya çıktı. Şikâyetleri okuyan pâdişah (Turhan Sultan) fermân gönderdi; şeyhülislâmın, vezirler ve ileri gelen ulemânın bir araya gelip durumu araştırmaları emrolundu.

Araştırmada atamalarda sırayı gözetmeyen usûlsüzlükler tespit olundu. Olay büyüdü, haksızlığa uğradıklarına inanan şikâyetçi kadılar, pâdişah kapısına yığıldılar. Müfti ve veziriâzam, pâdişah huzuruna geldiler. Müftiye yapılan suçlamalar okundu. Veziriâzamın bu işlerle gereğince ilgilenmediği, rüşvetçi ulemânın kimler olduğu ortaya döküldü. Toplantıda, defterdârın yolsuzlukları (yeniçerilere züyuf akça kestirip vermesi) ve Enderun'un, pâdişaha yakın olanların ve Harem'in devlet işlerine nasıl müdahale ettikleri açıklandı. Özetle tüm devlet erkânı yanında ulemânın da rüşvetçiliği açığa çıktı. Kadılıkların rüşvetle satıldığı açıklandı. Pâdişah (Turhan ve darussaâde ağası) tarafından genel durumun araştırılması emr olundu.

Etraftan şikâyetçi kadılar da gelmişlerdi, içeri alınmadılar. Pâdişaha sunulan raporda bütün yolsuzluklar ortaya dökülüyor, rüşvet kalkmaz ise kimsede rahat kalmayacağından, ahâlinin bundan bizâr olduğundan, geçen kargaşalardan daha ağır olayların çıkabileceğinden söz ediliyor; Harem'in uyanıp harekete geçmesi isteniyordu. Raporda, Enderun-i Hümâyûn (Hâs-Oda ve harem) durumuna gelince, "tesadüfen" okunmadı, devlet içinde "nifak ve küstahlık" konusu üzerinde duruldu.

Rapor okununca pâdişah, gerçeğin ne olduğunu sordu. Yeni şeyhülislâm, "Pâdişahım," diye söze başladı, "bu yazıda yazılanlar hepsi beni çekemeyen düşman kimselerin düzmesidir, herkesi memnun etmek mümkün değildir; hepsi esası olmayan iftiradır, aslında her şey pâdişahımızın fermânlarıyla yürütülmektedir; suçlamaların aslı yoktur, hepsi iftiradan ibarettir" diye kendini savundu. Raporu yazanları (çoğu, atamalarını rüşvet verip alamadıklarından şikâyetçi olan kadılardı) "müfsid ve müzevvir" diye suçladı. Veziriâzamı övdü; sınırlarda gerekli önlemleri almış,

kulların mevâcibini zamanında vermiş, İstanbul'da düzeni sağlamış, ülkede reâyayı rahata kavuşturmuş (bunlar zaten bir Osmanlı vezirinde beklenenlerdi) bir vezirdir, dedi.

Veziriâzam da müftiyi öven sözler söyledi. Şikâyetçileri "haddini bilmez, bed-ahlâk" kişiler olarak suçladı. Özetle, iktidardaki müfti ve veziriâzam, her şeyi güllük gülistanlık olarak anlatıp şikâyetlere iftira diye karşı çıktılar. O zaman Dîvân üyesi olan kadıaskerler de kendilerini öven sözler söyleyip sözü seyyidlerin başı Nakîb Efendi'ye bıraktılar. Özetle hepsi, şikâyetçiler karşısında temize çıkma gayretinde oldular. Pâdişahtan bu kavgayı çıkaran eski kadıaskerlerin sürgüne gönderilmesi için fermân sağladılar.

Veziriâzam Derviş Mehmed Paşa, ihtiyar ve hasta idi. Tarhoncu'yu azl ve katle neden olduktan sonra veziriâzamlığa gelmiş (21 Mart 1653); hazinenin sıkıntısını bahane edip tüm devlet makamlarını rüşvetle satma yolunu seçmişti. Toplantıdan sonra ertesi gün Dîvân'a geldiğinde felç oldu. İş göremez hale gelince, halefini belirlemek için görüşmeler başladı. Gelecek veziriâzamın belirlenmesi hususunda harekete geçtiler –o zaman iktidarın belirlenmesinde rol sahibi olanları tespit bakımından bunlar önemlidir.

Siyavuş Paşa'nın adı ortaya atılınca, Turhan Sultan, "Siyavuş'un azameti benim *Arslanım'*dan [pâdişahtan] artıktır, öyle mütekebbir adam nice kulluk eder?" diye onlara katılmadı. Veziriâzamın seçilmesinde pâdişah adına Harem üstün geldi, Melek Ahmed Paşa'nın adını önerenler oldu, paşa, "Büyük Vâlide Kösem Sultan'ı şehid edenler ortada olup onlar seçilecek kimseyi rahat bırakmazlar" demişti, bu nedenle kendisi namzed sayılmadı.

Enderun'da hâs-odalıların tercihi, kendilerinden olan İbşir Paşa idi. İbşir için darussaâde ağasına haber gönderildi. Pâdişah ve vâlide, "İbşir olmazsa Murad Paşa olur" diyorlardı. Hasta veziriâzam Derviş Paşa, Murad'ın namzedliğini önlemek için müftiyle anlaştı. İbşir için pâdişaha (Turhan'a) haber gönderildi. Müfti ve Ayşe Sultan'ın adamı Mercan Ağa, İbşir'in namzedliği konusunda anlaştılar. Sadâretten çekilecek Derviş Paşa'nın vasiyeti

de bu yolda idi. Paşa'dan möhr-i hümâyûn alınıp Haleb valisi İbşir'e gönderildi. Bu görüşmelerde I. Ahmed'in kızı Ayşe Sultan'ın ağır bastığı görülüyor. Yeni veziriâzamın belirlenmesinde haremden Melekî Hatun da faaliyette idi. İbşir'e veziriâzamlık verilmesinde, kızlarağası ve müftinin önemli rolü olmuştu.

Anadolu'da sipahilerin davasını benimsemiş olan İbşir Paşa, yalnız Anadolu'da değil Arap eyâletlerinde kontrolünü kurmuş olup merkez idaresine, en başta yeniçerilere düşman sayılıyordu. Onun askerî gücünü levendler yani sarıca-sekbanlar sağlamakta idi. Anadolu'daki topraksız köylü gençler, levendler,[375]bir tüfek edinip paşaların kapılarında sarıca-sekban adıyla hizmete alınırdı. Türlü yollarla halkı soyarak zenginleşen vali-paşalar, bu suretle İstanbul'a, özellikle yeniçerilere karşı mücadeleye girerlerdi.

Maaşları kesilince *Celâlî* eşkıyası olan sarıca-sekbanlar, çete halinde Anadolu'da köyleri, şehirleri haraca keserek, yakıp yıkıyorlardı. Celâlî çetelerini Kuyucu Murad Paşa'nın korkunç yöntemlerle sindirmesinden sonra, sarıca-sekbanlar paşa kapılarına üşüşmüşlerdi. Böylece, Celâlî paşalar dönemi başlamış oldu. Bu valiler, merkeze karşı bağımsız hareket ederler, kapı-kuvvetlerini beslemek için halkı soymaktan çekinmezlerdi. İbşir Paşa bunlardan biriydi. O, veziriâzam olarak devletin en yüksek makamına seçilince, emri altındaki mevcudu 20.000'i bulan sekban-sarıca ordusuyla harekete geçti. Buna âlet olan şeyhülislâmı da darussaâde ağasını da herkes suçluyordu. Şeyhülislâmın İbşir'in bu makama gelmesini desteklemesi, Kâtib Çelebi'nin söylediği gibi, onda bir *sâhibü'l-seyf*, (kılıç sahibi, diktatör) görmüş olmasındandır. Onu devleti düştüğü bunalımdan kurtarma yolunda son çare olarak görmüş olabilir.

İbşir gelinceye dek, İstanbul'da asâyişin korunması için, kaymakamlık Melek Ahmed Paşa'ya verildi. Anadolu'da eskiden beri sekbanlarla iş gören İbşir Paşa, "Buralarda kargaşayı bertaraf ettikten sonra İstanbul'a gelirim" haberini gönderdi. Bu haber, devlet merkezinde korku ve pişmanlığa neden oldu. İbşir'i desteklemiş olan kızlarağası ve müfti, telâşa düştüler. Kendisine,

“Acele gelesin” diye bir hasekiyle pâdişah fermânı gönderildi. İbşir’in devletin en önemli mevkiinde olarak Anadolu’da kalması kuşku ile karşılanıyordu.

Eski âsî paşa İbşir, fermânı getiren hâseki ağaya, “Ben veziriâzam olarak evvela Anadolu ve Arap vilâyetlerinde sulh ve nizâmı kurmayınca İstanbul’a gelemem, sonra İstanbul’da hükmetmeye alışmış olanların emri altına girerim” dedi. Onun bu tutumu, o zamana kadar olduğu gibi veziriâzam sıfatıyla en üst düzeyde bir yetkili olarak İstanbul’a karşı bağımsız hareket etmek istediğini göstermekteydi. İbşir, Anadolu’da levendlerden sekban ordusu kuran diğer paşalar gibi bağımsız kalmak istiyordu. Bu tip paşalar, merkezce tehlikeli Celâlî paşalar sayılmaktaydı. Bu dönemde merkez İstanbul ile Anadolu’daki Celâlî paşaları arasında iktidar mücadelesi sürüp gitmekteydi. Yakın bir tarihte Anadolu’dan Gürcü Abdünnebî’nin sarayı tehditleri hatırlanmalıdır. Bu Celâlî paşaların hakkından gelmek, İbşir’in başarısı olacaktı.

Celâlî paşalardan biri olan İbşir’in, şimdi pâdişahtan veziriâzam, yani saltanat vekîli pâyesini almış olması, İstanbul’da panik havası yaratmıştı. İbşir, İstanbul’daki söz sahiplerini suçluyor, “Pâdişahın devletine içerüden [yani haremden] ve taşradan nice kimseler müstevli olmuşdur, ... cümle menâsib ve hizmeti rüşvetle verirlermiş ... bu tarafda olan ihtilâl def’ olunup ... tekmil nizâm-i devlete çalışırım” diyordu. Gelen hâseki, İbşir’in bu sözlerini İstanbul’dakilere aktardı. İbşir, Anadolu’da kendisine evvelce yardımcı olan sipahilere, alaybeyilerine ve eyâletlerdeki yeniçeri serdârlarına mektuplar gönderdi. Para harcayarak ordusunu hazırladı. Meşveret için onların Konya Ovası’na gelmelerini istedi. Mektuplarında “tashîh-i umûr-i devletten” söz ediyordu.[376]Durum açıkça, İstanbul ile Anadolu arasında mücadelenin yeni ve tehlikeli bir aşamasını göstermekteydi. İstanbul, istemeden İbşir’e veziriâzamlıkla pâdişah vekîli olarak en üst düzeyde bir otorite vermiş oluyordu. İbşir düşündüğü ıslahatı şöyle özetliyordu:

1. Rüşvet kalkacak,

2. Sipahilerin defterden çıkarılmışları düzeltilecek, *veledeş*leri ve *gulamiye*leri verilecek, *mülâzemet* (vergi tahsili) görevleri kalkacak,

3. Yeniçerilere, kanûn elverdiği kadar kullukları verilecek,

4. Altun 120 akça, guruş 80 akça olarak tespit olunacak, kul ulûfesi onu bir dirhem gümüş olan çil akça ile ödenecek,

5. Devlet mansıblarının ve gediklerin rüşvetle satılması usûlü kaldırılacak.

Celâlî paşalardan İbşir, Celâlîlik ile pâdişaha isyan durumunda iken şimdi ıslahat bayrağıyla ortaya çıkıyor ve bu amaçla çeşit çeşit "haşarât"ı, yiyici kötü kimseleri etrafına topluyordu. Meşverette, Tarhoncu'dan başka şimdiye dek bağımsız, cesur bir vezir gelmedi, diyerek, devlete hizmet etmek isteyen vezirler gelseydi, ilk işleri bizi –Celâlîleri– ortadan kaldırmak olurdu; sizi şimdi vezâretle İstanbul'a getirip işinizi bitirmek istiyorlar, yapacağınız şey, ilkin size düşman kötüleri ortadan kaldırmadan İstanbul'a gitmeyin, tavsiyesinde bulunuyorlardı. Pâdişaha içtenlikle bağlılığımızı ispat edin, böyle [yukarıda] ilân ettiğiniz şeylere teşebbüs etmeyin.

İşte, İbşir'e toplantıda yakınları bu öğütte bulunuyorlardı. İbşir bu öğütleri anlayacak ve yerine getirecek durumda değildi. Vekâyinâmeye göre kendisi, anlayışsız, ahmak ve sert bir karakterde idi. "Kemal-i gurûr" ile ıslahat yapmak iddiasında idi. Asıp kesmekle dünyayı ıslah edeceğine inanıyordu. Kendisini mehdî sanıyordu ve çaresiz halk da buna inanıyordu.

Yanından ayrılan hâseki, İstanbul'a gelip İbşir'in mektuplarını verince, aklı erenler bunun bir isyan plânı olduğuna karar verdiler. Devletin nüfuzlu adamı, darussaâde ağası Bayram ve yandaşlarının akılları perişan, İbşir'i tavsiye eden müfti efendiyi suçladılar. İbşir'i bir âsî gibi görmeye başladılar. Müfti, onların boşuna korkuya düştüklerini söyleyerek, kendisini İstanbul'a getirmeye çalışın, dedi. İbşir'in devlet merkezine gelmeyişini, isyan olarak değerlendirdiler. Bazıları, "Anadolu elden gider" kaygısını gizlemiyordu. Onu, âsî olarak muamele etmeleri için emirler gönderilmesini ileri sürenler oldu. İstanbul'da kaymakam Melek Ahmed Paşa, İbşir'e karşı

harekete geçmekten kaçındı. Herkes müftinin İbşir'den rüşvet aldığını söylüyordu.

Nüfuzlu Ayşe Sultan'ın başağası hadım Mercan Ağa, İbşir taraftarı idi. Kendisi hareme çağrıldı, pâdişah (tabii daha ziyade Turhan Sultan) Mercan'a paylar gibi hitap etti ve "Mühür gönderdin, paşan isyan etmiş" diye onu suçladı. Mercan yanıt vererek, "Hayır devletlü pâdişahım, bazı işler dolayısıyla gelişini gecikdirmişler, emrederseniz kulunuz varup getüre" dedi. "Getir" emri verildi. İbşir'e karşı veziriâzamlığın başkasına verilmesi sarayda düşünülüyordu, ama bunun İbşir'in isyanına neden olacağı düşünülünce vazgeçildi.

Devlet bu sırada ciddi bir mâlî bunalım karşısında idi, gelecek yılların gelirleri alınıp bütçe *tedahül* ile ayakta durabiliyordu.[377]Defterdâr paşa, İbşir'in azli ile sadâret mührünün kendisine verilmesi önerisinde bulundu. Saray kaygı içindeydi, Vâlide Turhan defterdâr paşaya veziriâzamlık düşünüyordu, fakat, evvelce sadâreti düşünülen Murad Paşa saraya gidip İbşir'in mutlaka geleceği hakkında teminat verdi. Pâdişah ve vâlide onun sözüne güvendiler ve İbşir'i azletmek fikrinden vazgeçtiler. Bu tarihte İbşir'in vezirliğine destek veren aynı Murad Paşa, İbşir İstanbul'a geldikten sonra askeri tahrik ederek onun katline ön ayak olacaktır.

Murad Paşa, vâlideye Melekî Kadın aracılığıyla yardımcı oldu. İbşir'in azli konusu İstanbul'da görüşmelere yol açmışken, İbşir Paşa'nın pâdişaha gönderdiği bazı telhîsler pâdişahça onaylandı. İbşir, Haleb'den hareketle yolda veziriâzam sıfatıyla atamalar yapıyor, yolsuzluklarını tespit ettiği birtakım memurları azl veya katl ediyordu. Bu işler ve kış dolayısıyla yolda geciktiğini saraya bildirdi. İstanbul'da kaymakam Melek Ahmed Paşa ve ötekiler, şeyhülislâmı sıkıştırıp İbşir'le temas edip bir an önce İstanbul'a gelmesini sağlamasını istiyorlardı.

Kayda değer ki, Köprülü Mehmed Paşa, o zaman ma'zûl olarak Köprü kasabasında oturuyordu. Gidip İbşir'i Kütahya yakınında karşıladı. İbşir "ihtiyar tedbîr sahibi" biri olarak tanıdığı Köprülü'yü

Trablus eyâletine vali yaptı. İznik'e kadar geldiler; İbşir, kendisine birçok şeyi danıştı. Köprülü, oğulları Ahmed ve Mustafa Beyler, babalarının arkasından Trablus'a geldiler. Sonraları İbşir iktidardan düşünce, Köprülü yine azil ile karşılaştı. Köprü kasabasına döndüler.

İbşir Paşa İstanbul'a yaklaştıkça, rahatsız olanlar toplantılarda buluşuyorlar, yeniçerinin karşıtlığından umutlanıyorlardı. İstanbul'da mevki sahipleri arasında dedikodu, telâş ve korku hüküm sürüyordu. Pâdişah İstanbul üzerine gelmekte olan İbşir'i karşılamak üzere çavuş-başı ile Reîsülküttâb Şâmizâde'yi gönderdi. Bu sırada İstanbul'da asker, ulûfelerinin *züyuf akça* ile ödenmesini protesto ediyorlardı. Devlet, hazine açığını kapatmak için çeşitli yollara başvuruyor, pâdişahın iç-hazinesinden yardım yetmiyor, akçadaki gümüş azaltılıp züyuf akça basılıyordu.

Nihayet, İbşir Paşa İzmit'e vardı; devlet büyükleri, özellikle mâliye işlerinin başında bulunan defterdâr korku içindeydiler. Darussaâde ağası Bayram'dan harekete geçmesini, İbşir'in azlini ve katlini istiyorlardı. Kaymakam paşa, Murad Paşa ve devlet erkânı, pâdişah huzurunda meşverete gittiler (Şubat 1655). Küçük pâdişah (kuşkusuz Vâlide Turhan'ın öğretmesiyle), İbşir benim rızâm dışında hareket edip kötü niyet beslediği için azline ve defterdâr paşanın sadârete getirilmesine karar verdim, dedi ve "Siz ne dersiniz?" diye sordu. Yalnızca Murad Paşa, İbşir gelmek üzeredir, birkaç güne dek İstanbul'da olur, ona karşıt olanların sözüyle sebepsiz azledilmesi için neden yoktur, diye karşı çıktı. "Anadolu karışır, bekleyelim gelsin, sizin huzurunuza geldiğinde, karar sizindir" dedi.

Bu akıllıca bir öneriydi. İbşir, askerinin başında iken bu karar tehlikeliydi. Müfti ve kaymakam paşa suskun kaldılar, darussaâde ağası ve musâhibler, defterdârın taraftarı idiler. Murad Paşa'nın önerisine karşı çıkıp yakışıksız sözlerle itiraz ettiler. Toplantı karıştı. Küçük pâdişah rahatsız oldu, "Varın gidin" diye hepsini kovdu. Dışarıda Murad Paşa'ya karşı kavga devam etti; üzerine saldırdılar. Paşa güçlükle ellerinden kurtuldu. Pâdişahımızı doğru yoldan

çıkarma, diye öldürmek amacıyla arkasına düştüler. Paşayı ellerinden bostancıbaşı zor kurtardı.

Pâdişah huzurunda çıkan bu kavgayı duyan İbşir, İzmit'te kaldı. Taraftarı şeyhülislâm, yazı gönderip karşıtlarının pâdişah huzurunda hançer çekip yaptıkları taşkınlıkları kötülüyordu. Pâdişah huzurunda bir veziri katle girişmek, o zaman devletin ne acıklı bir duruma düştüğünü göstermekteydi.

Yeniçeriler, İbşir'i Üsküdar'da karşılamak için o tarafa geçmeye başladılar. Sipahilere dayanan İbşir'i, kendilerine karşıt saymakta idiler. Vâlide Üsküdar'da yeniçerilerle kavga çıkmasından kaygılı idi, yeniçeri ağasına tezkire gönderildi; hiçbir yeniçerinin Üsküdar'a geçmemesi emir ediliyordu. Fakat o zamana kadar tüm yeniçeri, Üsküdar'a geçmiş bulunuyordu. Yeniçeri ağası geçenleri geri getirdi. Saraydan İbşir'e bir hatt-i hümâyûn gönderilip, "Huzûra yalnız gel, seninle devlet umûru hakkında görüşeceğim" diye emredilmişti. İbşir, ertesi gün gelirim yanıtını verdi, gitmedi. İbşir'in yanında 20.000 adamı vardı. Muhalifler, başlıca yeniçeri ağaları korku içinde idiler. Yeniçeri ağasının emriyle ordu silâhlanıp hazır beklediler. Durum, son derece gergindi. İbşir, Maltepe'den Üsküdar'a hareket etti (8 Şubat 1655). Saray'ı temsil eden Reyhan Ağa ile yeniçeri komutanları kendisini karşılamaya gittiler. Müfti, vezirler ve diğer devlet büyükleri Üsküdar'a geçtiler. Devlet erkânı, Üsküdar'da Ayşe Sultan Sarayı'na indiler.

Ayşe Sultan, İbşir Paşa'ya nikâhlanmış, vezâretin ona verilmesinde çaba harcamıştı. Ziyafetten sonra İbşir Paşa ile hep beraber İstanbul'a geçtiler. İbşir, düşmanı defterdârı huzuruna çağırdı. Defterdâr dehşete kapılmış halde paşanın huzuruna çıktı. Ertesi gün, İbşir ve müfti saraya çağırıldı. Pâdişah ile görüştüler, İbşir'e teşrifi dolayısıyla samur kürk giydirildi. Müfti İbşir'in makamında yerleşmesi için candan çalışmaktaydı. İbşir'in İstanbul'a girişi merâsimi için emir verildi. O gün müfti ve ulemâ grubu, vezirler 63 kişilik bir alayla hazır beklediler, atılan topların gürültüsünde İbşir Paşa, Üsküdar'dan İstanbul'a geçti. İlkin Eyüb'e gitti, tüm yeniçeri ocak halkı ve öteki asker grupları kendisine

katıldılar. Büyük bir alay ile Sarâ-yi Hümâyûn'a yöneldiler. Bu karşılama merâsimine İstanbul halkı da katılmıştı. Veziriâzamın arkasında sipahi bölükleri, paşanın Anadolu askeri sarıca ve levendler, Sarâ-yi Hümâyûn'a doğru yol aldı. İbşir Paşa'nın hâmisi müfti ile bu tantana ve merâsimle pâdişah sarayına gidişi, rakiplerini sindirdi. Celâlî diye küçümsenen İbşir, böylece kendini kabul ettirmiş oluyordu. Ertesi gün, veziriâzam ile Ayşe Sultan'ın düğünü yapıldı. İbşir, yeniçeri ağasına, bak ağa, devlet hâini bir alay ahmak sözüyle, pâdişahca katlime karar verildiğini biliyorum, benim tek amacım Tanrı rızâsına din ve devletin düzeni için hizmet etmektir, dedi. Reyhan Ağa, Kur'an üzerine yeminler edip pâdişahın ve vâlidenin kendisine karşı bir kasıtları olmadığına, İbşir'i inandırdı. Pâdişah ve vâlide ile antlaşma yapıldı, iki taraf hiçbir şeyi birbirinden saklamamaya yeminle söz verdiler.

İbşir'in İktidarı, Müfti ve Harem

Makamına geçen İbşir ilk iş olarak, açıkça kendisine düşmanlık göstermiş olan Moralı defterdârı huzuruna çağırıp ulûfe için hazinede para olup olmadığını sordu.[378] Defterdâr, hazinede para yok, deyince "Kaldırın şunu" diyerek ağır sözlerle onu hapse attırdı, mallarına el koydu. Defterdârlığa eski veziriâzam Derviş Mehmed Paşa'nın doğruluğuyla tanınan kethüdası Ali Ağa'yı atadı. İbşir, rakibi Melek Ahmed Paşa'yı Van valiliğiyle hemen İstanbul'dan uzaklaştırdı. İbşir, Melek Ahmed Paşa'nın akıl hocası baş-muhasebeci Mevkufatî Mehmed Efendi'yi azletti ve Moralı defterdâr ile beraber Yedikule'ye hapse gönderdi. Büroların başı reîsülküttâb da bu değişimden kurtulamadı. Azl ile tüm malları musâdere olundu.

İbşir, eski idare başında olan öteki ileri gelenleri de bir bir azl ve haps edip mallarına el koydu. Ödenmemiş vergileri toplama görevinde bulunan *baş-bakî kulu* İbrahim Ağa, 20 kîse (iki milyon) rüşvet vermekle yerinde bırakıldı. Bu temizleme, idare başında olanlara korku saldı. Bu azil ve hapisler, zulüm sayılıyordu. İbşir,

devlette geniş ıslahat yapmak iddiasındaydı. Pâdişah gibi tam bir azametle hareket eder, kimse itiraz edemezdi.

Vâlide sultan Turhan, defterdâr için, malı musâdere olunsun fakat katl olunmayıp sürgüne gönderilsin, demişti. İbşir bunu dinlemedi, katlettirdi. Özetle, İbşir iktidara gelmeden önce kendi aleyhinde olan herkesi merhamet göstermeden azl veya katl ediyordu. Saray'ın, vâlidenin önleme çabaları boşunaydı. Buna karşı İbşir Paşa, kendisine yakın olanları kullanarak düşmanlarının mallarını musâdere edip sattırıp parayı hazineye yatırıyordu. Kullara *mevâcib*, yani maaş âcil sorun idi. Fakat İbşir de öbür paşalar gibi rüşvet ve hediye almaktan geri kalmadı.

İbşir Anadolu'da isyan halinde iken kendisi hakkında âsîdir diye yazı yazanlardan da öc almaktan geri kalmadı.[379]İbşir Paşa, Nevruz dolayısıyla vâlide sultana âdet üzere çok değerli armağanlar takdim etti. Fakat darussaâde ağasına da, diğer haremağalarına da bir şey göndermedi. Herkes yüzü gülmeyen bu acımasız paşadan, "Akılları perişan ve bununla halimiz nice ola" diye düşünmeye başladı. Zengin bir gelir kaynağı olan selâtin vakıflarının *nezâreti* (masraflar ve gelirlerin kontrolü), pâdişahtan (dolayısıyla Vâlide Turhan'dan), Şeyhülislâm Mustafa Efendi'ye devr olundu.

Nihayet paşa aleyhine fesâd başladı. İbşir altı-bölük sipahilerine ve Anadolu sekban-sarıcalarına dayanıyordu. Bunlardan bir grup kendisiyle beraber pâyitahta gelmiş, Üsküdar'a yerleşmişti. İbşir Anadolu'da eski isyankâr tavrı yüzünden, pâdişahtan (saraydan) ve yeniçeriden korkuyordu. Anadolu'da sekban-sarıca kuvvetleri başına adamı Ahmed Paşa'yı getirdi, "Bunlar bize lâzım" diye, dağıtmadı. Ahmed Paşa, Anadolu'da türlü yollarla halktan para toplayan acımasız bir adamdı. Bu yoldaki paşalar, sekban ve sarıcayı kapıda tutmak için paraya muhtaç idiler; parayı halktan yağma ile toplarlardı. Çok geçmeden zulümlerden bıkan bir grup reâya, İstanbul'a pâdişaha şikâyete gelince, Ahmed Paşa azlolundu. İbşir'in yakınlarından Kürd Mehmed'e, Bolu sancakbeyliği verilmişti. Onun da zulmünden halk takım takım İstanbul'a akın etti. Kürd Mehmed, Bolu'da yağmaları 100.000 guruşa vardıktan sonra

makamından ayrıldı. İbşir'in beylerbeyiliği verdiği bir sekbanın zulümlerine karşı Trabzonlular ayaklandılar, ölenler oldu.[380]Özetle, İbşir Paşa kendisinin adamlarına valilikler vererek iktidarı kötüye kullanıyordu. Paşayı, şeyhi Ebû Bekir uyardı.

İbşir, öbür yandaşlarını, yani Anadolu'dan gelen adamlarını da tatmin edemedi. Onlar da paşadan yüz çevirdiler, aleyhine döndüler. İbşir, Halebli şeyhi Mustafa Dede'nin sözünü dinlerdi, pâdişah (herhalde Turhan Sultan) ve darussaâde ağasına itaatle işleri yürütmeye kalkıştı. Özellikle İbşir'le gelen ve İstanbul'da umduklarını bulamayan sipahiler, İbşir aleyhine döndüler. Bu herif bizim kuvvetimizle vezir oldu; pâdişah kılıcından bizim korumamızla kurtuldu; biz burada aç ve muhtaç dolaşıyoruz, demeye başladılar. Fesâd yoldaydı. Anadolu'da onun vali yandaşları halkı soyuyor, sarıcaları haremlerine koyup berbat işler yapıyorlardı; bundan Anadolu şehirlerindeki sipahiler de rahatsız olmaya başladılar. Her taraftan İstanbul'a şikâyetçiler akın etmeye başladı. Özetle, ülke "zorbaların" eline düşmüş bulunuyordu.

İbşir, ona sahip çıkan, onu İstanbul'a getiren Murad Paşa'yı, donanma kapudânlığıyla uzaklaştırmıştı. Sipahiler, "Devleti başına yıkalım" diye onun aleyhinde konuşmaya başladılar. Bir dilekçe yazıp pâdişaha sundular. Pâdişahtan (kuşkusuz Turhan Vâlide'den) durum Şerîat'la, yani müftiyle "görülüp mezâlimi def' eyleyesin" diye hatt-i hümâyûn geldi.

Sipahiler müftiye varıp "Efendi, Anadolu'da levendât vilâyetlerimizi zulümle harâb ettiler, bizim de ırz ve namusumuzu berbat ettiler" diye şikâyetlerini bildirdiler. Müfti, onları başından savınca, yeniçeriler, Orta-Câmii'nde vâiz Hüseyin Efendi'ye gittiler. Sipahilerin şikâyet mektubu Yeniçeri Câmii'nde okundu. Şikâyetler İbşir Paşa'ya kadar uzanıyordu. Paşaya karşı hıncı olan yeniçeriler arasında dedikodu başladı. İbşir'den şikâyet edenler, onu iktidardan düşürmek için, yeniçeri ve halkı kışkırtmaya başladılar. Böylece İstanbul'da, hava İbşir'e karşı hazırlanmış oluyordu. İbşir'den memnun olmayanlar onlara katıldılar.

İbşir’in sekban-sarıcalarının bir kısmı İstanbul hanlarında yerleşmişti. Kapıkulu sipahileriyle onlar arasında çatışma çıktı. Bir kısım sipahi ulûfe ile Girit’e gönderildi.

İbşir’in hakkından gelemediği büyüklerin başında, vaktiyle veziriâzamlıkta rakibi olan Murad Paşa geliyordu. Murad Paşa, Turhan Sultan’ın yakını idi. Turhan’a mâlî yardım sağlıyordu. Murad saraya davet olundu. Haber İbşir’e erişince rahatsız oldu. Murad Paşa’ya açıkça düşmanlık göstermeye başladı. Murad Paşa, Girit’e gidecek donanmanın kapudânı olarak veziriâzamdan 40 milyon akçaya ihtiyaç olduğunu söyledi. İbşir savsakladı, parayı vermedi. Murad Paşa, sekban-sarıcaların başı Kürd Mehmed’i, efendisi İbşir aleyhine çevirdi; İbşir aleyhindeki belli başlı bürokratlar ile temasa geçip geniş bir komplo hazırladı. Murad Paşa, Vâlide Turhan’ın desteğini aldığını açıkça söylüyordu. Yeniçeri büyüklerini komploya dahil etti (Mayıs 1656). Halk arasında, “Veziriâzam İbşir, kendi levendleriyle sipahileri harekete geçirip yeniçeri odalarına baskın yapacakmış, ahali sokaklarda telaş içindeymiş” diye dedikodu çıkarıldı. Murad Paşa Kürd Mehmed’i, Kürd Mehmed de Üsküdar’daki sekban-sarıcaları İbşir’in aleyhine çevirdi. Yeniçeri ocağı ileri gelenleri, yeniçerileri harekete geçmekten alıkoymaya çalışsalar da önleyemediler. Beş yüz adamıyla denizi geçerek At-Meydanı’nda toplanan Kürd Mehmed’e katıldılar. İbşir Paşa’nın zulümleri ve ülkeyi harâba verdiğini, ona karşı fetvâlar aldıklarını beyân ile ayaklanma kararı aldılar. Kürd Mehmed başbuğ seçildi. Şeyhülislâmı zorla At-Meydanı’na getirdiler. Müftiyi İbşir’e gönderip meydana çağırdılar.

İbşir âsîler arasına gitmedi, doğru saraya gitti. Pâdişah toplananların dağılmaları için emir gönderdi. Kürd Mehmed, “Pâdişahı görmek isteriz” dedi. Arada adam gitti, geldi; dilekleri İbşir’in ortadan kaldırılmasıydı. At-Meydanı’nda geceleyen kalabalığa, İstanbul halkından katılanlar oldu.

Kalabalık, “Allâh Allâh” sadâlarıyla At-Meydanı’ndan hareket etti. Reâya ve fukarâ, şikâyet alâmeti olarak başlarına hasır takıp askerin önüne düşmüştü. Şehir kapıları kapandı. Pâdişah, nasihat

için yeniçeri ağasını gönderdi. Pâdişah (Turhan), İbşir'i başka bir görevle uzaklaştıracağını söyleyerek dağılmalarını istedi. Üsküdar'da konuşlanan sekban-sarıca askerinin büyük kısmını da Kürd Mehmed tutmuş ve kavgaya karışmalarına engel olmuştu. İbşir, onlara güvenmemişti. Âsîler, İbşir'in sarayına saldırdılar. Müfti İbşir'le beraberdi, güvenlik için saraya gidelim, dediyseler de askere karşı durulmaz diye saraya sığınma fikrinden vazgeçtiler, sonra Sarâ-yi Hümâyûn'a gittiler.

Vezirin ve müftinin sarayları yağma edildi, vezirin 400.000 guruşluk hazinesi olduğu ortaya çıktı. Turhan, sarayda vezirlerle ulemâyı toplamıştı. İbşir ve müfti sarayda, âsîlerin pâdişaha kasıtları vardır, Peygamber sancağını çıkarın dediler. Saraydaki hademe dahil herkes İbşir aleyhinde idi, dostu kalmamıştı. Âlem-i Şerîf yalnız hayatî bir din-gazâ davası için çıkarılırdı. "Şimdi çıkarılsa bütün halk etrafına toplanır" denildi.

İsyanın uzamasından Turhan ve pâdişah kaygıya düştüler. Pâdişah isyancıların ne istediğini sorduğunda yeniçeri kul-kethüdası oradaydı, ileri gelip kalabalığın İbşir Paşa'yı ve müftiyi hedef aldıklarını söylemek cesaretini gösterdi.

Halkın tuttuğu, ulemânın küçümsediği vâiz Veli Efendi, yeniçeri arasında sayılan bir kişiydi. Ona, kalabalığın isteklerini saraya bildirmesi söylendi, halk İbşir'i ve müftiyi istemezler, haberini getirdi.

İbşir hayatından umudunu keserek, möhr-i şerîfi, boynundan çıkarıp pâdişaha teslim etti. Pâdişah mührü Murad Paşa'ya verdi. İbşir Paşa, bostancıbaşı tarafından bir odaya hapsolundu. Müfti de azlolunup yerine Rumeli kadıaskeri müfti oldu. Pâdişah haberi gönderdi. Âsîler mazullerin katlinde ısrar ettiler. Nakibüleşraf, "Ulemâ katlolunursa, büyük kargaşa çıkar" deyince müfti affolundu. İbşir cellâd tarafından boğuldu. İbşir'in kesik başı bir mızrakta âsîler tarafından etrafta dolaştırıldı. Mazul müfti Ebu Saîd Efendi'yi Gelibolu'ya sürgün gönderdiler.

İsyan halindeki kalabalık, şunu bunu isteriz, diye dağılmayınca, Turhan Sultan yeni vezir ve müftiyi çağırıp "Baka paşa hazretleri ve

efendiler, elbette bu cemiyet dağılmalıdır, erâzile söz düşmek kemdir, göreyim sizi bi-eyyi hal varub def'itmek gerekdir" dedi. Vezir ve müfti, "Başüstüne" deyip birtakım vaatler yazarak ulemâyı geri gönderdi. Ulemâ, Kürd Mehmed tarafından karşılandı. Ulemâdan İsmetî Efendi, pâdişahımız yeniçeri ve sipahi kullarına selâm gönderdi, deyince toplantıdakiler "Pâdişahımızın ömrü, devleti ziyade olsun" diye bağrıştılar. İsmetî Efendi askere, pâdişah "kanûn üzere ricaları ne ise makbûl-i hümâyûnumdur" demişlerdir, denizde düşman bekliyor, donanma hareket üzeredir, hayatî işler kalmasın diye buyurmuştur, istedikleri yeni vezir ve müfti tarafından yerine getirilecektir, biz ulemâ şahidiz, dedi; bu hareketin devamı sultana karşı isyandır, dağılasız. "Zıllullâh hazretlerinin hayır du'asını alasız" diye tesirli konuştular. Kimse sesini çıkaramadı. İstekleri kaleme alındı, ulemâdan dördü imzalayıp ellerine verdiler. İlkin isyancıların başı Kürd Mehmed kalkıp "Sizi Allâha ısmarladık" deyip ayrıldı. Sipahilerle beraber sekban-sarıcalar Samatya iç-kalesinden kayıklarla Üsküdar'a geçtiler. Yeniçeri ve cebeciler dağılmaya yüz tuttu. Ulemâ saraya gelip dağıldıklarını haber verdi, "Pâdişah ve vâlide mahzûz olup efendilere birer kürklü sof ihsan buyurdular." Göz tanığı Şârihülmenârzâde'nin canlı anlatımıyla İbşir'in iktidardan düşüşü ve katliyle biten kul ayaklanmasının hikâyesini özetlemiş bulunuyoruz.

Şeyhülislâm Ebu Saîd Efendi, Anadolu'da uzun zamandan beri olayların başında olan İbşir'i, devleti sert önlemleriyle kalkındıracak önder paşa olarak görmüş olmalıdır. Turhan Sultan da aynı inanca gelmiş olmalı. Fakat İbşir, Anadolulu sekban-sarıca ve sipahilere dayanıyordu, onları kendisinden uzaklaştırınca yalnız kaldı. Rakibi, Osmanlı entrikalarını iyi bilen eski vezir Murad Paşa, İbşir aleyhine komplo kurmakta gecikmedi. İbşir İstanbul'daki güçler dengesini ve entrikaları yakından bilen biri değildi. Herhalde o herkesin beklediği *sâhibü'l-seyf* kıratında bir önder değildi. Onu, veziriâzamlığında küçümsediler. Öbür paşalar gibi kendisi de, servet yığma peşinde oldu. Tarhoncu da mâliyede deneyimli biri idi, fakat bir lider olamamış, elenmişti.

İbşir idam edildiği zaman Üsküdar'da 2000 kadar sekban-sarıca vardı, yarısı Kürd Mehmed'i nankörlükle suçlayıp Abaza Hasan idaresinde Anadolu'ya çekildi. 1590'lardan beri sekban-sarıcalar bu gibi *sergerdeler* etrafında, gerekirse bir paşa hizmetine girer, gerektiğinde yine Celâlî, yani halkı yağma ile geçinen eşkıya olurlardı. İstanbul hükümeti, onları *levendât eşkıyası* diye anar. Anadolu'ya çekilen Abaza Hasan, merkeze karşı baş kaldırdı. İbşir'den sonra veziriâzam olan Murad Paşa zamanında vergi mültezimleri değiştirildi, mâlî işler büsbütün bir karmaşaya döndü.[381]Tarhoncu'nun mâliyeye verdiği düzen altüst oldu. Tarhoncu masrafı azaltmış, ulûfe alan sipahiler 25.590 kişiye, yeniçeri 55.000 *esâme*ye indirilmişti. Paşa İbşir'i devirmek plânında kullandığı sipahilerin ve yeniçerilerin isteklerine karşı koyamadı. Murad Paşa zamanında sipahi 50.000'den, yeniçeri 80.000'den ziyâde oldu. Murad Paşa, bu kadar askeri, bir sürü İstanbul aylağını devlet sırtından beslemek zorunda kaldı. Bu kalabalık, ulûfe gecikince ayaklanmaya hazırdı.

Sonunda zorba ocak ağaları dönemi geri geldi. Öte yandan eskisi gibi, Harem'in istekleri de artarak gelmeye başladı. Vâlide Turhan, oğlu çocuk pâdişah adına hatt-i hümâyûnlar göndermeye devam ediyordu. Murad Paşa, İbşir'e karşı ortalığı karıştırma çabasıyla herkese sözler vermişti. Şimdi, istekler karşısında şaşırıp kaldı. İstanbul'da, İbşir'i ortadan kaldırmak için başlattığı kargaşa devam ediyordu. Özetle, yeni veziriâzam, altından çıkamadığı ağır bir yük karşısında idi. Kurtuluşu, möhr-i şerîfi pâdişaha geri verip hacca gitmekte buldu. Yerine vezirlik, Murad'ın adamı yaşlı Süleyman Paşa'ya verildi. Murad, hac yolunda vefat etti.

İstifanın iç yüzü şöyledir: Murad'ın istifasında Harem başlıca rolü oynamıştı. Murad Paşa, Harem'in istekleri karşısında âciz kalmış, haremağalarını başta darussaâde ağasını, şeyhülislâmla anlaşıp ortadan kaldırmayı düşünmüştü. Bu plân, Vâlide Turhan'a karşı bir plândı. Müfti plânı vâlideye duyurmuş, sarayda mâlî bunalım için yapılan toplantıda Vâlide Turhan, müftiyle anlaşıp Murad Paşa'yı azletmişler (19 Ağustos 1656).[382]Vâli de paşaya hitapla "Paşa

hazretleri çünki bu hizmetten izhâr-i acz ideyorsun, pâdişahımız emâneti istiyorlar" demiş; müfti, vâlideye destek vermiş, Murad Paşa istifaya zorlanmıştı. Bu sahne, vâlide Turhan Sultan'ın oğlu pâdişah arkasında gerçek iktidarı temsil etmekte olduğunu gösterir. O zaman Turhan ile beraber darussaâde ağası iktidarı belirlemekteydi. Bir kelime ile, Kösem döneminde olduğu gibi Harem'in saltanatı devam etmektedir.

Mâlî Bunalım

Mâlî sıkıntı son dereceye varmıştı. Esas sorun, piyasadaki züyuf akçanın hızla değerini kaybetmesinden kaynaklanıyordu. O zaman makbul para, büyük Felemenk gümüş parası, Osmanlı'nın *esedî* dediği guruş idi. Akça, ona göre ayarlanmış olup resmen 80 akça 1 esedî olmalıydı. Piyasada dolaşan *Mısır Parası* ve züyuf akça gümüş içeriği çok düşük olduğundan, esnaf ayarı düşük paraları, ayarına göre takdîr ediyor ve tartarak alıyordu. Pazarda "sikke-i pâdişahî" ortadan kalkmış gibiydi. Yeniçeri, bu yüzden bir ara ulûfenin altınla ödenmesini istemiştir.[383]Yeni veziriâzam Murad Paşa, işin içinden çıkamadığını görerek "Vâlide Sultan hazretlerine" istifasını vermişti. Islahat yapmak isteyen, Tarhoncu gibi başını kaybediyordu. Bu dönemde devlet hazinesini yutan iki büyük ve tehlikeli masraf kapısı; kullar mevâcibi ve Girit savaşı dolayısıyla Venedik'e karşı güçlü bir donanma meydana getirmekti. Harem başta olarak, birtakım "mukarribîn" (saraya büyüklere yakınlık peyda edip açıktan gelir alanlar) hazineyi soymakta idiler. Vaktiyle Köprülü Mehmed Paşa'yı tavsiye eden Turhan Sultan'ın akıl hocası mimar Kasım Ağa, Veziriâzam Süleyman Paşa'ya tavsiyelerini tekrarladı. Süleyman Paşa, mevcut koşullar altında iş görecek azimde olmayan bir ihtiyar idi.[384]Etrafını çevirenler yüzünden bir iş göremeyeceğini itiraf etti. Mimar Kasım, tekrar Köprülü ile konuşmasını, onun yardımını almasını tavsiye etti. Süleyman Paşa, Köprülü Mehmed hakkında iyi düşünmüyordu, Trablus valiliğinden azledilince Köprü kasabasına çekilmiş olan Köprülü Mehmed'in,

her gittiği yerde geçimsizlikle tanınmış müflis bir adam şöhreti vardı. Veziriâzam, bana kimi tavsiye edersin, diye reddetti. Durumu düzeltmek isteyen bazı iyi niyetli kimseler o zaman gerçek iktidarı elinde tutan darussaâde ağası İbrahim ve vâlide sultana başvurdular.

İsyan: Çınar Vakâsı (4 Mart 1656)

İbşir Paşa'ya karşı isyan, levendât-sipahi ayaklanması, Murad Paşa'nın sadâretinde kulların ve Harem'in ziyadesiyle artan baskısı, mâlî buhran, arkasından veziriâzamlığa getirilen yaşlı ve güçsüz Süleyman Paşa'nın idaresi, Turhan Sultan'ı ve darussaâde ağası İbrahim'i çaresiz bir duruma düşürdü. Saray ve devlet "mukarribîn"i (yakınları) gizli gizli meşveretler yapıp duruma çare aramakta idiler. Herkes ilkin, kendisine en yararlı olacak kimseyi ortaya sürmekteydi. Devletin başına Girit serdârı kahraman Deli Hüseyin'i getirmek akla geliyordu, möhr-i şerîf kendisine gönderildi, karadan süratle pâyitahta gelmesi bildirildi. Süleyman Paşa istifa etti (28 Şubat 1656). Süleyman Paşa'nın bulduğu para, kul mevâcibinin yarısını bile karşılamıyordu. Sağ akçayı da, çoğunlukla ağalar züyuf akça ile değiştirip askere dağıtmışlardı. Esnaf, kulun getirdiği züyuf akçayı kabul etmek istemiyordu. Asker, "İşte aldığımız mevâcib bu" diye umutsuzca esnafa saldırıyordu.

Çarşıda askerle esnaf arasında kavga eksik olmuyordu. Girit savaş meydanından gelen yeniçeriler, hazine bize dokuz maaş borçlu diye "ağlayıp feryad" ediyordu. Ağa-kapısına gelen şikâyetçi erleri tehditle kovdular. Asker "canından bîzâr" olmuştu.

Kethüda-bey'in kovduğu yeniçeri alayı, At-Meydanı'na geliyor. Ötekiler onlara katılıyor. Sipahiler de mevâcib yüzünden toplantı halinde, belli zorba-başılar başlarına geçiyor, "Aldığımız ulûfe hancıya olan borcumuza yetmez", "Han köşelerinde aç ve muhtaç bekleriz" diye, isyana hazır yeniçeri kışlalarına gidiyorlar (1 Mart 1656). "Bu durum devlet ileri gelenleriyle birkaç vergi mültezimin soygunundan ileri gelmektedir. Onları ortadan kaldırmanın zamanı geldi" diye yeniçeriyle ittifak önerirler. O gece yeniçeriler bir araya

gelip görüşür ve pâdişahı Ayak Dîvânı'na davet etmeye, devlet ayânını bertaraf etmeye karar verirler.

Daha önce çok kez ayaklanan sipahileri, saray ve devlet erkânı yeniçerilerle yola getirmeye çalışırlardı. Bu defa zarar gören iki asker tâifesi birlik olmuştur. Otuz kadar kimsenin adlarını listeye geçirdiler. Bir rivâyet de, devlet kapısında mağdur durumda bazı ileri gelen büyüklerin, bu ayaklanmayı hazırladıklarıdır.[385]Sonradan bunlar tespit olunup cezalandırılacaklardır. Ayaklanma hazırlığını haber alan saray, yeniçeri ağası ve öbür ağaları azledip değiştirdi.

Âsîlerin "Enderun-i Hümâyûn'dan ve taşradan" istedikleri 30, 40 kişi idam olundu. Âsîler dağılmıyor, pâdişahı Ayak Dîvânı'na çağırıyorlardı. İstanbul'da, pazarda tüm dükkânlar kapanmış, vezirler ve ulemâ, saraya gelip sığınmışlardı. İstedikleri kimseler Enderun'da ileri gelen bazı kişilerdi. Şeyhülislâm Abdurrahman Efendi'nin, haremağalarıyla yakınlığı olup onların isteğiyle bu makama gelmişti. Şimdi onları korumaya çalışıyordu. Ayak Dîvânı'nı önlemek istiyordu. Sabırsızlanan sipahi ve yeniçeriler, ertesi gün "kabaran deniz" gibi At-Meydanı'na geldiler. Mutlaka pâdişahın Ayak Dîvânı'na çıkmasını istiyorlardı. Hedef, haremdeki ağalardı.

Müftinin çabaları sonuç vermedi. Pâdişahtan Ayak Dîvânı'na izin çıktı. Pâdişah, tüm vüzerâ ve ulemâ ile Alay Köşkü'ne geldi. Köşkte âsîlerin sözcüsü pâdişaha duadan sonra şöyle konuştu:

Şimdi pâdişah yetişkin yaşını bulmuştur [o zaman 14 yaşındadır] "umûr-i saltanatı tasarrufa kâdirdir." Girit ve sair yerlerde olup bitenden kendisini haberdar etmiyorlar, reâya durumu harâb, kulların [askerin] hali kötüdür. Ulûfe kalp para ile ödenir, Dîvân ve defterdâr, hazineye gelir toplayamazlar, yakınınızda olan ağalar [Enderun'da ak ve kara ağalar] ve musâhibler [sultan yakınları] saraylar yapıp maiyetlerini beslerler, her biri devlet işine burnunu sokar, mal yığmaktan başka kaygıları yok, vezirler onların himayesinde iş göremezler, isteklerince iş göremeyen devlet erkânı, vezirler azl ve idam olunur [bundan sonra beyânlarında hazine ile sarraflar arasındaki hileli muameleler açıklanır]. Haremdekilerin

saray dışında ortakları olan sarraflar, kalp para toplayıp spekülasyon yaparlar, defterdâr karşı gelemez, hazineye gelen iyi para da hileli tezkirelerle mahsûb edilir, hazine gelecek yıla borçlu olur, gelen halis altın ve büyük gümüş guruşlar ceplerine girer. Bu yüzden gelecek iki yıla ait gelirler, borçlu duruma gelir. Devlet gelirlerini yutan bu iki tâife [Enderun'da ak ve kara ağalar] ortadan kalkmadıkça durum düzelmez, bu yüzden ayaklanmak zorunda kaldık, pâdişahımız bizi affetsin.[386]

Bunlar söylendikten sonra da Enderun-i Hümâyûn'da bu dolapları çevirenlerin adları verildi.

Çınar Vakâsı zorba-başılardan Hasan Ağa 3000 kadar başıboş kimseyi ("erâzil-i nâss") sipahi adıyla etrafına toplamış, halkı soyup 200 *kîse* (20 milyon akça) eden mal edinmişti. Köprülü iktidara gelince, sipahi defterlerinden bu kişilerin adlarını bulup çıkartarak, çoğunu yakalayıp başını kesecekti.[387]

Veziriâzam Süleyman Paşa, Enderun'a, özellikle de darussaâde ağası vasıtasıyla vâlide sultan Turhan'a arzlar yazıp Murad Paşa yüzünden sayıları ziyadesiyle artan kullara mevâcib yetiştirmenin güçlüğünü bildirmiş, bu sorun çözülmeyince rahata kavuşmanın mümkün olmadığını belirtmişti. Fakat kendisi buna nasıl çare bulunacağını söyleyemiyordu. Masrafları kısmak, özellikle Enderun'a el atmak imkânsızdı. Süleyman Paşa, "elinden bir şey gelmez, bir pîr-i mübârekti." Mevâcib için zar zor topladığı kalp züyuf akça ise esnaf arasında rahatsızlık ve dedikodu konusu idi. İş göremez ihtiyar, kendisi vezâretten çekildi. Pâdişah, adları yazılan kimselerin malları musâdere edilsun, kendileri sürgüne gönderilsin, emrini verdi (Turhan'ın fikri ?).

Asker bu kişilerin idamında ısrar etti. Darussaâde ağası ile bâbussaâde ağası (Enderun-i Hümâyûn başı olan ağalar) idam olunup cesetleri, "saray duvarından taşra ilkâ olundu". Enderun'dan kaçak öbür ağalar birer birer yakalanıp idam olundu. Kul İsyanı arkasında, defterdâr Surnâzen (Zurnâzen) Mustafa Paşa bulunuyordu. Hazinede oynanan oyunlar kuşkusuz onun tarafından tertiplenmişti, onun da sonu iyi olmadı. Sarayda, bostancıbaşı ve

diğer ağalar Enderun'dakilere karşı idiler. İdam edilenler At-Meydanı'ndaki çınar ağaçlarına asıldı. İsyan, tarihte "Çınar Vakâsı" veya (Hint mitolojisindeki meyvesi insan olan vakvak ağacına atfen) *Şecere-i Vakvakiye* diye adlandırılmıştır.

Âsîler, ötekiler de bulunup katlolunmadıkça dağılmayız, diye direndiler. Harem'e karşı isyan hazırladığına inanılan kulların namzedi, Zurnâzen Mustafa Paşa'ya möhr-i şerîfi iletildi. Fakat asker atamayı onaylamadı, möhr-i şerîf bu kez eski vüzerâdan Siyavuş Paşa'ya gönderildi. Harem'in yakın adamı müfti Ebu Saîd'in istifası üzerine Memekzâde, az sonra da Hocazâde Mes'ûd Efendi şeyhülislâmlığa getirildi. Mes'ûd Efendi, Vâlide Turhan Sultan'ın yakını idi, siyâset alanında atılganlığıyla tanınıyordu. Böylece, yeni iktidar asker ile vâlide arasında bir uzlaşma ile sonuçlandı.

At-Meydanı'nda çınarlar, kaçakların cesetlerini bekliyordu, Enderun'da başlıca ağalardan hâs-odabaşı ve vâlidenin yakını V. Mehmed'in dadısı güçlü musâhibe Melekî Hatun'un eşi Hoca Bilal de yakalanıp idam olundu, cesetleri At-Meydanı çınarlarına asıldı. Yeniçeri ağalığına haremden akağalardan Çavuş-başı Mahmud getirildiyse de, asker beğenmedi, idam olundu, cesedi çınara asıldı. Bu son olay, askerin Harem'e düşmanlıktan vazgeçmediğini gösteriyordu. Kuşkusuz isyan, enderuna, başlıca Harem'e, Turhan Sultan ve haremağalarına karşı bir ayaklanmadır.

Göz tanığı çağdaş tarihçilere göre, "Devlet işlerine el atan, vezirlerin azil ve atamalarına karışan, haremağaları ve musâhibler" ortadan kaldırılmış oldu. Hazine malını iç eden ağalara son verilip mîrîye ait birkaç bin kîse (1 kîse = 100.000 akça) paraları ve malları musâdere olundu.[388]Öte yandan, 1651'deki Esnaf İsyanı'nda olduğu gibi, ulûfe parasından pazarda güç duruma düşen askerin, bu isyanı da sonunda esnaf ile bağlantılıdır. Unutulmamalıdır ki, esnaftan birçoğu yeniçerilerden idi. Kaçakların hepsi yakalanıncaya kadar asker duruma hâkim oldu. Korkunç çınarlar onları bekliyordu, beş altı gün dükkânlar açılmadı, şehirde dehşet havası hüküm sürdü. Nihayet pâdişah emretti, dükkânlar açıldı. Masrafları kısmak için,

kulların isyanında merâsimlerde eskinin pahalı kıyafetleri terk olundu.

Çağdaş tarihçiler bu olayları özetle şöyle aktarır: Murad Paşa istifa edip ayrıldıktan sonra söz tamamıyla enderun ağalarının eline düşmüş, ağalara karşı yeniçeri ve sipahi ayaklanmış (Çınar Vakâsı), isyancıların başına geçen ağalar devlete hâkim olmuş, asker zorba-başılar ortadan kaldırıldıktan sonra Şam valisi Boynu-Yaralı Mehmed Paşa, vezârete çağırılmış bulunuyordu. Çağdaş kaynak Mehmed Paşa'yı "sade-dil bir Türkmen adamı" diye tasvir eder.[389]

Tam bu sırada donanmanın bozguna uğraması üzerine Bozca-Ada ve Limni'nin Venedik tarafından istilâsı haberi İstanbul'a erişti, yıldırım etkisi yaptı, düşman donanması "İstanbul'a gele" diye, herkeste korku kendini gösterdi. Pâdişah, "İstanbul Hisarı'nın deryâ canibinde olan duvarını serâser (baştanbaşa) badana ile ağırtmak" emrini gönderdi. Ahır-Kapı ile Yedikule arasındaki sur üzerine yapılan binalar yıkıldı. Bu önlemler şehir halkı arasında paniğe neden oldu, kimileri Üsküdar'a kaçtı, çoğu halk pahalı evini ve emlâkini yok pahaya satıp bir an önce başını kurtarmak kaygısına kapıldı.[390]Genç pâdişah, donanmayı gönderdikten sonra, yazı geçirmek için bahçeler içindeki Üsküdar Sarayı'na çekilmişti (3 Ağustos 1656).

Ege'den gelmekte olan zahire, Bozca-Ada'da kaldığından İstanbul'da eşya fiyatları fırladı. Halk yer yer toplanıp idareciler aleyhine dedikoduya başladı. Devlet başındakilerin donanmayı ve adaları düşmana teslim ettikleri, rüşvetle mal toplamaktan başka kaygıları olmadığı halk arasında dedikodu konusu oldu. Surlarda evlerin yıkılması, düşman hemen kapıdaymış zannıyla, panik havası yaratmıştı. Halk, "Pâdişahımız Üsküdar Sarayı'nda zevk u safada" diye bizzat pâdişah aleyhine dedikoduya başladı; ulemâ ve şeyhlere, asker ocaklarının ihtiyarlarına, pâdişaha defalarca 'arzıhaller yollandı. Özellikle Limni'nin düştüğü haberi gelince, şehirde panik havası esmeye, pâdişaha karşı ayaklanmadan söz edilmeye başladı.

Nihayet pâdişah, İstanbul'a, sarayına geri geldi (3 Eylül 1656). Yeni Saray'ı (Topkapı Sarayı) teşrif etti. Tüm devlet büyükleri Yalı-

Köşkü’ne meşveret için çağırıldı. Toplantıya her gruptan insan katıldı. Pâdişahın durumu anlatan giriş konuşması akebinde şu kararlar alındı:

Her şeyden önce, düşmanın Batı-Anadolu’ya çıkarma yapması ihtimaline karşı İzmir, Aydın, Saruhan, Anadolu ve Karaman’a yeni valiler tayin olundu; tersanede acele *çekdirme* gemileri yapılıp kalyon inşasına başlanması için emirler gönderildi. Pâdişahın sefer için hazırlık emri karşısında Veziriâzam Boynu-Yaralı Mehmed Paşa, hazinede para yok, 20.000 kîse akça isterim, yoksa sefere çıkılmaz, diye çaresizliğini ileri sürdü.[391]Elinden bir şey gelmeyeceğini itiraf eden ihtiyar Boynu-Yaralı Mehmed Paşa azledildi, Köprülü Mehmed Paşa devletin başına çağırıldı.

Girit Savaşı (1645-1669)

Girit’i üs olarak kullanan Malta korsanları, Doğu-Akdeniz’de Osmanlı güvenliğini ciddi olarak tehdit etmekteydiler. İstanbul’dan Mısır’a gönderilen darussaâde ağası Sünbül Ağa gemisinin yağması, Venedik’e savaş ilânı (1645) ve Girit’in fethi için fırsat verdi. Girit’e hareket eden donanma, 73 kadırgadan oluşuyordu, Batı’dan sekiz Cezayir kadırgası, Mısır’dan 10 İskenderiye savaş gemisi donanmaya katıldı. Bu tarihlerde Osmanlı donanması, başlıca kadırgadan oluşmakta idi, ayrıca iki mavna, Felemenk ve İngilizlerden kiralanan 10 *burton* (briton) donanmanın gücünü artırmakta idi. Girit önünde Hanya kuşatmasında 50 Cezayir gemisi daha donanmaya katılacaktı. *Burton*’lar 30, 40 topuyla 1590’lardan beri Akdeniz’in kadırga donanmalarına karşı büyük üstünlük sağlayan gemilerdi, Venedikliler de donanmalarına kira ile *burton* katmayı gerekli bulmakta idiler.[392]

Girit fethine hareket eden donanmada, 3000 yeniçeri, 14.000 kapıkulu sipahisi, 50.000 timarlı sipahi vardı. Girit deniz seferi, Osmanlıların 1570 Kıbrıs seferinden beri en büyük denizaşırı seferdi. Donanma, İstanbul’dan hareketle (Nisan 1645) karşılık

görmeden Girit'e vardı. Hanya kuşatmada teslim oldu (25 Ağustos 1645).

Kolay başlayan Girit seferi Osmanlı Devleti'ni 24 yıl uğraştıracaktır. Bu zaman içinde Venedikliler deniz egemenliğini sağladılar; güçlü donanmalarıyla Ege Denizi'nde kontrollerini kurdular, Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alarak İstanbul'dan Girit'e yardım gitmesini önlediler, hatta Osmanlı pâyitahtını tehdit ettiler. Bu dönemdeki ciddi mâlî ve askerî bunalımların önemli bir nedeni, uzayan Girit seferidir.

Girit seferi üzerine Venedik, Avrupa devletlerini, İnebahtı (Lepanto) arefesinde olduğu gibi, bir Haçlı seferinde Osmanlılara karşı birleştirmek için yoğun bir diplomasi faaliyetine girişti. Osmanlı Dîvânı bunu önlemek için karşı diplomasi faaliyeti gösterdi.[393]Daha 1644 Ekimi'nde Avusturya'dan acele büyükelçi gelmesi, İstanbul'da kaygı ve kızgınlığa neden olmuştu; büyük Dîvân toplandı. Elçinin gelişi Macarlar ile Avusturya arasında bir anlaşmazlıkla ilgiliydi.[394]Lehistan ile barışın devamı sağlandı. Budin eyâleti sınırlarında askerî önlemler alındı. 15.000 altun olan Erdel (Transilvanya) haracını indirmek için Erdel Prensi Rakoci'nin ricası kabul edildi, harac 15.000 altından 10.000'e indirildi.

Avusturya'nın Rakoci ile problemleri vardı. Rakoci Avusturya'nın elinden bazı Macar kalelerini almıştı; İstanbul'a gelen Avusturya elçisi, bu kalelerin geri verilmesi için Dîvân'dan Rakoci üzerinde baskı yapmasını istiyordu (Aralık 1644). Fransa ve İsveç, Avusturya'ya karşı Yukarı-Macaristan'da Rakoci'yi harekete geçmeye teşvik ediyorlar ve bunun için Dîvân'dan izin istiyorlardı. Avusturya, İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla bunu önlemeye çalıştı.

Kapudân-i Deryâ Yusuf Paşa'nın Girit'te çetin bir kuşatma sonunda önemli Hanya Kalesi'ni fethi, İstanbul'da sevinçle karşılandı; üç gün üç gece donanma ilân olundu. Geceleri Haliç, "kandiller ve tayyârât" ile donanmış kayıklarla doldu, "azîm çerâgân" oldu.

Girit'teki bu gelişme Avrupa'da büyük yankı yaptı. Venedik donanmasıyla papa, Malta, Floransa ve İspanya yardım gemileri

Girit'te Suda limanına geldiler. Girit savaşı tekrar Haçlı Hıristiyan Avrupa ile boy ölçüşme haline geldi. Savaş, yeniçeriler ve eyâlet askeri üzerinde bazı ıslahat önlemlerine yol açtı: Veziriâzam Kara Mustafa zamanında kadrodan çıkarılan yeniçeriler, yeniden ocağa alındı; timarları geri alınan sipahilere timarları geri verildi, kapıkulu altı sipahi bölüğüne yeniden 2000 kadar sipahi yazıldı. Sipahi bölüklerinden *ulûfeci* bölükleri Girit'e gönderildi.

Girit'e gönderilen 2000 yeniçeri yine serkeşlikte bulunmaktan geri kalmadılar. Haçlı donanması 32 kadırga, dört mavna ile Osmanlı gemilerine saldırdıysa da, fırtınada dağıldılar. Fırtına dindikten sonra çetin bir deniz savaşı oldu.[395]Osmanlı donanması; Hanya limanına sığındı (Eylül 1647). Sonra İstanbul'a dönebildi. Önemli bir gelişme, enerjik bir kumandan olan Deli Hüseyin Paşa'nın Girit'e *serdâr* (baş-kumandan) gönderilmesidir. Ordu, kıtlık çekmekteydi. Esas sorun, Girit ordusuna erzak ve mühimmat yetiştirmekti.

1646'da Osmanlı donanması Girit'e tekrar büyük kuvvetler getirdi (40.000 kişi). Suda Kalesi kuşatıldı. Resni Kalesi saldırıyla alındı (13 Kasım 1646). 1647'de Osmanlı ordusu, adanın merkez kalesi Kandiye'yi kuşattı (Deli Hüseyin Paşa idaresinde asıl kuşatma 1648'dedir). Venedik, adadaki esas kuvvetlerini (5000 yaya, 500 atlı) iyi berkitilmiş Kandiye Kalesi'nde topladı. Kandiye, Girit savaşının kilit kalesi durumunda idi. Kale, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'ya teslim oluncaya (27 Temmuz 1669) kadar Osmanlılara büyük kayıplar verdirmiş, başarısız saldırılar İstanbul'da zaman zaman bunalımlara yol açmıştır.

Kandiye Kalesi yeni tabya-istihkâm bilimine göre berkitilmişti, güçlü bir topçu kuvvetiyle savunuluyordu (Avrupa'da bu metodla kalelerin berkitilmiş olması XVII. yüzyıl askerî devrimin başlıca gelişmelerinden biri olup Osmanlıların kale kuşatmalarında başarısızlığının başlıca nedenidir. Avusturyalılar Viyana yolu üzerinde Güns (Yanık) Kalesi'ni ve Viyana'yı bu usûle göre berkitlemişlerdir). Ege Denizi'nde Venedik donanması devriye geziyor, Boğaz'ı abluka altında tutuyordu. Osmanlıların Girit'e

asker ve malzeme sevkıyatı başlıca Ege'de Çeşme ve Sakız üzerinden yapılıyordu. Ege'de Venedik stratejisi, savaşın uzaması nedenlerinin başında gelir. İngilizlerden kiralanan ateşgücü yüksek gemilerle takviye edilen Venedik donanması, Ege'de üstünlüğünü kurmuştu. Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alarak Osmanlı donanmasının Girit'e yardım götürmesini önlemeye çalışıyordu. Bu taktik başarılı oldu.

Abluka gevşediği zaman Osmanlı donanması Ege'ye çıkarak Midilli, Sakız ve Foça limanlarını kullanıyordu (Fazlı Paşa seferi). Girit'e Rumeli'den ve Mısır'dan zahire ve barut gönderiliyordu. Ege Adaları'ndaki sancakbeyleri gemileriyle Venedik donanmasını tâciz çıkışları yapıyorlardı. Boğaz'a yakın Bozca-Ada iyi tahkim edilmiş olup donanma için güçlü bir deniz üssü idi. Güneyde Rodos Adası, savunma sisteminin kilit noktası idi. Venedik, Ege'de devamlı bir üs kuramadı, ancak 1656 savaşında Osmanlı donanmasını mahvettikten sonra Bozca-Ada'yı ele geçirecek ve Boğaz'ı ve İstanbul'u tehdit altına alabilecektir.

Osmanlılar yeni stratejide, Agriboz Adası'nı Cezayir deniz kuvvetlerinin başlıca üssü haline getirdi. 1647'de Venedik, başarılı bir karşı saldırı kaydetti: Kaptan Grimani Magrip gemilerini Agriboz'da tuttu, Sakız'da Osmanlı donanmasına saldırdı, Çeşme limanını abluka altına aldı. Osmanlı kapudân-i deryâsı Midilli'ye çekildi. Osmanlı donanması karşı çıkmaktan kaçındı. Özetle, 1647 yılı Ege harekâtı, Venedik için başarılı olmuş ve savaşın genel gidişini etkilemiştir. Venedik donanması Papalık ve Malta'dan yardım alıyordu (toplam 87 savaş gemisi). Özetle, Hanya'nın fethinden (1645) sonra, Girit savaşı Osmanlılar için çetin bir aşamaya girdi.[396] 1646'da Venedik Senatosu'nda bir grup, Girit'i gözden çıkarmayı kabul etmekte idi. Özellikle, tüccâr, Levant ticâreti baltalandığından bu savaşın sürmesini istemiyordu. Osmanlılar Rumeli'de, Venedik Balkan ticâret limanı Spalato'yu tehdit ediyordu. Dalmaçya'da 1647'de Venedik karşı saldırıya geçti.

1648 kışında ve baharında Venedik bir barış atağı yaptı. Ticarî-mâlî kayıplar dolayısıyla Senato'da barış yandaşları arttı. Girit için

yıllık haraç teklif olundu, fakat Osmanlılar Girit'in terkini istiyordu. Nisan 1648'de Girit serdârı Deli Hüseyin Paşa kumandasında Kandiye kuşatması sistemli biçimde başladı. Kale savunucusu Leonardo Mocenigo, azimli cesur bir askerdi. Raporlara göre, Osmanlılar kale önündeki 30.000 askerden 20.000'ini kaybetti. Kandiye kuşatmasıyla Girit savaşı yeni bir aşamaya giriyordu. Sonuç alamayan Hüseyin Paşa, Kasım ayında Hanya'ya çekildi, donanma da Hanya limanında idi. Paşa acele İstanbul'dan takviye istedi.

Venediklilerin, yerli Rum halkı ayaklandırma girişimi sonuç vermedi. Rum Kalegis'in çete saldırıları da sonuçsuz kaldı. Öte yandan, Dalmaçya'daki Venedik başarıları İstanbul'da kaygıyı artırdı (1648'de Klis düştü).

24 Mayıs 1648'de Venedik donanması Boğaz'ı abluka altına alınca, İstanbul'da bunalım had safhaya ulaştı. Osmanlı tahtında zaten haremdeki taşkınlığı ve sorumsuzluğuyla bilinen Sultan İbrahim vardı ve olup bitenin tamamen dışındaydı. Vâlide Kösem Sultan ise güçsüzdü. Girit'ten kötü haberler geliyor, herkes Sultan İbrahim'den kurtulma çaresini arıyordu.

Bu koşullar altında İstanbul'da tırmanan bunalım sonucunda önce sipahiler, arkasından yeniçeriler ayaklanmış, 1648 Ağustos başlarında asker, ulemâ, hatta Kösem Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinde birleşmişlerdi. 8 Ağustos 1648'de IV. Mehmed çocuk yaşta tahta oturtuldu, 18 Ağustos 1648'de İbrahim'in karşı-darbe tehlikesine karşı idamına karar verildi. 28 Ekim 1648'de yeniçeri ocak ağaları–Kösem ittifakıyla İstanbul'da devlet otoritesi yeni koşullarda kurulmuş bulunuyordu. Bu yönde bazı köklü önlemler alınırken, İbrahim'in katli üzerine Anadolu'da sipahi isyanı patlak verdi. Ocak ağaları diktası ve kötü idare merkezde devleti iş göremez hale getirmekteydi. Bu gelişmeler Girit savaşıyla doğrudan ilgilidir.

Venedik, İstanbul'da olup bitenlerden cesaretlenmiş, daima harac ödemek kaydıyla Girit'i elinde tutacağı umudunu besler olmuştu. Buna karşı İstanbul'da yeni idare, özellikle ulemâ, Girit sorununu

fetihle bitirmek zorundaydı. 1649’da Venedik elçisi bir ara zindana atılınca, İngiliz ve Fransız elçileri protesto için Dîvân’a geldiler. İstanbul’da ocak ağaları ve Kösem–yeniçeri ittifakı karşısında bağımsızlığını korumak isteyen Veziriâzam Sofu Mehmed Mayıs 1649’da azl ve Ağustos 1649’da katl edildi.

Yeni veziriâzam Kara Murad’ın 15 ay kadar süren sadâretinden sonra yerine Melek Ahmed’in gelişi üzerine, Kapudân Haydar-ağazâde komutasında donanma –başta 3000 yeniçeri ve zahire olmak üzere– takviye kuvvetleriyle Ağustos 1650’de Girit’e yola çıktı.

Öte yandan, beş gemiyle Venedik’ten Kandiye’ye takviye gelmesi gecikmedi.[397]Osmanlı yardım gemileri, Sakız tarafında “iki kâfîr gemileri görmekle akılları başlarından gidüb”[398]Sakız Adası’na kaçtılar. Bereket, bu sırada (Eylül 1650) Girit komutanı Hüseyin Paşa, Kandiye’ye yardıma gelen “birkaç binlik” Venedik kuvvetini baskınla bozguna uğrattı. “Büyük gazâ” İstanbul’da sevinçle karşılandı. “Serdâr-i Gâzi” Hüseyin Paşa’ya armağanlar gönderildi.

1651 kışı başında Hüseyin Paşa’ya yardıma gönderilen donanma, nihayet Girit’e varabildi.

İstanbul’da Girit haberleri yakından izlenmekteydi. Kış mevsiminde Kandiye’de aç kalan Venedik askeri arasında kargaşa haberi İstanbul’a erişti. 1651 baharı için Venedik’in büyük hazırlıklar yaptığı haberi İstanbul’da telâş uyandırdı. Tersanede yeni kalyonlar inşasıyla bizzat veziriâzam ilgilendi.

1651–1656 yıllarında Venedik donanması Çanakkale Boğazı önündeki ablukayı güçlendirdi. Osmanlılar için güçlü bir donanma yapmak büyük masraflara mal olmakta idi. Özellikle, para ile gemilere Anadolu’dan *kürekçi* yazmak büyük meblağ tutuyordu. Öte yandan, gelir gideri dengelemek sorumluluğunu üzerine alan yeni veziriâzam Tarhoncu Ahmed Paşa, giderleri olabildiğince kısmak kaygısındaydı (Haziran 1652–Mart 1653). Pâdişah (gerçekte Vâlide Turhan Sultan) huzurunda iki taraf birbirleriyle tartışma ve kavgaya tutuştu. Tarhoncu, “Bütün hazineyi kendisine versen kanaat etmez” diye kapudândan şikâyette bulundu, kapudân ile karşılıklı hakarette

bulundular.[399]Nihayet Şubat 1653'te tersane bahçesinde, devlet işlerini görüşmek üzere pâdişah huzurunda meşveret meclisi toplandı. İflâs halinde bulunan hazineye para bulması, mâliyede köklü ıslahat yapması için Tarhoncu Ahmed Paşa'ya olağanüstü yetkiler verildi.

O arada Osmanlı hükümeti haber aldı ki, Venedik, Hıristiyan devletlerden –Papalık ve Malta'dan– savaş gemileri olmak üzere yardım alıp güçlü bir donanma kurmakta ve gelecek sefer mevsiminde Osmanlı donanmasını Girit'e hareketini önlemek kararındadır.[400]

Hüseyin Paşa, Girit'te asker maaşı, malzeme ve zahire için İstanbul'dan umutsuzca yardım bekliyordu. Aynı zamanda Girit'in Rum halkını Osmanlı tarafına bağlamak için Patrik'ten Osmanlı eline geçen şehir ve kasabalar için piskoposlar tayin edilmesi istendi. 1654'te patrik, Hanya için bir başpiskopos ve yedi piskopos tayinini kabul etti.[401]

Aynı yıl Girit savaşında kesin sonuç almak için harekete geçmeye karar verildi. Venedikliler de Çanakkale Boğazı'nda tam bir abluka gerektiğini anladılar. Boğaz ablukasına karşı Osmanlıların Ege adalarındaki donanmalar Venedik donanmasını geriden rahatsız ediyordu. Venedik'in esas stratejisi, Çanakkale Boğazı'nı sürekli abluka altında tutmaktı, bu amaçla donanma güçlendirildi ve Giuseppe Delfino filo kumandanlığına getirildi.

Venedik Büyük Saldırıda: İstanbul Tehlikede

Aynı zamanda Osmanlı Dîvânı, Venedik ablukasını aşmak için güçlü bir donanma çıkarmaya karar verdi.[402]11 Haziran 1654'te Kapudân-i Deryâ Murad Paşa, 42 kadırga, 7 mavna ve 24 yardımcı gemiyle oluşan donanmasıyla Boğaz'dan çıktı. Donanmanın öncü gücü Ali Paşa, Venedik donanmasını yarıp Bozca-Ada'ya vardı. Mısır'dan 15 gemi gelip kendisine katıldıktan[403] sonra, Osmanlı donanması Bozca-Ada'dan hareket etti. Ege Adaları'nda Tunus'tan gelen gemiler donanmaya katıldı. Güçlenen Osmanlı donanması,

Delfio’nun kumandası altında Çanakkale Boğazı’nı ablukada tutan Venedik donanması üzerine yürüdü. Venediklilerin esas donanması uzakta olup Osmanlı donanması beklenmiyordu.

Osmanlı donanması, Değirmenlik-Adası açıklarında bekleyen esas Venedik donanması ile de karşılaştı. İki taraf da kesin bir saldırıdan kaçındı. Murad Paşa, esir aldığı altı gemi ve 500 esirle 1 Kasım 1654’te İstanbul’a döndü. Ertesi yıl, 1655’te Venedik donanması Egina Adası’nı işgal ettikten sonra kaleyi yıkıp çekildi. Amiral Morosini bundan cesaret alarak 27 kalyon, 24 kadırga, sekiz mavna ve yedi Malta kadırgasıyla Çanakkale Boğazı’na girdi, sonra Ege’den Girit’e yardım götüren bir Osmanlı filosunu durdurmak için Boğaz’dan ayrılıp Benefşe Adası civarına gitti.

O zaman kapudân-i deryâ 50 kadırga, sekiz mavna, 40 kalyon ve 30 yardımcı gemiden oluşan büyük donanmayla Çanakkale karşısında bırakılan Venedik filosunu yarıp Girit’e yöneldi. Midilli önünde Morosini’nin donanmasını püskürtüp yoluna devam etti. Boğaz’ı kapamaya çalışan Venedik donanması amirali Delfino yetersiz kuvvetleriyle saldırdı, deniz muharebesi Venedik için bozgunla sonuçlandı. Venedik, en büyük gemilerini ateşe verilerek veya batırılarak kaybetmenin yanı sıra, 3000 ölü vermişti. Osmanlı kayıpları da ağırdı. Bununla beraber Murad Paşa ablukayı yarmıştı.[404]

Divân’a arkası arkasına gelen haberlere göre,[405]1656 yılında Venedik Avrupa devletlerinden yardım istemiş, büyük paralar harcayarak 70 parçalık büyük bir donanma ile gelip Boğaz’ı kapamak üzere harekete geçmişti. Venedik, İstanbul’da kulların isyanı (Çınar Vakâsı) dolayısıyla anarşinin hüküm sürdüğünü, mâlî bunalımı öğrenmiş, 1654 deniz yenilgisinin öcünü almanın zamanı geldiğine hükmetmişti. Venedik kaynağı, Valerio İstanbul’da “ayaklanmaların hazineye büyük zarar verdiğini” kaydetmiştir.[406]Venedik kesin bir darbe ile Osmanlıları uzlaşmaya zorlamayı düşündü. Çanakkale Boğazı’na saldırmaya karar verildi.

Kenan Paşa kumandasında 45 kadırga, yedi mavna ve 27 kalyondan kurulu Osmanlı donanması,[407]16 Haziran 1656’da

İstanbul’dan hareket etti. Batılı kaynaklar devletin güç koşullarda böyle büyük bir donanmayı denize indirmesini hayretle karşılamaktadır.iriâzam Siyavuş Paşa, Kenan Paşa’yı Rumeli beylerbeyliğinden kapudân-i deryâlığa atamıştı. Donanmada yeterince cenkçi asker yoktu. Kenan Paşa’ya Anadolu levendlerinden (başıboş köylülerden) asker yazması emredildi. Fakat gündeliklerini savaş sırasında alacaklardı. Hazinede para olmadığı için ödemeler yapılamıyordu. Yazılan levendler bırakıp kaçtılar. Gemilerdeki cenkçi askerin çoğu da kalyonlardan kaçıp sahile döküldü. Donanma ister istemez bu halde düşmanı karşılamak için hareket etti[408] ve bir engelle karşılaşmadan Çanakkale Boğazı’ndan çıktı. Güçlü Venedik donanması Amiral Marco Bembo komutasında süratle Boğaz’a doğru hareketle, Osmanlı donanmasının karşısına çıktı. O sırada rüzgâr Osmanlı donanmasına karşı esmeye başladığından, Bembo hemen saldırıya geçti, iki tarafın gemileri çatıştı; düşman şiddetli top ateşi eşliğinde, çekilen Osmanlı gemilerine baştankara etti. Asker gemilerden denize atlıyordu, kapudân onları korumak için *çekdiri*leri ileri sürdü, fakat düşman ateşi altında yardıma gidemediler.[409]Osmanlı gemileri ya esir alındı ya da düşman tarafından yakıldı. Donanmadan, en iyi hesapla, *baştarda* ile sekiz *tersane gemisi*, 12 *bey gemisi* kurtulabildi.

Osmanlı tarihçileri bozgunu etraflıca tartışmışlardır. Mâlî güçlük yüzünden donanmada gerekli askerin bulunamadığı, Kenan Paşa’nın zengin olduğu için kapudânlığa seçilişi, fakat askeri donanmada tutamayışı (gemilerde askerin yalnız üçte biri hazır imiş), donanma erlerinin savaşta emir dinlemeyişi tartışılan başlıca hususlardı.[410]Şiddetli rüzgârla gemiler Anadolu kıyısında sığ bir yere çekilmiş, asker denize atlayıp kaçmıştı. Osmanlı kayıpları büyüktü. Yanan gemilerden başka 10 tersane gemisi, 10 kadırga, yedi kalyon düşman eline düşmüştü. On beş tersane gemisi, iki mavna, 20 kadar *burton* (İngiliz kalyonu) yakılmıştı, toplam 70 kadar gemiyi düşman zapt etmişti. Bundan başka 1000 kadar top,

tüfek, cephane ve *çekdiri* gemilerindeki 8000 kadar kürekçi Rus-Kazak esir, düşman eline düşmüştü.

Sıngın donanmadan kaçabilen gemiler Boğaziçi'ne, Anadolu-Hisarı önüne sığındılar. Düşman donanmasının İstanbul'a Boğaziçi'ne kadar ilerlemesinden korkuluyordu, Hisar'da top ateşi için hazırlık yapıldı. Ahmed Paşa, Venedik donanmasına karşı savunma için Çanakkale Boğazı'nda Kilidülbahr (Eceabat) Kalesi'ne hareket etti. Venedikliler Boğaz'a girip bazı köyleri yağma ettiler. Kayıpların ağırlığını belirlemek için çağdaş tarihçiler (bu arada Karaçelebizâde Abdülaziz) bozgunu 1572 İnebahtı (Lepanto) deniz felâketiyle kıyaslarlar. Çağdaş bir şâir tarih düşürdü:

Verdiler küffâra donanmayı bî ceng ü cidâl

Venedik kaynakları bu zaferi, "Venedik savaş tarihinin en olağanüstü ve sonuçları açısından en parlak savaşlarından biri" olarak kaydeder. Bir kaynağa göre 70'ten fazla Osmanlı gemisi batırılmış, yalnız 14 kadırga kaçabilmiş ve Çanakkale Boğazı hisarları altına sığınmışlardır. Yine de Venedik Girit'te Hüseyin Paşa kuvvetlerine karşı harekâta girişmeyi göze alamadı. Donanmaları Bozca-Ada'yı gidip işgal etti.[411]

Bozgun sonunda genel olarak düşman donanması Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alarak Girit'e yardım gönderilmesini önlemiş, Osmanlı pâyitahtını tehdit altına almış, Hıristiyan Avrupa'nın birleşip topyekûn bir saldırı tehlikesi ortaya çıkmış, özellikle Habsburglar karşısında devlet zayıf düşmüş, düşmanın Erdel (Transilvanya) ve Macaristan üzerinde nüfuzu artmıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin başındakiler, özellikle Vâlide Turhan Sultan, çaresizlik içinde Köprülü Mehmed Paşa'yı çağırıp kendisine bir dikta rejiminin tüm yetkilerini tanımak zorunda kalacaktır.

1656'da donanmanın düşman karşısında bozguna uğraması ve baştarda ve kadırgalar dışında tüm gemilerini kaybetmesi ve nihayet Venediklilerin Bozca-Ada ve Limni'yi ele geçirmesi İstanbul'da

paniğe neden olmuştu.[412]Köprülü'yü diktatörce yetkilerle iktidara getiren büyük tehlike, Venedik donanmasının Boğaz'ı kontrol altına almasıdır. Boğaz karşısında gezen Venedik donanmasının İstanbul'u tehdit altında tuttuğunu *Tarih-i Gılmânî* yazarı Mehmed Halife şu sözlerle belirtir:

> Düşman yarın öbür gün İstanbul'a gelir. Boğaz da kapandı. Boğaz giderse İstanbul'a muhakkak kıtlık olur. Pâdişahın Üsküdar bahçesinde ne işi var? Bütün İstanbul halkı ayağa kalktı. Pâdişah ve Vâlide Kösem [Turhan] Sultan veziriâzama sefer hazırlığı için emir verdiler. Ama hazine boştu, o zaman devlet, haremdeki sultanlardan yardım istedi. Toplanan para yetersizdi.

357 Kösem'in katlinde ve Turhan Sultan'ın iktidarı döneminde IV. Mehmed'in sütannesi Melekî Kalfa'nın üstün rolü belirtilir (Eremya Çelebi'den N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 248).

358 *Nâimâ*, V, s. 148.

359 *Nâimâ*, V, s. 151.

360 *Nâimâ*, V, s. 153.

361 *Nâimâ*, V, s. 154.

362 "Hall ü 'akd-i zumûra keyfe mâyeşâ mutassarruf" (*Nâimâ*, V, s. 154).

363 *Nâimâ*, V, s. 166-168.

364 *Nâimâ*, V, s. 309, 311. Bu arada ilginç bir olay geçmiş, Adana beylerbeyi İbrahim Paşa, kendisine karşı çıkan kadıyı idâm etmek istemiştir. Bu işitilmemiş hareket üzerine halk ayaklanıp paşayı ve elli kadar adamını katletmiştir. Başka bir olay, bir Müslüman kadınla zinâsı tespit edilen bir Yahudi'nin ve kadının recm edilmesidir (*Nâimâ*, V, s. 315).

365 İlginç ayrıntılar *Nâimâ*, V, s. 317-318.

366 Uzun uzadıya hikâyesi *Nâimâ*, V, s. 326-339.

367 *Nâimâ*, V, s. 166-167.

368 *Nâimâ*, V, s. 177-179.

369 Bu tarihlerde Tarhoncu Ahmed Paşa gözde değildi. Bir Arnavut devşirmesi olan Mimar Koca Kasım Ağa, 1622-1646 döneminde tıpkı mimarlıkta olduğu gibi, en önemli siyasî kararlarda *musâhib* veya *kethüda* sıfatıyla düşüncesine başvurulan bir kişidir. 1622 yılında baş-mimar olarak pâdişah ve devlet ricâliyle yakınlık kurmuş, Sultan İbrahim zamanında değerli veziriâzam Kara Mustafa Paşa'nın musâhibi (yakın özel danışmanı) olmuş, devlet işleriyle yakından tanışmış, veziriâzamın katli üzerine sürgüne gönderilmiş, Cinci Hoca'nın himayesinde İstanbul'a dönüp 1645'te yeniden baş-mimar olmuş, bir ara kul-kethüdalığı gibi askerî-siyasî önemli mevkileri işgal etmişti. Kösem Sultan onu tutmadı. Kösem'in ölümünden sonra Kasım Ağa Vâlide Turhan Sultan'ın kethüdası

olarak saltanat işlerinde baş-müşavir durumuna geldi (1651). Bir ara sürgüne gönderilmekle beraber geri çağırıldı, 1656'da büyük bunalım sırasında Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidara gelmesinde başlıca rol sahibi oldu.

370 *Nâimâ*, V, s. 209-210.

371 *Nâimâ*, V, s. 204-206.

372 *Nâimâ*, V, s. 206-210.

373 Vâlide sultan bu gibi meşveret meclislerine perde arkasında katılmakta idi.

374 H. İnalcık, "The Registers of the Kadıasker of Rumeli as preserved in the Istanbul Müftülük Archives", *Turcica – Revue des Etudes Turques*, XX (1988), s. 251-275.

375 Levend, yani topraksız ve bir kapı arayan başıboş köylü delikanlılar için bkz. M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.

376 *Nâimâ*, VI, s. 7.

377 Göz tanığı Şârihülmenârzâde'den naklen ayrıntılar: *Nâimâ*, VI, s. 13-17; Nâimâ'nın daima "müverrih" diye andığı kimse, Şârihülmenârzâde Aşkî Hasan Efendi'dir.

378 Kâtib Çelebi, *Fezleke*'yi İbşir Paşa'nın vezirliğe atanmasıyla bitirir. Nâimâ V. cilde bu olayla başlar ve Şârihülmenârzâde'nin hayli ayrıntılı tarihiyle devam eder, onu çok kez *müverrih* diye anar. Olayların tanığı Şârihülmenârzâde olayları ayrıntılarıyla bize nakletmiştir.

379 Hayli ayrıntılı bilgiler için Şârihülmenârzâde'den naklen *Nâimâ*, VI, s. 56-65.

380 *Nâimâ*, VI, s. 69 (Şârihülmenârzâde'den).

381 İbşir İstanbul'a gelirken sekban-sarıcaların büyük bölümü Anadolu'da kalmıştı. Anadolu Celâlî paşalarına örnek olarak Haleb Valisi Seydi Ahmed Paşa gösterilebilir. İbşir'in sekban-sarıcaları onun kapısında idi, "Levendi çok ve kapısı harcına kifâyet etmez" (*Nâimâ*, VI, 127, 119-136).

382 *Nâimâ*, VI, s. 111-112.

383 Para tarihi için Ş. Pamuk'un şu çalışması: "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", *An Economic and Social History the Ottoman Empire*, II, s. 945-980. H. 1006 yılında mâlî bunalım için bkz. *Nâimâ*, VI, s. 106, 133, 138-140, 143.

384 *Nâimâ*, VII, s. 110-112.

385 *Nâimâ*, VI, s. 147-148.

386 Çağdaş vekâyi yazarı, herhalde Şârihülmenârzâde âsîleri haklı gösterecek şekilde durumu açıklar. Kendisi idarecilerle yakın ilişkidedir: *Nâimâ*, VI, s. 151-135, ondan aktarır.

387 *Nâimâ*, VI, s. 177.

388 *Nâimâ*, VI, s. 111-171.

389 *Nâimâ*, VI, s. 181-182, kaynağı Şârihülmenârzâde olmalı.

390 *Nâimâ*, VI, s. 213.

391 M. Halife, *Tarih-i Gılmânî*, s. 6.

392 *Kadırga* ve *kalyon* üzerinde bkz. İ. Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul, 2006, dizin: kalyon.

393 Bu diplomasi girişimleri için *Nâimâ*, IV, VI; Venedik kaynaklarına göre özellikle, W. Zinkeisen, *OİT*, çev. N. Epçeli, c. IV, s. 511-605.

394 Ayrıntıları Şârihülmenârzâde'den naklen *Nâimâ*, IV, s. 97-102.

395 *Nâimâ*, IV, s. 158-160.

396 İyi bir özet Zinkeisen, *OİT*, c. IV, s. 511-605.

397 *Nâimâ*, V, s. 42.

398 *Nâimâ*, V, s. 22.

399 *Nâimâ*, V, s. 275-285.

400 *Nâimâ*, VI, s. 183.

401 Venedikli kaynak Valiero'dan naklen, Zinkeisen, *OİT*, IV, s. 594.

402 *Nâimâ*, V, s. 396-399.

403 *Nâimâ*, V, s. 400-402.

404 Venedik kaynağı Valerio'ya göre, Zinkeisen, *OİT*, IV, s. 594.

405 *Nâimâ*, VI, s. 183.

406 Zinkeisen, *OİT*, IV, s. 597.

407 Zinkeisen, *OİT*, IV, s. 597, Venedik kaynaklarına göre 28 kalyon, 35 kadırga, dokuz mavna, 27 küçük gemi.

408 Deniz savaşı çeşitli kaynaklarda Zinkeisen, *OİT*, VI, s. 183-196; *Nâimâ*, VI, s. 148-193; Venedik Arşivi, Senato III, no: 1403 Constantinopoli 1656 Mazozo.

409 *Nâimâ*, VI, s. 185-186; *krş*. İ. Bostan *Osmanlı Denizciliği*, s. 190.

410 *Nâimâ*, VI, s. 185-193.

411 Zinkeisen, *OİT*, IV, s. 597-598.

412 M. Halife, *Tarih-i Gılmânî*, s. 60-61.

Karaçelebizâde Abdülaziz'in Dönem Üzerine Gözlemleri

Kıbrıs'ta sürgün bulunan eski şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz'in gözlemleri ve iddiaları özel bir önem taşır.[413] Onun dönemin yüksek politikasında belli başlı karşıt görüşlü şahsiyetlerden olduğu unutulmamalıdır. Abdülaziz özellikle Venedik'le deniz harekâtı, mâlî kargaşa ve bunalım hakkında Naîmâ'ya kaynak olan vekâyinâmelerden daha ayrıntılı bilgi verir. Mâliyedeki kargaşa hakkında görüşlerini anlatırken defterdâr Moralı'yı şiddetle kötüler, vezir Derviş Paşa'nın kendi kethüdası Ali Paşa'yı mâliyenin başına getirdiğini kaydeder (s. 210). Derviş Paşa sipahiler tarafından tehdit edilmektedir. İbşir Paşa'nın mâliyeye getirdiği "intizam" Murad Paşa tarafından bertaraf oldu, der (s. 212). Murad Paşa'nın ortadan kalkmasını takdîrle karşılar. Onun zamanında hazine gelirleri, "İki, üç sene peşin alınmış, Yahudi sarraflardan alınan züyuf akça kullanılmış"tır; öte yandan reâyadan alınan olağanüstü avâriz vergileri kalkacak, onun vezâretten ayrılmasıyla reâya rahata kavuşacaktır (s. 212-213). Abdülaziz reâya olmadan devlet olmaz ("lâ-mülk illâ bi'l-raiyye") diyen kadîm siyâset teorisini tekrarlar (s. 216-218). Pâdişah huzurunda mâlî işler konuşulurken, *paşmaklık* adıyla hazineden alınan para (30, 40 bin esedî guruş, 25 veya 26 bin altın) eski şeyhülislâma göre Şerîat'a aykırıdır (s. 218). Pâdişah bu noktada suskun kalmış –yani vâlide ile bu hususta tartışmadan kaçınmıştır (s. 219). Abdülaziz, saray kilerine harcanan parayı mâliye defterinde gördüm, aklıma "fütur verdi" diye yazar (s. 219). Abdülaziz pâdişahın masraflarını dahi eleştirir: Yazın Keşiş Dağı'ndan (Uludağ) saraya buz gönderilirmiş, bunun için Bursa ihtisâb gelirinden 30.000 akça ödenir ve kayıklarla

buz saraya eriştirilirmiş. “Bu israftır. Şerîat’a aykırıdır” (s. 219-220). “Devlet erkânı bunu zat-i şahâneye arz etmezler.”

Abdülaziz’e göre *mukata’at* (devletin mukata’a defterlerinde kayıtlı gelir kaynakları) ve *zevâid-i evkâf* (tüm vakıflarda tüm giderler maaşlar çıktıktan sonra kalan ziyade) gelirlerinden yapılan “isrâf” iki kattır. Boş kalan memuriyetler ehline verilmez, Dîvân hizmetlerine veya müderris evlâdına tahsis olunur. Bu kanûnen ve Şerîat’ça yasaktır (s. 220). Vakıflarda israf vardır, bu önlenirse Süleymaniye evkâfından hazineye *zevâid* artacaktır.

Başka önemli bir yolsuzluk, tayinlerin sık sık değiştirilmesidir. Çünkü mansıblar rüşvetle verilir. Çabuk aziller yüzünden (parayı çıkarmak için) tayin edilen kişi yeni makamındayken rüşvet parasını bir an önce çıkarmaya çalışır. Mansıb sahibi çabuk azlolmazsa zulümden kaçar ve bulunduğu yerin gelirinin artmasına çalışır. Bir müddetten beri memuriyetler, ehil olanlara değil, ne şekilde olursa olsun vergi tahsilinde becerikli diye zâlimlere verilir. Adâletle iş görenleri, “elinden bir iş gelmez” diye atamazlar. Bir vergiyi, “tahammülünden birkaç mertebe ziyâde rüşvet ile” alanlar tercih olunmaktadır. Bu, vergi mükellefi “reâyayı yağmaya izin değil midir?” Bu gibiler, faizle aldıkları rüşvet parasını çıkarmak için, reâyayı soyarlar.

Sultana şikâyet olunacağından emin olan zâlim, “Müslümanları” kanûnda olmayan vergilerle istismar eder, aldığı borcu ödemek ve azlinde harcamak üzere yeni mansıb temini için para biriktirmeye çalışır. Çaresiz kalan reâya pâdişah kapısına şikâyete gitmeye kalkarsa, dayak ve hapisle önlenir (Osmanlı idaresinde herkes doğrudan doğruya pâdişaha veya Dîvân-i Hümâyûn’a şikâyet hakkına sahiptir –bu âdil bir idarenin değişmez kuralı sayılırdı).[414] Zulme uğrayan köylü evini yakar ve toprağını bırakıp kaçar (çünkü tarım arazisi *mîrî*dir, devletindir, o kiracıdır), şehre sığınır. (Biliyoruz ki, tüm bürokratların temel felsefesi *adâlet dairesi* görüşüne dayanır. Abdülaziz de bu görüşü tekrarlar).[415]

Zamanımızda yaygın yolsuzluklardan biri de şudur diye yazar: Devletten bir hizmet alan kimse bunu daha fazlasıyla başka birine

devreder. Böylece bu hizmet dört beş kişiye devredilince, hazineye ait olaması gereken mal, ancak devralanın ödediğini karşılamaya yeter. Önemli bir yolsuzluk da şudur: Sultan vakıfları *nezâreti* (teftişi) haremağalarına verildiğinde gelir tahsili (birkaç el değiştiği için) artar, borç reâyadan çıkar. Devlet hazinesine faydası olmaz, "birkaç habîs" faydalansın diye reâya fukarâsı ezilir. Evkâf da zarar eder, fukarâya dağıtılan vakıf ekmeği (*fodla*) dağıtılmaz. *Tevliyetler* (vakıf gelirlerini tahsil hizmeti) belli namuslu kimselere verilmeli, onun başkasına devretmesine izin verilmemeli, diye uyarır. Ne yazıktır ki vükelâdan sonrasını düşünen yoktur. Hepsi yalanla sultanı kandırıp günü gün etmekten başka bir şey düşünmezler (s. 224). Her şeyden önce pâdişahın özrü yoktur, zira o perde arkasında işlerin ayrıntılarından bilgi sahibi değildir. Zamane vüzerâsı pâdişaha gerçeği nakletmezler, memleketi abadân, reâyayı rahat gösterirler. İrad ve masrafı doğru söylemezler, *câize* adıyla aldıkları rüşveti saklarlar. Bosna sınırında *Klis* Kalesi düşman eline düştüğünde veziriâzam pâdişaha, "bu bir *kilise*'dir" demiş; Venedik donanması Boğaz'a dayandığında İstanbul Boğazı bir aylık uzaktadır, diye pâdişaha yalan söylemiş, böylece pâdişahı teskin etmiş, bunu bana veziriâzam kendi söyledi, diyor Abdülaziz (s. 225). Devamla, bu devlette şeyhülislâmlar devletin bir *rüknüdür* (dayanağıdır), pâdişaha doğruyu söylemeleri ödevleridir, diye yazar.[416] Hatta veziriâzam değişikliğinde pâdişah ona danışmalıdır, der (s. 226). Bu, der Abdülaziz, Melek Ahmed Paşa'nın azlinde pâdişah, mührü kime verilsin, diye kendisine sormuş, o da buna karışmak haddim değil demiş, sonra pâdişah Siyavuş Paşa'yı öne sürünce, bu seçişi destekledim, diyor.

Kulların İsyanı

Abdülaziz Çınar Vakâsı'nı (4 Mart 1656) yani kulların isyan edip zorla pâdişahı Ayak Dîvânı'na getirmesi olayını, ulûfenin züyuf akça ile ödenmesi olayına bağlar. Kullar için toplanan akçanın yarısından ziyadesi züyuf akça idi, yeniçerilerin yer yer toplanıp

yeniçeri ağasının kapısına dayanmasıyla kulların isyanı başladı.[417] İsyanın kaynağı hakkında Abdülaziz ilginç bir ayrıntı kaydeder:

Girit'ten gelen başı ayağı çıplak yüz kadar yeniçeri dokuz dönem maaşlarını alamadıklarından Yeniçeri Ağa-kapısına varıp ağlayarak şikâyette bulundular (bu şikâyetin bir nedeni Venedik kalyonlarının İstanbul'dan Girit'e para ve mühimmat gitmesini engellemesiydi). Kethüda-bey bunlara çok kötü muamelede bulundu; "edepsizleri" kışlaya tard etti. Onlar Yeniçeri Meydanı'na varıp askeri tahrik ettiler. Öte yandan sipahiler de ulûfe sorunu yüzünden yeniçerilerle işbirliğine karar verdiler ve ortaklaşa pâdişah önünde Ayak Divânı istediler. Eski şeyhülislâm Abdülaziz askerin bu ayaklanmasını onaylar görünmez,[418] isyanı sultana karşı küstahça bir ayaklanma olarak kaydeder (s. 244-245). İsyanın büyümesinde sipahiler rol oynamış, züyuf akça keselerini askere verenler âsîlerin hedefi olmuş ve Yedikule'ye haps ve katl olunmuşlardır. Dükkânlar beş altı gün kapanmış, zengin fakir şehir halkı bu günleri kaygı içinde geçirmişti (s. 244).

Abdülaziz, seyyidlerin başı Nakîbü'l-eşrâf İbn Zeyrek'in yeniçerilere destek vermesini eleştirir (s. 251). İbn Zeyrek sonra sürgün edilecektir. Yeni defterdâr, haremden idam olunan yirmi kişinin, bu arada Melekî Usta'nın Karun'u kıskandıracak mallarına el koymuş (s. 253). Veziriâzamlığa getirilen Boynu-Yaralı Mehmed Paşa (veziriâzamlığı: 26 Nisan 1656–15 Eylül 1656) ilk iş olarak, "Anadolu'ya müstevli olan eşkıya"yı (levendler, sarıca-sekban) temizlemek için bir vezirini Yusuf Paşa'yı göndermiştir (s. 254). Abdülaziz isyancıları şiddetle suçlar, onları "esâfil-i asker" diye kötüler, ayaklananlar "eşkıya ve erâzil"den ibarettir; ayaklanmayla "şehr-i İstanbul" nice günler kaygıda kalmış; veziriâzamlar onların "dest-i istilâları" altında iş göremez duruma düşmüş, yeni veziriâzam Siyavuş Paşa duruma hâkim olmuştur (s. 254-255).

İsyana önayak olan zorba "meydan ağaları" büyük servetler yığmıştır (s. 255). Ayaklanmaya yön verilmesi için pâdişahın sefer ilânı bahanesiyle zorbalar, devlet erkânı, ulemâ, başlıca kadılar ve "meydan ağaları" saraya çağrılmış, ileri giden zorbalar pâdişah

önünde idam olunmuş, bazıları sürgüne gönderilmişti. Onlarla işbirliği yapan sipahi zorbaların yakalanması için pâdişah emri çıkarılmıştı. Özetle “şehr-i İstanbul pâk ü tathîr oldu” (temizlendi), devlet işlerine müdahale edenler bertaraf edildi.

Donanmanın Bozgunu (26 Haziran 1656)

Abdülaziz bu tarihte Venedik’le savaş üzerine, Naîmâ’nın topladığı kaynaklara ilâve olacak ilginç gözlemler yapmakta, özellikle Bozca-Ada ve Limni’nin Venedik tarafından istilâsıyla sonuçlanan büyük donanma bozgunu üzerinde ayrıntılar vermektedir (s. 259-270).

Osmanlı Devleti ile savaşında,[419] Venedik’in bunu başından itibaren Avrupa ile bir haçlı mücadelesi haline getirmek için çalışmalarına işaret eder (s. 259-267). Venedik donanması karşısında Osmanlıların çaresizliğini anlatırken (s. 261), Osmanlı gemilerinden asker için “sefâyin-i İslâmiyye âdet-i müstemirreleri üzere semt-i kenâra girizân olup” (Osmanlı gemileri her zamanki âdetleri üzere sahile kaçıp) (s. 261) burtonlar, mavnalar ve otuzdan ziyâde çekdirme sahile çekilip demir bırakmış; tayfalar gemileri bırakıp denize atlamış, yüzme bilenler kurtulmuş, bilmeyen binlercesi boğulmuş (s. 261-263), bütün gemileri Venedikliler gelip ele geçirmiş ve yakmış, düşman esirden başka bin kadar topu zapt etmişti. Bu deniz savaşında Venediklilerin kaybı yalnız üç burton ve iki Malta gemisinden ibaretmiş (26 Haziran 1656). Abdülaziz’e göre Lepanto-İnebahtı’ndaki *sıngın*dan (1571) beri böyle bir “inhizâm” (bozgun) görülmemiştir. Boğaz’ı koruyan iyi tahkimli Bozca-Ada düşman tarafından işgal olunmuştur. Abdülaziz Venedik savaşının neden olduğu mâlî yükün halka nasıl yansıdığını anlatır. “Sıngın” deniz bozgunu akebinde Venedik donanmasına karşı durmak için yeni donanmanın hangi tip gemilerden yapılması tartışma konusu olmuştur. Burton inşasının büyük masraf getirdiğini, donanma masraflarının ziyadesiyle arttığını yineler.[420] Bir burtonun masrafı bir çekdirmeden üç, dört kat daha pahalı imiş. Bunun masrafı *avâriz*,

tekâlîf adı altında köylü reâya üzerine beklenmedik ağır vergiler yüklenmesi sonucunu doğurmuştur. Abdülaziz, bu gemileri Venedik eline düşmek veya deniz dibinde yok olmak için mi yaparlar, diye son bozguna göndermede bulunur (s. 264). Bozgundan sonra baharda denize açılacak yeni donanma için 40, 50 mavna ve burton ile 40 kadar çekdirme gerekir, der.[421] Burton ve mavna yelkenli gemilerdir, rüzgâr olmadığı takdîrde onları kaçırmak için birkaç çekdirmeye ihtiyaç olur. Masraftan kaçmak için Abdülaziz pahalı kalyon değil, kadırgaya önem verilmesi düşüncesindedir.[422]

Abdülaziz donanma için olduğu gibi öbür işlerde de pâdişaha (Harem'e) arzda bulunanların gerçekleri açıklamadıklarını söyleyerek acı eleştiriler yapar (s. 267) ve pâdişaha hitâpla devlet işlerini "muhikk (hakka bağlı) vekîl-i mutlaka" verip "vezâretde istiklâl vermek" gerektir, tavsiyesinde bulunur (s. 267). Baharda Venedik donanmasına karşı kadırgalardan büyük bir donanmayı harekete geçirmesini salık verir. Mazûl şeyhülislâm Abdülaziz, Venedik'e karşı Arnavutluk ve Bosna'da alınacak tedbirleri tavsiyeden de geri kalmaz (s. 268). Bu tarihlerde tersane ve donanma giderleri hazineyi zorlayan başlıca maddelerden biri olduğundan, bu konuda şu öğütte bulunur:

Ege Denizi'nde Rodos paşası 30 kadar beye tam yetkiyle bağımsız kumandan (serdâr) atanmalı ve ganimetleri kendilerine ait olmak üzere düşmana karşı akınlara girişmelidir. Bundan beklediği, pâdişahın Venedik'e karşı Ege Denizi'nde etkin bir mücadeleye girerek Boğaz'ı ve İstanbul'u koruma altına almasıdır. Böyle bir yeniden yapılanma tersane giderlerini de hafifletir, diye yazar. Tersane Rodos paşasına sancak gemileri donatmak için malzeme sağlamalıdır. Abdülaziz'in bu tavsiyesi, reâyayı ağır *avâriz* yükünden korumak içindir: "Gemiler binasiçün kereste tedârikinde fukarâ reâya, mâlî ve bedenî çektikleri zulm ü bîdâddan ... âzâde" olur, der (s. 269). Bu arada, birkaç yıl önce Kösem Vâlide Sultan'ın tavsiye ettiği gibi, Çanakkale ve Kilidülbahr kalelerinden etkin top ateşi ile düşman donanmasının uzaklaştırıldığını, bu yolla Çanakkale Boğazı'ndan Ege'ye açılan yerde Anadolu ve Rumeli

kıyılarında karşılıklı kaleler inşası gerekliliğini zikreder. Abdülaziz, o zaman kale inşasına oradaki köylülerin karşı çıktıklarını, işten bu yüzden vazgeçildiğini anlatır. (Bu projeyi Köprülü gerçekleştirecektir.) Abdülaziz, o zaman bu kaleler yapılsaydı 1656 deniz bozgunu önlenmiş olurdu, ben bu projeyi daima destekledim, diye ilâve eder. Boğaz'da geçilmez bir savunma sisteminin gerekliliği daha o zaman Venedik savaşı dolayısıyla meydana çıkmıştır. Öte taraftan Kösem'in devlet idaresindeki önemli rolü, bu projesiyle ortaya çıkmaktadır. Abdülaziz, bu konularda alınacak önlemlerden devlet başında bulunanlar haberdar değildir, deyip pâdişaha önlemleri bildirmenin ödevi olduğunu belirtmektedir. Eski şeyhülislâm kuşkusuz, Kıbrıs sürgününden kurtulma umudundadır. Kendisi şeyhülislâmlar arasında devlet işlerinde başlıca rol sahibi olanlardan biridir. İleri sürdüğü önerilerin hepsinin dikkate alınıp alınmadığını bilmiyoruz. Bu önerilerden düşmanlarının kendisini "mansıb belâsından vazgeçmemiş" diye kötülemelerinden kaygılıdır (s. 270).

Kalelerden Anadolu tarafında Yenişehir Kepez Burnu'nda ve Rumeli tarafında Damlacık-Egili'de (Kemikli) birer "mükemmel kale yapılmıştır" (gideri 20.000 guruş veya 13.000 altın tutmuştur). Bundan sonra "sefâyin-i Freng … Boğaz'a gelmek ihtimâli" imkânı kalmamıştır. Daha önce donanmanın mahvı haberi üzerine İstanbul'u korumak için Seydi Ahmed Paşa acele Boğaz'a gönderilmişti. Kilidü'l-bahr'de önlemler aldı. "İstanbul Boğazı'nın kilidi olan" (s. 285) Bozca-Ada kalesi top ve tüfekle iyi berkitilmiş olup ön savunma hattı sayılıyordu. Ada, Ege donanmasının sığınma yeriydi. Artık Boğaz'da alınan bütün önlemler, İstanbul'u güven altına almak için yapılıyordu.

Donanma bozgunu üzerine devletin deniz gücü ve alınacak yeni önlemler üzerinde Abdülaziz'in bu derecede kapsamlı gözlem yapması sebepsiz değildir; mazûl ve sürgün eski şeyhülislâm Abdülaziz, bu güç durumda pâdişaha etraflı bilgi ve önlemler sunarak göze girmek arzusunda idi. Halefi olan şeyhülislâmları *sefîh, herze-vekîl, müfti-i fitne* gibi ağır ifadelerle kötülemektedir.

Öte yandan son on sene boyunca ulemânın uğradığı kötü muameleden şikâyetle, müftiler şimdi yalnız sürgünle değil idamla karşılaşmıştır, diye ilâve etmekten kendini alamaz (s. 280-282).

Abdülaziz bu dönemi bir kargaşa (*ihtilâl*) dönemi olarak niteler ve bu durumdan devletin başında olan vezirlerin kötü idaresinden şikâyet eder (s. 283-284). Abdülaziz'in ifadesinden, bozgunun ve Bozca-Ada ile önemli Limni'nin kaybı üzerine İstanbul'un ağır bir tehlikenin altında olduğu izlenimini ediniyoruz (s. 284-285). Fâtih Sultan Mehmed döneminden beri top ve tüfekle donatılmış, bir asker müfrezesi ile savunulan Limni Adası'ndaki asker, Venedikliler ile savaşta teslim olmak zorunda kalmıştır (s. 285-286). Ada Osmanlı eseri câmi ve İslâmî eserlerle mamur, verimli bir ada idi (s. 280-286).

Venedik'in üst üste kazandığı başarılar sonucunda Osmanlı pâyitahtında ortaya çıkan derin kaygıyı, panik havasını Abdülaziz de yineler: "Âteş-i fesâd-i küffar ânen fe-ânen izdiyadda ... vükelâ-yi devlet i'mâl-i hüsn-i tedbirde taksîr töhmetiyle zebûn-zede-i cumhur"dur (Kâfirlerin kötülükleri her ân artmakta, devlet adamlarımız önlem almakta kusurlu olmakla suçlanıp halkın eleştirilerine hedef olmaktadır, s. 287).

Yukarıda gördük ki Yalı-Köşkü'nde pâdişah huzurunda yapılan toplantılarda birtakım askerî savunma kararlarıyla birlikte veziriâzam değiştirildi ve Boynu-Yaralı Mehmed Paşa veziriâzam atandı (26 Nisan 1656); mâliye işleri başına getirilen Saçlı Mehmed Paşa bir yıl sonraki gelirleri toplamakla beraber ödemeleri yerine getiremedi. Herkes umutsuzluk içindeydi. İşte bu durumda Köprülü Mehmed Paşa mutlak yetkilerle veziriâzamlığa getirildi. Abdülaziz, Köprülü'nün aldığı ilk önlemlerden, özellikle ulemâ sınıfına karşı önlemlerinden hiç memnun olmamıştır. Köprülü memuriyetleri iki katına para alarak veriyor, ulemâ tayinlerini istediği gibi yapıyordu. Aldığı diktatörce önlemler eskileri rahatsız ediyordu. Abdülaziz, Köprülü'nün ilk zamanlarındaki sert icraatını, "uğursuzluk" olarak nitelendirmektedir.

Abdülaziz, Köprülü'nün iktidara gelişini, deneyimli yaşlı bir vezir iktidara geldi diye "halk u âlem şâd u hurrem" oldu, sevindi, diye ilâve eder.

Köprülü Mehmed Paşa'nın İktidara Gelmesi

Köprülü, daha önce Turhan Vâlide'nin kethüdası Koca Mimar Kasım[423] tarafından vezirliğe tavsiye edilmişti. Koca Mimar, Köprülü ile memleket sorunları üzerinde konuşmuş, düşüncelerini beğenmiş, vâlide Turhan Sultan'a tavsiye etmişti. Kösem'in ölümünden sonra Turhan, 9 yaşındaki oğlu pâdişah IV. Mehmed'in vâlidesi sıfatıyla devlet işlerinde son söz sahibi durumuna erişmişti; 1651–1656 döneminde haremağalarıyla birlikte devlet işlerini yürütmeye çalışıyordu.

Vâlide Turhan döneminde idare başına gelen veziriâzamlardan bütçe bunalımına çare bulunması için tam yetkiyle iktidara getirilen Tarhoncu Ahmed Paşa idam olunmuş, şeyhülislâmın tavsiyesiyle devleti kalkındıracak güç ve iktidarda bir adam olduğu düşünülen Veziriâzam Murad Paşa ise sorumsuz idaresiyle istifasını verip kaçmış, onun halefi Süleyman ve Boynu-Yaralı Mehmed Paşalar ise, devletin düştüğü iflâsa Harem ve askerin müdahaleleri karşısında bir çare bulamadan ayrılmışlardı.

Venedik karşısında yaşanan deniz felâketi (1656) ve pâyitahtın tehlike altına düşmesi üzerine, vâlide sultan son çare olarak, çoktan beri kendisine tavsiye edilen Köprülü Mehmed Paşa'ya başvurmak zorunda kaldı. İhtiyar Köprülü'nün o zamana kadar mesleği pek parlak değildi. İbşir Paşa veziriâzam atanıp İstanbul'a gelirken Köprülü Mehmed Paşa, Köprü kasabasında idi. İbşir'i Kütahya yakınında karşılayıp İznik'e kadar beraber gelmişlerdi. İbşir, kendisini Trablus-Şam vilâyetine vali atadı.

Trablus, o dönemde Dürzî Ma'n-oğlu olayı dolayısıyla[424] kargaşa içindeydi. Köprülü'den vilâyeti düzene sokması ve devlete ait vergileri hazineye göndermesi isteniyordu. İbşir'in katli üzerine Köprülü, vilâyeti bir düzene sokamamış ve eli boş Köprü kasabasına geri dönmüştü. Boynu-Yaralı Mehmed Paşa, veziriâzam atandığında, Köprülü kendisini Eskişehir'de karşılamış, beraberinde İstanbul'a gelmişti. Yolda yeni vezire devlet işlerine dair tavsiyelerde bulunmuştu. Vaktiyle mimar Kasım'ın dikkatini, devleti kalkındırma konusundaki düşünceleriyle çekmişti.

Sonraki icraatı göstermiştir ki, Köprülü ülkede çocuk pâdişah yerine kâhir bir otoriteye sahip birinin devletin başına gelmesi ve kesin kararlar alması gereğini ileri sürmekteydi. Fakirdi, dönemde emsali paşalar gibi servet yapmak ve rüşvetle paşalık peşinde olan biri değildi. Köprülü'ye güçsüz "müflis" biri diye yukarıdan bakıyorlardı. İstanbul'da Bayezid semtinde, bir yere atama bekliyordu.

O zamanlar vâlide sultanın koruduğu mazûl eski defterdâr Şâmizâde Mehmed, mimar Kasım Ağa ve saray hocası Mehmed Efendi zaman zaman onunla gizlice buluşup devletin durumu üzerinde konuşurlardı. Vâlide sultan Turhan'ın kethüdası mimar Kasım Ağa, kendisine Köprülü'den överek söz etmekteydi. Onun tedbirli, deneyimli biri olduğunu ve devleti kargaşadan kurtaracak tek adam olduğunu söylüyordu. Veziriâzam seçilenler bu tavsiyeleri yüzünden Kasım Ağa'ya kötü muamele ederlermiş. Daha önce Gürcü Mehmed Paşa, bu nedenle Kasım Ağa'yı vâlide kethüdalığından azletmiş ve sürgüne göndermişti.

Kasım, vâlidenin emriyle kurtulup İstanbul'a dönmüştü. Daima Köprülü'yü bir yol bulup vâlide sultana önermekte devam etti. Vâlide Turhan, eski kethüdasına güven besliyordu. Mâlî bunalım son derece ağır bir hal almış, hazine için gelecek iki yılın geliri tahsil edilmiş, devlet bununla da bunalımdan kurtulamamıştı. Venedik'in büyük bir donanma ile Boğaz'a hareket ettiği haberleri alındığında veziriâzamın yakın adamı, kethüdası da gidişattan kaygı içindeydi; efendisine bakmayarak Köprülü tarafına temayül etti.

Venediklilerin, İstanbul'un başlıca savunma kalesi, Bozca-Ada'yı ele geçirdikleri duyulunca, Kasım Ağa ve yoldaşları, "Böyle bir vakitte Köprülü'den başka kimse devleti kurtaramaz" diye vâlide Turhan'a haber gönderdiler. Vâlide ile grup arasında haberleşmeyi duyan veziriâzam, Köprülü'ye tekrar Trablus-Şam valiliğini verip İstanbul'dan hemen hareket etmesini istedi. Köprülü, tüccârdan borç alıp harekete hazırlanırken Limni'nin de Venediklilerce işgali haberi geldi. Pâdişah (Turhan) acele bir meşveret meclisi topladı; möhr-i şerîfin Köprülü'ye verilmesinin düşünüldüğünü öğrenen veziriâzamın adamları, Köprülü'nün idamını, efendileri veziriâzama tavsiye ettiler. Enderun ağaları, Köprülü yerine Hâseki Mehmed Paşa'yı vezirliğe getirmek için faaliyete geçtiler.

Görünüşte, Turhan Sultan iki tarafın baskısı altında neye karar vereceğini bilemiyordu. Veziriâzam yeniçeri ağasıyla müttefiktir, diye Turhan Sultan'ı uyardılar. Turhan Sultan Köprülü'ye karşı Hâseki Mehmed Paşa'yı İstanbul'a çağırdı. Köprülü yandaşları, onu iktidara getirmek kararından vazgeçtiler. Veziriâzamın yeniçeri ağasıyla bir olup fitne çıkarması ihtimali, Turhan Sultan'ı kaygılandırmıştı. Yeniçeri ağası azledildi. Saraydan Mîrahur Sehrâb Ağa, yeniçeri ağası atandı. Köprülü pâdişah huzurunda vâlide sultan ile görüşme istedi, "Eğer vâlide, benim ileri süreceğim koşulları kabul ederse, ben bu güç ödevi üstüme alırım" dedi. Yeniçeri ağası Köprülü'yü gizlice saraya, darussaâde ağasının odasına götürdü. Perde arkasında Turhan Sultan, Köprülü'ye hitapla, "Paşa hoşgeldin, pâdişah hazretleri size hâtem-i sadâreti ihsan buyurmak murad eder, dîn ü devlete matlûb olan hizmetin uhdesinden gelebilir misin" diye sordu. Köprülü koşullarını bildirdi:

1. Her ne telhîs edersem aksi emredilmeye, yerine getirilmesi (*tenfîzi*) kabul edilmeli,

2. Aşağı ya da yukarı mertebede her türlü memuriyet için hiçbir yerden "sevk ve şefa'atle" bana baskı yapılmayacak, böylece ben devlete en yararlı kişileri hizmete alabileyim,

3. Tüm kargaşanın bir nedeni de şudur: Vezir ve vekîllerden birini, güveniniz veya verdiği mal (rüşvet) dolayısıyla *şerîk* (ortak)

yapmayın, böylece benim iktidarımın bağımsızlığına halel vermeyin,

4. Hakkımda kötü şeyler söyleyen münafıkların dedikodusuna kulak asmayın. Çünkü herkes bir pay alma peşindedir, herkesi memnun etmek mümkün değildir, bu yüzden bu makama gelenlere karşı haset ve düşmanlık duyanlar çok olacaktır.[425]

Bu dört şartı kabul ederseniz Allâh'ın yardımı, sizin de duanızla vezirlik ödevini yerine getirmek mümkündür, diye sözlerine son verdi.

Vâlide, bu haklı koşullar üzerine "Vallâhü'l azîm" diye üç kez yemin verdi, Boynu Yaralı Mehmed Paşa elinden möhr-i hümâyûn alındı. Pâdişah kendisi de dört şartı tekrarlayarak mührü Köprülü'ye teslim etti (14 Eylül 1656). Köprülü, mührü alıp gözyaşlarıyla "Şevketlü, kerâmetlü pâdişahım, Hakk ta'âlâ ömr ü devletinizi ber-devâm eyliye, sıdk u istikametle hidmet-i şerîfinizde sarf-i iktidâr ve uğur-i hümâyûnda bezl-i cân iderim" sözüyle sadâreti kabul etti, yer öpüp gitti.

Mazûl veziriâzamlar bu dönemde, yeni veziriâzam aleyhinde iş çıkarmasın diye, genelde idam olunurdu. Hapisteki Boynu-Yaralı için aynı şey yapılacaktı. Fakat Köprülü buna razı olmadı, doksan yaşında bir ihtiyar olan paşanın katlini Köprülü önledi. Vezirlerin sürgün yeri Malkara'ya gönderildi, bir zaman sonra da Kanija valiliğine atandı.

Köprülü Veziriâzam: Yüksek İktidar Saray'dan Paşa-Kapısı'na (Bâb-i Âli) Geçiyor

Veziriâzam Köprülü Mehmed Paşa devlet iktidarını tam ve bağımsız şekilde elde etmiş, modern deyimle, bir diktatör yetkisiyle iktidara gelmiş bulunuyordu. Böylece devlet işlerinde Harem ve yeniçeri ocağı iktidarı son bulmuş, tüm iktidar Paşa-Kapısı'nda (Bâb-i Âli'de) toplanmıştı. Bu değişim, Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin başladığını gösterir.

1700 tarihine kadar devlet idaresinin başı veziriâzam makamına, yalnız askerî başarı kazanmış kumandanlar geliyordu. 1683–1699 bozgun yıllarından sonraki yeni dönemde Osmanlı Devleti'nin başına, artık savaş meydanlarında başarı peşinde koşmayan ama devletin devamı için diplomasinin yaşamsal önemini benimsemiş, dış işlerinden sorumlu reîsülküttâblar gelecektir. Bunlardan ilki Karlofça Barış Antlaşması'nı imzalayan Râmi Mehmed Paşa'dır. XVIII. yüzyıl boyunca veziriâzamların çoğu bu meslektendir.

413 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, H. 1066 ve 1067 yılları, s. 292-336.

414 H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyâset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 259-271.

415 Bkz. H. İnalcık, "The Origin and Definition of the Circle of Justice (Dâire-i Adâlet)", *Selçuklu'dan Osmanlı'ya: Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan*, Konya, 2009.

416 Karaçelebizade Abdülaziz bu inançla devlet işlerine karışmakta fazla ileri gitmiş, nihayet azil ve sürgünle pâyitahttan uzaklaştırılmıştır.

417 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 236.

418 "Sûret-i hakda zuhur eden" iddialar diyor, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 236; Nâimâ'yı tamamlayan ilginç ayrıntılar, s. 236. Abdülaziz âsîlere yakın Memekzâde'yi "müfti-i fitne" diye suçlar (s. 241, 253).

419 Venedik'in bu çalışmaları ve donanma bozgunu üzerinde Batı kaynakları için bkz. Zinkeisen, IV, 511-606; Venedik Arşivi, no: 140, Constantinopoli, 1656, SENATO, III (Secreta).

420 "Burtonlar" yapmak için bkz. *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 264.

421 *Çekdirme*, kol kuvvetiyle hareket eden eski tip kadırgadır. Kadırga için bkz. H. ve R. Kahane ile A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, İstanbul, 1982, s. 241.

422 Kalyon-kadırga tartışması için Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fî Esfârü'l Bihar*, yay. O. Ş. Gökyay, İstanbul, 1973; İ. Bostan. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara, 1992; İ. Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul, 2006, dizin.

423 Mimar Kasım Ağa hakkında bkz. s. 341, not 13.

424 Ma'n oğlu Fahreddin üzerinde bkz. H. İnalcık, "Tax Collection, Emblezement and Bribery in Ottoman Finances", *Turkish Studies Association Bulletin*, XV (1991), s. 327-346.

425 *Nâimâ*, VI, s. 223.

EKLER:

TELHÎSLER

FERMANLAR

Telhîsler

Hükümetin başı olarak veziriâzam, Divan-i Hümâyûn'da (hükümet toplantılarında) verilen kararları pâdişaha *'Arz-Odası*'nda bildirip pâdişahın son, kesin kararını alır. Bunun yanında veziriâzama günlük önemli idarî işler gelebilir. Avusturya veya İran elçisi gelmiş, görüşme başlamış olabilir veya bir komutanın acele atanması gerekebilir; bu gibi günlük işler için veziriâzam pâdişaha durum veya sorunu kısa bir yazıyla *arz* eder ve pâdişaha bir *telhîs* ile bildirir. *Telhîs*, işler hakkında bir *özetleme*, bir rapordur. Telhîs'de pâdişahın kararı istenir. *Telhîs, 'arz-i bendegî* veya benzeri bir formülle pâdişaha bir görevli eliyle eriştirilir. Pâdişaha verilen (Sultan IV. Murad küçük iken Kösem'e verilen telhîslerde görüldüğü gibi) *telhîs* üzerine küçük pâdişah yerine vâlide sultan kendi eliyle kararını yazar. Böylece, önemli devlet işlerinde son karar, pâdişah kararı olarak kesinleşir. Her devirde *telhîsler*, ayrı mecmualar halinde toplanmıştır. Böylece, bize kadar gelmiş birçok *telhîs* mecmuaları vardır.[1] Biz başta C. Orhonlu'nun yayınladığı Yemişci Hasan Paşa telhîsleriyle XVII. yüzyıla ait bazı *telhîsleri* içeren telhîs mecmualarını kullandık. IV. Murad'ın bir kısım telhîsleri bir mecmuada tespit edilmiş olup A. Refik (Altınay) tarafından yayınlanmıştır (*TOEM*). Yine IV. Murad'a ve İbrahim'e, Koçi Bey tarafından sunulan ıslahat lâyihaları (sonradan risâle haline sokulmuş, A. K. Aksüt tarafından da yayınlanmıştır) bir telhîs mecmuası halinde toplanmış olup R. Murphey tarafından yayınlanmıştır.

Telhîsler tarihsizdir, her telhîs için ayrı tarihleme gerekir. Telhîsler, mühimmelerdeki fermânlardan daha önemlidir, fermânlarda özetlenen kararların ilk müzakere aşamasını gösterir.

Pâdişahın son kararını bildirdiği telhîsler, *reîsülküttâb* idaresinde *küttâb* tarafından pâdişah fermânı şeklinde usûlüne göre yazılır. Nişancı tarafından tuğralanıp mahalline pâdişah fermânı olarak gönderilir. Eyâletlere gönderilen belgeler, mühimme defterlerinde tarih gösterilerek kopyası kayıtlı fermânlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü'nce mühimmelerin yayınlanmasına başlanmıştır.

Telhîsler, fermânların arka plânını gösterir; pâdişah ile veziriâzam arasında geçen yazışmayı yansıtır, tarihî bakımdan aydınlatıcı belgelerdir. Topkapı Sarayı'nda zengin bir *telhîs* fonu vardır. Önemli *Ahidnâmeler* son şekliyle mühimmelerde yer alır. Mühimmelerde İstanbul'da olup bitenler, nâdiren konu olmuştur. Bu bakımdan telhîslerin vekâyinâmeleri tamamlamak bakımından önemi açıktır. Biz TKS arşivinden seçtiğimiz telhîsleri *Ekler* bölümünde yayımlamaktayız.

Telhîslerle beraber dikkate alınması gereken başka bir belge serisi *i'lâm*lardır. İ'lâm, doğrudan doğruya pâdişahın veya vâlide sultanın bir mesele veya durum hakkında veziriâzama emirleri niteliğindedir. Bu gibi i'lâmlar, telhîs kodlarında bir arada bulunmaktadır.

Üçüncü bir grup belge *tezkîre*lerdir. Tezkire, herhangi bir kimse tarafından gizli olarak pâdişaha veya vâlide sultana gönderilen raporlardır. Osmanlı tarihinin gizli kalmış taraflarını aydınlatma bakımından tezkireler ayrı bir önem taşır. Çoğu Topkapı Sarayı Arşivi'nde saklıdır. Öte yandan halkın pâdişaha doğrudan doğruya sunduğu *rik'a*lar (dilekçeler), sultanın Ayasofya Câmii'ne gittiği veya ava çıktığı zaman kendisine verilen dilekçelerdir. Bu, halkın *adâlet* prensibine uygun olarak doğrudan doğruya hükümdara şikâyetini veya isteğini bildirmekten ibarettir. Osmanlı tarihini yazarken yukarıda saydığımız bütün bu belgeleri birlikte göz önünde tutmak gerekir.

1 *Telhîsler* ve *telhîs mecmuaları* etraflı biçimde Cengiz Orhonlu tarafından tespit edilmiştir. C. Orhonlu, *Osmanli Tarihine Âid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul, 1970. Orhonlu'nun birçok okuma hataları vardır. Meselâ Telhîs 83'de *vâcibü'r reâya*, *vacibü'l-riâye* diye düzeltilmeli. Sayfa

77’de “soyunurlar”, “sevinürler” olmalı (XIII.-XXVI). Yazarın tespit ettiği *telhîs mecmuaları* bkz., XXV.-XXVII; Sinan Paşa telhîsleri, H. Sahillioğlu tarafından yayınlanmıştır: *Koca Sinan Paşa’nın Telhîsleri*, yay. H. Sahillioğlu, İstanbul, 2004. XVII. yüzyıla ait kapsamlı telhîs mecmuaları vardır. Yazar saray kitaplığında ve üniversite kitaplığında bulunan iki yazmayı esas almıştır. Es’ad Efendi Kütüphanesi’nde (no: 3382) mevcut bir telhîs mecmuası H. 1117-1118 yıllarına ait telhîsleri biraraya getirmiştir. Bu telhîslerde pâdişah ferman suretleri verilmiştir. TKSA’den seçtiğimiz telhîsleri bu bölümde yayımlamaktayız.

Koca Sinan Paşa[2] ve Telhîsleri

1580–1595 yılları arasında beş kez veziriâzam olarak 8 yıl 5 ay devlet işlerinden birinci derecede sorumlu olan Koca Sinan Paşa'nın faaliyetleri hakkında pâdişahlara *telhîs*leri (raporlar)[3] ve pâdişahın emirleri döneminin tarihi için birinci elden son derece önemli belgelerdir. Bu dönemde devlet işleri ve sorunlar üzerinde burada bu telhîslere göre bir özet yapmayı deneyeceğiz.

Arnavut devşirmelerinden Sinan Paşa'nın kariyeri

Sinan (1520–1596) saray hizmetlerinden *çıkma*'da sancakbeyi, sonraları beylerbeyiliklerde (1567'de Mısır beylerbeyi) bulunarak ülkenin çeşitli bölgelerinde idarede deneyim kazandı. Büyük kardeşi Ayas Paşa'nın yardımlarını gördü.

Yemen isyanını bastırmakta gösterdiği başarıları (1568–1569) üzerine Yemen *Fâtih*'i unvanıyla ün yaptı ve 1573'te *Dîvân-i Hümâyûn* vezirleri arasında doğrudan doğruya hükümet işlerinde söz sahibi oldu. İspanyolların işgal ettiği Tunus'un geri alınmasında (1574), Kılıç Ali Paşa seferinde serdâr (kara ordusu kumandanı) olarak değerli hizmette bulundu, *Tunus Fâtihi unvanı* ile anılmaya başladı, Dîvân'da atak, savaşçı bir vezir olarak tanındı. Rakibi Lala Mustafa'nın azli üzerine Doğu seferine serdâr seçildi (1579–1580). Rakibi Lala Mustafa'nın gözden düşmesi üzerine veziriâzam olarak devletin en yüksek makamına çıktı (31 Temmuz 1580). Çok geçmeden Doğu cephesinden kötü haberler alınması üzerine azledilip Malkara'ya sürgün gönderildi (Aralık 1582). Dört yıl sonra *Harem*'in desteğiyle Şam beylerbeyiliğine, sonra 1588 Nisan'ında yeniden veziriâzamlığa getirildi. Bu sefer bu mevkide üç yıldan fazla kaldı, azl ile yerine rakibi Ferhad Paşa (Ağustos 1591)

getirildi. Sipahi ayaklanması ve yeniçerilerin galebesi üzerine üçüncü kez veziriâzamlığa getirildi (Ocak 1593). O zamana kadar yaptığı zengin vakıflar sultan vakıfları arasına alındı.

Kaynaklarımız, 1593'te Sinan Paşa'nın sadâretinde Osmanlı Devleti'ni 13 yıl uğraştırarak devleti çöküş dönemine sokan Avusturya ile *Uzun Savaş*'ın açılmasından veziriâzam Sinan Paşa'yı sorumlu görürler (bkz. "1593–1606 Avusturya ile Uzun Savaş" bölümü, s. 17). Kendisi için *Fâtih unvanı* alan bu hırslı paşa Dîvân'da karşı çıkmalara aldırmadı. Viyana'yı fethetme iddiasıyla Avusturya'ya savaş ilân etti. O sırada doğuda İran ile savaş sürüp gitmekteydi. Osmanlılar daima doğuda ve batıda aynı zamanda savaştan kaçınmışlar, bir yanda barışı sağladıktan sonra öte yanda savaş açmışlardır. Mevsimin ilerlemesine bakmayarak ordunun başına geçip sefere çıktı (12 Temmuz 1593).

Avusturya ile savaş Osmanlılar aleyhine gelişti. III. Mehmed'in tahta çıkması üzerine (1595–1603) sadâret kaymakamı olan rakibi Ferhad Paşa, Sinan yerine veziriâzamlığa geldi (16 Şubat 1595). Sinan Malkara'ya sürgüne gönderildi, beş ay sonra yeniden sadârete davet olundu (7 Temmuz 1595). Avusturya cephesinde yenilgiler üzerine azledildi (19 Kasım 1595). Lala Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine Sinan beşinci kez tekrar veziriâzamlığa getirildi (28 Kasım 1595). Pâdişahı ordunun başında sefere çıkmaya ikna ettiği ve sefer hazırlıkları yaptığı sırada yaşamını yitirdi (3 Nisan 1596). Koca Sinan, dönemi temsil eden tipik bir Osmanlı paşasıdır (onun bir Batılı albümde vezirlerle tasviri için bkz. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, çev. R. Sezer, İstanbul, 2003).

Bu döneme vezirler arasında kıyasıya rekabet damgasını vurmuştur. İktidarı kaybedene katil uygulaması dikkati çeker. Rakip paşalar *Harem* desteğiyle bir dolap kurma, öç alma imkânına sahip oluyor yahut saraya karşı ulemâyı, sipahi veya yeniçeriyi kullanabiliyordu.

Paşa, oğlu Mehmed Paşa'yı Rumeli beylerbeyiliğine getirmişti. III. Murad (1574–1595) ve III. Mehmed (1595–1603) gibi zayıf pâdişahlar zamanında, Osmanlı yüksek çevrelerinde sanat ve lüksün, rüşvet ve yolsuzlukların zirveye eriştiği bir dönemde, uzun yıllar idare başında bulunan Koca Sinan Paşa'nın telhîslerini aşağıda belli

konular etrafında özetlemekle çöküş devri sorunlarını yakından gözlemliyoruz.

Ölümünde terekesinde 600 bin altın, milyonlarca gümüş akça, sandık sandık mücevherât, 600 samur kürk tespit edilmiştir. Ülkenin birçok yerinde yaptırdığı câmiler yanında üç medrese, mimarlık şaheseri bir köşk yaptırmıştır. Bu eserlerin devamlı bakımı için zengin vakıflar tesis etmiştir.

Sinan Paşa'nın Veziriâzamlıkları

1. 31 Temmuz 1580 – 6 Aralık 1582
2. 15 Nisan 1588 – 2 Ağustos 1591
3. 29 Ocak 1593 – 16 Şubat 1595
4. 7 Temmuz 1595 – 19 Kasım 1595
5. 28 Kasım 1595 – 3 Nisan 1596

Viyana'yı fethetmek iddiasıyla savaş açan Koca Sinan Paşa için J. von Hammer[4] onu şu sert ifade ile anar: "Bu sert Arnavut –ki beş defa sadârete geçmiştir– yalnız Hıristiyanlar için değil, bütün medeniyet için vahşiyâne bir kine sahip olup ulemâ ve şu'arânın başlarına bir âfet idi". Hammer başka bir yerde[5] Sinan Paşa'yı askerî zaferleri, cesurluğu, girişimci karakteri ve tabiatındaki ataklığı dolayısıyla Romalı diktatör Marius'a benzetir. Tarihçi Mustafa Âlî de onun cahilliğinden söz eder; aleyhinde yazılan hicviyeleri toplamıştır.

Bu dönemde pâdişahın kendisine rüşvet sayılacak ölçüde "armağan"lar geldiğini unutmamak gerekir. Bir Venedik raporuna göre, Sokollu-oğlu bir konuda pâdişahın desteğini elde etmek için 65 hilat ile 12 gümüş at takımı armağan takdim etmiş.

Topkapı Sarayı'nda Sinan Paşa Arşivi

Koca Sinan Paşa'ya ait evrakın Topkapı Sarayı Arşivi'ne alınması üzerine paşanın ve başka kimselerin evkâfı, adamlarınca kendisi için elde edilen emlâka dair belgeler, Topkapı Sarayı'nda *Sinan Paşa Arşivi*'nde toplu olarak saklanmaktadır.[6] Bu belgeler incelendiği

zaman, paşanın muazzam servetinin kaynakları tüm ayrıntılarıyla ortaya çıkacaktır.

Koca Sinan Paşa Telhîslerine Göre Devlet İşleri (1580–1596)

Koca Sinan Paşa'nın pâdişaha gönderdiği telhîslerinde bu dönemde Avusturya ile savaş yanında idarede devleti sıkıntıya sokan önemli sorunlar özetlenmiştir. Bu arada kadıların toplu halde protestosu, reâyadan alınan olağanüstü vergiler *avâriz* ile ilgilidir, avârizi mahallinde kadılar toplardı. Sinan Paşa'ya göre avâriz geliri[7] kadılar arasında bölüşülmekte imiş (Telhîs, 125). Sinan, kadıların yolsuzluklarını pâdişaha şöyle arz eder: "Avâriz akçası ki her sene alınır, reâyadan seksener akça fermân olunurken, kudât zulmen ikişer yüzer akça cem' idip anın dahi nısfın teslim eylemezler". Avâriz halk ayaklanmalarına neden olmakta. Bir keresinde reâya, avâriz toplayan memurlar zulm yaptıklarından karşı gelmişler (Telhîs, 90), pâdişah emri olmadan yapılan *salgınlar* ile halk soyuluyormuş. Avâriz toplamak güç bir işti, halk direnirdi. Halktan seferler için toplanan *avâriz* gelirinin ancak beşte, onda biri yerine sarf olunuyormuş. Lütfi Paşa, Sinan gibi avâriz toplanmasını doğru bulmaz. Timar sahiplerinden de *bedel akçası* diye para toplanıyormuş. Veziriâzam, avârizi tam göndermeyen kadılara, yeni tayin tezkireleri verilmemesini kadıaskerlerden istedi. Kadılar bu önlem üzerine veziriâzama karşı çıkarlar, Fâtih Câmii'nde toplanırlar ve protestolarını pâdişaha bildirmek için yürüme kararı alırlar. Vezir kaygı içinde, pâdişaha bir arz gönderir (Telhîs, 18), bu protestonun kapı kullarına örnek olmasından korkar. Kadılara karşı sert önlem alınmasını ister, kadıları kışkırtan kadıaskerlerin yüzleştirilmesini teklif eder. Kadılardan "muharrik" (kışkırtıcı) beş, altısının Yedikule'de hapsedilmesi üzerine kalanlar dağılır (Telhîs, 35). Yeniçeri ve sipahi, isyancı kadıların hakkından gelmeyi önermişler. Böylece "fitne" önlenmiş, çok geçmeden kadıaskerlerin ve İstanbul kadısının bir araya gelip komplo hazırlıklarında bulundukları duyulmuş, bundan sultana karşı bir hareketleri kuşkusu

gündeme geliyor. Veziriâzam Sinan padişâha arzında “ikide bir böyle cem’iyyet eylemek ne demektir” diyor.

Yeniçeri Korkusu

Kadıların atanması, kadıaskerlerin hazırladığı listenin (defter) pâdişaha arzı ve onayının alınmasıyla olurdu.[8] Kadıaskerin listesindeki kadıların durumunu veziriâzam “el altından yokluyor” (Telhîs, 134). Veziriâzamla kadıasker arasında atamada anlaşmazlık çıktığı takdîrde sorun pâdişahın oyuna bırakılır (Telhîs, 130). Şeyhülislâm, gelirinin yetmediğinden şikâyet edince, ağalara verildiği gibi sahipsiz kalan timarların ona *arpalık* olarak verilmesi kararlaşmıştır. Timar ve zeâmetlerin saraylılardan başka ilmiyeye de verilmesi kapısı böylece açılmış oldu (Telhîs, 131).

Öbür yandan bu sırada kullar da (yeniçeriler) şeyhülislâm konağına saldırmışlar, dilekçeler vermişler; Sinan Paşa, onların saraya gidip pâdişah önünde gösteride bulunmalarından korkuyor, onları el altından kışkırtanlar varmış (Telhîs, 57). Dışardan kışkırtmayla yeniçeri arasında kıpırdanmalar başlamış, pâdişaha “tezvîr” yazıları sunulmuş, veziriâzam kaygılanıyor (Telhîs, 58). Vezirin, yeniçeri ocağına rüşvetle Türk aslından kimseleri kattığı iddiası var. Sinan pâdişaha arzında “eski kanûnları”[9] uygulamakta dikkat ettiğini, ulûfeyi *züyuf* (gümüş içeriği düşük) akçası ile verdiğinden, veziriâzamın büyük paralar harcayarak mescid, medrese, türbe yaptırdığından şikâyet olunuyor, bu parayı nereden bulmuş, deniyor. Aslında yeniçerinin huzursuzluk nedeni, ulûfenin gecikmesiydi. Gecikmeden sultan kendisi de kaygıda idi. Sonunda vilâyetlerden para geldi ve mevâcib ödendi (Telhîs, 59, 60). Yeniçeri maaşının hazineye yükü artmıştı. Avusturya seferleri için yeniçeri sayısını beş, altı yılda on bin artırmak gerekmişti. Hazinenin masrafı iki, üç kat artmıştı (Telhîs, 61). Ortalıkta dolaşan söylentilere göre, bayramda pâdişah namaz için saraydan çıktığında yeniçerinin gösteri yapacağı “yemek yemeyüp” (kazan kaldırıp) ayaklanacağı duyulmuş. Bu dedikoduya neden olan İbrahim Paşa’nın azli ve hapsine karar veriliyor (Telhîs, 63). Sinan Paşa padişâha, yeniçeri

ocağında yolsuzlukları anlatmaya çalışır. Başlıca yolsuzluk, yeniçeri ağasının dışarıdan adam alarak ulûfe alanların sayısını biteviye artırmasıdır (Telhîs, 66). İstanbul'da "şehirli olmayıp bî-kâr (işsiz) eşkıya", cebeci, topçu, sipahi ve yeniçeri ocaklarına katılabiliyormuş (Telhîs, 69). Kul tâifesi içine "erâzil" katılmakta. Ocaklara "olur olmaz" kimselerin girmesine engel olunacaktır, fakat bir taraftan da yeni yeniçeri alınması ihtiyacı vardır.

Yeniçeri ağalığı sarayın, devletin güvenliği bakımından son derece önemlidir. Ağalık için veziriâzam, namzedleri arz eder, pâdişah bunlardan birini atar. Ağalık için, pâdişahın otuz *yük* (3 milyon), vezirin on *yük* (bir milyon) akça rüşvet aldıkları iddia olunuyor.

Meyhâneler

İstanbul'da meyhâne, bozahâne ve kahvehâneler, Şerîat'a aykırı eğlence yerleri sayılması yanında, uygunsuz kimselerin uğrağı, sultan ve hükümeti hakkında dedikodunun merkezi sayılırdı. [10]Veziriâzam Galata meyhânelerinden başka suriçi İstanbul'da 500'den çok meyhâne olduğunu, kapanmasın diye kendisine on beş *yûk* (1.500.000) akça rüşvet önerildiğini belirtir; Sinan Paşa rüşvete "dönüp bakarsam bana haram olsun" diye ekliyor (Telhîs, 33). Hıristiyan ve Yahudi mahalleleri dahil tüm meyhânelerin kapatılması uygulanmış, ancak Galata'da Avrupalılara şarap satılmasına izin verildi. Meyhâne yasağı sonucu doğan hazine zararının, gümrük ve başka vergilere yapılacak zamlarla karşılanması düşünüldü.

Veziriâzam ve Pâdişah

Sinan Paşa veziriâzamlığa "kimsenin dileğiyle veya yardımı ile" gelmediğini, yalnız pâdişahın emriyle geldiğini belirtmek gereğini duymuştur (Telhîs, 68). Bu dönemde Harem'in devlet işlerine karışması gündemde olup Sinan Paşa'nın sultana bu hususta güven verme çabası kayda değer.

Halk ve Pâdişah İlişkisi

Halkın ve askerin şikâyetlerini öğrenmek için pâdişahın sık sık halk arasında görünmesi ve ‘arzıhal’, *rık’a* kabul etmesi eski bir âdettir.[11] III. Mehmed’in bu âdete uymadığı şikâyet konusu idi (Telhîs, 58). Pâdişah bayram namazına giderken ve gelirken kulların (yeniçeri) uygunsuz hareketlerinden kaygılıdır, veziriâzamdan onların “bir edepsizlik” etmelerini önlemesi isteniyor. Bu hususta vezir yeniçeri ağasını uyarmış, ağa önlemler almış, yeniçerinin istemediği paşa azlolunmuş, pâdişah ve veziri yeniçerinin Ayasofya Câmii’ndeki protestolarından hayli endişe içinde. Haremdeki hâtunun hatırını kıramadıklarından şikâyet etmişler (Telhîs, 79). Yeniçeri ve sipahilerin adlarını ve durumlarını tespit eden defterlerin gayet karışık olduğunu veziriâzam itiraf eder.[12] Ölenler, defterden çıkarılmayıp ulûfeleri yeniyormuş. Veziriâzam ölmüşlerin (*mürdeler*) yerine saraydan *çıkma*’da ocaklara verilenlerin adlarının yazılmasını tavsiye eder. Ölenlerin ulûfesi verilir, defterde isimleri yazılı birçokları seferde hazır değildir. Bir teftişte 800 nefer ölmüş bulundu. Onları defterden çıkarmak gerek, yeniçeri kâtibinin büyük sorumluluğu var. Fakat “her birinin birer mesnedi” (dayandığı) kimse var. Teftiş için Sinan Paşa pâdişahtan destek istiyor (Telhîs, 94). Ulûfe verilmesi gecikiyor, çünkü hazineye ait yaklaşık otuz milyon akça hâlâ hazineye girmemiş. Pâdişah vezirine yazdığı hatt-i hümâyûn’da (Telhîs, 126) *kullardan* (yeniçeri) uygunsuz bir hareket olursa ağaları sorumlu tutulmalı ve idam olunmalıdır, diyor. Diyarbekir, Haleb, Trablusşam ve Rum (Amasya) vilâyetleri gelirlerinin, bazı kalelerde hizmet gören yeniçerilerce *ocaklık* adı altında doğrudan tahsili izni verilmişti. Bu usûl maaşların ödenmesinde güven sağladığından, Gürcistan’dan Tomanis, Tiflis gibi feth olunan yeni kalelerde hizmet gören başka kaleler efradı da *ocaklık* istediler (Telhîs, 103).

Timar ve Zeâmetler, İaşe

Bu dönemde eyâletlerdeki büyükçe timar ve zeâmetlerin saray çavuşlarına, *paşmaklık* adıyla harem kadınlarına veya paşaların adamlarına verilmesi başlıca şikâyet konularındandı ve yerleşmiş düzenin bozulması (*tagayyürü*) olarak ıslahat lâyihası yazanların, bu arada Koçi Bey'in kaydettiği başlıca yolsuzluklardan biriydi.[13] Bu yolsuzluk, seferde yararlık göstermiş olup timar veya zeâmet bekleyenleri umutsuzluğa düşürüyor, sayıları binlere varan bu gibileri, velâyetlerde isyan hareketlerine katılmaya hazır görülüyordu. Sinan Paşa pâdişaha bir telhîsinde (Telhîs, 68), elli yıllık paşalık dönemimde "dirlikleri ademlerimize" vermemiz sairlerinin nısfı kadar değildir, diye özürde bulunmuştur. Veziriâzamlar âdet olduğu üzere haftada bir gün İstanbul'da şehri teftişe çıkarlar. Sinan Paşa'nın pâdişaha teftiş sonu raporu çok ilginçtir.[14]Sahte berâtlarla timarlar ve terfîler yapılmakta. Bunun kaynağı, reîsülküttâba sorulduğunda, on beş yıldır bu yolsuzluğun sürüp gittiği ortaya çıktı. Eski berâtlar su ve süngerle silinip hak etmeyenler için dirlik ve timar yazılırmış. Dîvân'da bu işle uğraşan 50–60 kişi varmış (Telhîs, 73).

"Bir zeâmet ve timar mahlûl düşüp getürdiklende yoklarız. Timarlı ipahilerde tâlib bulunmaya 'ulûfesi hazineye kalmak üzere verilir". Sipahilerden istekli çıkmazsa miktarı çoksa getiren kimseye bir kısmı verilir, üst tarafı "ocaktan" (kapıkulundan) olanlara verilir. Keza bazen kapıda çavuş vb. tevcih olunur. Fakat birtakım hali vakti yerinde olanlar, timarını satmış veya azl edilmiş kimse *mahlûl* (kimsenin üzerinde değil) diye pâdişah emriyle üzerlerine yaparlar. Halbuki o timar başkaları tarafından nice masraf yapılarak alınmış yahut hazineye alınmış olabilir. Halbuki timarı hak edenler vardır. Onlara hemen timar vermek gerek. Tutulursa, hak etmemiş bir kimse çıkar iltimasla alır. Dilekleri kabul olunmazsa, pâdişahın hattını (yazılı emrini) yerine getirmedi, diye bizi suçlarlar. Emir yazılırken dikkat etmeli, acaba o timar gerçekten *mahlûl* mudur? (Telhîs, 138). Sinan Paşa *düşen timarları* kendi adamlarına verir, diye aleyhinde yapılan dedikoduları, "yalandır" diye reddeder. Cephede hizmette iken hak edenlere verdiği timarlar usûlünce verilmiştir; "öz oğlum" bile olsa hak etmeyene timar vermem diye

kendini savunur. Kendi aleyhine bu çeşit birçok iftira dolu kâğıtlar gönderiliyormuş, yeniçeri ve sipahi ulûfesi için guruş 40 üzerinden hesaplanıp verilirmiş, halbuki guruş 70 akçaya çıkmış, Sinan Paşa kulların daima kendisinden hoşnud oldukları hakkında pâdişaha güvence veriyor.

Veziriâzam başlıca devlet işlerini; 1. akçanın ayarı, 2. vergilerin muntazam hazineye gelmesini sağlama, 3. israfın önlenmesi, 4. pazarda fiyatları kontrol (*narh*) ve 5. ülkeyi tehdit eden düşmanların gözetilmesi olarak özetler. Yolsuzluk alıp yürümüş, mültezim ve nâzırlardan zindana atılmış yüz kişi varmış. Ama her birinin dışarıda koruyucusu vardır; valilik, çavuşluk ve saray hizmetleri için ısrarla baskı yaparlar, herkes yağma peşinde. Vezir bu yüzden düşmanım çok diye yakınır (Telhîs, 72). Sinan Paşa kendi zamanında yapılan ıslahatı şöyle özetler: Pâdişah bilir ki der "her bir maddeyi" kendisine 'arz ediyorum. Halka zulümleri giderdim, cizye, 40 akça yerine 150 veya 200'e çıkarılmıştı, iki koyuna bir akça alınırken koyun başına bir akça alınıyordu, bu zulümlere zamanımızda son verildi. Gümüş akça problemi düzeltildi, gümüş madenleri yeniden işler hale getirilip darbhâneler devamlı işler hale getirildi, Dîvân günlerinde sabah akşam toplantıdayız, Dîvân olmayan günlerde tersane ve tophâne görülüyor, şehir teftişlerine gidiliyor. Daha önce "yedi sekiz yıl içinde ne sikke kodular ve ne ayağ üstüne durur re'âyâ kodular ve ne edeb ve vekar üzre bir kul (yeniçeri ve sipahi) kodular, kargaşayı pâdişahım gördü, halk u âlem görüp bildiler" pâdişahım, dedikodulara kulak vermeyin (Telhîs, 151). Kadılara sahip çıkan ve kışkırtan kadıaskerler sonunda azlolunsun (Telhîs, 133).

İstanbul iaşesi devletin başlıca konularından biriydi. İstanbul'da pazar teftişinde veziriâzam, İstanbul kadısı, yeniçeri ağası ve çavuşbaşı birlikte şehri gezerler, halkın temel yiyeceği ekmek maddesi önemle teftiş olunuyor (Karadeniz fırtınaları yüzünden Kırım'dan gelecek tahılla ilgili sıkıntı evvelce bir telhîsde konu olmuştu). Fırıncılar, buğday ve un fiyatlarındaki artış dolayısıyla fiyat ayarlanması istediler. Sâniyen *hurda* (kesik ve rayici düşük) akçanın yasaklanması sonucu bu çeşit parayı (hepsi 5.400.000 akça) kullanamadıklarını şikâyet konusu yaptılar. Buğday taşıyan

gemilerle buğday naklinde acele edilmesi emri yinelendi. Ekmek narhında değişiklik yapılmamasına karar verildi. Bazıları ellerindeki buğdayı piyasaya çıkarmayıp pahalılığa neden oluyormuş, ekmeği eksik satanlar cezalandırıldı. Ette dahi darlık hissediliyor. Rumeli'den koyun sürmeye gönderilen çavuşlar cezalandırıldı.

Devlet hizmetlilerinin büyük servetleri pâdişah emriyle hazinece musâdere olunuyordu. Yusuf Paşa'nın malları için Sinan Paşa kendi defterdârıyla yeniçeri ağasını gönderip malları tespit ettiler. Nakit olarak 3.900.000 akça ve 19 kîse (bir kîse 100 bin akça) guruş tespit olundu ve banka hizmeti gören *Bedestan*'a kondu. Cebehanesi, atları ve develeri satıldı. İki oğlu ve hâmile iki câriyesi korunmak üzere sultandan ayrı fermân istendi (Telhîs, 136).[15]

İltizam Yolsuzlukları

Diyarbekir eyâleti vergi gelirini, oranın defterdârı Alâüddîn 400.000 altuna iltizam etmiş, dört ay içinde bu parayı göndermeyi üzerine almış, kendisine burada defterdârlık ve dört adamına sancakbeyliği ve çavuşluklar verilmişti. Fakat oraya gittikten sonra altı aydır bir şey göndermediğinden iltizam Melek Ahmed Paşa'ya verildi, kendisi verginin tamamını gönderdi. Defterdârın hazineye 100.000 flori borcu vardır, bu yüzden hapsedilmiş. Tahsilât kadılar ve nâibleri eliyle yapılır. Defterdâr 100.000 flori alacağı olduğunu iddia eder. Veziriâzam, borcunu ödemek için hapisten çıkar, alacakları için, o zaman parayı kimler aldıysa dava etsin, diyor (Telhîs, 139). Alâüddîn'den ve Melek Ahmed Paşa'dan 20.000 altın rüşvet aldığı iddialarını kesinlikle reddeder (Telhîs, 150).

Azledilen Eflak voyvodası Mihne, Karaman'a sürgün gidecek, kendisi bu yılın Eflak haracı olan 7.000.000 akçayı reâyadan toplamış; Sinan Paşa pâdişah birisini gönderip bu parayı alsın ve bizi "töhmetten" kurtarsın, voyvodanın yanında yüz araba var, zengin, Kürd Ağa gidip parayı alsın, diyor (Telhîs, 141).

Yahudi Mültezim David

Yahudi David (Passi) pâdişahtan aldığı *hatt*ları Frengistan'a (Avrupa'ya) gönderip sultana yakınlığını istismar ederek "âlemi dolandırırmış", pâdişah emriyle Rodos'a sürülecek (Telhîs, 142).

Pâdişaha "Rık'a" (Dilekçe) Vermek

Sultan Süleyman zamanında bir istek veya şikâyet için doğrudan pâdişaha bir dilekçe sunulduğu zaman o kimse bir bostancı ile Dîvân'a vezirler huzuruna gönderiliyordu.[16]Şimdilerde herkes bir dilek kâğıdı yazıp birisine para verip pâdişaha gönderir olmuş. Veziriâzam bunun doğru olmadığını söyler, çünkü taşradan haksız yere bazıları zulümle suçlanır olmuştur. Eskisi gibi bostancıbaşının bir adamıyla dilek sunan kimse Dîvân'a gönderile (halkın şikâyet ve dileğini dinlemek vezirlerin ödevidir. Dîvân'ın temel ödevlerinden biri şikâyetleri dinlemek, zulmü önlemekti).[17]

Sinan Paşa çok şükür benim Şerîât ve kanûna aykırı bir hareketim yoktur, diyor. İftirâdan Peygamber bile kurtulamamıştır, diye ekliyor. Her gün "bindane kâğıd sunarlar" diye şikâyet eder. Azledilmiş bir beylerbeyinin geceleyin yanına gidip konuşmasından pâdişah rahatsız olmuş, vezire "tecessüs edip 'arz eyliyesin" diye fermân göndermiş (Telhîs, 143).

Trablusgarb'da Mehdîye Karşı Sefer

Trablusgarb'da mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan adam ortadan kaldırılmazsa garp ocaklarının hepsinde karışıklık çıkabilir, veziriâzam oraya Mısır'dan 1500 süvari gönderilip mehdînin bertaraf edilmesini önerir (Telhîs, 144). Mısır'da bazı Arap şeyhleri kendilerine Buayre şeyhliği ve Cize şeyhliği verilirse, beylerbeyi vesaireye verilen vergiler yerine kendileri sefer için bir adamla zahire taşıyan deve vermeyi üzerlerine alacaklarını bildirirler. Veziriâzam, Trablusgarb seferi için böylece hazineden tasarruf edilir, düşüncesinde. Mehdîye karşı bu sefer, Fas hâkimine ve Avrupalılara karşı devletin gücünü göstermiş olur (Telhîs, 144).

Avusturya ile Barış Sürdürülsün

Pâdişah bunu tavsiye eder, veziriâzam da bunu doğru bulur. Gelen elçiye bu biçimde nâme yazıla[18] ama öbür yandan onları korkutmak gerekir, zayıf görürlerse saldırırlar. Avusturya ile başlıca sorun, gönderilecek *harac* sorunudur. Devlet öte yandan hem *Kızılbaş* (İran) seferiyle meşguldür, hem de Akdeniz'e donanma göndermek zorundadır (Telhîs, 145).

Sinan Paşa kendi adamını kayırmış, pâdişah soruyor, veziriâzamın kendi kayığı reîsine sancakbeyliği verdiğini, adamını kayırırsın diye tenkit eder. Paşa, pâdişaha daima doğrulukla hizmet ettiğini, tüm malını onun için harcamaya hazır olduğunu söyler, azli sırasında teftişte kendisine karşı söylenenlerin doğru çıkmadığını hatırlatır. "Âsitânenüzde çerağ uyarmak ayb değildir, pâdişahların kulların terbiye eylemek ayb olmaz" diye kul yetiştirerek hizmet vermenin Osmanlıda âdet olduğunu belirtmek ister (Telhîs, 146).

Bazen pâdişahın sorularına veziriâzam konuşarak cevap verir (Telhîs, 149, Paşalar hakkında Ağız Cevâbı).

Tebriz'de Cafer Paşa dayanıyor, güç durumda, Bagdad'da Sinan Paşa hizmette; bu paşalara "mürüvvet" etmek gerek. İran elçisi istedi diye onları azletmek doğru olmaz. Bu iki paşa fetihler yapmıştır. Onların yerine geçmek isteyen elçiye yüz vermemeli. İran'la, elimizde olanı saklamak üzere, barış yapmalı. Macaristan cephesinde tenbîh (uyarma) gönderilsin, "benim garazım yokdur" (Telhîs, 149).

Hasan ağa için yüzden ziyade kapıcılar kethüdası zeâmet aldı diye defter emîninden bilgi alarak iftira etmişler, bu yalandır. Emîne sorulsun. Veziriâzam için Alâeddin Beg ve Melek Ahmed Paşa'dan 20.000 altın rüşvet aldığını bir yazıyla pâdişaha bildirmişler, Sinan Paşa "bu kulları hâşâ hiyâneti kabul eder kulları değilim" diye reddeder (Telhîs, 150). Yine veziriâzamın üç yerde binalarında tersane forsalarını kullandığı pâdişaha yetiştirilmiş, bunu reddeder, ama iftira eden kimse 60'tan çok forsayı kullanır, diyor (Telhîs, 151).

Sinan Paşa bazıları istedikleri gibi hareket edemediklerinden kendi aleyhinde kâğıtlar yazıp pâdişahı aleyhine kışkırtmalarından yakınıyor, “ulemâ ağzından bir müzevvir rık’a yazub” veya ağaları kullanıp pâdişahı kendi aleyhine çevirmeye çalışıyorlarmış. Sinan Paşa ulemânın kendi aleyhine dönmüş olmalarına hayret ediyor, 70 yaşını geçmiş bir ihtiyarım, ulemâdan rüşvetçi bir iki kişi eskiden beri aleyhimdedir, ama dine bağlı çoğunluk hayr dua ederler. Aslında çoğu mansıbından aldığının on misli gelir peşindedirler. Biz engel olduğumuzdan bize düşmandırlar. “Tazvirâtın aslı budur”. Bursa ve Edirne kadılarını azlettiğimizden beri Hoca Efendi (Hoca Sa’deddîn?) düşman olmuştur, pâdişahtan ricam, bu yazıyı gönderenin hakkından gelmektir, “benim zevâlime çalışanları” pâdişah cezasını vere (Telhîs, 152).

Sinan Paşa düşmanları pâdişaha yazı gönderip bir alay asker (saraya) yakın yere “topladı” diye yazmışlar, paşa bunun bir iftira olduğunu yeminlerle pâdişaha anlatmaya çalışır (Telhîs, 153). Sinan Paşa’nın azlettiği Edirne ve Bursa kadıları Hâcc Endi’nin (Hoca Sa’deddîn) adamları imiş, kendisine danışılmadığı için paşaya küsmüş (Telhîs, 154). Gence’den bir kötü haber gelince pâdişah “serhadlerde bir nesne ola, nedâmet sana râci’dir” diye veziri sorumlu tutar (Telhîs, 155).

Tahrîrde Yolsuzluk

Erzurum tahrîrini yapan müteferrika Hüseyn, bazı timarları alıp başkasına vermiş, ortaya çıkan yeni kaynakları (*ifrâz*) boşa harcamış, bu yüzden Erzurum sipahileri İstanbul’a şikâyete gelmişler, iş Erzurum’da bulunan vezîre havale ediliyor, sipahilere tezkirelerini o verecek (Telhîs, 159).

Kadılar Hakkında

Kadılık için elli, altmış istekli vezire gelir, birine verdin mi ötekiler düşman kesilir, pâdişaha *rık’a* gönderip şikâyet etmişler;

sözde vezir, kadıaskerliği kendi adamlarım için seçtim demiş, Sinan Paşa pâdişaha, bu yalandır, diye teminat verir (Telhîs, 160).

Dîvân Kâtiplerinden Sahte Berât Yazanlar Hakkında

(Telhîs, 167) Acele donanma gerek, 150 kadırga hazırlanacak, her geminin masrafı 240.000 akçadır. *Gazâ niyyetine* pâdişah ve beylerbeyiler 100–150 kadırga donatmalı; pâdişahın payına 50 kadırga düşer (masraf herhalde iç-hazineden) gemi yaptırılması mümkün beylerbeyiliklerde kadırga yapılabilir. Sahilde olmayan beylerbeyiler tersaneye para gönderir. Gemi masrafı hemen (mu'accelen) alınır, sonra *bekâya*dan (ödenmeden kalmış devlet geliri) yavaş yavaş karşılığı ödenir. Bu çeşit *bekâyâ* 15, 20 yıldır üstlerinde kalmıştır. Bu şekilde donanma hazırlanması yeni değildir. Herkes bu işin *gazâ* için olduğunu bilerek parasına acımaz. Kaldı ki para *bekâyâ* karşılığıdır. Sinan Paşa bu önlemlerle acele bir donanma meydana getirileceğine inanır (Telhîs, 169).

Haleb, Şam, Trablusşam, Diyarbekir, Rum (Amasya), Erzurum ve Karaman vilâyetlerinde teftiş sonu cem'an üç bin *yük* (300 milyon) akçadan çok *bekâyâ* (ödenmeden kalmış devlet geliri) ortaya çıkmıştır. Rûznâme defterlerinin incelenmesi sonunda Haleb'de iki milyon altın florinden ziyade *bekâyâ* bulundu. Bu gelir, reâyadan toplanmış ve emînler, mültezimler, defterdâr ve mukata'acılar arasında paylaşılmış, *bekâyâ* tahsili için teftiş memurları atanıp gönderilmesi için paşa pâdişahtan kendi eliyle tasdik edilmiş *hattlar* rica eder (Telhîs, 177). Önemli bir uluslararası ticâret limanı olan Trablusşam gelirlerini toplamak için atanmış Mansuroğlu zimmetinde 600 bin altın kaldığı anlaşılmış (Telhîs, 178).

Yeniçerinin Ağalar Hakkında Dedikodusu

Sinan Paşa pâdişaha daima bağlı olduğunu belirterek başlıca görevlerini şöyle özetler: “gerek sikke ve gerek hazine ve gerek teskîn-i etrâf- a'dâ ve gerek nizâm-i memleket ve def'-i ta'addî ve refâh-i ‘ırz-i fukarâ ve bi'l-cümle saltanatınıza yaramaz çalışmadım”

der. Özellikle sikke ve hazineyi eyiye götürmede hizmetini anar. Yeniçeri arasında çıkan dedikodulardan pâdişah rahatsız, onları tahrik edenler var, paşa aralarına adam koyup sükûna getirmiş, ancak paşa “dînimizin kibârı kimesneler” (Hoca efendi ve ulemâ?) doğruyu söylemez, diyor (Telhîs, 174).

2 Ş. Turan “Sinan Paşa” *IA*; *Koca Sinan Paşa’nın Telhîsleri*, yay. H. Sahillioğlu, İstanbul, 2004, “Koca Sinan Paşa” biyografisi, s. XVIII-XXVIII.

3 Telhîs üzerinde bkz. Sahillioğlu, *ibid*, s. V-VII.

4 Hammer’in eserini değerli düzeltmelerle Fransızca çevirisinden aktaran *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. M. Ata, İstanbul, 1329-1335 [1911-1917], VII, 209-210.

5 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. M. Ata, VII, 245.

6 Tahsin Öz, “Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fâtihi Sinan Paşa Arşivi”, *Belleten*, 77.

7 *Avâriz* üzerinde bkz., Ö. L. Barkan, “Avâriz”, *İA*.

8 H. İnalcık, “The Registers of the Kadiasker of Rumeli as preserved in the İstanbul Müftülük Archives”, *Turcica*, XX (1988), 251-275.

9 Eski kanunlar için bkz. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, yay. T. Toroser, İstanbul, 2011.

10 Kahvehâneler için bkz. s. 94.

11 H. İnalcık, “Şikâyet Hakkı ...”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, (1988), s. 33-54.

12 Bkz. Aynı Ali, *Defter-i Aynî Ali Efendi*, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsâ-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul, H. 1280.

13 Koçi Bey saray çavuşlarının ve gözdelerin eline geçen timarların berâtlarından bahseder.

14 Şehri teftiş, bkz. *Kanûnnâme*, *MTM*, “Veziriâzam” bölümü içinde.

15 Büyüklerin ve tüccârın servetleri için bkz. H. İnalcık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *JEH*, 29 (1969), s. 97-104.

16 Bir haksızlık veya zulümden şikâyet için, halkın pâdişaha sundukları şikâyet dilekçelerine *rık*’a denir, bu âdet üzerine bkz. H. İnalcık, “Şikâyet Hakkı: Arz-i Hâl ve Arz-i Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), 33-54.

17 Bkz. H. İnalcık, “The Origin and Definition of the Circle of Justice (Dâire-i Adâlet)”, *Selçuklu’dan Osmanlı’ya Prof. Dr. Mikail Bayram’a Armağan*, Konya, 2009.

18 Bkz. *krş*. Zinkeisen, III, 422-432.

Veziriâzam Yemişci Hasan Paşa (22 Temmuz 1601-4 Ekim 1603) Telhîsleri[19]

Telhîs 89

İran'la savaş için Buhara Hanı *tüfek* ve *daruzen* (taşınabilir küçük top) ister. Veziriâzam, arzında: "20 tüfenk ve 3 daruzen gönderelim" diyor. (Şah'ın ateşli silâhları vardı, tüfekli Kazakları hizmete alıyordu.)

Hatt-i Hümâyûn: "Onatca fikr olunsun."

Yorum: Osmanlılar başlıca düşman olan İran'a karşı Orta-Asya Hanlıkları ve Hindistan pâdişahıyla diplamatik ilişkilere önem verirdi. Devletin, Doğu diplomasisi şimdiye kadar araştırılmamıştır. Kanunî Sultan Süleyman Orta-Asya hanlıklarına tüfekli yeniçeri birlikleri göndermişti.

Telhîs 88

Kazaklara karşı Özi nehri ağzında kale inşası ve top gönderilmesi için Şaban Paşa gönderilmekte.

Hatt-i Hümâyûn: "Eyi topların gönderilmesine rızâm yokdur."

Yorum: Bu muazzam kale Kazakların gittikçe artan saldırılarına karşı önemli bir engel olacaktır.

Telhîs 87

Telhîs'deki arz şudur: İngiltere kraliçesi ölmüş, İspanyol tarafından memleketi istilâ korkusu varmış. Fransa desteğiyle yeni kral tahta oturmuş, Osmanlı Devleti'ne "'ubûdiyet ve ilticâsı mukarrerdir." İspanya'nın istilâsı, Osmanlı Devleti için "müşkül

olurdu”, İngiltere kralından mektup bekleniyor. Fransa ve İngiltere tüccârlar dolayısıyla yakındırlar.

Hatt-i Hümâyûn: İngiltere’den “nâme geldikde ana göre yazıla.”

Yorum: İspanya tarafından tehdit altında olan İngiltere’yi, Osmanlı çok yararlı bir müttefik sayıyordu. Başlangıçta siyasî olan ilişki sonradan ticarî anlamda önem kazanmıştır.[20] Osmanlılar Papa’ya karşı Anglikan Kilisesi’ne bağlı olan İngiltere’den yüksek kalitede barut ve çelik temin etmekte idi. Papa, bu stratejik malların Osmanlı’ya satışını yasaklamıştı.

Telhîs 86 (Bir vezirlik nasıl verilir)

Veziriâzam Yemişci Hasan Paşa, yeni feth olunan İstolni-Belgrad kalesini Avusturyalılara karşı korumak üzere bir paşayı önerir. Kendisinin Kırım Hanı ile de eski dostluğu vardır, paşaya vezirlik ile bu kaleye atanmasını önerir. Kendisi *Harem-i Hümâyûn*’dan çıkmıştır (pâdişaha yakın), Tatar Hanı da memnun olur.

Hatt-i Hümâyûn: “(vezâret) kolayına verilmez”.

Yorum: Dîvân vezirliği önemlidir, Dîvân’da devlet işleri hakkında görüşmeler sonunda karar verilir, pâdişaha arz olunur ve son karar alınır. Vezirler, veziriâzamın danışmanı durumundadır. Veziriâzam kendisine yakın olanları Dîvân’a almak ister. Vezirlik için büyük başarı göstermiş olmalı. Telhîste Kırım Hanıyla yakınlığı belirtilmiştir. Hanın hatırını almak önemlidir. Ancak pâdişah daha önemli başarı görmek ister ve vezirlik “kolayına verilmez” diye öneriyi kabul etmez.

Telhîs 90

Veziriâzam Yemişci Hasan “Fransa pâdişahı Nasarâ (Hıristiyan) krallarının cümlesinden mukaddem (dir), bu Devlet-i ‘Aliyye ile dostluk eylemişdür ve daima dostlukta sâbit-kademdir.” Avusturya savaşı sürüp gitmekte, “reâya ve asker ayak altında” elçinin yazısıyla Fransa Kralı, “araya girüb sulha sebeb olasız” diye yazmış. Kral temas etmiş. Avusturya İstolni-Belgrad’ı eline geçirmiş

bulunduğundan barışa yanaşmamış. Şimdi bu kale alınmıştır. Budin'e gelen düşman püskürtülmüştür, barışa meyl etmişler. Avusturya'ya şu barış koşulları ileri sürülmüş:

1. Estergon Kalesi teslim olunmalı,
2. Harac her yıl gönderilmeli,
3. Erdel Avusturya elinde kalsın, fakat harac ödemekte devam etsin.

Avusturya bu koşullarla barışa razı olmuş; pâdişah, bu koşullarla barışı kabul edersen Fransa kralına mektup göndeririz, diyor.

Pâdişahın Hatt-i Hümâyûnu: "Sulh olunsun, lâkin Erdel Avusturya elinde kalırsa savaş bitmez. Erdel birisinin idaresine verilsin."

Yorum: 1525'ten beri Fransa Osmanlı'nın Avrupa'da müttefiki idi, bu ilişki Katolik Fransa için güçlük doğursa da Osmanlı–Fransız dayanışması Avrupa politikası için vazgeçilmez bir değer taşıyordu. Bu ittifak veya işbirliği tarihi ayrıntılı olarak henüz yazılmamıştır. Bu telhîsten, Fransa'nın Avusturya ile barış görüşmelerinde aracı olduğu görülmektedir.

Telhîs 84

Harem-i Hümâyûn'dan (dış hizmetlere) çıkmada *bâbussaâde* ağasının şimdilik dışarda önemli bir mevkie gelmesini veziriâzam istemiyor. Sipahiler ve yeniçeriler arasında hareket var, silâhlarıyla toplandıkları dedikodusu var. Bu nedenle ağa, saraydaki hizmetinde kalsın.

Hatt-i Hümâyûn: "Ağa Saray'da kalmak istemez."

Yorum: Kapıağaları eyâlet valiliğine atanır, vezir olur. Veziriâzam galiba onu bir rakip olarak görüyor ve dış hizmete çıkmasına karşı.

Peygamber aslından Mekke şerîfleri Osmanlı hiyerarşisinde özel bir statüde idi.[21] Sultan Selim'in Mısır fethi üzerine Mekke şerîfi itaatini sunmuştur. Şerîflerde kendi başına buyruk olma eğilimi vardı. İstanbul'dan *Sürre* alayıyla Hicaz halkına büyük bağışlar ve evkâf geliri gönderilirdi. İsyancı Yemen'i itaat altında tutmak için Mekke önemli idi. Kösem Sultan bir telhîs üzerine "Mekke

Yemen’in kapısıdır” deyimini kullanmıştır. Aşağıda 82 numaralı telhîse bakınız.

Telhîs 82

Yemen gece-gündüz savaştan kurtulmuş değildir. İstanbul’dan her yıl gönderilen muhafız asker (kullar) sayısı 500’dür. Son yıllarda hiç gönderilmedi.[22] İspanya ve Portekiz, Hindistan limanlarında egemen oldu, her yıl Yemen’e saldırıda bulunmakta, Yemenlilere güvenilmez. Araplardan kalelere asker koysak güvenilmez. Ehnûm Kalesi’ne konan Arap askeri hâin olmuş, kale yeniden alınıp hepsi kılıçtan geçirilmiştir. Yemen etrafında başka beylerbeyilikler yoktur (bu yüzden itaat altına alınamıyor). Mısır’dan gerekli asker yardımı gitmez. Bunun için Mısır paşasına emir gönderile. Her yıl gönderilen Mısır hazinesinden (*irsâliye*) bunun için para ayrılmalı. Yemen ve Habeşistan’a İstanbul’dan, asker (kul, yeniçeri) göndermesi gerekli. Yemişci Paşa daha önce Yemen valiliğinde bulunmuş. Mısır’a kendisi vali gönderilirse hizmet etmeye hazır olduğunu bildirir. Mısır valiliği özel bir önem taşır, ayrıca servet yapmak için bir fırsattır.

Hatt-i Hümâyûn: Sadece “‘malûm oldu”.

Yorum: Bu telhîs, Vâlide Safiye Sultan’a gönderilmiş. III. Murad’ın saray eğlencelerinden başını kaldıramadığı ve Vâlide Safiye’nin Kadınların Saltanatı’nı açan büyük nüfuz ve hâkimiyeti bilinmektedir.[23]

Telhîs 83

Yeni Mekke şerîfinin pâdişahtan istediği hususlar veziriâzam tarafından pâdişaha arz olunmalı. Hasan Paşa geciktirmeden yanıt verilmesini belirtir. Çünkü Mekke şerîfi “bir fitne-i ‘uzmâya bâis” olabilir. “Mekke Yemen’in kapısı” sayılır. Şerîf riâyet edilmesi gerekli kimsedir (vâcibü’l-ri’âye).[24] Evvelce yaptığı arzlar yanıtsız kalmıştır.

Hatt-i Hümâyûn: Evvelce de söylendi, önceki cevap kayboldu. " 'aklın kande gitti."

Yorum: Mekke şerîfinin pâdişaha bağlılığı daima nâzik bir konudur,[25] bkz. Kösem Telhîsleri, ilerde. I. Ahmed zamanına ait yukarıdaki telhîs (Telhîs 82) bu bakımdan önemlidir. O sırada Yemen paşasının gönderdiği bir arzdır ve ayrıntılarıyla Yemen'deki nâzik durumu Yemen paşasından naklen özetlemektedir. Yemen'de paşaya destek olan yeniçeri çoğu kez 500 kişidir, bazen 200'e inmektedir. Yemen "harb u halelden" kurtulamamıştır. Yemen'e, Hint Denizi'nden Portekiz ve İspanya tehditte bulunmaktadır. "Vilâyet-i Yemen hôd Kâbe-i müşerrefe ve Medine-i münevverenin kilidi"dir (aynı söylemi 1625'lerde Kösem de kullanır, o zaman Yemen'de isyan vardır. Ek. Kösem Sultan'a gönderilen telhîs). Kaleye Araplardan asker koymak hatâdır, çünkü "hiyânetleri mukarrerdir". *İmâmlar* idaresinde Yemen'de daima ayaklanma görülmektedir. Yemen yakınında müdahale edecek beylerbeyilik yoktur. Yemen Mısır'dan gönderilen askerle tutulur. Acele asker göndermek gereklidir. Pâdişaha gönderilen Mısır *irsâliye*sinden ödenmek suretiyle Yemen'e asker gönderilmesine karar verilebilir. Buna karar verilince "ben (Yemişci Hasan) Mısır valiliğine tâlibim. Yemen ve Habeş'e asker gönderir ve Mısır irsâliyesinden ödenmez".

Yorum: Yemen'de Osmanlı egemenliği hiçbir dönemde tam olarak yerleşmemiştir. Yemişci'nin telhîsi koşulları iyi özetlemiştir. Mekke-Medine ve Yemen, Memlûkler döneminde olduğu gibi Mısır paşalarına bağımlıdır. Yemen Hint ticâreti dolayısıyla zengin bir eyâlettir.[26] Yemişci bir ara oranın beylerbeyi imiş.

19 C. Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhîsler, 1597-1607*, İstanbul, 1970.

20 S. A. Skilliter, *William Harborne and Trade With Turkey, 1578-1582*, Londra, 1977.

21 Bkz. S. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj Under the Ottomans, 1517-1683*, Londra, 1994.

22 Yemen fethi ve Osmanlı egemenliğinin yerleşmesi hakkında bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, dizin: Mekke.

23 Bkz. N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, İstanbul, 2009, "Safiye" bölümü.

24 Cengiz Orhonlu'nun metin neşrinde bazı yanlışları vardır. Burada *vâcibü'l-reâyâ* (s. 74) okuyuşunu düzelttik.

25 Kösem, "Mekke ve Medine Yemen'in kapısıdır" der.

26 Bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History*, I, dizin: India.

Belge 1: TKSA E2457/32, Kösem Sultan’ın veziriâzam’a i’lâmı

Kösem Sultan’a Telhîsler (1623-1649)

Belge 1

“Huwa

Paşaya selâmdan sonra i’lâm olunur ki: donanma-yi hümâyûn için sa’âdetlü Arslanıma bu hafta pencşenbe günü çıkarız demişsin, imdi şöyle çalışasın ki sözünüz sahih çıksun zirâ pâdişahlar huzurunda hilâf söylemek hatâdır. Ziyâdesiyle dikkat edüb sözünüz doğru çıkub pencşenbe gün çıkarmasına ikdâm idesiz, nice düşmanların gözü kör olsun.

Ve hem buyurmuşsun ki zâhiren (?) bizim düşmanımız var, efendimize bizi yanlış anlatırlar, gerçi düşmansız kimse olmaz, yâkin siz doğrulukla hidmet edüb dîn [ü] devleti kayırdıktan sonra hâşâ ki Hakk ta’âlâ kuluna zulm ede; hemân siz cân u gönülden çalışasız, doğru göreyim sizi, olmasın ki pâdişah huzurunda sözünüz hilâf çıka. Pencşenbe günde çıkarmasına ziyâdesiyle ikdâm idesiz, bize doğru netice i’lâm idesiz. Vâlide Sultan.”

Yorum:

Belge, Kösem’in elyazısıdır. IV. Murad’ın çocukluğuna (1623–1632) ait olabilir. Doğrudan doğruya veziriâzama hitaben yazdığı bu tezkirede Kösem, çocuk pâdişaha yalancı vaatler yapılmaması konusunda uyarı yapmaktadır. *Arslanım* dediği çocuk pâdişahın vâlidesi olarak terbiyesine ilgi göstermektedir. Kösem, çocuk

pâdişahın belli günde (‘Arz-Odası’na?) çıkmasını istemektedir, çünkü bu suretle çocuk da olsa onun pâdişah olduğu tüm saray halkı önünde kanıtlanmış olacaktır. Belgede tarih belirlemeye dair bir kanıt bulamıyoruz.

Belge 2: TKSA E2457/3, Kösem’in veziriâzama sultan adına emri – Yemen-işi ile oğlu Sultan Murad’ın sağlığı

Belge 2

“Huwa

Paşa hazretlerine selâmlar, du’âlar olunduktan sonra, nedir hâliniz ve ahvâliniz eyüler, hoşar mısız, hemân sıhhat ‘âfiyette olasız. Eğer ahvâllerden su’âl olunursa bî-hamdüllâhi ta’âlâ şimdiki halde cânımız tende olub gice ve gündüz ümmet-i Muhammed’in âsûde olmasına iştigâldeyüz ve ba’dehu i’lâm olunur ki:

Ne hâl ise Mısır’dan mektûblar geldi; zâhir size dahi gelib ahvâli bildirmişlerdir. İmdi ma’lûmunuzdur, Mekke kapularıdır Yemen

cânibinin. Lâbüd takayyüd lâzımdır; her ne vechile ma'kûl ise takayyüd idesiz.

Arslanım ile dahi söyleşisiz; hele fakîr bu bâbda '*aklı* perîşandır, bu hâlleriyle bolaki (olaki) Yemen dahi halâs ola ve Zû (Allâh ?) bilürüm şimdiye (dek) zahmetiniz çokdur, Ümmet-i Muhammed'in hidmeti rahmettir, tevzî'ile nicesiz; dahi çok mudur. Lütf-i hakla bu hidmeti edâ idüb Yemen ahvâlini söyleşesiz.

Arslanım sabah gider, akşama gelür, ben dahi görmem, sovukdan perhîz itmez, mizâcı girü bozılur, hele oğul olmaya beni helâk ideyor; Allâh emâneti, buldukca kendüye nasîhat idesiz, cansız eşer gider, neyleyüm söz tutmaz, hastelikden kalkmışdır, sovukda gezer, bunlar bende 'akıl komadılar; hemân vücûdları sağ olsun;

Hele Yemen'e bir himmetcik görün. Allâh ahvâlimize mu'în ola; Arslanım'a andım, ben Paşa ile söyleşirim didi, iki göz, bilürsüz, hemân sağlıkda olsun."

Yorum:

1. Kösem, veziriâzama yazdığı bu yazıda sağlığını sorar, yakınlık gösterir, kendisinin iyi olduğunu ve halkın işleriyle gece gündüz uğraştığını belirtir.

2. Mısır'dan kendisine ve vezire mektuplar geldiğini, Mekke ve Yemen hakkında haberlerin kaygıya neden olduğunu söyleyerek yakından ilgilenmesini tavsiye eder.

Arslanım dediği oğlu Sultan Murad ile Yemen olaylarını söyleştiğini, Kösem kendisinin "aklı perîşan" olduğunu yazar.

3. Kösem, oğlu Murad'ın soğuklarda sağlığına dikkat etmediğini, sabah gider, akşam gelir, soğukdan hasta olur, bu yüzden kendisinin anne olarak "helâk" olduğunu söyler, oğlu pâdişahın sağlığı başlıca

düşüncesidir. Vezirinden ona nasihatte bulunmasını ister; aklı fikri oğludur, oğlu Murad o yaşta devlet işleriyle de ilgilidir, Yemen olayları hakkında bilgi almak için “ben paşa ile söyleşirim” demiş; Kösem “iki göz (üm) bilürsüz, hemân sağlıkda olsun” der.

Bu arzda Yemen kargaşası İstanbul’da başlıca kaygı konusu olarak anılmıştır. 1033 (25 Ekim 1623–14 Eylül 1624) yılında Yemen’de Zeydîlerden Araplar, peygamber soyundan geldiğini iddia eden İmâm Mehmed’i başlarına geçirip isyan bayrağını kaldırmışlar.[27] İmâm Mehmed *emîrülmü’minîn unvan*ını takınıp egemenlik iddiasında idi. Yemen paşasının tedbirsizliği ve Mısır valisi Bayram Paşa’nın hatâları yüzünden İmâm, Yemen’in önemli bir kısmını ele geçirmiş, adına para bastırmış bulunuyordu. Sahradaki Araplara buğday, pirinç dağıtarak kendi tarafına döndürüp, yüz bini aşan kuvvetleriyle Yemen valisi Haydar Paşa’yı kuşatmıştı. Kalede açlık çeken paşa, İstanbul’dan yardım istemekte idi. Yemen’e Gürcü Ahmed Paşa’yı gönderdiler. Mekke’ye varan Ahmed Paşa’yı Mekke şerîfi ziyarette zehirlemiş. Yemen’e yardım gönderilmesi âcil bir hal almış. Kösem Sultan, Mısır’dan gelen mektuplarda bu âcil duruma işaret eder. Bunun üzerine Kansu Bek Yemen beylerbeyi atandı. İleride, sipahi ve silâhdâr bölüklerine katılacakları vaadiyle İstanbul’un “erâzil ve eclâfından” on bin kişilik bir kuvvet meydana getirildi. O tarafın koşullarını bilen İdris Ağa kumandasında asker gönderildi. İstanbul’un güvenliği için de bu, faydalı görülüyordu. Gemilere bindirilip Mısır’a gönderildi (Kösem’in yazısında Mısır, Yemen’in kapısı sayılmıştır). Yemen’de Moha’ya çıkan bu kuvvet, ilerleyip kuşatma altındaki San’a’ya varamadı. Yemen beylerbeyi atanan Kansu Paşa, Mekke şerîfini azlettiğinden boğdurup yerine Şerîf Mes’ud’u getirdi. Olaylarla Kösem’in ifadesi karşılaştırıldığında, bu belgenin 1038 hicrî yılının sonlarında, (1629 Ağustos ayında) yazıldığı anlaşılır. IV. Murad, o tarihte 18 yaşında idi. Bundan üç yıl sonra 1632’de tüm saltanat iktidarını icra etmeye başlayacaktır. 1632’den 1640’ta ölümüne kadar geçen zamanda da Kösem’in devlet işlerine müdahale ettiği biliniyor.

27 *Nâimâ*, II, s. 445-447.

Belge 3: TKSA E2457/8, Kösem Sultan’dan kaymakam paşaya i’lâm

Belge 3

“Kaymakam paşaya selâmdan sonra i’lâm olunur ki: maktûl yeniçeri ağasının çiftliği ‘akarâtı bağ bahçesi evi yok mudur; arayıb su’âl etdiniz mi? Biz işitdik, çiftliği, bağı var imiş; bir hoşca her nesi var ise tefahhus idüb bize i’lâm idesiz; işte defter gönderdik; defter mûcebince mükemmel tahsîl itdirüb gönderesiz, hesâb üzere kırk kîse ile doksan beş guruş tahsîl olunacakdır, mukayyed olup ihmâl etmiyesiz.”

Yorum:

Belgeyi tarihlemek için yeniçeri ağasının katli olayından hareket edersek, 1632 baharında yeniçeri zorbaları pâdişahın yakın adamı, yeniçeri ağası Hasan Halife’yi At-Meydanı’nda kılıç darbeleriyle katl ettiler (12 Mart 1632). 18 Mayıs 1632’de veziriâzamlığa getirilen Tabanı-yassı Mehmed Paşa’dan önce Topal Receb Paşa bu mevkide idi, idamı 18 Mayıs 1632’dedir. Kösem’in hitap ettiği paşa, Topal Receb Paşa olmalıdır.[28]

28 İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, s. 546.

Belge 4

"Sa'âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma'rûz-i bendegî budur ki:

Yarın inşallâhu ta'âlâ devletlü efendim pâdişah-i 'âlempenâh hazretleri av ve şikâra niyyet buyurmağla, kadîmden olıgeldiği üzere etrâfa tenbîh olunup lâzım olduğu üzere görülmüşdür ve devletlü pâdişahıma telhîs etmişimdir, 'izzetlü efendim dahi bile gidüb oralarda olan bağçelerin birinde oturulması münâsibdir; pâdişahıma böylece i'lâm olunmuşdur; benim devletlü efendim, ihsân buyurup ma'an teşrîf buyrula. İnşallâhu ta'âlâ hazz idersiz. Bâkî fermân devletlü efendimindir."

Derkenar:

"Benim devletlü efendim, kanûn değildir; yoğise, 'arzda bile olmanız ricâ iderdim; ben kulun hâlis ve muhlis kulunum, istemem ki bir an birbirinizden ayrılasız. İhsân buyurub ma'an hareket buyrula, elhamdülillâhi ta'âlâ havalar güzeldir."

H. H. Kösem'in veziriâzama sultan adına emri:

"İnşallâhu ta'âlâ yarın sa'âdetlü Arslanım hareket etmek üzere olur ve biz dahi beraber oluruz, şöyle ma'lûm oluna."

Yorum:

Bu belge pâdişahın ava çıkma isteğine dairdir. Osmanlı pâdişahları Orta-Asya geleneğini devam ettirmişler, sık sık ava çıkmışlardır. Av, pâdişah veya şehzâde için çeşitli yönlerden öğretici tâlimdir: İlkin ata binip silâh kullanma, emrindeki kalabalık maiyetini emirle örgütleme, belli durumlarda belli taktik kullanma gibi. IV. Murad, kaynaklarda sağlıklı, güçlü, iri yapılı, okçu, güreşçi bir pâdişah olarak anlatılır. Sık sık ava çıkardı.

Veziriâzamın Kösem'e, "benim devletlü efendim" hitabı ilginçtir. Kösem *devlet*, egemenlik sahibi sayılmaktadır. Vezir, ava Kösem'in katılmasını tavsiye ile bundan zevk almasını umut etmekte.

Bu belgede önemli nokta şudur: Kösem ‘*Arz-Odası*’nda oğlu pâdişahla beraber olmak, vezirlerin ve öteki devlet görevlilerinin arzlarını dinlemek isteğindedir. Kösem’in, oğlu çocuk pâdişahı yanından ayırmamaya önem verdiği anlaşılmaktadır. Fakat veziriâzam bunun kanûna aykırı olduğunu belirtir. Veziriâzamın Kösem’e bağlılığını ifade eden notu ilginçtir: “Ben kulun hâlis ve muhlis kulunum, *istemem ki* bir an birbirinizden ayrılasız.” Kösem’de av ve arz bahanesiyle pâdişahın kullanılması kuşkusu vardır. Veziriâzam, bu konuda Kösem’e güvence verme gereğini duymuştur, Kösem’e “kulluğunu” sözleriyle tekrarlar. Bu belgeyi tarihlemek için açık bir kanıt ileri süremiyoruz.

I. Ahmed’in ölümünden (1617) IV. Murad’ın culûsuna (1623) kadar geçen altı yıl içinde devlet anarşi içinde kalmış, üç kez culûs bahşişi verildiğinden iç ve dış-hazinede para kalmamıştı. 1623’te kullar, bu kez *terakki* (terfîler) ve *bahşiş* almamayı kabul etmişlerdi. Fakat sözlerinde durmadılar, onlara para yetiştirmek için saraydaki altın gümüş kaplar darphânede akçaya çevrildi. IV. Murad–Kösem iktidara geldiğinde, veziriâzam Kemankeş Ali Paşa ilkin kendi yanlısı Esad Efendi’yi Şeyhülislâmlığa getirdi. Kullara bahşişlerini verdi, keza Murad’ın tahta gelmesinde oynadığı rol dolayısıyla bir diktatör gibi hareket etmeye başladı, rakip vezirleri azl ve haps ettirdi. Kösem’in idare başında olduğu 1623-1632 döneminde başlıca büyük gâileler, Şah Abbas’ın Bagdad’ı zabtı ve Abaza Mehmed Paşa isyanıdır.

Belge 5

"Sa'âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma'rûz-i bendegî budur ki:

Benim devletlü efendim, hâliyâ müceddeden Bağçe-Kapusu'nda yapılan kalyon tamam oldı; yarın inşallâhu ta'âlâ deryaya iner. Sa'âdetlü ve 'azametlü pâdişahım mu'tâd-i kadîm üzere devlet ile Yalı-Köşkü'ne teşrîf buyrulur ise emr ü fermân sultanımındır, gemi indikden sonra Kapudân Paşa kullarıyla müşâvere idüb donanma-yi hümâyûn ahvâlin cümle hâkipâya varub 'arz ederim. İnşallâhu ta'âlâ bir nesnede kusûr yokdur ve müsâmaha olunmak ihtimâli olmaz, hemân devletlü efendilerimin hayr du'â ve nazar-i merhametlerin ricâ iderim. Ve bugün Koyun-emîni ve kasablar kethüdasıyla taşra varılub koyun husûsuna takayyüd olundu, elhamdülillâhi ta'âlâ koyunun ilerüsü gelüb vâsıl oldı, 'avn-i hakla şehrin koyun muzâyakası def 'olub 'azametlü efendilerimle ümmet-i Muhammed hayr du'âlar iderler ve devletlü efendimin çiftliğine dahi kethüda Beg kulları ve mi'mâr ağa kullarıyla uğrayub yokladık, kethüda kulunuz hâkipâya i'lâm (eder), benim sa'âdetlü efendim hiç bir nesnede tereddüd çekmiyeler, cümle inşallâhu ta'âlâ olur, biter, fermân sultanımındır."

H. H. Kösem Sultan'ın veziriâzama sultan adına emri:

"Ne 'arz olundu ma'lûmumuz olub Hak ta'âlâ her işinizi âsân getürüb kolay ide. İnşallâh yarın sa'âdetlü Arslanım (IV. Murad) aşağı köşke gider bakmağa, Cum'a günü inşallâh Arslanım Cum'a namazına Süleymaniye'ye çıkar, şöyle ma'lûm oluna, eğer hava eyü güzel açık olur, öylece murâd olundu."

Yorum:

1. Veziriâzam Bağçe-Kapusu'nda bir tersâne olduğu, orada bir kalyon yapıldığı, denize inerken âdet üzere pâdişahın hazır olmak üzere Yalı-Köşkü'ne gelmesini hatırlatıyor.

2. Bu merâsim sonrası kapudân paşa ile donanma durumu görüşülecek ve görüşme birlikte ‘arz edilecek. Donanma konusunda bu hazırlık dikkati çeker. Girit savaşı dolayısıyla Ege Denizi’nde Venedik’le sürekli çarpışmalar gündemdedir. Bu genel nottan tarih belirlemek mümkün değildir.

Belge 5: TKSA E2457/22, veziriâzam ‘arzı

3. İstanbul ve kapıkulunun koyun gereksinimi, daima devletin ele aldığı, bir emîn idaresinde önem verdiği bir konudur, şehirde et sıkıntısı, devlete karşı eleştiri, hatta ayaklanma nedeni olabiliyor. Rumeli, Akkerman ve Anadolu’dan yüz binlerce koyunun sevki *celebkeşlik* kurumuna yol açmıştır. Celebler belli sayıda koyun toplamak ve İstanbul’a sevk etmek üzere devletle bir iltizam anlaşması yapar. Meselâ Konya Ovası’nda oturan aşîretlerden yılda 300 bin koyunu İstanbul’a teslim etme esasına göre, Cihanbeyli âşireti beyi ile bir anlaşma yapılmıştır. Koyun emîni bu işlerden sorumludur. İstanbul’a gelen koyunların kasaplara dağıtılması,

kasapları temsil eden kasablar kethüdası eliyle yapılır. Veziriâzam, koyun işi için onlarla buluşup “koyun husûsuna takayyüd olundu” diye Kösem’i bilgilendiriyor. Noksan olduğunu, fakat zamanla başka koyun sürülerinin geldiğini bildiriyor; “koyun muzâyakası (sıkıntı)” olmadığı hakkında güvence vermeyi gerekli buluyor.

4. ‘Arzda başka bir konu, sultanın çiftliğinin tamamlanmasıyla ilgilidir. Vâlidenin bu konuyla ilgilendiği anlaşılıyor. İstanbul ve Üsküdar’da sultana ve devlet erkânına ait çiftlikler şehir tarihi bakımından önemli bir konudur. Kanunî dönemi defterdârlarından *İskender Çelebi*’nin Florya’daki bahçesi devletleştirildi, devlet ziyâfetlerine sahne oluyordu.

Bu devirde, bu çiftliklerde saray halkı ve devlet büyüklerinin tertip ettikleri büyük ziyâfetler, siyasî bir önem kazanmıştır. Vâlide Kösem Sultan’ın bu ziyâfetleri, devlet işlerinde nüfuzunu pekiştirmek için kullandığı biliniyor.

Belge 6: TKSA E7002/53, veziriâzam ‘arzı

Belge 6

“Sa’âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma’rûz-i bendegî budur ki:

Benim devletlü efendim, hâliyâ Azak kalesine gönderilen hazine ve zahîre varub vâsıl olmağın giden adam Tatar Han’ın ve Azak Begi’nin ve ağasını mektûblarıyla gelmekle rikâb-i hümâyûna telhîs olmuştur. Ol câniblerin elhamdülillâhi ta’âlâ gürezlik (güzellik) üzere olduğun haber virüb cümle Azak kalesinin ehâlisi ‘azametlü pâdişahıma hayır du’âlar eylediklerin bildirdiler.

Benim merhametli efendim, Sivas eyâletinde bir ihtiyar çavuş fevt olub oğlu var iken Boyacı Hasan zeâmetin alub yetimi götürdüler; babası zeâmetin yine virüb berâtı iki fakîr serhadlülerin berâtlarıyla

gönderilmişdir. Mübârek hatt-i hümâyûn-i devlet-makrûn ihsân buyrulmağla 'azametlü pâdişahıma hayır du'âlar aldırmanız ricâ ideriz (iderler). Fermân efendimindir.

Ve benim devletlü efendim, defterdâr İbrahim Paşa'nın akçalarıyla takayyüdde kusûr olunmayub inşallâhu ta'âlâ cümle ihrâcı taşralarda hidmetlere geçürmiş defterlerden çıkarmak üzereyim, hâtûnu Cûybâr câriyeleri hayli zamandır kendüden ayru yerde olur ve şimdi gayrı eve gelüb anda oldu. Cümle Cûybâr'ın kendü evinde olan kendi hâtûn esbâbın almışlar, kulunuza gönderir, 'arzıhâli gönderdim, fermân-i şerîfleri nice olur ise emir sultanımındır."

H. H. Kösem Sultan'ın emri:

"Ne 'arz olundu, ma'lûmumuz olub yazılub gönderilmişdir; hemân her vechile hidmetine mukayyed olasın; Hakk ta'âlâ işinizi kolay getürüb iki cihanda yüzünüz ak eyliye. Hemân cân gönülden çalışasız, her vechile du'âmız sizinledir."

Yorum:

1. Kırım Hanı ve Azak

Kırım hanlarıyla Bucak (Akkerman nogayları) başbuğu Kantemir Mirzâ arasındaki rekabet ve çarpışmalar, Rus çarına bağımlı Don (Ten) Nehri Kazaklarının Azak Kalesi'ni ele geçirmelerine fırsat verdi (5 Temmuz 1637).[29] Don Kazaklarına bu saldırıda Dinyeper Kazakları da katılmıştı. Osmanlı ordusu 1637'de seferdedir. Bir kısım Kırım kuvvetleri de bu sefere katılmışlardır. Don Kazakları bu durumdan yararlanmışlardır. İranlılara, Dinyeper Kazaklarından 4000 kişilik bir yardımcı kuvvetin katıldığını biliyoruz.[30] Osmanlı yeniçeri tüfekçilerine karşı Kazak tüfekçileri değerli bir destek oluşturmuştur.

1638 baharında Azak'ın geri alınması için gönderilen Osmanlı kuvveti, Taman Yarımadası'nda Kazaklara baskın yaptı, Kazaklar Azak Kalesi'ne çekildiler. 1639 yılında bu Kazakların, Azak'tan çıkarak Karadeniz kıyılarına dehşet saçan akınları yüzünden halk sahilden içeri kaçmaktaydı.[31] Azak'ın bir Kazak saldırı merkezi haline gelmesi yaşamsal bir tehlike gösteriyordu. 1641'de gönderilen önemli deniz-kara kuvvetleri, Azak kuşatmasında başarılı olamadı (Nisan–Kasım 1641). Osmanlı ile bir savaşı göze

alamayan Çar, Kazaklara kaleyi boşaltıp çekilmelerini emretti, Osmanlı kuvvetleri boşaltılmış kaleyi işgal ettiler (Mart 1646).[32] Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618–1648) ve Erdel voyvodası II. Georg Rakoci'nin bu savaşlara katılması dolayısıyla, Osmanlı Dîvânı Azak'ın Kazaklarca işgali (1637–1646) döneminde Azak yüzünden bir savaşı göze alamamıştır. Osmanlılar Avusturya'nın barışa bağlı olmasından yararlanmıştır.[33] Yukarıda Kösem Sultan'a *arz*, Azak Kalesi'nin geri alınmasından hemen sonrasına ait bir tarihe yani 1646 baharına ait olmalıdır.

2. Zeâmet Anlaşmazlığı ve Pâdişah

Zeâmet davaları pâdişaha bir telhîs ile 'arz olunmaktadır. Bir anlaşmazlık sorunu Naîmâ tarihinde kayıtlıdır. Musul'da iki ihtiyar zeâmet için kavgalı, Dîvân'da çözümlenemeyen davalar pâdişahın huzurunda görüldü, taraflar davadan vazgeçmeyince Sultan Murad ikisini de cellâda teslim etti.[34]

3. Belgede Defterdâr İbrahim Paşa'nın adı geçmektedir. İbrahim Paşa, Kör-Hazinedar lakabıyla ünlü olup IV. Murad ve I. İbrahim dönemlerinde valiliklerde bulunan İbrahim Paşa olabilir. Onun defterdârlığı hakkında bir kayda erişemedik. Veziriâzam, defterdâr İbrahim Paşa'nın vergilere dair raporlarıyla ilgilendiğini, *hizmetler*i (sipahilere verilen vergi toplama hizmetlerini) defterlerden kontrol etmekte olduğunu kaydeder.

4. İbrahim Paşa'nın hâtûnu Cûybâr hakkında Kösem'in bilgi istediği anlaşılıyor.

29 Azak'ın geri alınması için Osmanlı girişimleri için bkz. Nâimâ ve Kolodziejczyk. 17. yüzyılda Don Kazakları ve Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı vekâyinâmelerini özetleyen *Nâimâ*, III, s. 41, 67, 322, 395; D. Kolodziejczky, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, Leiden, 2011, dizin: Azov. Toplu bilgi için Y. Öztürk, *Kazaklar*, İstanbul, 2004, s. 394-409.

30 Y. Öztürk, *Kazaklar*, s. 405.

31 Evliyâ Çelebi bu durumu Karadeniz seyahatlerinde canlı bir biçimde anlatır.

32 *Nâimâ*, IV, s. 15.

33 Avusturya elçisiyle görüşmeler ve Rakoci'nin raporları için bkz. *Nâimâ*, IV, s. 97-104.

34 *Nâimâ*, III, s. 360.

نه خصوصی اولنور ایسه معلوم عزا اولوب چهار ناچار وجهله
حضرتلرینک مقبوللری اولوب اوقیجه تواریخلرکورلمش
سرکیسنی کوریم سوزیله

سلطانم
حضرتلرینک خاکپای ترقیوبینه معروض قولکزدر
سعادتلو دولتلو
بنم دولتلو افندم بوکون دیوان همایون رکاب همایونه عرضیله وارلیانی اوقنا اولدیقی خصوص
احوال اولنوب تحریک ضبطی وترقی خصوصی ایله تنبیه اولنمشدر
اوقندر ویتم سعادتلو سلطانم دون وقتلرینده شیخ الاسلام حضرتلرینک
مجلسنده معلوملری کتوردوب بالمواجهه دخی جمیع احوالی تفحص
ایلدیککز قطعی جواب تحصیل ایچون اولان ماده لری باشقه
باشنه حفاروب ومعقول ومناسب اولان وجهه اووده
جوابلری باربلو ومتقی افندی دعاجیلری معرفتیله خاکپایه ارسال
اولنور اقتضاسنه کوره خط همایون احسان بیوریله و دیوان
افندم دفتردارلرک بیورلمشدر جمله سنه نشیده ایلدم مقابله
دفترلری بویکجه حیات علوفه بکلیجه تدارکلی ایده دفتری
رکاب همایونه کوندرلمشدر بوعلوفه نک ایسه هنوز ترکی
اقچه لری وبریلوب تمام دوره اوطه مقابله نچه متوقفدرلر
علوفه باشنه دکین خالصه کرکدر حالیا علوفه کلدر دوره ب
وبرلی اغا باشنه دکین باریدوب وعلوفه یا شنک تعلیق
اولنوب رکاب همایونه کوندرلمک اووزره نشیده اولنمشدر
علوفه لری ایسه بروضه ده وبرلمکین اثرک عجله اووزره
اخراج اولنه جق ایچون امرلری ده وبروب جمله سی اخراج و
خاکپای ترقیوبینه ارسال اولنور فرمان ترقیوبله زمانه امانی یوقت
ترک امانی ایله محافظه ایتمک اووزره حسن اغا قوللرینه
کیدردک هر منفعه قادر تولنکدر بوکون زمانه ده غایت ایدوب
وردوکوک باشنده نکت وحالیا مجدد اوزره بلوقی الاوضه
قبل رفعه نک کراسنه دخی اوزره وصول کوروب
تعیینی ایچون بو دولتلو سلطانم دونده احوالنه متیقن اولدک
کرکسه درج ودرف ایچون جمله اسامی خاطره کورلمک مکملی اولملرینی صحیح
و دولتلو سلطانم

Belge 7

Özet:

Bugün 'arza gelmek için bir sorun yok. Şehirde sükûnet ve narh işiyle ilgiliyiz.

Mısır'dan gelen kimselerin gelirlerini şeyhülislâm ile beraber inceledik, 'arz olunacak, gerekirse pâdişahın hattı istenecek.

Hazine defterleri incelenip size gönderilmişti. Sipahi Bölükleri defterinde ölenlerin kaydını silmek gerekir. Sâir kulların 'ulûfeleri bir defada verilmesi için inceleme yapılıyor. Size 'arz olunacak. Tersâne emaneti için ve gümrük emaneti ile birlikte zabt edilmek üzere Hasan Ağa tayin edildi.

Donanma için *baştarda* ve 50 kadırga için kereste, demir vb. gereksinimler için çalışıyoruz. Bu işin dört ayda tamamlanması güçtür.

H. H. Kösem Sultan'ın emri:

"Ne 'arz olundu ma'lûmumuz olub hemân her vechile hidmetine mukayyed olub evvelce tedârik görmek gereksiz, göreyim sizi."

Yorum:

Tarihleme için açık bir gösterge yok. Venedik'e karşı yeni bir donanma inşası âcilen gündemde.

Belge 8: Veziriâzam ‘arzı

Belge 8

“Huwa

Devletlü ve sa’âdetlü ve ‘izzetlü sultanım hazretlerinin mübârek paşmakları türâbına yüzler sürdükten sonra ‘arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki:

Sa’âdetlü ve devletlü sultanım ‘azametlü pâdişah hazretlerinin bugün Hâs-Bağçe[de] halvet olması bâbında fermân-i ‘alîleri sâdır olmuş; Hakk ta’âlâ vücûd-i şerîflerin hatâlardan masun idüb gönül hoşlukları ile serîr-i sa’âdette devletlü sultanım ile bâkî ve pâyidâr eyliye.

İki kîse rikâb-i hümâyûna ve bir kîse devletlü Sultanıma ceyb harçlığı gönderilmişdir; ümmîddir ki kusûruna nazar buyrulmayub noksânı dâmen-i lutf u ‘inâyetleri ile mestûr buyrula,

Bâkî fermân sultanımındır.”

H. H. Kösem Sultan’ın cevabı:

“Gönderilen vusûl bulup manzûrumuz olmuşdur, berhudâr olasın; hemân göreyim sizi, her vechile dîn [ü] devleti kayırmakda olasın, hayır du’âmız sizinledir.”

Yorum:

1. Belge herhalde Kösem Sultan’a aittir, ‘arz üzerine yazı onundur, daha önceki yazılarıyla karşılaştırırsak buna kuşku kalmaz. Belgede sa’âdetlü ve devletlü sultan, pâdişahtır. “Devletlü sultanım ile bâkî ve pâyidâr eyliye” ifadesinde iki kişi, yani pâdişah ile Kösem Sultan’a hitap olunmaktadır.

Manzûrumuz kelimesi ma’zurumuz şeklinde bozuk bir imlâ ile yazılmıştır. Sözü geçen pâdişah I. İbrahim olmalı, *Hâs-Bağçe*’de halvet IV. Murad’ın çocukluk dönemine ait olamaz. Belge, Vâlide Kösem Sultan’ın İbrahim’e ait özel işleri de kontrolü altında tuttuğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Belgeyi tarihleme için bir ipucu yoktur.

2. Hâs-Bağçe’de Halvet

Hâs-Bağçe’de işret meclisinde pâdişahın yalnız yakınları nedîmler (musâhibler) ile gözlerden uzak (halvet) içki ve eğlence âlemleri, çok eskiden beri Doğu saraylarında sürüp gelen bir gelenektir. Sultan İbrahim’in özellikle bu halvet toplantılarına düşkün olduğu, vâlide sultanın meclisler düzenlediği de bilinir.[35]

Veziriâzam toplantının “gönül hoşluğuyla” geçmesi dileğiyle sultana hazineden iki *kîse* (200 bin akça) vâlideye bir *kîse* (100 bin akça) tahsis eder. Sultanlara hazineden verilen tahsislere *Ceyb-i hümâyûn* denmektedir. Veziriâzam tahsisler yetmezse kusûra bakmayın diye özür diler.

Kösem’in el yazısıyla, teşekkür ve veziriâzama güveni ifade edilmiştir.

35 Ayrıntılar için bkz. H. İnalcık, *Hâs-Bağçede ‘Ayş u Tarab, Nedimler, Şâirler, Mutribler*, İstanbul, 2011, 204-205.

Belge 9: TKSA E.2457/1, i'lâm

Belge 9

"Huwa

Paşa hazretlerine selâmlar, du'âlar olundukdan sonra, hâliniz ve ahvâliniz [nicedir], hemân sıhhatte 'afiyette olasız.

Eğer ahvâlimizden su'âl câyiz görilürse elhamdülillâhi ta'âlâ şimdilik sıhhatteyüz ve ba'dehû mektûbunuz gelüb, vusûl buldu, he ne ki dimişsiz ma'lûm oldu.

Sefer mühimmâtı içün takayyüd buyrula, demişsiz. Eğer benim takayyüdüme bakılsa çok senâlar (?) olurdu; lâkin biz 'aceb halleri var, bugün yarın deyü ağır tutarlar, yogsa eğer bizde eğer Arslanım'da (pâdişah IV. Murad) taksîrat yokdur, neyliyelim

Bayram paşa'dan mektûblar geldi, barut ahvâlini yazmış, zirâ ziyâde barut taleb olunmuş idi, ol dahi dermân yok dimiş. Bin beş yüz kantar gayrıya bulunsa olmaz dimiş. Zirâ güherçilenin olması kırağı yağduğuna göre olur, dimiş. İmdi kırağı zamanı değildir, eğer akça [ile] alınmak kâbil olsa cânıma minnet bilürdüm, demiş. Mısır'da mâ-takaddümde neki Asîtâne'ye (?) gelmiş ise andan gayrıya müfid olmazmış. İnşallâhu ta'âlâ girü mümkün olan mertebe çalışırım dimiş. Şerîfler ahvâli dahi bir şekil olmuş. Şimdi ol anladayor (?). Bir yara onulmadan bir yara açılur hemân Hakk ta'âlâ kendi mülkünü ma'mûr ide. Amma inşallâhu ta'âlâ bunda bulunan barut vesâyir gönderilür. Allâh kerîmdir. Her umûru Hazret-i Bârî'ye tevfîz eyledik, biz dahi bolayki ol cânibe [bir kelime] varasız. Zirâ tebdîl ahvâlini işidirlerse ol cânibi yalnız komayalar idi, girü lâzım olan ahvâli bildirmekden hâli olmayasız."

Yorum:

Damâd Bayram Paşa, IV. Murad döneminde 1633 yılı Ekimi'nde İstanbul'da vezir kaymakamlığına getirildi. Bayram Paşa, 2 Şubat 1637'de veziriâzam oldu ve Şark seferine *serdâr* atandı. IV. Murad'ın Bagdad seferi için Anadolu'da mühimmat hazırlamak üzere gönderildi (Mart 1636). 1637 Ekimi'nde kışlamak üzere Amasya'ya çekildi. Sultan Murad, ertesi bahar Bagdad seferine hareket edecektir. Yukarıdaki belge, onun Anadolu'da hazırlık yaptığı zamana rastlamış olmalı. Belgeyi yazan Kösem Sultan'dır, zirâ oğlu Sultan Murad'dan "Arslanım" diye söz etmekte.

Belge 10: TKSA E.2457/29, veziriâzam (?) ‘arzı

Belge 10

“Sa’âdetlü ve devletlü Sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma’rûz-i bendegî budur ki:

Benim devletlü efendim, sa’âdetlü ve ‘azametlü pâdişahımın ve sa’âdetlü efendimin vücûd-i şerîflerin hatâ ve hatarlardan masûn olub her kande seyr ü sûlûk iderler ise safâ ve sürûrda olmaları du’âsında olub me’mûr olduğumuz hidemât-i dîn ü devlet ve mesâlih-i ümmet-i Muhammed edâsında bezl-i makdûr üzereyüz, küstâhâne hediye-i fakîrâne irsâl olunmuşdur, ricâ ideriz ki kabûle karîn olub kusûr ve küsürümüz ‘af buyrula.

Bâkî emrü fermân devletlü efendimindir.”

H. H. Kösem Sultan’ın emri:

“Ne gönderildi vusûl bulub ma(n)zûrumuz olundu, hemân etrâfa göz-kulak tutub hidmetine mukayyed olasın.”

Yorum:

‘Arz iki kişiye, “pâdişaha ve sa’âdetlü efendi”ye hitap eder. İkincisi herhalde Kösem Sultan’dır. Kösem Osmanlıcayı iyi bilmez. “Manzûrumuz” kelimesini kendi söyleşisine göre “ma’zurumuz” şeklinde yazmıştır. Belgenin önemi, “hediye” sunulduğunu gösteren bir belge olmasındadır. Çağdaş kaynaklar pâdişaha “rüşvet” verildiğini yazarlar. Belgenin tarihini tespite yarar bir gösterge yoktur.

Belge 11: TKSA E.2457/26, veziriâzam ‘arzı

Belge 11

“Sa’âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma’rûz-i bendegî budur ki:

Tezkire-i şerîfinûz vâsıl olub her ne ki i’lâm buyrulmuş ise ma’lûm-i bendegî olmuşdur.

I. Benim devletlü efendim sultanım, gice ve gündüz bu ahvâle mukayyed olub zikr ve fikrimiz bu iken su’âl efendime i’lâm itmemek ihtimâli olur mu idi,

II. Nihayet ol sürülen Mehmed Paşa ba’zı mertebe tama’-ı hâma düşüb cümle taleb eyledüklerinüz size alıvireyim dimekle bir mikdâr söze sebeb olmuşdu, anın müşâveresinden kalkanlar doğru

bize gelüb i’lâm itmeleriyle def’ine ihtimâm eyledik. Sa’âdetlü pâdişahımın eyyâm-i devletlerinde şimdilik öyle bir hâl yokdur;

III. ‘Ulûfelerin vermeğe takayyüd ve ihtimâm ve ikdâm üzereyüz, inşallâhu ta’âlâ ‘ulûfeleri virdiğimiz takdîrce birisinin *Veledeş* istemeğe çareleri yokdur, lûtf-i Hakk’la ekseri sipâh tayifesinin bu kullarının nice eyiliğin görmekte mâbeynlerinde olan kâl ü kiy ne ise işrâb iderler ve içlerine bu kulları başka adamlarım koymuşumdur ve bugüne değin bölüklerde üçbinden ziyâde âdeme ‘ulûfe virülüb ekserinün üçer kıstı verilmişdir; mahal tenk, bir mikdâr muzâyaka çekiyürüz; yine de merhametlü efendilerimin nazar-i şerîflerin ricâ iderim ve

IV. Taşrada olan çiftliğin berâtı ve hücceti hâk-i ‘izzetlerine irsâl olunmuşdur, fermân sultanımındır.

H. H. Kösem Sultan’ın emri:

“Ma’lûmumuz olub Allâhu ta’âlâ işinizi âsân getüre, du’âmız sizinledir, hemân hidmetine mukayyed olasın, berât hüccet dahi gelüb vusûl buldu.”

Yorum:

Kösem bir sorun üzerinde veziriâzama tezkire göndermiş, Paşa Kösem’i rahatsız eden bir sorun olmadığı hakkında güvence veriyor ve *ahvâl* doğru olsa kendisini mutlak haberdar edeceğini yineler. Sorun, sürgün edilen Mehmed Paşa ile ilgili olmalı. Kösem’e önem vermeyen Veziriâzam Sofu Mehmed Paşa azledilip Malkara’ya sürgün edilmişti (Haziran 1649).[36]Kösem, ocak ağalarından Kara Murad’ı veziriâzam atadı. Durum nâzikti, gönderdiği tezkirede kaygıları yazılmış olmalı.

36 *Nâimâ*, IV, s. 397-408.

Belge 12: TKSA E. 2457/27, veziriâzam ‘arzı

Belge 12

“Sa’âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma’rûz-i bendegî budur ki:

I. Devletlü ve ‘azametlü pâdişahıma kara kara enarı gâyet ile eyü olmağla mukaddema ısmarlanmışdı, hâliyâ dokuz yük gelmekle rikâb-i hümâyûna gönderilmişdir.

II. Benim devletlü efendim, Mısır’dan hazine getüren Hazine-başı beg kulları yarın el öpüp Mısır’a teveccüh etmeğe izn-i ‘alîlerin ricâ ider ve hil’at içerüden ihsan buyrulur mu taşradan virelüm mü; fermân-i şerîflerine muntazıruz ve mevâcib ahvâline takayyüd ve

ihtimâm üzereyüz. İnşallâhu ta’âlâ hemân Girit’e gidecek kulları yollandığı gibi ‘ulûfeyi dahi virürüz,

III. Avn-i Hakk’la her husûsda kusûr olunmak ihtimâli olmayub devletleri olduğu eclden her bâr tasdi’a cür’et olunmayub kulluğumuzda makdurumuz sarf üzereyüz. Bâkî fermân sultanımındır.

IV. Ve benim devletlü efendim, Mısır’dan ma’zûl Seyyid Mehmed Paşa’dan fermân-i şerîfleriyle akça istediğümüzde getürdüğü defteri ‘aynı ile gönderilüb rikâb-i hümâyûnlarına ‘arz olunmuşdur, her ne fermân-i şerîfleri olur ise emr efendilerimindir.”

H. H. Kösem Sultan’ın emri:

“Ne ‘arz olundu, ma’lûmumuz olmuşdur; Mısır Paşası’na hil’at dimişsiz, kanûn üzere nerden virülürse gine oradan viresiz, hazine begi içün el öpmek i’lâm olunmuş, eğer sa’âdetlü Arslanıma el öpmeğe izn isterseniz, âdet ve kanûn değüldür, hemân gitsün.”

Yorum:

1. Kösem’in veya pâdişahın bir hastalığı için nar, veziriâzam tarafından ısmarlanmış, Kösem’e gönderiliyor.

2. Venedik’le Girit savaşı sırasında Mısır her zamandan çok önem kazanmıştı. Mısır’dan her yıl gönderilen 500 bin altın hazine mâlî darlık içinde yuvarlanırken idare için yaşamsal önemdeydi. Girit’e Mısır’dan donanma için gemi geliyordu; devletin İskenderiye’de bir deniz üssü vardı. Mısır’dan askere zahîre, güherçile-barut gönderiliyordu. Kuzey-Afrika Garp Ocakları gibi Mısır’da da pâyitahttaki anarşi yüzünden yerel kuvvetler idareye el koymuşlar, Osmanlı askeri ortaların başbuğları, Osmanlı öncesinden kalan Memlûkler karşısında İstanbul’dan gönderilen paşalar hükümlerini yürütemiyorlardı.[37] İstanbul, Girit savaşı dolayısıyla Mısır’da otoritesini tazelemek bakımından çok duyarlıydı. Kullara maaş dağıtılması devletin bu dönemde belki en önemli sorunudur. Veziriâzam bu noktada Kösem’e güven vermeyi zorunlu bulmaktadır.

3. Veziriâzam, Kösem’e “kulluğunu” tekrarlamak gereğini duymaktadır.

37 J. Hathaway (yay.) *The Arab Lands in Ottoman Era*, “Introduction”, s. 1-19; J. Hathaway, *Osmanlı Mısır’ında Hane Politikaları*, çev. N. Özsoy, İstanbul, 2002.

Belge 13: Vâlide Sultan Kösem’e veziriâzam tarafından gönderilen ‘arz

Belge 13

“Sa’âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma’rûz-i bendegî budur ki:

Benim devletlü efendim, Anadolu ve Karaman ve Sivas eyâletlerinde vâki’ emvâl-i hâssa-i mîrîyeden hidmetlüler zamanlarından hayli akça emînlerde kalup mâl ahvâli bilür bir kulları muhassıl göndermek lâzım olmağla sâbıkâ baş-defterdâr olan Zurnâzen Mustafa Paşa kulları Aydın sancağı ile muhassıl ta’yîn olunup inşallâhu ta’âlâ büyük mevâcibe iki yüz kîse yetiştirmek üzere gide, şöyle karar virdük ve rikâb-i hümâyûna telhîs eyledik,

ihsân-i şerîfleri mercûdur ve bölüklerin devri vesâyir devlet-i ‘aliyyenin umûriyle takayyüd üzere olup el-hamdülillâhi ta’âlâ her taraf güzellik olduğı ma’lûm-i devletleri oldukda fermân sultanımındır.”

H. H. Kösem Sultan’ın emri:

“Ne ‘arz olundu, ma’lûmumuz olub yazılup gönderilmiştir; hemân her vechle gözünüz açub hidmetinize mukayyed olasız.”

Yorum:

1. Anadolu, Karaman ve Sivas eyâletlerindeki devlet hazinesine ait bazı gelirlerden önemli miktarda para emînler elinde kalmış, bu gelirleri toplamak üzere mâliye işlerinde geniş bilgisi olan eski defterdâr Zurnâzen Mustafa Paşa seçilmiş; kendisi Aydın sancakbeyi tayin edilip *muhassıl* sıfatıyla emînlerden parayı tahsîl etmek üzere gönderilmiştir. Kullara *Büyük Mevâcib* için acele iki yüz kîse (20 milyon akça) beklenmektedir. Dîvân’da bu karara varılmıştır. Bu hususta telhîste Kösem’den izninizi rica ederiz (‘arz olunmuştur) deniyor. Veziriâzam, genel durumun iyi olduğu (güzellik), kulların *mevâcib* dolayısıyla bir kargaşa çıkarmadıklarını bildirmeyi gerekli görmüş.

Kösem emirlerini *Arslanım* diye andığı küçük pâdişah adına yapmaktadır. Yazıda bu kayıt yoktur, belge, IV. Murad’ın doğrudan devletin başına geçtiği bir döneme ait olabilir.[38]

2. Bu belgede, vaktiyle sipahilerin hizmet adı ile vergi topladıklarını, fakat IV. Murad’ın 1632’de tam iktidarı ele aldığı zamanda onların yolsuzluklarına son vermek için, onların hizmetlerini kaldırdığını biliyoruz. Sipahiler zamanında bazı eyâletlerde emînlerin elinde tahsîl edilmiş vergiler kalmıştır. İşte bu gelirlerin tahsîli için şimdi Zurnâzen Mustafa Paşa atanmış bulunuyor. Bu bilgiler dolayısıyla belgenin 1632 tarihine ait olması gerekir.

38 Zurnâzen Mustafa Paşa 1653’te yeniden baş-defterdar oldu: İ H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, 418.

Belge 14: TKSA E.2457/23, Veziriâzam Hezârpare Ahmed Paşa'nın 'arzı

Belge 14

"Sa'âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma'rûz-i bendegî budur ki:

Benim devletlü efendim sa'âdetlü pâdişahımızın Fazlı Paşa'ya dönüp eyâletine gitsün deyü hatt-i hümâyûn-i sa'âdet-makrûnu ile kapucular kethüdası kulları dün gitmişdi. Kendüsi buralara yakın imiş, kapucular kethüdasına görünmeyüb sabah namazında bize geldi, benim devletlü Sultanım cümlemüz şevketlü pâdişahımızın emir kuluyuz. Emr-i şerîfe itâ'at itmeyüb rızâ-yi hümâyûna muhâlif

vaz'itmek münâsib olmadığı 'ilm-i şerîflerine 'ayândır, zirâ sâyire dahi yol olur kendüye ihsân buyrulan eyâlet cümle eyâletlerin başıdır; fermân-i 'alîleri ile hâseki ağa varıb bağçesinden kaldırub girü emr-i pâdişahî üzere döndürmek bâbında fermân sa'âdetlü sultanımındır, yine bağçesinde varub oturmak içün tenbîh eyledim.

Emr ü fermân devletlü sultanımındır, bağçesine gitmeyüb sarayına gitmişdir, ol-bâbda emr sultanımındır."

H. H.:

"Helbet gitsün, eğer çavuşların sözü ile 'amel etmez ise gine bize i'lâm idesiz."

Yorum:

Fazlı Paşa veziriâzamlıkta rakip görüldüğü için ihtiyar veziriâzam Sofu Mehmed Paşa onu, İstanbul'dan uzaklaştırmak için Temeşvar eyâletine tayin ettirdi (1649).[39]Fakat, Fazlı Paşa İstanbul'u terk etmedi. Kösem Sultan, yukarıdaki belgenin tanıklık ettiği üzere bu meselede veziriâzamı destekliyor ve bir an önce İstanbul'u terk etmesini istiyor. Fazlı Paşa, dâmâd-ı pâdişahî idi. Onun tekrar itibar kazandığını göreceğiz.

Arzın üzerindeki emirde, *elbette* tabirini Kösem Sultan, *helbette* diyerek yanlış kullanmaktadır. Belgelerin Kösem'e ait olduğunu bundan tespit etmekteyiz.

39 *Nâimâ*, III, s. 376.

Belge 15: TKSA E.7002/52, veziriâzam ‘arzı

Belge 15

Özet:

Pâdişahımız taşrada olduğundan ‘arzda bulunamadık. Tanrı pâdişahımıza uzun ömür versin. Donanmaya gidecek yeniçerilerin peksimed ve ulûfeleri için defterdâr paşa uyarılmıştır. *Kethüda*’ya verilen tüm yeniçeri, topçu ve cebecilerin gemilere bindirilmesi için kapudân paşa ile görüşmekteyiz. Donanma işi devletin büyük işidir. Kalyon için akça ve mühimmat verilmiştir. Hepsi 24 *çekdirme,* 14 *burton* yapılacak, öteki *burtonlar* kira ile alınacak. Bunlar yeniden

tedârik edilmiştir. Yeniçeriler yerleşir yerleşmez donanma hareket edecek.

H.H.:

"Ne 'arz olundu, ma'lûmumuz olub imdi şöyle çalışasın ki bu haftadan öteye gitmesün, çıkartasız, her vechile hayr du'âmız sizinledir, göreyim sizi, hidmetiniz zayi' olmaz."

Yorum:

Kapudân paşa Boğaz'dan Ege'ye çıktı.[40]Venediklilerin 24 kalyonuyla Boğaz önünde savaşa tutuştular. Paşa, yarar gemileri Midilli tarafına göndermiş, donanmadaki yeniçeriler savaşa katılmadılar, "derinti asker" olduklarından disiplin yoktu. Paşanın cengine seyirci oldular. Kapudân paşa Foça limanından çıkıp Venedik donanması ile savaşa tutuştu, çok adam kaybetti, Rodos'a çekildi (1649 yazı).

1650 Haziran'ında 30 kalyon, 38 kadırga ve burton ile yeni donanma kapudân Ali Paşa kumandasında Boğaz'dan dışarı çıktı. Sakız'a vardı (Temmuz).[41]Donanmada yeniçeriler vardı. Nakşa Adaları yakınında Değirmenlik Boğazı'nda Venedik donanmasıyla karşılaştı, büyük bir deniz savaşı oldu. Yeniçeriler işbirliği yapmadılar. Donanma kayıplarla Rodos'a çekildi.

Yayınladığımız belge donanmanın hazırlık dönemine 1650 kış veya baharına ait olmalıdır. Kösem bu tarihte henüz iktidardadır.

40 *Nâimâ*, IV, s. 395-397.

41 *Nâimâ*, V, s. 79-82.

Belge 16: TKSA E.7002/48, veziriâzam ‘arzı

Belge 16

Özet:

Kapudân Mehmed Paşa, Sakız Adası’nı Venediklilere karşı korumak üzere hareket hazırlığını yapıp veziriâzamı ziyâret etmiş.

Fakat Sakız reâyası (Rumlar) iki kez ‘arzıhâl gönderip bir vezir gelirse masrafı reâyadan alınacak, ada halkı bu yükü kaldıramaz.

Askerin zahîresi dışardan gelmeli diye şikâyetlerini İstanbul'a bildirmişler. Sakız İzmir karşısıdır, vezirin İzmir'de yerleşmesi uygun olur, emir sultanımındır, yok, Sakız'a gitsin buyrulursa şimdiki halde İzmir'de olması uygun olur. "Emr ü fermân efendimindir."

H. H.: Emir (*Özet*)*:*

Eskiden adayı korumak üzere iki üç bin yeniçeri gitmedi mi? Şimdi şikâyetlerinin aslı nedir? Siz bilmez miydiniz; Sakız Adası küçük adadır, iki üç bin yeniçeriye kumandan vezir olur, Mehmed Paşa'ya onun için emr olundu. Bunu reâya haber almış. Aslı nedir? Yeniçeri üzerinde bir baş olmalı. Önceleri Sakız'a paşalar gitmedi mi? Neden durumu izleyip ona göre hareket etmediniz. Reâya 'arzıhallerini alıkodum, işin aslını bilmek gerek.

Yorum:

Veziriâzamın düşüncesine karşı vâlide nâdiren karşı koyar. Bu belge, bu bakımdan ilginçtir. Vâlide, iyi araştırılmadığı için sorguluyor. Saray, Sakız gibi stratejik önemde bir adanın vezir rütbesinde bir komutan idaresinde iki üç bin yeniçeriyle savunulması gerektiğine inanıyor. Foça bozgunu unutulmuyor. Foça ve Sakız donanma için yaşamsal önemdedir, Venedik tehdidi altındadır. Anadolu'dan Girit'e asker ve zahîre buralardan gider. İlginç olan reâyanın daima pâdişah kapısına şikâyet hakkı vardır. Sakızlılar buraya gelecek askerin yükünü üzerlerine almak istemediklerini veziriâzama bildirmişler.

Bu belge, Venedik donanmasının Sakız'ı tehdit ettiği bir tarihe (1654–1656 dönemi) ait olmalıdır.

Belge 17: Veziriâzam ‘arzı

Belge 17

“Sa’âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma’rûz-i bendegî budur ki:

Benim devletlü efendim, dün Kapudân Paşa’ya gidecek müsvedde üzerine bir emr-i şerîf dahi yazdurub ‘azametlü pâdişahımın rikâb-i hümâyûnlarına gönderildi, üzerine izn-i ‘alîleriyle hatt-i hümâyûn ihsân buyurulur ise, hemân göndereyim. Hakk subhâne ve ta’âlâ lütf idüb bolay ki melâ’înin birkaç gemisi alınub cezâları verile idi ve inşallâhu ta’âlâ bir hayırlu hidmet dahi görilür, hemân hüsn-i teveccühleri mercûdur ve mustakil emr-i şerîf mûcebince bir beyaz üzerine hatt-i hümâyûn dahi ihsân buyrulur ise, hidmet-i hümâyûnun

temşiyetine mübeyyindir. Mukaddemâ olan ahvâl dahi bir mikdâr kendüye eklemek lâzımdır. Beyaz üzerine ihsân buyrulacak hatt-i hümâyûn içün dahi bir müsvedde gönderildi. Manzûr-i şerîfleri oldukda fermân efendimindir. Ve yarın Ayasofya'da du'â olmagla dîvân olmayacağı rikâb-i hümâyûna telhîs olunmuşdur, fermân sultanımındır."

H. H. Kösem Sultan'ın emri:

"Ne 'arz olundu ma'lûmumuz olub emr-i şerîf yazılub gönderilmişdir. Hemân her vechile hidmetine mukayyed olasın; mevâcibe dahi dikkat üzere olasın Yavuz öteye gidiyor, bulub buluşdurasız, kendiniz bilürsiz. Şâhbâz Paşa'dan size gelen kâğıdı niçün göndermediniz. Bize dahi kâğıd gelmedi mi, ne 'aceb, göndermediniz, gönderesiz, bakalım ne yazmışdır."

Yorum:

'Arzı gönderen veziriâzam, Venedik donanmasına karşı hareket edecek kapudân paşaya doğrudan doğruya pâdişah emri "hatt-i hümâyûn" yazılmasını istiyor. Bunun için veziriâzam kendisi bir "müsvedde" yazıp göndermiştir. Buna göre yazılacak hatt-i hümâyûna da durum hakkında biraz bilgi verilmesi gereklidir. *Hatt-i hümâyûn*, yani doğrudan pâdişahın eli ile yazılmış emir beklenmektedir. Donanmanın Venedik donanması üzerine saldırısı halinde, birkaç gemisi alınabilirse cezaları verilmiş olur. Bu arada 20 kalyonluk bir Venedik donanması Çanakkale Boğazı ağzında stratejik büyük önemi olan Bozca-Ada'ya saldırdı. Girit'ten dönen Osmanlı donanması Bozca-Ada kalesini kuşatma altına alan Venediklileri püskürttü.[42]Girit'e yardımı kesmek üzere Venedikliler, Çanakkale Boğazı üzerine geldi. Baharda Osmanlı donanması, kapudân-i deryâ Musa Paşa ve serdâr Mehmed Paşa kumandasında gönderildi. Gelibolu'da buluşup Boğaz'ı abluka eden Venedik donanması (26 büyük kalyon) üzerine yürüdüler. Rüzgâr elverişli olmadığından iki donanma arasında top ve tüfek karşılıklı ateşi dışında önemli bir karşılaşma olmadı; Osmanlı donanması adaya vardı, oradan Girit'e hareket etti (Rebîülâhir 1056 / Mayıs 1646). Girit'e başarıyla varan serdâr Mehmed Paşa, Suda limanı önünde çarpışmalara katıldı, çok geçmeden Girit'te öldü.[43]Girit'te ilk

zamanlarda Deli Hüseyin Paşa, bazı kuleleri alarak başarı gösteriyordu. Fakat Venedik donanmasının Boğaz ablukaları dolayısıyla bunalımlar yaşanıyor. Girit'te orduya asker ve erzak yardımı, yaşamsal önemdeydi. Asker maaşları, toplar, mühimmat, silâh ikmali yapılması gerekliydi. Anadolu, Rumeli ve Karaman beylerbeyileri askerleriyle Girit'teki harekâta katılmışlardı. Kandiye kuşatması başlayınca yeniden top, mühimmat ve güçlü bir donanma gerekti.[44]Venedik gemilerinin Ege denizinde Girit yolu üzerinde kontrolü yüzünden Anadolu'dan asker geçirilmesi sorun oluyordu. Pâdişah hatt-i hümâyûnunda istenen "mühimmât ve hazine gönderilmiştir" diyorsa da, 1647 baharında gönderilen mühimmat gemilerde kaldığından asker ve harçlık konusunda darlık kendini gösterdi. Kandiye kuşatması sonraya bırakıldı. Temmuz ayında Fazlı Paşa donanması, Girit'e varmayı başardı, yeniden kuşatma başladı.[45]

Veziriâzamın 'arzında sözü geçen "hatt-i hümâyûn" Naîmâ'da anılan "hatt-i hümâyûn" olmalıdır.[46]Vekâyınâmelerde *hatt-i hümâyûn*'un Girit'e varış tarihi 10 Zilka'de 1057/7 Aralık 1647'dir. Hatt-i hümâyûn "istimâlet ve tenbîh ve te'kîdi" içermekteydi. Girit'ten askerin maaşları ve kış için zahîre, Sakız'da bekleyen 800 lağımcı, 300 topçu ve Mısır askerinin yetişmesi İstanbul'a bildirildi. Bu tarihte veziriâzam, Hezarpâre Ahmed Paşa'dır.

Ertesi bahar Venedik donanması yeniden gelip Çanakkale Boğazı'nı abluka altına aldı. Donanma açık denize çıkamadı. Kandiye kuşatmasındaki asker açlıkla karşılaştı.

42 *Nâimâ*, IV, s. 190-191.

43 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, ondan *Nâimâ*, IV, s. 195-200, Sultanzâde Mehmed Paşa biyografisi, *Naima*, IV, s. 200-203.

44 *Nâimâ*, IV, s. 215-219.

45 *Nâimâ*, IV, s. 232-237, 4000 yeniçeri kuşatmada hazırdı.

46 *Nâimâ*, IV, s. 239; Z. Aycibin, "Fezleke – Tahlil ve Metin", *Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 998, 1006.

Belge 18: Veziriâzam ‘arzı

Belge 18

“Sa’âdetlü ve devletlü sultanım hazretlerinin hâkipây-i şerîflerine ma’rûz-i bendegî budur ki:

Benim devletlü efendim, bugün Mısır’dan yine ulak gelib rikâb-i hümâyûna ve devletlü efendime telhîs ve mektûbu olmağla hâk-i ‘izzetlerine gönderilmişdir, manzûr-i nazar-i ‘alîleri oldukda ma’lûm-i şerîfleri olur; bu kullarına yazdığı mektûbunda Girit cezîresine bundan akdem fermân buyrulan barut ve beş yüz nefer Mısır kulu vesâir zehâyiri dokuz pâre kalyon ile Girit’e irsâl eylediğin bildirmiş ve donanma-yi hümâyûn tarafına dahi gönderdiği kalyonlarıyla dahi beş yüz kantar barut ve yirmi bin kantar peksimet gönderdiğin i’lâm eylemiş ve inşallâhu ta’âlâ yarın Dîvân-i Hümâyûna varılmayub donanma-yi hümâyûn nusret-makrûnu sabahdan iki buçuk sâ’at sonra tersâne-i ‘amireden hareket idüb mütevekkilen ‘alel-lâhi ta’âlâ teveccüh idüp köşk-i hümâyûnda Sakız’a giden vezir Mehmed Paşa ve Bozca-ada muhâfazasına ta’yîn buyrulan Hüseyin Paşa kullarıyla Kapudân Paşa ve yeniçeri kethüdasıyla cümle çorbacılar ma’an el-öpmek bâbında fermân sa’âdetlü sultanımındır.”

H. H. Kösem Sultan’ın emri:

“Ne ‘arz olundu, ma’lûmumuz olub Hakk ta’âlâ her vechile âsân getürüb yüz aklıkları fetih fütûhlar müyesser itmiş ola, hemân ziyâdesiyle hidmetine mukayyed olub hareket üzere olasın.”

Yorum:

Girit seferinin (1645–1669) Osmanlı donanmasında bir değişikliğe yol açtığı, kalyonların öneminin arttığı bununla beraber “donanmanın esasını yine kadırgaların oluşturduğu” gözlenmiştir.[47]Venedik, İnebahtı (Lepanto, 1572) büyük savaşında kalyonlarıyla yoğun ateş gücü sayesinde zafere erişmişti. Girit seferi boyunca Venedik, İngiliz ve Hollanda kalyonlarını kiralayarak, Osmanlı donanması karşısında üstünlük sağladı. 16 Şaban 1065 (21 Haziran 1655) tarihinde Çanakkale Boğazı açıklarındaki deniz savaşında, Venedik donanmasında kalyonlar ileriye dizildi, kapudân paşa kadırgalarıyla savaşa girdi. Donanmadan dokuz gemi kaybedildi. Gerisi Sakız’a sığındı.[48]Bu durum karşısında Osmanlılar da süratle çok sayıda kalyon inşasına başlamıştır. 1651’de devlet birkaç kalyon satın almış ve yeni yapılan kalyonları donatmaya çalışıyordu. Bunlar Sakız’da donanmaya

gönderilecekti.[49]Yayınladığımız 5 nolu belgede, Bahçekapı'da denize indirilen kalyondan söz edilmektedir. Burada yayınladığımız belge gösterir ki, genişliği dolayısıyla kalyonların erzak, mühimmat ve asker nakliyatında ne kadar önemli rol oynadığı ortadadır.

Belgenin tarihine gelince, adları geçen kişileri teşhis yoluyla bunu belirlemeye çalışacağız.

Belgede "Sakız'a giden vezir Mehmed Paşa"dan söz edilir. Vekâyinâme 1061/1651 başında kapudân paşanın Girit'ten Sakız Adası'na döndüğü ve Mısır'dan gönderilen 10 kalyonun Hanya'ya zahire getirdiği haberi verilmektedir. Aynı şeyleri okuduğunuz belge 1651 kışına veya bahar aylarına rastlar. "Bozca-Ada muhâfazasına ta'yîn buyrulan Hüseyin Paşa" IV. Murad ve Sultan İbrahim dönemlerinde iki kez deryâ kapdanı atanan ünlü Hüseyin Paşa olabilir. Yine vekâyinâmede[50] Sakız'daki donanmaya kalyonların gönderilmesine dair bir haber buluyoruz.[51]Venedik donanmasının Bozca-Ada'yı işgal etme girişimi (1646 sonbahar) üzerine adayı koruma gereği anlaşılmış bulunuyordu.

47 İ. Bostan, *Osmanlı Denizciliği*, İstanbul, 2006; s. 186, donanmada kalyona geçme hakkında 1648 kararı için bkz. ibid, s. 187-200.

48 *Nâimâ*, V, s. 106-107.

49 *Nâimâ*, V, s. 50.

50 *Nâimâ*, V, s. 45.

51 *Nâimâ*, V, s. 50; Venedik kaynakları için bkz. N. Jorga *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epçeli, IV, s. 55.

Belge 19: TKSA E.7002/49

Belge 19

Özet:

Kapudân paşa, gemi inşası için Kemer’e gitmiş, oradan ormanlardan kesilen kereste, tersanede gemilere yüklenmiş, Kızıl-Adalara varmış. Bugün yarın İstanbul’da olur, diyor.

Gemilerin gelişi dolayısıyla şenlik yapılmasını, çocuk pâdişahla vâlide seyre gitmek ister. Vâlideden veziriâzama bu konuda tezkire gitmiş. Vâlide çocuk pâdişahla, gelen gemilerin İstanbul limanına girişinde şenlik yapılsın mı diye soruyor.

Kullara ulûfe verilmesi tarihi yaklaşıyor, para temini Tanrı yardımıyla inşallâh kolay olur, diyor.

H. H. Turhan Sultan'ın emri:

"Kanûn üzere şenlikte girsün içeri, sa'âdetlü Arslanım (IV. Mehmed) aşağı bağçeye inüb nazar eder, şöyle ma'lûm oluna."

Yorum:

Sultan Mehmed'in ilk kez saraydan av için çıkması Zilkade 1060 (16 Kasım 1650) tarihindedir.[52] Bahçe, Kâğıthane'de nehir kenarında Mîrahur Köşkü bahçesidir. Bostancıbaşı tavşan ve tilki koyuverip arkasından tazıları salmış. Küçük pâdişah seyretmiş. Belge tarihi 15 Kasım 1656 olmalı.

52 *Nâimâ*, V, s. 43-44.

Belge 20

“Huwa

Paşa hazretlerine selâmlar du’âlar olunur, mektûbunuzda her ne dimişsiz, ma’lûm oldu, zamanda şimdi herkes birkaç akça içün ne sözler peydâ ideceğin bilmezler; imdi neyliyelim, hemân inşallâhu ta’âlâ bayram ertesi kendüniz her ne zaman hazır olursanız girü bana bildiresin, ol minvâl üzere ideriz, hemân size bakaruz, hanım hazırdır; benim Fatma Sultan’ı nice gönderdimse öyle iderim, murâd olduğu zaman bize yazasın, ana göre tenbîh iderim, Allâh mübârek ide.”

Yorum:

Kösem, para peşinde olanlardan şikâyetçi. Veziriâzamla yakınlığı var. Bu Fatma Sultan, I. Ahmed’in kızı (doğumu 1606) Fatma Sultan’dır. Rivâyette Mâhpeyker Kösem’in veya bilinmeyen bir hâseki kızıdır. Paşalarla birçok izdivaç yapmış.[53]

هو

پاشا حضرتلرینه سلامدن دعالر اولنور مکتوبکزده
هر نه دیمش ایسکز معلومم اولدی زمانده شمدیه قدر کیمسی
بو قدر اقچه ایچون نه سوزلر سویلدیلر ابدا جان یاقمزلر
اما بن نیلیم لکن انشاالله تعالی بر ایو ام ایدرتیسی
کندوکز هر نه زمان حاضر اولور ایسکز کلیوریکا
بیلدرهسکز اول منوال اوزره ایدرز لکن
شمدی بقارو زمانه حاضر درسم فاطمه سلطانی
نیجه کوندردم سه اویله ایدرم مراد اولادنی
زمانه بزی یازک اکا کوره تنبیه ایدرسن
الله مبارک ایده

Belge 20: TKSA E.2457/2

53 N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 233-235.

Belge 21: TKSA E.7002/51

Belge 21

Özet:

Mısır’dan yardımcı zahîre ile gemiler Rodos’ta bekliyor, Venedik kalyonları İstanköy Adası önünde fırsat kolluyor. İstanköy Adası’na asker göndermek gerekiyor. Donanma mühimmatına dikkat edilmektedir. İstanköy Adası’na bir vezir atanmalı. 500 cebeci beraberinde gidecek.

H. H. Turhan Sultan emri (tam metin):

“Ne ‘arz olundu, ma’lûmumuz olub sa’âdetlü Arslanım (Pâdişah IV. Mehmed) izin vermiştir. Hemân gönderib yollayasın. Bir vezir nâmında ta’yîn olunmak lâzımdır deyü i’lâm eylemişsin, arayub bir

eyice paşa telhîs idesin. Biz işitdik ki ötede kâfirler Müslümanlığın üç dane şaykayı almışlar, siz işitmediniz mi? Evvelce niçün tedârik etmediniz.”

Yorum:

Belgenin emir bölümünde imlâ hatâları vardır: Turhan Sultan’ın el yazısı olabilir.

Belge 22

Bu önemli belgenin üst kısmı kopuktur. Belgenin kalan kısmının tam metni:

“... Muradları nedir, helbet (elbette) bunlara bir tahrîk eden vardır, zirâ bir iki kişiden biz işkilleşürüz. Cümleten bir fesâd başı ma’zûl olan tefterdâr (defterdâr) onda bunda gezüb nâm idermiş ki ben Vâlide Sultan’a sekiz yüz kîse verüb möhrü bana verseniz gerekdir, deyü; Allâh saklasun ne bana akça gerek, ne ben möhrü satarım, bu nasıl sözdür möhr akça ile verilmez; dîn ü devleti kayırıb güzel kim hidmet doğru ederse ana verilür, Hudâ’ya ma’lûmdur ki bu cevâbları işitdim, ziyâde elem çeküb gazaba gelmişimdir, bu cevâblardan senin haberin var mıdır, bilmiş olasın. Tefterdârı arayub bulub ele getirdürdiniz mi, helbet mukayyed olub ele getürüb muhâsebesini görüb şer’-i şerîfe havâle idüp bu yana [haber] idesiz, böyle fesâd başları bunda durmanın hakkı yokdur. Zîrâ el-altında[n] tahrîk idüb .... olmazlar, dahi bir iki ...... niçün [yırtık]

Vâlide Sultan”

Yorum:

Kösem Sultan, IV. Murad dönemi belgelerinde de *elbette* sözcüğünü *helbet* diye yazar: Bu belgede de aynen *helbet* şeklinde buluyoruz. Belge altında *Vâlide Sultan* imzası kuşkusuz Kösem’e aittir.

Bu belge 1649 olaylarına ait son derece önemli bir belgedir. Yazık ki, başı ve sonu, belki kasden, koparılmıştır.

Olay çağdaş kaynaklardan Şârihülmenârzâde’de açıklanmıştır.

Bir fesâddan söz ediliyor, Kösem bunu tahrik edenin azledilmiş olan defterdâr olduğunu sanıyor, kendisinin etrafta dolaşıp “ben Vâlide Sultana” sekiz yüz kîse (80 milyon) akça (rüşvet) verdim, bana pâdişahın mührünü verip veziriâzam yapsın, dermiş. Kösem bu iddiayı şiddetle reddeder, bundan anlaşılıyor ki küçük pâdişahtan

saltanat mührünü vâlide sultan alıp istediğini iktidara getirebilmektedir. Vâlide bunu da şiddetle reddeder: “Ne bana akça gerek, ne ben möhrü satarım, bu nasıl sözdür, möhr akça ile verilmez, dîn ü devleti kayırıp güzel kim hidmet doğru ederse ana verilür” diyor. Bu devirde bütçe açığını kapatmak için atamalarda para alınıyor, bunun için bir barem bile tespit edilmiştir. Ama veziriâzamlık bundan ayrı tutulmakta. Kösem dedikodulardan çok kızmış görünüyor, “elem çeküb gazaba gelmişimdir” diyor.

Belge 22: TKSA E.2457/31

Tüm bu dedikodulardan senin haberin var mıdır, diye veziriâzama (?) soruyor. Sonra derkenarda defterdârın yakalanmasını, bu işi önemle araştırmalarını, özellikle hesaplarının incelenmesini istiyor (“bu yana edisiz”) “el altında” gizli “fesâd tahrîk” etmek cezasız kalmamalı (belgenin sonu yırtılıp alınmış).

Bu defterdâr kimdir, o zamanki vekâyinüvislerden ararsak şu sonuca varmak mümkündür:

Kösem Sultan’ın bu mektubunda söz konusu kimse Yedikule’de haps ve idam olunan Musa Paşa’dır. Musa, vaktiyle yeniçeri ağası sonra defterdâr olmuştu. Naîmâ’nın kaynağına göre[54] Vekâyinâme yazar ki, Musa Paşa, ocak ağalarından Kösem’in adamı veziriâzam Kara Murad Paşa’nın yerine geçmek için şeyhülislâm ve “bazı yerlere varub” faaliyet gösteriyordu. Ulemânın Kösem’le arası açıktı. Belgemizde Kösem bunu belirtir: (“onda bunda gezüb nâm idermiş ki.”) Kösem’i kötülemek için vâlide sultana büyük rüşvet

verdiğini de ilâve ediyormuş. Vekâyinâmeye göre “Enderun cânibine emvâl ve hedâyâ ‘arz” ettiğini iddia edermiş. Bu yalan ve iftira imiş. Özetle, Musa Paşa bu faaliyetiyle ulemânın desteği ve yeniçeri cuntası ile Kösem’in iktidarını devirmek istiyordu. Musa Paşa’nın yakalanıp Yedikule zindanına hapsi ve katli tarihi 1059 Receb (Temmuz 1649) başlarındadır.

Kösem’e ait Topkapı Sarayı Arşivi belgesinin tarihi bundan biraz önce olmalı. Veziriâzam Kara Murad Paşa, Musa’nın katli için pâdişaha (yani Kösem Sultan’a) bir *telhîs* gönderip hatt-i hümâyûn alıp Musa Paşa’yı idam etti.

Öte yandan Sadrazam Murad Paşa “mehd-i ‘ulyâ vâlide sultan hazretleriyle söyleşür”, Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi’nin azline karar verdi, yerine veziriâzamın dostu Behâyî Efendi getirildi (18 Temmuz 1649). Abdürrahim’in azli ocak ağalarının kararıyla olmadığından toplanıp bunu bir “cür’et” (hakkı olmayan bir karar) diye kötülediler. Abdürrahim ve azledilen oğlu Mekke’ye sürgün edildi.[55]Özetle, bu önemli belge, Kösem’in 1649’da iktidarının en yüksek noktasına eriştiği bir zamanda şeyhülislâm ile bir paşanın komplosunu yansıtmaktadır. Kösem çocuk pâdişahtan saltanat mührünü alıp istediğine verme imkânına sahipmiş.

54 *Nâimâ*, IV, s. 431, kaynağını kaydetmemişse de, kuşkusuz olayla çağdaş bir kaynaktan nakletmektedir; bu kaynak Şârihü’l-Menârzâde olmalıdır.

55 *Nâimâ*, IV, s. 433-434.

Belge 23

“Huwa

Paşaya selâmdan sonra i’lâm olunur ki: ne ‘arz ettiniz ise mefhûmu ma’lûmumuz olmuşdur. Ol neferleri gidermişsin sormuşsun, eyi etdiniz, hemân her etrâfdan göz kulak tutub öyle bir fesâd ehlini işitdükde amân vermeyüb elleri irmeyen yere süresiz, gönderesiz, yaramaz olan cezâsını bulur. Buyurduğınız içerüden âdemi-tevekkili şimdi nicesine çıkaralum, bizim de hôd ma’lûmumuzdur, cemî’si mizâcından bîzârdır; lâkin telhîs etmiyesin çıkmasına, zîrâ nice kişi hâlden bilür, nicesi bilmez, derler ki, işte gine taşrasının sözüyle âdem çıkarmağa başladılar deyü bir söz etmesünler, ortalık men’olmuş iken Hakk ta’âlâ insâfını versün, Hakk ta’âlâ kalbine kosa ki, Arslanıma ‘arzihâl sunsa ol zaman kolay idi, kendi istedi derler, bu husûsda Arslanıma bir telhîs etmiyesiz, helbet (elbette) yaramaz olan bulur; hemân siz her vechile gözünüz açub hidmetine mukayyed olasız, göz kulak tutmakdan hâlî olmayasız, her vechile hayr du’âmız sizinledir, göreyim seni. Vâlide Sultan.”

Yorum:

Bu belge *helbet* (elbet) sözcüğünü içerir, Kösem’e ait olduğuna kuşku yoktur.

Veziriâzam tarafından muhalif bazı kimselerin ortadan kaldırılmış olduğunu “eyi etdiniz” diye tebrik ediyor, “fesâd”cıların amansızca ortadan kaldırılmasını, uzak yerlere sürgün edilmesini emrediyor.

“İçerüden âdem” ifadesini Sarây-i Hümâyûn’daki bazı iç-oğlanları olarak anlıyoruz. Onları *çıkma* yoluyla dış hizmetlere atamak suretiyle uzaklaştırmak mümkün. Fakat bunu veziriâzamın Kösem’e resmî bir yazısıyla yapmayı tavsiye etmiyor, dedikodudan çekiniyor. Ortalık sakinleşmiş. Pâdişaha arzda bulunulmasını da onaylamıyor. Sadece veziriâzamın uyanık bulunmasını istiyor.

هو

Bu belgede söz konusu fesâdcılar kimlerdir, nasıl bertaraf edilmişlerdir. Vekâyinâmelere göre: Kösem, Kara Murad'ı veziriâzam yaptıktan sonra (azli 21 Mayıs 1649) bazı "fesâd" hareketi kendini gösterdi.[56] Veziriâzam Kara Murad, azledilen Sofu Mehmed Paşa yandaşlarının hareketlerinden rahatsızdı.[57]Harem'deki telaşın bir nedeni bu olabilir. Öbür taraftan Musa Paşa'nın veziriâzamlık için faaliyetleri dolayısıyla Kösem, bir "fesâd" hareketinden rahatsızdı. Arkasından şeyhülislâm Abdürrahim'in azli kıpırdamalara yol açtı.

56 *Nâimâ*, IV, s. 431-434.

57 *NNâimâ*, IV, s. 413.

هو

Belge 24: *TKSA E.2457/30*

Belge 24

“Huwa

Paşaya selâmdan sonra i’lâm olunur ki: Murad Paşa tefterdâr (defterdâr) olan İbrahim Paşa da yüz bin akçe (silinmiş guruş) mîrî hazinesi var imiş ma’lûmumuzdur, Murad Paşa’dan taleb eylediniz, temessükûn size vermiş idim, Tefterdâr İbrahim Paşa’nın temessükünü yüz bin guruş mîrî hazinesi var imiş zimmetinde, taleb eylediniz mi, eğer taleb eylemediniz ise temessükûn göndereyim; mîrî hazinesidir, taleb idesiz, merhume sultanı[58] tefterleri arasında bulduk, şöyle ma’lûm oluna, mevâcib içün tedârikde misin?

Zamanıdır, Allâh’ı severseniz, mukayyed olasız, göreyim sizi, hayr du’âmız her vechile sizinledir.

Vâlide Sultan”

Özet:

Vâlide sultanın veziriâzama emri: Defterdâr İbrahim Paşa zimmetinde mîrîye (devlet hazinesine) ait yüz bin guruşun hazineye alınması emrediliyor. Belge altında “Vâlide Sultan” imzası var.

Yorum:

Belge, *Vâlide Sultan* imzasıyla doğrudan veziriâzama gönderilen bir emirdir. *Vâlide,* Kösem veya Turhan’a ait olabilir. Yazı Kösem’e ait yazılara benzer. *Defterdâr*’ı *Tefterdar* diye yazar. Baş-defterdâr İbrahim adıyla iki kişi bilinmektedir: Hacı lakabıyla III. Murad ve III. Mehmed dönemi baş- defterdârlarında; ikincisi *şeytan* veya *melek* unvanıyla bilinen IV. Mehmed dönemi baş-defterdâr 1676’da Şam beylerbeyi. Belgede adı geçen bu şeytan, İbrahim Paşa olmalıdır. Beylerbeyi olmadan önce baş-defterdâr olmalı.

58 Vâlide Sultan.

Belge 25: TKSA: E. 2457/19, veziriâzam ‘arzı

Belge 25

Özet:

1. Girit’ten serdâr Hüseyin Paşa’dan telhîs gelmiş
2. Tersanede yapılan gemilere kürekçi alınacak.

H. H. Kösem Sultan’ın (?) emri:

“Donanma-yi Hümâyûn için ziyâdesi” ile çaba harcanması.

IV. Murad'a Telhîsler

1. Veziriâzam ‘Arzı

Sultan, *mukabele* defterine yeniden kimsenin ilâve edilmemesi üzerine kesin karar vermiş, kontrol için *mukabele* defterinin sûretinin (kopyasının) aynen kendisine gönderilmesini emretmiş. Veziriâzam kendi zamanında *mukabele* defterine kimsenin yazılmadığı hususunda pâdişaha söz vermek gereğini duymakta.

Hatt-i Hümâyûn:

“Tahsîl idesin, ihmâl itmiyesin.”

Mukabele (kontrol) defterine kimsenin geçmemesi hususunda pâdişah emrine dikkat edilmesi, bu hususta kesinlikle ihmâl edilmemesi sultanın çok önem verdiği bir sorundur.

2. Veziriâzam ‘Arzı

a. “İçoğlanı kulları her sene olageldikleri esbâbı almayub pek a'lâsını isterler.” Pâdişah, iç (Enderun) oğlanlarına verilen kumaşların en iyi cinsten olması hususunda veziriâzama fermân göndermiş, veziriâzam tedârik etmeye çalıştığını, zaman istediğini bildirir.

b. “Eşkıya” dediği isyan halindeki sipahiler *zorba*'lardır (1632–1633). Ayaklanma bastırıldıktan sonra kaçak zorbaların ele geçirilmesi için takibe geçilmiştir. Bu noktada Sultan Murad, ihmâle

sapılmamasını emretmiş; veziriâzam, İstanbul’da ve vilâyetlerde zorbaların takibinde ihmâl edilmediği noktasında pâdişaha söz vermek gereğini duymuş. Pâdişahın önlemlerini uygulamada gösterdiği büyük çaba dolayısıyla veziriâzam onun idaresini “zamân-ı ‘adâletlerinde her şey makamın bulur” diye yineliyor.

Hatt-i Hümâyûn:

“Akça isterler, hemân akça göresin.”

Pâdişah *hatt*’larında emirleri kısa yazar. İçoğlanlarının maaşları için hemen para sağlanmasını ve kendilerine ödenmesini emreder.

3. Veziriâzam ‘Arzı

Donanma kumandanı vezir kapudân paşa,[59] İstanbul’da Kasımpaşa’da Tersâne-i ‘*amire*’de özerk bir idare başındadır; doğrudan doğruya pâdişahtan emir alır. Veziriâzam pâdişahın mutlak vekîli sıfatıyla kapudân paşanın müsveddelerinin ilkin kendisine gönderilmesi gerekir. Kapudân paşanın işlere dair emir müsveddeleri veziriâzama gelmiş, o da gerekli notlarla bu yazıları pâdişaha sunuyor, kapudân paşa, ‘arzları üzerine acele hatt-i hümâyûnlarla geri gönderilmesini ‘arz ediyor.

Hatt-i Hümâyûn:

“Geldügi sâ’at eğlendirilmeyüb üzerine hatt-i şerîfler yazılub geri gönderem, maî kîse inçindedür giru sen de arayasın.”

Hasan Paşa kapudânlıktan azlolunup yerine gelen Canbuladzâde bilgi sahibi paşaya pâdişahın özel iltifatı vardı.

4. Veziriâzam ‘Arzı

1. Veziriâzam ‘arzında pâdişahın av partisinde yakaladığı avları veziriâzama bağışlamış. Veziriâzam dua ile avda gösterdiği kahramanlıklarını görerek kutlar (av bir çeşit savaş manevrası idi).

2. Pâdişahın sefere çıkıp güneyde Payas İskelesi'ne Mısır'dan erzak getirilmesi plânlanmış (otuz bin kile arpa ve on beş bin kile buğday, on beş bin kile pirinç, üç kantar barut). Bu iş Ahmed Paşa'ya havale olunmuş, kendisine kılıç ve kaftan gönderilmesi emrolunuyor.

Hatt-i Hümâyûn:

"Tahsîl idüb itmâm-i hidmetten sonra kılıç ve kaftan gerekdir. Geçen giden kâğıdında yavuzlanub âzâr eylemiş idik. Şimdi bu gidince arada nesne yokdur deyü takayyüd eylemez."

Yorum:

Pâdişah, kılıç ve kaftanın, hizmet yerine getirildikten sonra verilmesi doğru olur diye düşünüyor. Daha önce kendisini azarlayan bir yazı gönderilmişti, şimdi kılıç kaftan giderse işi gereğince görmez, diyor.

Sazak Payas'ta anbara geleceğine göre, bu belge Bagdad seferi arefesine ait bir tarihte 1048/1638'de yazılmış olmalı. Osmanlı idaresi bir sefer kararı verilince etraflı lojistik önlemleri alırdı.[60]

5. Veziriâzam Tabanı-yassı Mehmed Paşa'nın 'Arzı

İdam edilen eski veziriâzam Receb Paşa'nın malları hazineye alınmak için bir defterde tespit olunmuş. Para olarak *beş-yük* (10 kîse, bir milyon) akça tahsîl edilip pâdişahın iç-hazinesine gönderilmiş. Daha para çıktıkça gönderilecektir. Bu sorun için pâdişahın yeni emirleri bekleniyor.

Pâdişahın Hatt-i Hümâyûnu:

"Bir oğurdan tahsîl idüb gönderesin, az az lâzım değil, bütün gönderesin."

Yorum:

Azl veya katl olunan devlet adamlarının mirasına pâdişah el koyar, iç-hazineye alınırdı. Bu örnekte olduğu gibi genelde bu müsâdereler hayli büyük meblağlara varıyordu.

Müsâderenin mantığı şudur; ceza verme yanında paşaların milyonlara varan hazineleri idarede iken rüşvetle toplanmış servetlerdir. Bu dönemde rüşvet ve başka yollarla idare başındakiler

muazzam servetler yığmaktadır. Devlet makamlarına geçmek için pâdişah dahil herkese rüşvet vermek kural halini almıştır. Her makamın rüşveti liste haline getirilmiştir.[61]

Belgenin tarihi, Receb Paşa’nın idamı tarihinden hemen sonraya aittir. Topal Receb Paşa kapıkulu sipahilerini arkasına alarak pâdişah üzerinde bir baskı idaresi kurmuştu. IV. Murad’a onun entrikaları anlatılınca pâdişah onu saraya davet etti, huzurda yere kapanıp selâm verince pâdişah “gel berü topal zorba-başı” diye karşıladı. Paşa yeminler ederek sadakatini ispata çalıştıysa da “gazab-i şehriyâri o dereceye vardı ki bre kâfir abdest al” idama hazırlan diye bağırdı. Sipahiler pâdişah önünde veziriâzam Hâfız Ahmed Paşa’yı kanlı şekilde katlettikleri sırada Receb Paşa pâdişahı tehdit ile, “Pâdişahım abdest al” demişti. Sultan Murad bunu unutmamıştı, hemen hiddet içinde “şu hâinin tez başını kesin” dedi; dışarıda Receb Paşa’nın kafadarları sipahi ağaları bekliyordu. Kementle boğulan Receb Paşa’nın cesedi önlerine atılınca başlarından korkup kaçtılar (Haziran 1632). Sultan bunun üzerine tüm devlet büyüklerinin bir *meşveret* meclisinde toplanmasını emretti. Şeyhülislâm ve yeniçeri ağalarının katıldığı bu devrim meclisinde Sultan Murad gerçekten Osmanlı pâdişahı olduğunu gösterdi.

6. Veziriâzam Tabanı-yassı Mehmed Paşa’nın ‘Arzı

Cellâd yanında idama mahkûm Halil Paşa’dan müsâdere edilecek serveti hakkında bilgi edinilmiş, yeminle varlığını itiraf etmiş, para olarak 45 bin guruş, mücevherli kuşak ve alacakları ile birlikte hepsi 50 bin guruş (yaklaşık 33 bin altın) serveti varmış. Cellâd yanında, idamdan önce serveti tespit olunuyor.

Hatt-i Hümâyûn:

“Dahi darb olunsun, ol karar (ikrâr) eyledüğü guruşu idüb (alıp) gönderesin, dahi söylerse ol akçayı tahsîl idüb gönderesin.”

Yorum:

Devlet sayıları 50.000’e varan yeniçerilere ulûfe ve bahşiş yetiştirmek için rüşvet ve müsâderelere başvurmak zorunda, paşalar

muazzam servetlerini yolsuzluk ve rüşvetle yaptıklarından devlet kendini haklı görüyor.

Pâdişah ve veziriâzam Tabanı-yassı Mehmed ile Revan seferi için Erzurum'a gelindiğinde Erzurum beylerbeyi Van seraskeri atanan Timur-Kazık Halil Paşa, Diyarbekir beylerbeyi Murtaza Paşa ile serdârlık yüzünden kavga çıkardı, Murtaza Paşa İstanbul'a gelip pâdişaha 'arz etti, orduda ayrılık nedeni olur düşüncesiyle Halil Paşa'nın idamına fermân çıktı.[62] Murtaza Paşa, Lehistan ile barışı sağlayan serdâr olarak sarayca gözde[63] idi. Olay 1635 baharına rastlar. Belge bu tarihe aittir.

IV. Murad hatt-i hümâyûnunda cellâd yanında mal varlığını itiraftan sonra hemen başının kesilmesi ve itiraf ettiği servetinin hemen müsâdare edilip kendisine gönderilmesini emreder.

7. Veziriâzam 'Arzı

İstanbul'da vergi toplama yetkisi verilen altı-bölük sipahi *mülâzim*leri Dîvân'a veziriâzam huzuruna çıkıp *mülâzemet hizmetlerinin* bayramdan önce verilmesi için baskı yapmaktadırlar, veziriâzam pâdişaha başvurur, nasıl hareket etmek gerekir, emir bekler.

Pâdişahın Hatt-i Hümâyûnu:

"Ne oldular, bayramdan sonra mı; kanûnları ne ise alsunlar, şimdi vakit tenkdir."

Yorum:

"Şimdi vakit tenkdir" dediğine göre, sipahilerin baskısından pâdişah kaygılıdır. Bu durum Sultan Murad'ın Revan seferinden İstanbul'a dönüşüne (Aralık 1635) rastgelmiş olabilir. Sultan sipahilerin acelesinden rahatsızdır, ama kanûn nizâmı çiğnemek istemez.

8. Veziriâzam Tabanı-yassı Mehmed Paşa'nın 'Arzı

1. Pâdişah veziriâzama emretmiş "Sipahi tâifesine selâtîn tevliyetlerin ve büyük voyvodalıklar virmiyesin ve hîç korkmayasın,

yeniçeri kâ'il olmaz, merhametini koyasın, buyrulmuş, emir pâdişahımındır." Veziriâzam bayram sonlarına kadar geciktireceğini tahmin eder.

2. Kumandan Murtaza Paşa'nın askere yetişmesi için fermân gönderilmesi emredilmiş, veziriâzam daha önce üç fermân gönderildiğini, muhafaza işine atanan beylerbeyilere, sancakbeylerine ve Ekrâd (Kürdler) aşîret başbuğlarına hil'atlar gönderdiğini, böylece serhadlerdeki beylere teşviklerde bulunduğunu bildirir, pâdişahın emri üzerine yeniden kapıcılar ile fermânlar gönderileceğini bildirir.

Pâdişahın Hatt-i Hümâyûnu:

"Hemân ayak basasın; inşallah söz tutulur, tutmayanın cezası bellüdür."

Yorum:

Altı-bölük sipahiler sultan vakıfları gelirlerini hazine için toplama *hizmetini*, *mülâzim* sıfatıyla ellerine geçirmişlerdi. Bu gelir kaynağı büyük meblağlara varmaktadır;[64] ikincisi "büyük voyvodalıklar" geliridir. Eyâletlerde hazineye ait zeâmet ve hâslar evvelce *voyvoda* denilen tahsîldârlar eliyle toplanıyordu, bu gelir kaynaklarına voyvodalık deniyordu. Sipahiler bu gelirleri toplama ayrıcalığını da ellerine geçirmişlerdir. Gelirin büyük kısmı binlerce sipahi ve tuttukları adamlar elinde kalıyor, hazine darlığa düşüyor, yeniçeri ulûfe ve bahşişleri için para bulunamıyordu.

Sultan Murad bu yolsuzluğa son vermek için 1632 *Meşveret Meclisi*'nde kesin kararlar aldırmıştır. Veziriâzam pâdişahın emirlerini anıyor; sipahi ayaklanmasından korkmadan, çekinmeden emirlerinin yerine getirilmesinde Sultan Murad azim ve kararını bildirmiştir. Sipahiler gelir defterleri ve vakıf tevliyetlerinin bayramdan önce verilmesinde ayak diriyorlar (bkz. yukarıda no. 3). Bayramdan sonraya bırakılmış. Bu noktada pâdişah veziriâzama kesin talimat veriyor, "korkmayasın, yeniçeri kâ'il olmaz" diyor. Sipahi ayaklanması korkusu vardır. Sultan Murad'ın tam iktidarı ele almasını sağlayan büyük *Meşveret Meclisi*'nden (9 Haziran 1632) beri durum değişmiştir. Tabanı-yassı Mehmed Paşa da pâdişahla sıkı işbirliği içindedir. Bu yeni arz bunu kanıtlamaktadır. Belge *Meşveret*

Meclisi kararlarından hemen sonraki aylarda 1632 yazına veya hemen sonrasına ait olmalıdır.[65] Sultan Murad vezirini "merdâne ayak basasın" diye sipahiler karşısında cesaretle direnmesi için destekliyor. Bu günler Sultan Murad'ın pâdişahlık otoritesini kurma çabaları dönemine aittir.

9. Veziriâzam 'Arzı

Dün pâdişaha şikâyetlerini 'arz eden halktan reâya bugün Dîvân-i Hümâyûn'a gelip "cizye ve avâriz" vergilerinin ağırlığından şikâyet ettiler, azaltılmaları hususunda ısrar ettiler. Avârizden biraz indiriş yapmak mümkün. Reâyanın çektikleri sizce de biliniyor. Ama buldukça fazlasını isterler. Bugünkü koşullarda fazla indirim yapmaya imkân yoktur. Yakında vergi tahrîri yapıldıkta gerekli indirimler yapılır. Vergi veren reâyanın durumlarıyla ilgilenmek gerekir.

Hatt-i Hümâyûn:

"Mehmâ emken lâzımdır."

Yorum:

Siyâset üzerine nasîhatnâmelerde yazıldığı gibi, vergi veren tebaa ile reâyayı vergi ve şiddetli yöntemle idare devletin temelini kazmaktır.[66] Eski Hint-İran siyâset kitaplarından İslâm devletlerine geçen bu pratik devlet teorisi tüm İslâm devletlerinde bürokrasinin izlediği temel görüştür, *adâlet* ve *adâletnâme* terimleriyle kısaca ifade edilen bu kural veziriâzamın ve pâdişahın sözlerinde bir kez daha gündeme gelmiş bulunmaktadır. Bu adâlet prensibinin kaçınılmaz gereği olarak reâyaya, doğrudan pâdişaha *rık'a* denilen bir dilekçe ile şikâyet hakkı tanınmıştır. Sultan Murad'a arzıhâl sunulmuştur.[67] Öbür taraftan Revan ve Bagdad için seferler düşünüldüğünden vergilerde büyük kısıntılar yapmaya imkân olmadığı pâdişah ve veziriâzamın üzerinde birleştikleri bir gerçektir. Pâdişahın yanıtı, "imkân olduğu kadar cizye ve avârizde indirimler yapılması, böylece reâyanın şikâyetlerine yanıt verilmesi" gereği kabul edilmiştir. Pâdişah "lâzımdır" diye veziriâzamın düşüncesini onaylar.

10. Veziriâzam ‘Arzı

Hasan adında birinin[68] (zorba-başı) idamı hakkında pâdişahın kesin kararına veziriâzam ister istemez katılmak zorunda. Ona “sa’âdetlü ve merhametlü” diye hitap eder.

Hatt-i Hümâyûn:

“Hasan habsolsun, amma bu mel’ûnu hemân şimdi kapıcılar kethüdasına gönderip çeşme önünde başın kesdiresün, ben dahi yukarıdan bakarım, elbette ölsün.”

Yorum:

Bu Hasan kimdir? Büyük suç işlemiş olmalı. Sultan onun hemen başının kesilmesini istiyor; kin ve hiddet içindedir, başının kesildiğini kendisi görmek istiyor. Tahtta sağlamca yerleştikten sonra Sultan Murad her tarafta sipahi zorbalarını bulup acımasızca idam ediyordu.[69] Hasan bunlardan biri olmalı. IV. Murad’ın merhametsiz bir despot olduğunda tüm kaynaklar birleşir.

11. Veziriâzam Tabanı-yassı Mehmed Paşa’nın ‘Arzı

Sipahi ayaklanması ve büyük *meşveret* (20 Zilkâde 1041/9 Haziran 1632) akebinde İstanbul’da sipahi ayaklanmasına önayak olan zorba-başılar aranmaya başlanmıştır. Sultan bu işi yakından izlemekte ve veziriâzamı sıkıştırmakta. Mehmed Paşa bu işte “gayet mukayyedim” diye pâdişahı inandırmak istiyor. Zorba-başıları “tizce ele girmez” diye özür diliyor. “Aranma aşikâre sokağa düşüb” aranmaz diyor. Efrad adları yazılı kontrol defterini (*mukabele defteri*) yazan mukabeleciyi arıyor “cümle bölük zâbitlerini (huzuruna) getürdüm” sipahiler ağasına gönderdim, diyor (kaçakları yakalamak için). Ayrıca Üsküdar’a adam gönderilmiş. “Gayette mukayyedim ... başım ile oynarım” diye pâdişahı inandırma çabasında.

Hatt-i Hümâyûn:

“Fesâd ağalarındır, elbette bulunmak gerekdir. Ağaları çağırdub âşikâre tenbîh idesin, başınız gerekse bu ahvâle mukayyed olsunlar.”

Yorum:

Sultan, zorba-başıların sipahi bölük ağaları olduğuna, ayaklanmayı onların düzenlediğine inanıyor; ağaların çağrılması ve idam korkusuyla uyarılmasını istiyor; IV. Murad 1632 yazında *Meşveret* akebinde "eşkıya cem'ine" kendini verdi, "emr eyledi ki her biri bölüklerinde olub İstanbul'da mevcûd bulunan zorba-başıları tutup ele vireler."[70]

Kaçanlar da zamanla bulunup idam olundu, Revan seferine giderken pâdişah Anadolu'da her gittiği yerde zorba-başıları buldurup idam etti.[71] Sultan Murad'ın "himmet-i 'aliyye ve gayret-i seniyyesi berekâtıyla satvet-i Osmânî kuvvet bulup" zorbalar kılıçtan geçirildi.

12. Veziriâzam Tabanı-yassı Mehmed Paşa'nın 'Arzı

Mekke'yi "eşkıya" (çöl Arapları ?) istilâ etmişler. Gönderilen Halil Paşa onları püskürtmüş, kendisini yüreklendirmek için pâdişah kılıç ve kaftan gönderse iyi olur. Aynı zamanda Kâ'be'nin onarım işlerinde hizmeti görülen Rıdvan Bey'e de iltifat edilmesi yerindedir.[72]

Hatt-i Hümâyûn:

"Yazılub gönder üzereyim (?), derse mukayyed olasın."

Yorum:

Mekke emirliği, babadan oğula emirliğe geçen peygamber soyundan *şerîfler* idaresinde özerk emirlik statüsüne sahipti. Kölemenler döneminde olduğu gibi Mekke Mısır'daki Osmanlı beylerbeyi kontrolü altında idi. Cidde bir Osmanlı sancakbeyi idaresi altında idi. Pâyitahtta kargaşa döneminde (1617–1623) Mekke, öteki eyâletler (Trablus, Tunus, Cezayir, Mısır ve Bagdad, Arap eyâletleri) gibi özerkliğini artırdı. Emirlik için kardeşler arasında mücadelelerde Osmanlı sultanı etkin bir rol oynayamıyordu. 1626 yılında Gürcü Ahmed Paşa'yı Mekke şerîfi ziyafette zehirleyip öldürdü.[73]Şerîf Nâmî, Cidde Osmanlı sancakbeyini katledip Cidde'yi şerîfliğe bağladı (Mart 1632). Mısır beylerbeyi Halil Paşa, Nâmî'yi ortadan kaldırdı (Ağustos 1632). Belgemiz bu olayla ilişkilidir. Osmanlı şerîfleri Cidde'yi ele geçirme

çabasından vazgeçmediler. Çöl Arapları (*‘urbân*) zaman zaman Mekke’yi işgal ve yağma etmekteydi.

13. Veziriâzam ‘Arzı

Bergama kalesine sığınmış olan İlyas Paşa orada Anadolu beylerbeyi Ahmed Paşa tarafından kuşatılmış olup âsînin ele getirilmesi bekleniyor. Savaştıkları yerden Bergama’ya doğru kaçan adamları kılıçtan geçirilmiş, Ahmed Paşa’nın mektubu pâdişaha gönderiliyor.

Hatt-i Hümâyûn:

“İnşallâhu ta’âlâ ele girür, ol didiğü sancaklara adam ta’yîn idesin, Ahmed Paşa üzerine cem’ola, ziyâde te’kîd idesin, korkalar.”

Yorum:

İlyas Paşa Balıkesirli’dir, önceleri *suhte* (medrese kaçkını eşkıya) ve haramîleri ortadan kaldırmakla ün kazanmış, Hâfız Ahmed Paşa’nın Bagdad seferine Anadolu beylerbeyi sıfatıyla katılmış, İranlılara karşı savaşlarda yararlı hizmet görmüş; Hüsrev Paşa’nın veziriâzamlığında (1628–1631) onunla anlaşamamış, emekli olup Balıkesir’e çekilmiş, orada yanına topladığı toprağı olmayan köylü levendlerle tüfekli sarıca ve sekbanlar[74] ile Karesi, Bergama, Kazdağı bölgesinde hükmünü yürütmüş, oraların vergi ve vakıf gelirlerini zabt edip kendi adamlarına dağıtmış, özetle İstanbul’da kargaşa döneminde bölgede 1629–1632 yıllarında kendi başına egemen olmuştu. İlyas Paşa sarıca-sekbanlar başbuğu tipik bir Celâlî sergerdesi idi. İstanbul’dan kendisini merkeze bağlama umuduyla vezirlik sembolleri gönderilmişti. Fakat bu, onun bölgede nüfuz ve egemenliğini artırmaktan başka bir sonuç vermedi. Midilli’ye adamlarını gönderip nüfuzu altına sokmak istedi. Ada Rumları silâhlanıp karşı koydular, Midilli’deki Osmanlı idarecileri de karşı çıktılar, İstanbul’dan yardım istediler. Bundan hiddete kapılan İlyas Paşa ele geçirdiği Midillililerin Edremit tarafındaki arazilerini ve emlâkini zabt etti. Bir bahane ile Manisa sancağını da istilâ etti, büyük iddialara başladı. Âciz durumda olan İstanbul hükümeti göz kapıyordu. İstanbul’a ulemâya armağanlar gönderip taraftar

ediniyordu. Özetle bölgede pâdişahın hükmü geçmez oldu. Pâdişah Şam valiliğine atayarak kendisini bölgeden uzaklaştırmak istedi, fakat o gitmedi, mütesellim bir adamını gönderdi. İlyas İstanbul'u tanımıyor "gelen emîrlere kulak tutmuyordu". Nihayet pâdişah, onu ortadan kaldırmak için, Anadolu ve Suriye paşalarını tüfekli sarıca ve sekbanlarından başka hükmettiği vilâyetlerden *Cebelü* adıyla asker toplamaya gönderdi. Alaşehir'deki karşılaşmada bozguna uğradı, Bergama kalesine kaçıp sığındı, orada kuşatıldı. Belgemiz Anadolu beylerbeyi Ahmed Paşa'nın kuşatmada gönderdiği yazıyla ilgilidir. Hatt-i hümâyûn kuşatma tarihinde yazılmıştır. Paşalar İlyas'ı hile ile yanlarına alıp, pâdişaha affettirmek vaadiyle İstanbul'a getirdiler, pâdişahın huzuruna çıkardılar. Sultan Murad "bre kâfir, sana Şam eyâletin virdim, niçün muhâlefet idüb gitmedin" diye azarladı. Hasta idim deyince pâdişah "bre mel'ûn benim memleketime tagallüb idüb... Manisa şehrini urub gâret ve hasaret etmekte hasta değildin, emrime itaatte ne 'aceb hasta oldun, bre kesin şu kâfirin başını" diye cellâda teslim etti. İlyas'a söz verip kefâletle getiren Anadolu beylerbeyi korkudan bir şey söyleyemedi. İlyas'ın hâtûnu, oğulları bir gecede hepsi boğularak idam olundular (Temmuz 1632).[75]

İlyas Paşa'nın ortadan kaldırılmasıyla Anadolu'da sekban ve sarıca askerine dayanan bir Celâlî Paşa ortadan kaldırılmış ve bu eyâlette Osmanlı egemenliği yeni baştan kurulmuş oluyordu. Genç pâdişahın İstanbul'da sipahi zorbalarına karşı başarılı mücadelesi sonunda İlyas Paşa'nın "tagallübü"ne son verilmesi eyâletlerde de pâdişahlık otoritesinin yeni baştan kurulması anlamına geliyordu. Aynı tarihte sipahilerin "tagallüb"ünden (haksız yere ele geçirme) kurtulan devlet gelirleri, mukata'alar ve cizye eskisi gibi mültezimlere satıldı, ödemelerle hazine rahatladı. Bütün bu gelişmelerde pâdişah, yeniçeriden destek görüyordu.

14. Veziriâzam 'Arzı

Sultan Murad Anadolu beylerbeyine bir hatt-i hümâyûn göndermiş, timar ve zeâmetlerin yoklamasını ve reâyaya kötü

muameleden vazgeçilmesini emretmiş. Gelen cevap pâdişaha sunuluyor.

Hatt-i Hümâyûn:

“Güzel dimiş.”

Yorum:

Pâdişah bu cevaptan memnun. Reâyanın korunması ona âdil pâdişah ününü sağlıyor. İlyas Paşa’ya karşı savaş için Anadolu beylerbeyi Ahmed Paşa halka para, erzak ve hizmet “teklîfâtı” yüklemiş, pâdişaha halktan şikâyetçiler gelmişti. Pâdişahın önlemleri bununla ilgilidir.[76]

15. Veziriâzam ‘Arzı

Veziriâzam pâdişahın isteği üzerine kendisine *mahlûl*, tayin yapılmamış isimlerin bir listesini göndermiş; pâdişah soruyor, bu esâmîler kendisine sunulan *esâmî defteri* içinde midir, değil midir; veziriâzam o defterin içinde olduğunu bildiriyor. Kapıkulları *Recec* ulûfeleri (mevâcibi) buna göre verilecektir. *Mahlûllerin*, yani boş olan kadroların defterden çıkarılması gerekir, *mahlûl* defteriyle karşılaştırıp çıkarılmalıdır, bu nedenle onlar da yazılmıştır. *Mahlûl* defteriyle karşılaştırıp onlar mevâcib defterinden çıkarılmalıdır.

Hatt-i Hümâyûn:

“Üsküdar’a geçmek lâzım olmağın ahurlarda ve baltacılar odalarında ba’zı nakış işlerler. Anları oradan kaldırıp Küçük Vezir Mehmed Paşa evinde olsunlar, anda oturup yine saraya gelince.”

Yorum:

Kapıkullarına, bu arada sipahi ve yeniçerilere verilen *ulûfe*, mevâcib, üç ayda bir sarayda yapılan merâsimle verilirdi. *Esâmî defteri*’ne göre dağıtılırdı. Bu defterde ölenlerin veya çıkarılanların maaşlarının silinmesi gerekir. Fakat silinmez ve iç edilir. Sultan Murad *mahlûllerin*, yani adları çıkarılacak olanların defterden çıkarılmasını istiyor. Veziriâzam çıkarılmalar belli olsun diye mahlûlleri esâmî defterinde göstermiş.

Sultan Murad bu gibi yolsuzluklara, defterlerden kendisi kontrol ederek son vermek istemektedir. Onun ıslahatı uygulamakta ne

kadar titiz olduğunu bu belge açıklamaktadır.

Hatt-i hümâyûnda pâdişah veziriâzama Üsküdar sarayına geçmek istediğini bildirir. Ahırlarda ve baltacıların saray dışında Küçük Mehmed Paşa evine naklini ister. Nedeni açıkça belli değil.

Belki iş işleyip gürültü yaptıkları nedeniyle saraydan uzaklaştırmak istedi. Pâdişah Revan seferine çıkmak üzere Üsküdar'a geçecek. Geçişi 1635 baharına (Mart ayı ?) rastlar.[77]Belge bu tarihe ait olmalı. Veziriâzam bu tarihte Tabanıyassı Mehmed Paşa'dır.

16. Veziriâzam 'Arzı

Pâdişah, Köse lakaplı kethüdaya *ağa* rütbesi verilmesini istemiş. Veziriâzam bunu asker ocak ağalarıyla görüştükten sonra bildirmeyi uygun görür, mühlet ister. Onlar buna kesinlikle karşı çıktılar. Zira kethüdalıktan ocak ağalığına çıkma geleneğe aykırı imiş. Daha önce kethüdalıktan ağa olanlar, askeri *zabitlikte* disiplin içinde tutamamışlardır. "Bunun hatâsı vardır", kethüda kethüdalıkta kalsın diyor veziriâzam.

Hatt-i Hümâyûn:

"Hoş, kendüne dirse, oldur. Hemân hidmet-i hümâyûnlarında olsun."

Yorum:

Yeniçeri ocağında 60 bölük doğrudan yeniçeri ağasının bölükleridir, birinci bölük kethüda-bey bölüğüdür. Onun odasında dört kethüda gedikleri (kadroları) vardır. Kethüdalık, Osmanlı toplumunda askerî veya herhangi bir hizmet grubunu temsil eder, grup işlerine bakan bir vekîlharc işlevini görür.[78]Yeniçeri ocağında kethüda-bey yeniçeri ağasına bağlı birinci bölüğün kethüdasıdır, 60 akça ulûfesi vardır.[79]Bu nedenle IV. Murad döneminde kethüda-beyin yeniçeri ağalığına getirilmek istenmesi, ağaların protestosuna yol açmıştır. Ağalar kendi hizmetlerinde birinin ağa/komutan olarak başlarına gelmesini istemezler. Sultan da hatt-i hümâyûnda bunu kabul etmiş, destekçisi olan yeniçeri ağalarını kızdırmaktan kaçınmıştır.

17. Veziriâzam ‘Arzı

Rumeli’de Agraka (Agrafa) Adası, yeniçerilere dokunacak yünlü kumaş, saray mutfağı ve yeniçeri meydanına konulan koyunlar için *ocaklık* tayin edilmiş, oradaki koyunların yalnız bu hususlar için kullanılması emredilmiş, sipahi vergi mülâzimleri adaya karışmayacak, *gulâmiye* adıyla vergi almayacak, bu amaçla mâliye ve Dîvân tarafından fermân yazılmıştır, pâdişahın *hattı*, el yazısıyla fermânı tasdik etmesi isteniyor.

Hatt-i Hümâyûn:

“Ma’kûldür.”

Yorum:

Vergi toplama yetkisi olan sipahi mülâzimler adada beslenen koyunlar için *gulamiye* adı altında resim almak isterler, Sultan Murad’ın bunu yasaklayan fermân, daha kuvvetli hale getirmek için sultana gönderilip tuğra üzerine kendi el yazısıyla tasdiki istenmektedir. Belli bazı vergilerin belli hizmetler veya gruplar için tahsisine *ocaklık* denir. Meselâ bir limanda alınan gümrük resimleri bir kalede hizmet gören muhafız yeniçerilere tahsis edilir, bu gelir merkeze gitmesine hacet olmadan doğrudan doğruya o yeniçeriler tarafından tahsîl olunur. Bu sisteme *ocaklık* denir.

18. Veziriâzam ‘Arzı

Darbhâne nâzırlığına vezir Kenan Paşa’nın tayin edilmesi düşünülmektedir. Veziriâzam onu pâdişaha itidalli, müsrif olmayan doğru ve dindar kişidir, pâdişaha hizmette çok çalışır, diye tanıtır. Bu makam için pâdişahın berât vermesi istenir.

Hatt-i Hümâyûn:

“Ta’yîn idesin, olmaya ki hiyânet üzere maslahat göre, sonra başı gider.”

Yorum:

Para işiyle ilgili önemli bir mevkie tayin edilen kişide ne gibi sıfatlar arandığını bildiren bu belge ilginçtir. IV. Murad korku veren bir tehditle tayini onaylar.

19. Veziriâzam ‘Arzı

İdam edilen Ahmed adında birinin bıraktığı miras araştırılmış: 3000 altın sikke, 2 *kîse* (200.000) akça çıkmış. Esbap olarak değerli bir şey bırakmamış. Alacak senedi olarak 40 yük (dört milyon) akça alacaktı. Bu parayı hizmete gidenlere (sipahi hizmet erlerine?) vermiş. (70 milyon) bir ev görünüyor. Üç evlâdı ve hamilesi var (mirasçı olarak). Halil Paşa’ya “yekden” gelecek. Emredilirse gelmeye teşvik için (*istimâlet*) kendisine hatt-i hümâyûn ile bir fermân gönderile. Fermân pâdişahındır.

Hatt-i Hümâyûn:

“Herkes haklı hakkın alsun.”

Yorum:

İdam edilen Ahmed’in vergi toplama hizmetinde bir mültezim veya memur olduğu tahmin edilebilir. Hizmetinde olanlara senetle para vermiş.

Başka bir kişiden söz edilmekte. Bu kimse Halil Paşa’ya gelecektir. Gelişini sağlamak için fermân gönderilmesini veziriâzam önerir. Bu Halil Paşa, Timur-Kazık Halil Paşa olabilir.[80]Söz konusu Halil Paşa, IV. Murad’ın Revan seferinde Erzurum beylerbeyi idi. Pâdişah ona kızıp katline fermân gönderdi.[81]

Hatt-i hümâyûnda pâdişah herkes hakkını alsın der, bununla mirasçıların Şer‘î hukuka göre haklarını almalarına izin vermiştir.

20. Veziriâzam ‘Arzı

1. Kapudân-i deryâ azledilen Mustafa Paşa, yerine atanan Cafer Paşa yanına varınca mı, yoksa hemen mi gelsin, pâdişahın emrini soruyor.[82]

2. İkinci soru, zeâmet ve timar konusunda pâdişah fermânları hazırlanmaktadır.

Hatt-i Hümâyûn:

“Berhudâr olasın; zeâmete mukayyed olduğun içün şimdi ol gelürse gemiler hâlî kalur, bu varınca ve Cafer Paşa’dan kâğıd var demiş idin, alup gönderesin.”

Yorum:

Cafer Paşa'nın Mustafa Paşa yerine kapudân-i deryâ olması 1632 yılındadır. 1633'te hâlâ bu mevkidedir. Belge 1633 olabilir. Timar ve zeâmetler, kanûna aykırı olarak bazı paşalara, nüfuzlu kimselere, Harem kadınlarına *arpalık*, *paşmaklık* adları altında geçmiş bulunuyordu. IV. Murad sipahi ayaklanmasını bastırdıktan sonra 1632 sonbaharında Rumeli ve Anadolu'da timarların yoklamaya alınmasını emretti.[83]Bu emir timar sisteminde reformun başlangıcı idi. 1633 yılında Sultan Murad, timar ve zeâmetlerin hak sahipleri askere verilmesi yolunda kararlı idi. Bu amaçla Hüseyin Paşa'nın ölümü üzerine Rumeli beylerbeyi Bayram Paşa'ya fermân gönderdi: Paşa Sofya'da dîvân kurup genel bir yoklama yapacak, "kılıçları" (timarları), savaşçı erlere tahsis edilen timar ve zeâmetleri "yazar ve tuvâna yiğitlere tevcih" edecek, her birinin berâtında hakları yazılacaktı. Bayram Paşa bu iş için çok çaba harcayıp iyi iş gördü.[84]Sonradan sultan onu veziriâzamlığa kadar yükseltmiştir.

59 Kapudan-i deryâ paşalar, Kanunî döneminde ve Hayreddin Paşa'ya verilen özel yetkilerden sonra eyâlet paşaları sırasında önemli bir mevki sahibi olmuşlardır. Bkz. İ. Bostan, "Kapudan-i Deryâ" *DVİA*.

60 Osmanlı lojistiği için başlıca şu eser, C. Finkel, *Administration of the Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1988.

61 Rüşvet, lâyihacı bürokratlarca idarede yolsuzlukların başında anılır, Koçi Bey'in telhîslerine bakınız.

62 *Fezleke*'den, *Nâimâ*, III, s. 245-249.

63 *Fezleke*'den, Nâimâ, III, s. 223-232.

64 M. Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları*.

65 Bu olaylar için Fezleke'den, *Nâimâ*, III, s. 111-131.

66 Bkz. H. İnalcık, "*Kutadgu Bilig*'de Türk ve İran Siyâset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmedi Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 259-271.

67 H. İnalcık, "Şikâyet hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54.

68 *Nâimâ*, *ibid*.

69 *Nâimâ*, III, s. 147-153.

70 *Fezleke*'den, *Nâimâ*, III, s. 121-134. Revan seferine giderken Anadolu'da yakaladığı zorba-başıları bulup idamı için, *Nâimâ*, III, s. 150-162.

71 *Fezleke*'den, *Nâimâ*, III.

72 Rıdvan Paşazâde. Abdullah Çelebi'nin Mısır ve Kırım Hanlığı üzerine eserleri bilinir, bkz. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. C. Üçok, Ankara, 1982, s. 194-95.

73 *Nâimâ*, III, s. 413, 445.

74 M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.

75 *Fezleke*'den, *Nâimâ*, III, s. 134-143.

76 *Nâimâ*, III, s. 143.

77 *Nâimâ*, III, s. 233.

78 Bkz. Halil İnalcık, "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Ketkhudâ)", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 194-201.

79 *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, yay. T. Toroser, tıpkıbasım, varak 87b.

80 *Nâimâ*, III, s. 244.

81 *Ibid*.

82 *Ibid*.

83 *Nâimâ*, III, s. 143.

84 *Tarih-i Nâimâ*, yay. M. İpşirli, Ankara, 2007, s. 842.

Belge 1: TKSA E.2457/20, veziriâzam ‘arzı

IV. Mehmed Vâlidesi Turhan Sultan’a Telhîsler

Belge 1

Özet:

Boğaz Hisarlarının muhafazası için kalelerin teftişi

Vâlide Turhan Sultan’ın (?) emri:

“1. Etrâfa göz kulak ol

2. Mevâcib işine dikkatli ol, gecikdirme.”

Yorum:

Bu belge Venedik donanmasının Boğaz’ı tehdit ettiği bir zaman, 1654–1656 dönemine ait olmalı. Turhan’ın emrini kâtibi kaleme almış olmalı. İmlâ hatâları çok az.

Belge 2: TKSA E.2457/24 – E.2457/25, veziriâzam ‘arzı

Belge 2

Özet:

Venedik birkaç yıldır 19 gemisiyle bir yerde bekliyor, kapudân paşa, kapudânlar ve yeniçeri kethüdasıyla görüşüyor.

Vâlide Sultan’ın (*Turhan ?*) *emri:*

“Venedik donanmasına karşı harekete geçmeli.”

Yorum:

Venedik donanmasının tehdidi karşısında âcil toplantı 1654–1656 yıllarına rastlar, donanmaya yeniçeri konulması kethüda ile görüşülüyor.

Belge 3: TKSA E.2457/11, veziriâzam ‘arzı

Belge 3

Özet:

1. İbşir Paşa’nın hediyeleri

2. Girit’ten Hüseyin Paşa’dan iyi haber, gönderilen askerle başarılı büyük çatışma.

Vâlide Sultan’ın emri:

“Hediyeler geldi. Girit’ten yeni eyi haberler beklenir.”

Yorum:

İbşir (veziriâzamlığı 28 Ekim 1654–11 Mayıs 1655), Anadolu’dan saraya hediye gönderiyor, belge 1654’te olmalı.

Belge 4: TKSA E.2457/10, veziriâzam ‘arzı

Belge 4

Veziriâzam arzı, özet:

Hasan Paşa’nın Trablusşam eyâletine atanması, hazineye para göndermiş.

Mevâcib işiyle yakından ilgi gösteriyoruz.

H. H. Vâlide Turhan Sultan’ın emri:

“Ne ‘arz eyledinizse sa’âdetlü Arslanım (IV. Mehmed) ihsan eyledi, hemân her etrâfa göz kulak tutub...”

Yorum:

Trablusşam eyâleti Suriye–Avrupa ticâretinde önemli bir limandı ve bol gelir getirmekteydi. Askere mevâcib işinin önde gelen bir sorun olduğu daima hatırda tutulmakta.

Belge 5: TKSA E.2457/14, veziriâzam ‘arzı

Belge 5

Özet:

Sadakatini inandırmak çabasında. “Bir ihtiyar kulun olup dünyada devletlü efendüme hidmetten gayrı murâdım yokdur... Hâliyâ güzellik olub.”

Mevâcibi tedârike çalışıyoruz.

Oğluma vezâret “müjdesi içün hâkipaylarına gönderilecek yirmi kîse hâliyâ irsâl olunmuşdur”.

H. H. Vâlide Turhan Sultan’ın emri:

“... bir hoşça hidmetine mukayyed olasın.”

Yorum:

ʻArz, ihtiyar vezir Boynu-Yaralı Mehmed Paşa (veziriâzamlığı 26 Nisan 1656–15 Eylül 1656) oğlunun vezirliği için armağan (rüşvet) 20 *kîse* (2 milyon akça) göndermiş.

Belge 6: TKSA E.7002/24, veziriâzam ‘arzı

Belge 6

Özet:

Venedik'in Bozca-Ada'ya saldırısının duyulması üzerine müezzîn yeniçeri ve cebeci askeri ve bazı sancakbeyleri kuvvetlerine Hüseyin Paşa atanmış, Venedik donanması Limni civarında fırtınada kayba uğramış, çekilip gitmişler "ancak Boğaz'da olan gemilerden gayrı kâfirin bir gemi(si) dahi olmadığını" Hüseyin Paşa bildirdi. Mektubu gönderildi.

H. H. özet:

Yüz bin kere şükür. Girit'ten de fetih haberleri geldi.

Yorum:

Hüseyin Paşa'nın seraskerliği ve Venedik donanmasının Limni yakınında fırtınaya tutulması: Naîmâ (İpşirli yayını, III, s. 1229–1230), tarih: 1059, II, Cumâda/Haz. 1649.

Belge 7: TKSA E.7002/32, veziriâzam ‘arzı

Belge 7

Özet:

Venedik kalyonlarına imdad gönderilmiş. Kapudân paşa ile şeyhülislâm ile müşâvere olundu. Galata’da beş burton gemi bulunmakta, onları navlun ile tutup donanmaya gönderelim. *Burton* başına üç bin guruş vermek gerekir. Diğer mühimmatla birlikte 50 *kîse* (5 milyon akça) gerekir. Parayı gönderdim, iç-hazineden yardım istemiyorum.

Kapudân paşaya emir gönderesiz, tedârikte bulunsun.

H. H.:

“Elli kîse para hazırdır, alıp Kapudân Paşa’ya gönderesiz, bu paranın iç-hazineye geri ödenmesinden, siz (veziriâzam) sorumlusunuz. Elli kîse para gönderilmiştir.”

Yorum:

Venedik donanmasının takviye olması ve saldırı ihtimali Naîmâ (İpşirli, IV, s. 1674), Çatalbaş Mustafa Paşa, Osmanlı donanması bozgunu: Haziran 1656.

Belge 8: TKSA 7002/34, veziriâzam ‘arzı

Belge 8

Özet:

Mısır’dan gelen zahîre gemileri Rodos’ta, Venedik donanmasında yalnız altı gemileri denizde kaldı, ötekileri gitti, beş kadırga gönderilecek, adalara top ve malzeme Memi Paşazâde Mehmed Paşa ile teslim almak için gönderildi.

H. H. özet:

Kapudân Paşa'nın gitmediği eyi oldu, Donanma-yi Hümâyûn'un gitme zamanı yaklaştı.

Yorum:

Memi Paşazâde Mehmed Paşa'nın Venedik donanmasına karşı donanmanın dönüşü için gönderilmesi: Naîmâ (İpşirli yayını, IV, s. 1678). Memi Paşazâde Mehmed, Kenan Paşa kumandasında Boğaz'da donanmanın bozgunu, 26 Haziran 1656.

Belge 9: TKSA E.7002/47

Belge 9

Özet:

Ege'de olan gemilerden bazıları (Venedik ablukasından kurtulup) Boğaz'dan içeri birer birer geçip İstanbul'a gelmekte. Şimdi asıl ihtiyaç gemilere *kürekçi* bulmaktır. Donanma hazırlanıp, muhafazaya ayrılan 1500 yeniçeri Beşiktaş'a çıkarılmış (gemilere binmek üzere), ulûfeleri gönderilmiştir.

Emir (aynen metin):

"Ne 'arz olundu, ma'lûmumuz olub hemân göreyim sizi, ziyâdesiyle ikdâm edüb çalışasız, her vechile hayr du'âmız sizinledir. Her etrâfdan dahi göz kulak tutmakdan hâlî olmayasın, Hakk ta'âlâ hayırlısıyla bir iki günden mukaddem donanma-yi hümâyûn çıkarmak âsân eyliye, bît-temâm bît-kusûr, mukayyed olasın."

Yorum:

Ege'deki gemilerin tersaneye gelmesi ve donanmanın hazırlanıp muhafız yeniçerilerle Ege'ye dönmesi söz konusudur. Girit'e 1500 yeniçeri muhafız gönderilmesi düşünülüyor. Vâlide 'arz üzerine yazdığı emirde bu yardımın bir an önce gönderilmesini ister.

150 gemiden kurulu donanma 1061 Receb ayının 12'sinde (1 Temmuz 1651) Ege'ye hareket etti.[85] Belgemiz 1651 Temmuz'dan önceki aylara ait olmalı. Donanmanın Ege'de Venedik donanmasıyla savaşı için bkz. Naîmâ (V, s. 80-82). Kapudân Girit'e yardıma gidemedi. Venedik donanması aldığı Osmanlı kalyonu ile Kandiye önünde gösteri yaptı.

85 *Nâimâ*, V, s. 79-80, yeniçeri Beşiktaş'ta gemilere bindi.

Belge 10: TKSA E.7002/19, veziriâzam ‘arzı

Belge 10

Özet:

1. Siyavuş Paşa Bosna’ya

2. ‘Arzı sunan veziriâzamın küçük oğluna iki boş kapıcıbaşı ulûfeleri hazineye konmuş, fakat *gedikleri* zeâmetine ilâve olunmak için telhîs

3. Bölük halkı ulûfelerini almışlardır ve gitmek üzeredirler.

Yorum:

1. Siyavuş Paşa’nın Bosna’ya tayini

2. Paşaların oğullarına maaş, veziriâzamın oğlu daha önce zeâmet sahibi, boş kalan kapıcıbaşının *gedikleri* ilâve edilmesini rica eder

3. Sipahiler, Girit’e gönderilmesi kararlaşan kargaşa çıkaran sipahiler olmalı.

Belge tarihine gelince Siyavuş Paşa’nın veziriâzamlıktan azli ve Bosna’ya atanması tarihi: Naîmâ (İpşirli yayını, s. 1368), Nisan 1656.

Belge 11: TKSA E.7002/50, veziriâzam telhîsi

Belge 11

Veziriâzam arzının özeti:

1. Ahıska eyâleti paşası Yusuf ölmüş yerine vezir Topal Osman Paşa öneriliyor.

2. Memur olduğum donanma hizmeti için elimden geleni yapıyorum.

3. Taşrada reâyaya zulüm yapan sekbanlardan yakaladıklarımızı donanmada kürekçi olarak kullanmaktayız.

4. Osman Paşa, donanma için yirmi bin *kîse* (iki milyon) akça yardım yapmıştır, kendisine Trabzon eyâleti valiliğini öneririm.

H. H. Emir:

“Ne ‘arz olundu ma’lûmumuz olub yazılub gönderilmişdir, hemân göreyim sizi donanma-yi hümâyûna ziyâdesiyle dikkat edüb gözünüz açasız ziyâde dikkati zamanıdır, bir an te’hir, idecek zaman değüldür, her etrâfdan göz kulakdan hâlî olmayasın, Kapudân Paşa’ya harcını, lâzım olanı veresiz, cümleten size ısmarladık, göreyim sizi.”

Yorum:

Çanakkale Boğazı’nı abluka eden Venedik donanmasını püskürtmek, Girit’e yardım yetiştirmek bu tarihlerde devletin en önemli sorunu idi.

1. Topal Mehmed Paşa kapudânlıkta tanınmıştır, 1657’de kapudân-i deryâ sıfatıyla Limni Adası’nı Venediklilerden geri alacaktır.

2. Donanma gemileri için kürekçi bulmak önemli bir sorundu. Reâyaya *kürekçi akçası* diye yeni bir vergi konulması sorun yaratmıştır. Toplanan para ile kürekçi toplanmaktadır. Kadırgalarda kürekçilik son derece güç bir hizmetti. Anadolu’da halkı soyan *sekban*ların suçlu sayılıp kürekçi yazıldığını göstermektedir.

3. Bir çeşit rüşvet olarak hazineye yardım karşılığı valiliklerin satılması bu dönemde geniş ölçüde uygulanıyordu. Osman Paşa donanma için hazineye bir milyon akça sağladığından Trabzon valiliğine atanmıştır.

Kırkık akça hakkında fermân

Kırkık Akça Hakkında Bir Fermân

Safer 980

(*Çavuş-başıya* teslim olundu, fî 13 Muharrem)

İstanbul Kadısına hüküm ki,

Hâliyâ memâlik-i mahrûsemde husûsen İstanbul’da kızıl ve kırkık akça gâyet kesret üzere olub ve halk mâbeyninde kırkık akça geçmekle âdet idünüb Hazine-i ‘Amire’me dahi ol makûle akça dâhil olmakdan hâlî olmamağın kırkık ve kızıl akça halk mâbeyninden def’ olunub min bâ’d geçmemesin emr idüb buyurdum ki: vusûl buldukda tenbîh ve nidâ ittiresün ki min bâ’d kırkık ve kızıl akça kimesneler almayub halk mâbeyninde geçmeye, kızıl akçası olanlar bu mâkûle akçalarını intihâb idüb deryâya dökeler ve kırkık akçası olanlar dahi akçaların Darbhâne’de kal‘ itdirüb tekrar kesdüreler veya gayrı levâzımlarına sarf idüb halk arasına çıkarmayalar; ba’de‘t-tenbîh [kadılar] gâhî bizzat yoklayub ve nâyiblerüne tenbîh idüb her kimin elinde kızıl veya kırkık akça bulunursa sicil olundukdan sonra kırkık bulunan akçayı mîrî içün girift etdirüb kimin elinde bulunursa sübaşıya cerîmesin aldurasın ve her altı ayda bir bu husûsu yoklayub bu emr-i şerîfimle ‘âmil olduğunu ‘arz eyleyüb bu ma’kûlelerin cerîmesin sübaşılar ma’rifetinde aldurub bu bahane ile sübaşılara ve gayrıya ma’rifetin olmadın kızıl veya kırkık akça bulunduğu şâhid olmadın kimesnenin

akçasın zûlmen aldırmayasın, bu bâbda dâimâ mukayyed olub ihmâlden hazer idesin.

(fermân Karaman çavuşlarından Cafer'e virildi, fî 28 Safer)

Bir sûreti Anadolu'ya: İskender Çavuşa virildi fî 15 M. Beğine dahi yazıla

Bir sûreti Karaman beylerbeyisine ve kadıya

Bir sûreti Rûm'a: Veznedâr oğlu Hakkı Çavuşa virildi, fî 15 Safer sene 980

Bir sûreti Mar'aşa Selânik ummâli kadılarına: Ferhad Çavuşa virildi, fî 26 Safer sene 980

Bir sûreti Bosna beğine, ummâli ve kadılarına

Bir sûreti Sofya kadısına, Derviş Çavuşa virildi, fî 16 M.

Bir sûreti Filibe kadısına

Bir sûreti Konya kadısına ve beylerbeyisine

Bir sûreti Larende kadısına, Derviş Çavuşa virildi, fî M.

Bir sûreti Anadolu beylerbeyisine ve Kütahya kadısına, İsâ Çavuşa verildi, fî 25 M.

Bir sûreti Lala'ya ve Magnisa kadılarına, 'umûmen

Bir sûreti Liva-i Aydın kadılarına ve beyine

Bir sûreti Menteşe kadılarına

Bir sûreti Hersek beyine ve kadılarına

Bir sûreti Semendere beyine ve kadılarına

Bir sûreti Vidin beyine ve kadılarına

Bir sûreti Silistre beyine ve kadılarına

Bir sûreti Segedin beyine ve kadılarına

Bir sûreti Rum beylerbeyisine ve Sivas kadılarına

Bir sûreti Bender beyine ve kadılarına

Bir sûreti Mora beyine ve kadılarına, Mustafa Çavuşa virildi, fî 3 Rebiü’l-âhir, sene 980

Bir sûreti Bursa beyine ve kadılarına, Mehmed Çavuşa virildi, fî 15 S.

Bir sûreti Akşehir beyine ve kadılarına

Bir sûreti Bursa kadısına, Mehmed Çavuşa virildi, fî 15 S.

Bir sûreti Edirne kadısına, Ferhad Çavuşa virildi, fî 26 S.

DİZİN

1444 Varna buhranı 80
1676 Kanûnnâmesi 133
Abaza Hasan Paşa 292-93, 313
Abaza Mehmed Paşa 105, 180, 193, 198, 200-202, 204, 208, 214, 219-222, 247
– isyanı 9, 105, 180, 192-98, 200-204, 208, 214
Abbasî 7, 64, 66
– halifesi 64, 66
Abbasîler 7
Abdal Murad 232
Abdal Musâ 232
Abdal-Kalenderîler 229
Abdurrahman Ağa (kapuağası) 263
Abdurrahman Efendi (şeyhülislâm) 316
Abdurrahman Paşa 293
Abdülaziz *bkz.* Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi
Abdülkerim Çelebi 239
Abdülkerim Paşa (defterdâr) 199
Abdürrahim Efendi (şeyhülislâm) 10, 116, 253, 258-59, 261-62, 265, 268, 284
acemi-oğlanı 122-23, 143-47, 155, 194
âdâb (edeb) 89-90

– eserleri 89
Adalar 146
adâlet dairesi 7, 44, 53-54, 163, 333
Adâlet Kulesi (Cihânnümâ) 55
Adâletnâmeler 53, 61, 74
afyon 92-93, 116, 218
– yasağı 93
Agriboz Adası 323
Ağa Câmii 241
Ağaç-Denizi (Deli-Orman) 81
Ağa-kapısı 116, 172-73, 182, 280, 316, 334
Ağa-Sarayı 138
Ahır-Kapı 319
Ahıska kalesi 201
ahidnâme 15
Ahîzâde Hüseyin Efendi (şeyhülislâm) 244
Ahmed (Fâtih Sultan Mehmed'in kardeşi) 80
Ahmed Ağa (darussaâde ağası) 292
Ahmed Ağa (silâhdâr ağası) 215
Ahmed (I.) 3, 49-51, 60, 73, 86-87, 99, 104, 110, 125, 143, 145, 153, 161-63, 166, 169, 192, 218-19, 225-26, 240, 273-74, 283, 301
Kanûnnâme-i Cedîd 162
Ahmed (II.) 50, 59, 87, 244
Ahmed (III.) 73, 111, 210
Ahmed Vefik Paşa 82
Lehce-i Osmânî 82

akağalar 100, 318
akça 3, 9, 21, 25, 29, 81, 95-96, 102, 107, 109, 112, 121-23, 128, 130, 133, 135-36, 141, 144-51, 154-55, 162-63, 168, 172-73, 192, 217, 244, 246-47, 249, 251, 270, 278, 282, 296, 300, 303, 306, 310, 317-18, 332
gümüş akça 4, 64, 124, 130, 250
sağ akça 23, 315
züyuf akça 124-25, 130-31, 300, 305, 314-15, 317, 331, 334
Akdağ, Mustafa 180
Akdeniz 5, 65, 257, 320
Batı-Akdeniz 67
Doğu-Akdeniz 11, 253, 320
ak-hadım ağa(ları) 71
Alâeddîn (Atje/Açe sultanı) 67
Ali (Hz.) 65
Ali Ağa (bostancıbaşı) 287
Ali Ağa (kethüda) 308, 331
Ali Paşa (yeniçeri ağası) 199
Ali Paşa (Sivas beylerbeyi) 223
Almanya 20, 129
Al-Mutavekkil (III.) 66
al-Şakâ'ikü'l-Nu'mâniyye (Taşköprülüzâde Ahmed) 232
altı-bölük sipahileri 122-24, 129, 147-51, 155, 184, 164, 309
Altun-Ordu 11
Anadolu 5-6, 8, 26, 29-30, 36, 64-65, 85, 95, 104, 124-25, 128-29, 137, 146, 154, 157-58, 167-68, 174, 180, 193-95, 200-202,

208, 217, 220-24, 226, 234, 237, 247, 264, 267, 269, 283-84, 289, 292-93, 302-304, 306-10, 313, 320, 324-25, 328, 334, 337
Batı-Anadolu 282
– beylerbeyi 195, 201, 217, 247
– Celâlî ayaklanması 174, 195
Doğu-Anadolu 4,8, 157, 197, 204, 282
– emîrleri 64
– kadıaskeri 72, 176, 215, 297, 299
– kadıaskerliği 207
– levendleri 327
– Türkmenleri 234
– vilâyetleri 174, 302
Anadolu-Hisarı 328
Angiolello, G.-M. 128-29, 147-48
Ankara 282
Ankara Savaşı (1402) 80, 128
Arap eyâletleri 15, 238, 302
Arap vilâyetleri 302
Arap(lar) 63, 66-67, 90, 150, 189-90, 238
Arnavut 24, 76, 146, 249
Arnavutluk 80, 282, 336
Aron (Bogdan voyvodası) 22
arpalık 9, 116, 154, 283
Arslan Ağa (Kösem Sultan’ın kethüdası) 77, 241
Arslanhâne 50
arz(lar) 23-25, 33, 35, 44, 52, 75, 87, 105, 134, 147, 188, 192, 204, 254, 268, 270, 285, 290, 299, 332

veziriâzam arzları 5, 188
‘Arz-Odası 24, 44, 46, 50, 55, 58, 60, 137-38, 171, 192
asker mevâcibi 4, 298
Astrahan 67
Aş’arîler 230
Âşık Paşa 232
Âşıkpaşazâde 229
At-Meydanı 32, 34-35, 110, 138, 167-68, 179, 191, 202, 205-206, 209-11, 215, 224, 255, 286, 311, 316, 318
av 94, 128, 136, 141, 191-92, 251
– partileri 93-94
avâriz 214-15, 331, 336
Avrupa 5, 8-9, 20, 29, 37, 46, 64, 114, 123, 127, 157, 162, 184, 217, 233-34, 246, 249, 321-22, 327, 329, 335
Askerî Devrim (*Military Revolution*) 46
Orta-Avrupa 11-13, 141
Avusturya 4-6, 8, 16, 19-20, 24-26, 29-31, 36, 123-25, 129, 143, 153, 157, 161, 202, 233, 321-22
Ayak Dîvânı 30-31, 34, 45, 209, 211, 244, 254-54, 316, 334
Ayasofya Câmii 46, 86, 117, 220, 236, 238, 251
Aydın 320
Ayıntab 95
Aynî Ali Efendi (defter-i hakanî emîni) 27, 44, 153-55, 222-23
Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân 153
– lâyihası 27, 153

Ayşe Sultan (I. Ahmed'in kızı, I. İbrahim'in kız kardeşi) 204, 257, 301, 304, 307
Azak 11, 137
azeb(ler) 121, 125, 155
Azerbaycan 4, 157, 233-34
Aziz Efendi *bkz.* Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi
Baba Ca'fer Zindanı 139
Baba İlyas 232
Babaî(ler) 230
Babaorucca (Barbarossa) Hayreddin Reîs 67
Bâb-i Âli 75, 229, 266, 268, 344
bâb-i defterî 43
Bâb-i Hümâyûn 170
Bâbussaâde 30-31, 34, 46, 55, 60, 85, 106, 138, 205-206, 209, 244, 258, 260
– ağası (kapıağası) 30, 50, 71, 100, 104, 108, 288, 318
Bagdad 16, 66, 95, 130, 192-93, 197-99, 203-204, 208, 222, 227, 233-34, 280, 282
– Hind ticâret yolu 223
– kalesi 137
– seferi (1626) 197-201, 203, 215, 226-27, 244
Balıkpazarı 24
Basra kalesi 137
baş-kapı gulâmları 101
baştarda 328-29
Bathory (Erdel voyvodası) 22
Batı monarşisi 54

Batınîler 229, 235
Bayezid (şehzade) 209, 225, 244
Bayezid 271, 273, 342
– Meydanı 55, 86, 99, 101
Bayezid (II.) 58, 60-61, 64-66, 71, 84, 129, 173, 175, 230-32
Midilli seferi 65
bayrakdâr 5, 133-34, 136, 139
Bayram Ağa (darussaâde ağası) 304, 306
Bayram Paşa (vali) 190
Bayram Paşa (veziriâzam) 70, 214, 216, 220, 222, 224-26
Bayramîler 232
Behâyî Efendi (şeyhülislâm) 113-17, 239, 241-42, 259, 278, 283
Bektaş Ağa (yeniçeri ağası) 114-15, 231, 254, 256, 268-69, 282, 284, 290
Bektaşî *postnîşînî* 231
Bektaşîlik 231-32, 234, 239
Bektâşiyân 137, 231
Belgrad 20, 29-30, 137, 141-42
Bender-Abbas limanı 234
Benefşe Adası 327
berât 9, 25, 44, 61, 64, 155, 163, 222, 231
Beşiktaş Sarayı 99, 220
bey gemisi 328
beytu'l-mâl 25
bezesten (bedestan) 177-78
Bıyıklı Mahmud (zorba-başı) 266-67, 318
bî'at (*bay'a*) 59-61, 171, 184, 259-60, 265, 267

bid’at(lar) 233-34, 237
Birgivî *bkz.* Mehmed Birgivî
Bîrun (dış saray, *taşra*) 55
– ağaları 133, 150
Bizans İmparatorluğu 80-82, 127
Bogdan 15, 20-22
Boğaz *bkz.* İstanbul Boğazı
Bosna 4, 16, 20, 137, 192, 202, 220, 255, 333, 336
Bostancı Köprüsü 146
bostancı(lar) 23, 111-12, 122, 146, 169-70, 172, 182, 193, 221, 238-39, 254-56, 258, 263, 265, 281, 293
bostancıbaşı 146, 168, 172, 174, 193, 205, 220-22, 224-25, 243, 254, 256, 260, 270, 287, 298, 306, 312, 318
Bostanzâde (şeyhülislâm) 21
Boynu-Eğri Mehmed Paşa (veziriâzam) 71
Boynu-Yaralı Mehmed Paşa (veziriâzam) 319-20, 334, 338, 341-42, 344
boza 93-94
bozahâne(ler) 94, 217-18
– in kapatılması 24
Bozca-Ada 217, 319, 323, 326, 329, 335, 337-38, 343
Budin 20, 25, 29-31, 36, 137, 142, 321
Buhârî 66
Bulgaristan 141
Bursa 60, 80-81, 113, 123-24, 144, 173, 232-33, 244, 282, 293, 332
Bursalı Mehmed Efendi (Mekke kadısı) 252

burton (briton) kalyonları 5, 269, 272-73, 284, 320, 328, 335-36
Bükreş 21-22
Büyük Abbas (İran şahı) *bkz.* Şah Abbas
Büyük Dîvân 21, 297, 321 *ayrıca bkz.* Dîvân-i Hümâyûn
Büyük İstanbul yangını (1633) 217-18
Büyük Oda 102
– ağası 108
Büyük Petro 11
câbî 110
Caca-oğlu Nureddîn (Mogol valisi) 230
Cafer Ağa (bostancıbaşı) 205
Câmi'ül-Fusûleyn (Şeyh Bedreddîn) 265
Canbulad-oğlu 193
Canbulat 174
Canfedâ Hatun 47
câriyeler 47, 49, 76, 86, 92-93, 99-100, 103-109, 139, 170-71, 175, 183, 245-46, 257, 259, 271, 273, 287
Cariyeler Dairesi 101
cebeci 33, 122, 142, 155, 194, 312
cebecibaşı 175, 182, 203
cebeliler 121
Celâlî Hasan 284
Celâlî İbrahim Ağa (darussaâde ağası) 106, 292
Celâlîler 6, 30-31, 33, 36, 125, 158, 161, 163, 193-94, 223, 264, 267, 284, 304, 307, 313
Celâlî çeteleri 302
Celâlî eşkıyası 6, 8, 174, 221, 284, 302

Celâlî ayaklanması 174, 195
Celâlî paşalar 302-304
celebkeş(ler) 121, 142, 282
Cem Sultan (Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu) 58, 60-61, 71, 76, 129, 173, 231
Cennet-oğlu 198
cerehor(lar) 125
Cerrâh Mehmed (Mehemmed) Paşa (veziriâzam) 36, 69, 72
Cezayir 15, 25, 66, 221, 267, 272, 320, 323
Cezayir Müslümanları 66
Chalkokondyles 80
Cibali 217
– Mustafa Çarşısı 217
cibâyet 110, 213
Cigala-zâde Sinan Paşa (veziriâzam) 23, 69
Cinci Hoca 76-77, 248-51, 261, 277-78
cizye 30-31, 124, 148-49, 179, 195, 208-209, 212, 214-16, 223, 264-65
culûs 59-61, 86, 111, 114, 184, 192, 244, 246-47, 251, 255-56, 259-60, 262, 273, 286
– bahşişi 5, 122-23, 125, 150, 166, 188, 192, 251, 264
– fermânı 59
Çaldıran Meydan Savaşı 234
Çamhal 203
Çanakkale 137, 337
– Boğazı 254, 272, 278, 296, 321, 323, 326-29, 337
Çandarlı Ailesi 232

Çandarlı Ali Paşa (veziriâzam) 233
Çandarlı Halil Paşa (veziriâzam) 127
Çandarlı II. Halil Paşa (veziriâzam) 81, 128
Çarlık Rusyası 11
çaşnigîr(ler) 106
– usta 106
çavuş-başı 75, 134, 138, 168, 251
çavuş(lar) 134, 136, 139, 150, 266, 305, 318
Çavuşoğlu (vâiz) 116-17, 238
Çekdiri 267, 328
çelebi (asâletmeâb) 64, 76, 128
Çelebi Kethüda 239, 290
Çelebi Mehmed (Yıldırım Bayezid'in oğlu, I. Mehmed) 65, 80-81, 84
Çerkes Mehmed Paşa (veziriâzam) 70, 193, 195-96
Çerkes(ler) 90
Çeşme 322-23
çıkma 32, 36, 46, 55, 71, 148, 266
Çınar Vakâsı 315-20, 327, 334
çift-bozan resmi 8
Çihrin Seferi 12
Dalmaçya 323-24
– cephesi 4
Damad İbrahim Paşa (veziriâzam) 36, 69
Damlacık-Egili (Kemikli) 337
Danişmend, İ. H. 180
darussaâde 293

– dairesi 101
– ağası (kızlarağası) 3, 25, 49, 51, 56, 59, 101-102, 104-106, 108-109-11, 167, 169, 171, 174, 179, 242-43, 252, 254, 273-74, 287, 291-98, 300-302, 304, 306, 308-309, 314-15, 317-18, 320, 343
hazinedâr-ağa odası 101
Şehzâde Mektebi 101
dârü'l-'ahd 15
– bölgesi 15
Davûd Paşa *bkz.* Kara Davûd Paşa
Davûd-i Kayserî 229
dâye hatun 107, 109
debbağ(lar) 129
Defterdâr Kapısı 75
defterdâr(lar) 43, 59, 95, 124, 130, 138, 156, 170, 199, 204, 207, 209, 253, 256, 264, 279-80, 293, 300, 305-308, 317-18, 331, 334, 342
baş-defterdâr 75, 209, 280, 295
defterdârlık *bkz.* mâliye
Defter-i Hakanî 153
– emîni 153, 155
Değirmenlik-Adası 326
Deli Hasan 30
Deli Hüseyin Paşa 298, 315, 322-26, 329
Delibirâder Gazalî 92
derinti yeniçeri 9
Dertenk 204
Derviş Ağa (yeniçeri ağası) 175, 179

Derviş Ahmed 111
Risâle-i Teberdâriye fî Ahvâl-i Dârusaâde 111
Derviş Mehmed Paşa (veziriâzam) 70-71, 143, 301, 308, 331
Devlet-i ‘Aliyye 46, 181, 257
devrân 115, 229, 237, 239-41
devşirme usûlü 127
devşirme-oğlanları 123, 128, 144-46, 150, 226
dış-hazine 192
Dilâşûb (II. Süleyman’ın vâlidesi) 104
Dilâver Paşa (veziriâzam) 70, 167, 171
dilekçe *bkz.* rik’a
Dinyeper Kazakları 11
Dirlik 9, 26, 170, 176, 199, 249, 264
Dişlenk Hüseyin (Anadolu beylerbeyi) 201
Dîvâne Hasan 30
Dîvân-i Hümâyûn 21, 23, 44-46, 52, 55, 57-58, 60, 72-73, 75-76, 87, 108, 136-38, 149, 156-57, 168, 170, 179, 181-83, 189, 204-205, 209, 211, 215, 217, 220-21, 244, 252, 259, 262-63, 268, 280, 294-95, 297, 299, 301, 317, 321, 324, 327, 332 *ayrıca bkz.* Büyük Dîvân
Diyala nehri 197
Diyarbekir 154, 196, 201, 203, 223, 295
Doğlu Baba 232
Doğu Seferi 19
Doğu-Karahisar 194
Doğu monarşisi 54
Doğu-Roma 65

Domestikos Lukas Notaras 81
Don Kazakları 11
Doukas 80
Dubrovnik 15, 114
Duçe Ahmed Ağa (bostancıbaşı) 225
Dulgadır (Zülkadriye) hânedânı 104, 234
Dürzî Ma’n-oğlu 342
düzmeler 6, 81, 84, 222
Ebu Saîd Efendi (şeyhülislam) 312-13, 318
Ebussuûd Efendi 67, 72, 96, 169, 218, 235
Eczâhane Meydanı 101
Ede-Balı (Ede Şeyh) (Babaî halifesi) 229-30, 232
Edirne 80-81, 84, 251-52
Eflak 15, 20-21, 23, 122
Ege Adaları 154, 284, 323, 326
Egina Adası 326
Egri seferi (1596) 108
Ehl-i Sûk ayaklanması *bkz.* Esnaf İsyanı
ekâbir(ler) 90, 92, 95
ekberiyyet (senioratus) usûlü 61, 86-87, 166, 209, 224-25, 244
Emîr Paşa (defterdâr) 293
Emîr Süleyman 80 *ayrıca bkz.* Süleyman Çelebi
Enderun (iç saray, *içre*) 55, 90, 100, 102, 104, 108, 124, 144, 146, 150, 184, 205, 261-62, 288-89, 300-301, 316-19, 343
Harem 35, 60, 99, 101-102, 104-110, 167, 170, 179, 187, 246, 252, 261, 287, 291, 296-98, 308, 314, 317-18
Selâmlık 138

Erdel (Transilvanya) 15, 20-22, 26, 30, 321, 329
Ermeni(ler) 220-21, 242
– cemaati 220
Erzurum 105, 154, 180, 193-94, 196-98, 200-202, 214, 221, 224, 247
Es'ad Çelebi 240
Esad Efendi (şeyhülislâm) 57, 168, 192
esâmî 200
– defteri 200
esedî guruş 4, 131, 331
Esedullâh Efendi *bkz.* Mehmed Esedullâh Efendi
Eski Saray 55, 86, 99, 101, 103, 105, 108, 114, 171, 173, 184, 271, 273, 286-87
Eski-Hisar 296
Eskişehir 226, 342
Esnaf İsyanı (1651) 58, 114, 231, 236, 284, 286, 290, 318
Estergon 137
eşkinci (seferli) 154
Et-Meydanı 169
Evliyâ Çelebi 95
eyâletler 9, 15, 74, 105, 109, 121-23, 129, 153-54, 158, 166, 179, 193-94, 196, 212, 222, 233-34, 238, 246-47, 280, 289, 302-303, 305, 321-22
haracgüzâr eyâletler 15
özerk eyâletler 15-16
sâlyâneli eyâletler 16
yarı-özerk eyâletler 16

Eyüp 61, 259
Eyyûb (Hz.) 61
Eyyüb Sultan 169
Fâtih *bkz.* Mehmed (II.)
Fâtih Sultan Mehmed *bkz.* Mehmed (II.)
Fâtih Camii 113, 116, 168, 182-83, 238, 241, 253
– olayı (1623) 113
Fâtih Kanûnnâmesi 44, 56, 82-84, 165
kardeş katli 79-84, 86-87, 166, 177, 209, 225
nizâm-i ‘âlem 60, 82, 84-85
Fatma Sultan (Sultan İbrahim’in kız kardeşi) 257
Fazıl Ahmed Paşa (veziriâzam) 75, 322
Fazlu’r-Rahman 230
Fenârî 232
Ferhad Ağa (yeniçeri ağası) 33-34
Ferhad Paşa (veziriâzam) 19, 21, 23-25, 69
Fetret Devri 64, 82-83, 128
Fezleke (*Fezleketü’t-Tevârih*, Kâtib Çelebi) 195, 203
Fırat Nehri 15
Firdevsî-i Rûmî 65
Kutbnâme 65
Foça 267, 323
– Deniz Savaşı 270, 272
– Vakâsı 269
Forum Tauri 99
Franklar Burcu 81
Galata 10, 114, 139, 172, 248

garîbler 95, 148, 150
sağ garîbler 150
sol garîbler 150
Garp Ocakları (Trablus, Tunus ve Cezayir) 16, 267, 272-73
gazâ 61, 64, 66-67, 150, 230, 311, 325
Gazalî 53, 92, 241
Kimyâ-yi Sa’âdet 53
Gazanfer Ağa (Kapıağası/Bâbussaâde ağası) 30-31
Gazavâtnâme 81
Gazi Hüseyin Paşa (veziriâzam) 71, 325
gâzilik 61
Gelibolu 312
gılmân 91-92
Giraylar 15
Girit 137, 252-53, 264, 266-67, 272, 278, 281, 284, 298, 310, 315-16, 320-27, 329, 334
– Savaşı (1645-1669) 4, 11, 114, 251-52, 282, 314-15, 320-26
Giuseppe Delfino 326
gulâmiye 265, 303
gurfe 289
gümüş akça 4, 64, 124, 130, 250
Gündüz Alp 63
Gürcistan 15, 22, 197
Gürcü(ler) 223, 295
Gürcü Abdünnebî 264, 267-69, 303
– Ayaklanması 264-67
Gürcü Ahmed Paşa 190, 297

Gürcü Mehmed Paşa (veziriâzam) 70-71, 182, 294-99, 342
Gürcü Paşa *bkz.* Gürcü Mehmed Paşa
Güzelce Ali Paşa (veziriâzam) 70
Habsburglar 11, 13, 329
Hacı Bektaş 137, 139, 229
Hadım Hasan Paşa (veziriâzam) 69, 105
Hadîce Mâhirûze 51, 104
Hadîce Sultan (I. Mustafa'nın vâlidesi) 182
Hadîce Turhan Sultan (IV. Mehmed'in vâlidesi) 51, 104, 257, 259, 286, 291
Turhan Sultan 4, 51, 77, 106, 240, 257, 260, 268, 271, 274, 278-80, 286-88, 291-95, 298-301, 304, 309-10, 312-15, 318, 325, 329, 341, 343
hadîs 66, 220, 229-30, 237, 241
Hâfız Ahmed Paşa (veziriâzam) 70, 149, 179, 196-200, 204-205, 207-208, 217
Hâfız Mehmed Paşa (veziriâzam) 70
Hafsa Hatun (Kanunî Sultan Süleyman'ın vâlidesi) 103-104
Hâin Ahmed Paşa (Mısır valisi) 66
Haleb 154, 197, 201, 217, 247, 301, 305, 309
Halil (I. Murad'ın kardeşi) 79
Halil Ağa (yeniçeri ağası) 105, 199
Halil Paşa (veziriâzam) 70, 149, 200-201
halvet-i hâs 90
Halvetî zâviyeleri 230
Halvetîler 170, 182, 219, 231-32, 241
Halvetîlik 231

Halvetîye tarikatı 230
Hamidiye sancağı 109
Hamza Efendi (reîsülküttâb) 183
Hanbelî mezhebi 230, 234, 236-37, 239
Handân Sultan (I. Ahmed'in vâlidesi) 51, 86, 104, 273
Hanefî 235, 237-38, 260
Hanya 323-24, 326
– Kalesi 321
– kuşatması 252, 320-21
– limanı 322, 324
Hanzâde Sultan (Sultan İbrahim'in kız kardeşi) 257
haracgüzâr eyâletler 15
Harem 35, 60, 99, 101-102, 104-110, 167, 170, 179, 187, 246, 252, 261, 287, 291, 296-98, 308, 314, 317-18 *ayrıca bkz.* Harem-i Hümâyûn
Haremeyn Evkâfı 108-10, 124, 199-200, 212-13, 216, 332-33
Haremeyn Hazinesi 110
Harem-i Hümâyûn 100, 104, 108, 156, 241 *ayrıca bkz.* Harem
baş-kapı gulâmları daireleri 101
câriyeler 47, 49, 76, 86, 92-93, 99-100, 103-109, 139, 170-71, 175, 183, 245-46, 257, 259, 271, 273, 287
Câriyeler Dairesi 101
darussaâde ağası (kızlar ağası) 3, 25, 49, 51, 56, 59, 101-102, 104-106, 108-109-11, 167, 169, 171, 174, 179, 242-43, 252, 254, 273-74, 287, 291-98, 300-302, 304, 306, 308-309, 314-15, 317-18, 320, 343
darussaâde dairesi 101

Eczâhane Meydanı 101
harem ağaları 101-102, 239, 262-63
hâsekiler 47, 86, 99-100, 103, 105, 109, 133-36, 178, 245-46, 255, 257, 273, 291, 302-304
hâs-oda 102, 238, 259, 263, 288, 300-301
hazine 54, 74, 101-102, 111, 130, 142, 147, 156, 184, 249, 251-52, 279, 292, 306, 315, 317-18, 329, 331, 342
Harem-i Hümâyûn (devamı)
ikbâller 100, 106
imâm 72, 136, 237-38
kadın efendiler 100, 103
Kadın Efendiler Dairesi 101
kâtib-i kebîr 102
kâtib-i sagîr 102
kethüda 31, 76-78, 102, 107, 135, 150, 171, 194, 239, 267, 294-95
kethüda-i sagîr 102
Kuşhâne mutfağı 101
muallimhâne-i kebîr 102
muallimhâne-i sagîr 102
odalar 168, 289
Ser-gılâmân-i bâb (kapıcılar-başı) 102
şehzâdeler 49-52
Üçüncü Yer 101
vâlide sultan 3, 9, 46-47, 49, 51-52, 54-57, 59-60, 77, 99-103, 105-11, 116, 130, 149, 166, 183, 202, 216, 225, 227, 243, 248,

250, 252, 256-57, 259, 269-71, 273-74, 286, 291-93, 297, 308, 315, 317, 341-43
yatak odaları 101
Harezm 67
– hanı 67
Haric Medresesi 248
Harmanlı 32
hâs 9, 46, 84, 109, 155, 259, 267
Hasan (I. Ahmed'in oğlu) 225
Hasan Beyzâde (reîsülküttâb) 31, 33, 35
– *Tarihi* 31
Hasan Efendi (ulemâ) 255
Hasan Halife (yeniçeri ağası) 191, 204, 206, 209
Hasan Paşa (Bosna valisi) 20
Hasan-kalesi 224
hâs-bağçe 89, 94, 111-12, 221, 224
Hâseki Mehmed Paşa 343
hâseki(ler) 47, 86, 99-100, 103, 105, 109, 133-36, 178, 245-46, 255, 257, 273, 291, 302-304
hâs-oda 102, 238, 259, 263, 288, 300-301
hassa alayı 148
hassa birlikleri 127
hassa ordusu 127
hastalar ustası 107
hatt-i hümâyûn 25-26, 33, 43, 45, 61, 73, 75, 185, 211, 215, 225, 248, 262, 266, 279, 283, 285, 296-99, 307, 310, 313
hatt-i şerif 200

hatun 9, 47, 56, 103, 107, 173, 178, 182, 287
Haydar Paşa (Yemen valisi) 190
Haydar-Ağazâde (kapudân) 325
hazinedâr kethüdası 102
hazinedâr usta 106-107
hazinedâr-ağa 108
hazinedâr-ağa odası 101
hazinedâr-başı 95, 102
Hezârfen Hüseyin 51, 149-51
Hezarpâre Ahmed Paşa (veziriâzam) 70, 253-55
Hıristiyan 115, 123, 125, 144-46, 198, 208, 223, 322, 329
– devletler 20, 67, 325
Hırka-yi Şerîfe 263
Hırsova 21
Hırvatistan 20
Hırvatlar 145
hilâfet-i kübrâ 66-67
Hind Müslümanları 67
Hindistan 227
Hint 53, 318
Hint Okyanusu 234
Hisnıkeyfa (Hasankeyf) 196
Hoca Ömer Efendi *bkz.* Ömer Efendi
Hoca Sa’deddîn Efendi (şeyhülislâm) 57, 76, 169, 299
Hoca-zâde Mes’ûd Efendi (Anadolu kadıaskeri) 111, 296-97, 318
Horasan 234
Hotin seferi (1618-1622) 167-68, 173, 176, 193

Hurrem Sultan 55, 99, 101, 104, 107, 274
hutbe 61, 64, 175, 239
Hümâşah Sultan 257
Hünkâr Dairesi 107
Hüseyin Baykara 95
Hüseyin Efendi (müneccim-başı) 76, 277-78, 280
Hüseyin Efendi (Orta-Câmii vâizi) 239, 310
Hüseyin Halife (sipahi zorbası) 31
Hüseyin Hezârfen *bkz*. Hezârfen Hüseyin
Hüseyin Paşa (veziriâzam) 172-74
Hüseyin Tûgî 167, 175-78, 183-84
İbretnümâ (*Musîbetnâme*) 167
Hüsrev Ağa (yeniçeri ağası) 105, 196
Hüsrev Paşa (veziriâzam) 31, 70, 105, 200-205, 208-209, 219
Ilgın 75
Irak 4, 137, 142, 154, 193, 204, 234
Isnâ-’aşeriye 234
İbn al-‘Arabî 117, 229-30
İbn Battuta 103
İbn Sînâ 230
İbn Taymiyye 230, 234, 236-39
– *Siyâsetu’ş-Şer’iyye* 236
İbn Zeyrek 334
İbrahim (I. Murad’ın kardeşi) 79
İbrahim (I.) (I. Ahmed’in oğlu) 3-4, 51, 86-87, 103-104, 151, 243-46, 255, 257, 263
İbrahim Paşa (veziriâzam) 29, 224

İbrail 21
İbretnümâ (*Musîbetnâme*) (Hüseyin Tûgî) 167
ibrikdâr usta 107
İbşir Mustafa Paşa (veziriâzam) 3-4, 71, 109, 158, 265, 292-94, 299, 301-13, 315, 331, 342
iç-hazine (Enderun) 102, 281, 306
iç-oğlan(ları) 36, 50, 55, 89, 91-92, 94, 100, 104, 124, 128, 137, 146, 148, 150, 156, 238, 241, 256, 259, 261, 266, 288, 296
İdris Ağa 190
ihtisâb defterleri 147
ihtisâb vergisi 282, 332
ikbâller 100, 106
İlhanlı 64, 230
ilm-i kıyâfe 92
iltizam 31, 110, 149, 199, 289
İmâm Fahreddîn Râzî 241
İmâm Kureyş 66
İmâm Mehmed 189
İnceğiz 81
İnebahtı (Lepanto) 321, 328, 335
İngiltere 4-5, 26, 115
İran 7, 19, 22, 53-54, 61, 63, 65, 89, 137, 157, 161, 196-97, 201-204, 214, 216-17, 219, 222-27, 233-34, 277
– cephesi 4, 31
– monarşisi 55
İran Safavî 65
İsa Çelebi (I. Bayezid'in oğlu) 80

İskenderiye 167, 320
İslâm 7, 20, 22, 36, 53, 56, 58-59, 61, 63, 66-67, 72, 89, 105-106, 116, 144, 150, 168, 171, 175, 184, 211, 229-30, 232-35, 238, 248, 265, 277
– hukuku 72, 232
İsmail Ağa (musâhib) 287
İsmail-Geçidi 21
İsmetî Efendi 312
İspanya 37, 321
İspanyol istilâsı 66-67
İstanbul 8, 10, 12-13, 16, 19-22, 24-26, 29-30, 32, 35-36, 54, 61, 65-66, 73-77, 81, 85, 94, 99, 106, 110, 112-14, 116-17, 123-25, 128-29, 134, 136-37, 142, 145-47, 149, 151, 155, 158, 168, 170-72, 179-80, 189-90, 192, 194-202, 205, 209-10, 214, 216-21, 223-27, 230-31, 236, 240, 242-44, 247-48, 252-55, 257, 259, 261-62, 264, 267-70, 274, 278, 282, 290, 292, 297, 300, 302-11, 313, 316, 319-29, 333-34, 336-38, 342-73
Büyük İstanbul Yangını 217-18
– Boğazı 12, 208, 333, 337
– Üniversitesi 172
– kuşatması (1453) 61, 81, 128, 136
İstanbul Boğazı 12, 208, 333, 337
İstolni-Belgrad 20, 29-30
işret meclisleri 46, 89, 93, 95, 218, 236, 279
İzmir 273, 282, 320
– limanı 114, 273
İzmit 247, 306

İznik 103, 145, 229, 305, 342
Kâbe 169
kadıasker(ler) 23-24, 32-33, 36, 72, 114-15, 134, 138, 171, 176, 179, 182-83, 206-207, 215, 256, 259, 261-63, 283, 296-97, 299, 301, 312
kadın efendiler 100, 103
Kadın Efendiler Dairesi 101
Kadızâde Mehmed Efendi 74, 207, 211, 218-19, 234-36
Tâcu'r-Resâil fî Menâhici'l-Vesâil 236
Kadızâdeli 115, 117, 170, 206-207, 218, 236-42, 250
Kadızâdeli Üstüvânî Efendi 241
Kadızâdeliler 241, 116-17, 162, 229-30, 234-42
Kafes 49, 60, 76, 108, 111, 150, 162, 183, 187, 195, 225, 243-44, 246, 250
kafes yöntemi 3, 47, 54, 60, 85, 102, 106, 209, 225, 252
Kafkasya 11
Kahire 66, 124, 232
kahve 74, 91-92, 95, 218, 237
kahvehâne(ler) 24-25, 94-95, 217-18
– in kapatılması 24, 218
kâhya bey 75
kaimmakâm (vekîl-i saltanat) 32, 34-3543, 76, 108, 111, 149, 166, 170, 188, 190, 214, 224-25, 227, 260, 271, 291, 293, 304-306
Kalegis 324
Kalender-oğlu 174
Kalender isyanı (1527) 233

Kalenderî(ler) 229, 231
Kamâme Kilisesi 220
Kamaniçe 137
Kandehar 227
Kandiye 272, 322, 325
– Kalesi 322
– kuşatması 322-24
Kanija 29-30, 137, 344
– kalesi 29
– savunması 30
Kansu Bek (Yemen beylerbeyi) 190
kanûn-i kadîm 45, 163, 176, 225
Kanunî Sultan Süleyman 5, 7, 8, 15, 19, 44-46, 55, 59, 63, 65, 66, 72, 84, 85, 94, 99, 101, 103, 104, 129, 136, 147, 161, 162, 169, 218, 235, 265, 274, 282
kanûnnâme(ler) 45, 60, 83, 161-62
Fâtih Kanûnnâmesi 44, 56, 80, 82-84, 165
Kanûnnâme-i Cedîd (I. Ahmed)162
1676 Kanûnnâmesi 133
kapıağası *bkz.* bâbussaâde ağası
kapıbaşı(lar) 199
kapıcıbaşı 172
kapıcılar 102, 129, 138, 170, 266, 285
kapıkulları 24, 30, 34, 73, 111, 123-24, 127-29, 146, 148, 150-51, 167, 174, 179-81, 188, 194-95, 198-201, 211, 218-19, 249, 264, 279, 310
kapıkulu sipahi bölükleri 124, 167, 198, 213-14, 264

Kapudân Ali Paşa 178, 269, 272, 326
kapudân-i deryâ 67, 272, 281, 321, 323, 326-27
Kara (Lala) Mustafa Paşa 3, 12, 72, 76, 243, 246-49, 261, 322
Kara Ali (cellâd) 172, 262-63
Kara Çavuş 281, 286, 290
Kara Çelebizâde *bkz.* Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi
Kara Davûd Paşa (veziriâzam) 70, 174-75, 179, 182
Kara Mehmed Paşa (veziriâzam) 70
Kara Murad Paşa (veziriâzam) 70-71, 253-54, 269-70, 272, 278-79, 286, 325
Kara Mustafa Paşa (veziriâzam) 3, 12, 70, 76, 243, 246-49, 261, 322
Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (şeyhülislâm) 113-16, 219, 258-60, 262-64, 267, 270-73, 283-86, 290, 328, 331-39
Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli 114, 267, 270, 283-84
Karaçelebizâde Koca Mehmed Efendi 207
Karadeniz 11-13, 21, 65
Kuzey-Karadeniz 11, 13
Karaman 195, 320
Karamânî Mehmed Paşa (veziriâzam) 83, 113
Kara-Musa Paşa (veziriâzam) 70
Kara-Yazıcı (Celâlî reîsi) 29-30, 33-34
– isyanı [Anadolu'da] 26
kardeş katli 79-84, 86-87, 166, 177, 209, 225
Karlofça Barış Antlaşması 71, 345
Kars 31, 224
Kasım (I. Ahmed'in oğlu) 225-26

Kasım Ağa *bkz.* Mimar Koca Kasım Ağa
Kasım Paşa (veziriâzam) 60
Katırcıoğlu 268
Kâtib Çelebi 4, 153, 162, 195, 203, 237-38, 249, 302
Fezleke (*Fezleketü't-Tevârih*) 195, 203
Mîzân 237-38
kâtibe usta 107
Kavala Şahin 64
Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân (Aynî Ali Efendi) 153
Kavânîn-i Yeniçeriyân 128, 143-47, 161-62
Kaya Sultan (IV. Murad'ın kızı) 257, 281
Kaygusuz Abdal 229, 232
Kayseri 194-96, 221
Kayserili Emirşeyh 221
Kaz Dağı 198
Kazaklar 11-12, 21, 90, 137, 197, 208, 223, 328
Dinyeper Kazakları 11
Don Kazakları 11
Terek Kazakları 11
Kazan 67
kefalya (kavala) 64
Kefe 137, 197
Kemankeş Kara Ali Paşa (veziriâzam) 70, 183-84, 187, 192-93
Kemankeş Kara Mustafa Paşa (veziriâzam) 70
Kenan Paşa (kapudân-i deryâ) 295, 327-28
Kepez Burnu 337

Keşiş Dağı (Uludağ) 332
kethüda kadın 107
kethüda-bey 78, 128, 134-35, 137-38, 269, 278-80, 284, 290, 296, 316, 334
Kıbrıs 106, 113, 253, 295, 321, 331, 337
Kılavuz Yusuf Paşa (Maraş beylerbeyi) 194
Kırım 12-13, 15, 59, 203, 248
– Hanlığı 12-13, 15, 197
Kırşehir 230
Kızılbaş-Alevî Türkmenler 6, 233
Kızılbaşlar 65, 227, 233-34
kızlarağası *bkz.* darussaâde ağası
kiler ağası 108
Kilidülbahr/Kilidü’l-bahr (Eceabat) Kalesi 328, 337
Kimyâ-yi Sa’âdet (Gazalî) 53
Kira (Yahudi kethüda) 31, 149
Kirmasti 283
Kitâb-i Müstetâb 44, 155, 162-63, 222
Klis 324, 333
Koca Ali (cellâd) 224
Koca Kasım Ağa *bkz.* Mimar Koca Kasım Ağa
Koca Kenan Paşa 295
Koca Muslihiddîn Ağa (yeniçeri ağası) 254, 256-58, 269
Koca Sinan Paşa (veziriâzam) 19-25, 69, 133
– nın telhîsleri 24
Koçi Bey 4, 32, 73, 78, 155, 162, 208, 222, 236
Risâle 222

– telhîsleri 27, 78
kollukcu 24, 130, 146
Konstantinopolis 81
Konya 58, 137, 195, 223, 230, 232, 268, 303
Korkut (II. Bayezid’in oğlu) 58, 92
Kosova 79, 141
köle(ler) 90, 92, 148, 295
Köprü 305, 315, 342
Köprülü Mehmed Paşa (veziriâzam) 4, 9, 71, 73, 75, 77, 109, 133, 138, 154, 162, 242, 291, 294-95, 299, 305, 315, 320, 329, 338, 341-42, 344
Köprülüler 4, 51, 75, 183, 242
Köse Mehmed Ağa (yeniçeri ağası) 216
Kösem Sultan (I. Ahmed’in baş-hâsekisi, IV. Murad ve I. İbrahim’in vâlidesi) 4, 51, 57, 76-77, 86-87, 104-106, 108, 111, 113-14, 116, 130-31, 159-274, 277-95, 301, 314, 324, 329, 337, 341
Kudüs 220
– Kamâme Kilisesi 220
kul-kethüdalığı 77
kul-kethüdası 133, 239, 311
kul mevâcibi 4, 308, 314-15, 317
Kumkapı 146
Kur’an 96, 174, 212, 230, 234, 237, 241, 262, 307
Kureyş kabilesi 66
Kurşunlu-Mahzen 139
Kuşhâne mutfağı 101

Kutadgu Bilig (Yusuf Hâs Hâcib) 53, 64
Kutbnâme (Firdevsî-i Rûmî) 65
Kuyucu Murad Paşa (veziriâzam) 70, 153-55, 161, 302
Kuzey Afrika 67
– Arap ülkeleri 66-67
Küçük Mustafa (II. Murad'ın kardeşi) 83
Küçük Oda 108
– ağası 108
Kürd Mehmed Efendi 241-42, 309-13
Kürd(ler) 125, 145-46, 150, 195, 241
kürekçi 8, 158, 325, 328
Kütahya 268, 305, 342
küttâb 43-44, 89, 155-56
Lala Mehmed Paşa (veziriâzam) 69-70
Lala Süleyman Ağa *bkz.* Süleyman Ağa (baş-lala)
Lâmi'î 89, 91
Letâ'if 89, 91
lâyiha(lar) 8, 26-27, 45-46, 176, 208, 236
ıslahat lâyihası 53-54, 73, 78
Koçi Bey'in lâyihaları 236
lâyihacılar 5, 7, 9-10, 26, 78, 155, 163, 222
Leh küffârı 21
Leh seferi (1634) 12
Lehce-i Osmânî (Ahmed Vefik Paşa) 82
Lehistan 11, 20, 87
– seferi 87, 321
Lello, Henry (İngiliz elçisi) 31

Leonardo Mocenigo 324
Letâ'if (Lâmi'î) 89, 91
Levend 6, 8-9, 67, 124, 157-58, 194-96, 200, 268, 283, 302-303, 307, 310, 327, 334
Limni 106, 251, 319-20, 329, 335, 338, 343
lojistik 141-42
Luristan 203
Lûtfi Paşa (veziriâzam) 67
Lübnan 15
Macar seferi (1593) 29, 32, 133
Macaristan 26, 29-31, 80, 142, 154, 329
– seferi (1601-1606) 29
Yukarı-Macaristan 321
Macaristan cephesi 4, 29
Macarlar 21, 145, 321
Maçin 21
Mahfîrûz Sultan (I. Ahmed'in hâsekisi) 86
Mahmud (Çelebi Mehmed'in oğlu) 80
Mahmud (III. Mehmed'in şehzadesi) 31
Mahmud Paşa (kaymakam, şeyhülislam) 32, 34-35
Mâhpeyker Kösem *bkz.* Kösem Sultan
Mâhpeyker Sultan *bkz.* Kösem Sultan
mâlî bunalım 4, 27, 102, 123, 233, 253, 284, 305, 314-15, 327, 342
mâliye (bâb-i defterî, defterdârlık) 29, 43, 124, 156, 170, 207, 209, 214-15, 261, 264, 279-80, 295-99, 306, 308, 313, 325, 331-32, 338

Malkara 23, 292, 294, 344
Malkoçoğlu Ali Paşa (veziriâzam) 69
Malta 252, 320-21, 323, 325, 327, 335
Maltepe 179, 307
Manisa ovası 198
Manisa sancağı 60
Mara Sultan (II. Murad'ın eşi) 103
Maraş 194
Marco Bembo (Venedik donanması amirali) 328
Marmara 99
Mathias 29-30
meclis-i hâs 90
meclis-i işret 90
Medine 63, 66-67, 74, 108-109
– Şerîfliği 16
Mehmed Birgivî 234-38, 241
Tarîkat-i Muhammediye 235
Vasiyetnâme 235
Mehmed Çelebi (Galata kadısı) 10, 84
Mehmed Esedullâh Efendi (şeyhülislâm) 178
Mehmed Fenârî *bkz.* Fenârî
Mehmed Giray 197
Mehmed Han 176
Mehmed Halife 329
Tarih-i Gılmânî 329
Mehmed (II.) (Fâtih Sultan Mehmed) 32, 44, 64, 80-81, 104, 128, 137, 143, 216, 231, 338

Kanûnnâmesi 44, 56, 82-84, 165
Mehmed (III.) 26-27, 31, 44, 49-51, 58, 60, 75, 85-86, 104-105, 108, 161, 273
Egri seferi (1596) 108
Mehmed (IV.) 3, 49-51, 61, 73, 87, 104, 113-14, 116, 142, 240, 244, 251, 259-60, 262, 264-65, 267, 270, 274, 281, 286-87, 291, 295, 324, 341
Mehmed Paşa (Anadolu beylerbeyi) 217
Mehmed Paşa (Mısır valisi) 296
Mehmed Paşa (Rumeli beylerbeyi) 30
Mekke 59, 63, 66-67, 74, 108-10, 168, 188-90, 252-53
– Şerîfliği 16
Melek Ahmed Paşa (veziriâzam) 70, 279-86, 292, 301-302, 304-305, 308, 325, 333
Melekî Hatun 287, 301, 318
Melekî Kadın 305
Melekî Usta 334
Memekzâde Efendi (şeyhülislâm) 318
Mercan Ağa 301, 304
Mercan Çarşısı 289
– Vâlide Hanı 289
Mere Hüseyin Paşa (veziriâzam) 70, 179, 181-83
meşveret meclisi 30, 45, 201, 211-15, 247, 262, 268-69, 296-97, 299, 325, 343
mevâcib 25, 30, 107, 121, 123, 155, 217, 246, 249, 300, 315-17
asker mevâcibi 4, 298
kul mevâcibi 4, 308, 314-15, 317

– defterleri 124
Mevkufâtî Mehmed Efendi 292, 308
Mevlânâ Celâleddîn 223, 230, 235, 248
Mevlânâ Şemseddîn Muhammed al-Fenârî *bkz.* Fenârî
Mevlevî Sâkib Dede 236
Mevlevî 230, 232, 235
Mevlevîlik 230-31
Mevlevîhâne 230-31
Mevlevîyye tarikatı 230
meyhâne(ler) 94-95, 117, 168, 174, 176, 217
– in kapatılması 24, 74, 218
Mezopotamya 277
– monarşisi 55
Mısır 15-16, 64, 66, 95, 105-106, 167-68, 188-90, 192-93, 232, 247, 252-53, 267, 280, 282, 292-94, 296, 316, 320, 323, 326
Midilli 116, 124, 323, 327
Midilli seferi 65
Mihal (Eflak voyvodası) 20-23
Mihaliç 283
Mihriban kalesi 203
Milano 55
Mimar Koca Kasım Ağa 76-77, 294-95, 315, 341-43
mîrahur(lar) 141, 254-55, 343
mîralem 199
mîr-i meclis 90
mîrî (toprak) 8
Mîzân (Kâtib Çelebi) 237-38

Mogol İlhanlı Devleti 64
Mogolca 63
Mogollar 82, 141, 166, 229-30, 234
Moha 190
Molla Gürani 217
Molla Lutfî 232
Molla Mehmed 240-41
monarşi 54
Batı monarşisi 54
Doğu monarşisi 54
İran monarşisi 55
Mezopotamya monarşisi 55
Moralı (defterdâr) 308, 331
Morosini (Venedik donanmasının amirali) 326-27
Moskof Devleti 11, 21, 67
möhr-i hümâyûn 36, 57, 294, 301, 344
möhr-i şerif 43, 312, 314-15, 318, 343
möhr-i vekâleti 286
Mudanya 145
Muhyiddîn al-’Arabî 237
mukata’a 199, 214-15, 332
Murad (III.) 44, 46-47, 50-51, 56-58, 60, 73, 76, 85-86, 104-105, 107, 110, 161, 218, 273
Murad (IV.) 3, 8, 12, 50-51, 58, 61, 74-75, 78, 86-87, 104, 108, 113, 131, 151, 184-85, 187-227, 230, 233, 235-37, 243-44, 246, 249-50, 261-62, 265, 267
IV. İran seferi 216

Bagdad seferi 197-200, 203, 215, 226, 244
Büyük İstanbul yangını 217-18
kahvehânelerin kapatılması 24, 218
Leh seferi (1634) 12
Revan Seferi (1635) 8, 219-24, 226, 244
tütün yasağı 74, 115, 217-19
Murad Paşa (kapudân-i deryâ) 326
Murtaza Paşa 194, 208
Musa Çelebi (I. Bayezid'in oğlu) 80-81, 84
Musa Çelebi (IV. Murad'ın musâhibi) 204, 209-10
Musa Efendi (hekimbaşı) 176
Musâhib Ağa 109
Muslihiddîn Ağa *bkz.* Koca Muslihiddîn Ağa
Mustafa (Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu, Konya valisi) 58
Mustafa (Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu) 84
Mustafa Ağa (darussaâde ağası) 110
Mustafa Ağa (sipahi ağası) 172
Mustafa Âlî 31, 44, 53, 89-90, 92-95
Nushatu's-Selâtîn 53
Mustafa Çelebi (I. Bayezid'in oğlu) 209
Mustafa (I.) (I. Ahmed'in kardeşi) 3, 49-51, 86, 113, 125, 162, 165-66, 181, 183, 187, 224, 244
Mustafa (II.) 73, 110
Mustafa Paşa (defterdâr) 204, 209
Musul 197, 203
mülâzemet 113, 200, 211, 213, 303
mülâzim 199, 213

mültezim(ler) 110, 149, 151, 199, 209, 214-15, 313, 316
müneccim(ler) 46, 76, 277-78, 280
müsellem(ler) 122, 125
– beylikleri 154
Müslüman(lar) 15, 21, 66-67, 236, 240, 256-57, 332
Cezayir Müslümanları 66
Hind Müslümanları 67
– devletler 66
Orta-Asya Müslümanları 67
mütesellim 9, 109
mütevellî 108-109, 200
Naîmâ 26, 115, 260, 289, 331, 335
Nakîb Efendi 301
nakîbü'l-eşrâf 60, 170, 182, 211, 214, 262, 312, 334
Nakkâş Ahmed Paşa (veziriâzam) 85
Nakkâş Osman 94
nakkâş(lar) 94-95
Nakşa (Naksos) Adası 284
Nakşbendî(ler) 75, 232
Nakşbendîlik 231
nasîhatnâme(ler) 53-54
Nushatu's-Selâtîn (Mustafa Âlî) 53
Nasuh Paşa (veziriâzam) 70
Nasuh Paşazâde Hüseyin 247
nedîm-musâhib(ler) 44, 46, 89-90, 220, 246, 248
Neşrî 79-80
nezâret 75, 108-10, 213, 271, 309, 333

Niğde 194, 196, 268
Nilüfer Hatun (Orhan Gazî'nin eşi, I. Murad'ın vâlidesi) 103
nişancı 59, 83, 134, 138
niyâbet 52, 188, 203, 248
nizâm-i 'âlem 60, 82, 84-85
Nizâmülmülk 53
Siyâsetnâme 53
Nûrbânû Sultan (III. Murad'ın vâlidesi) 47, 51, 103-104, 274
Nushatu's-Selâtîn (Mustafa Âlî) 53
Ocak, A.Y. 236
Ohrili Hüseyin Paşa (veziriâzam) 70
Okmeydanı 185
Oniki İmam 234
Ordu-bazar 141
Orhan Bey 56, 64, 79, 103, 229, 232
Orhan Çelebi (Süleyman Çelebi'nin oğlu) 81-83
Orta-Asya 63, 110, 191
– hanlıkları 67
– Müslümanları 67
– Türk-Mogolları 82, 141
Orta-Avrupa 11-13, 141
Orta-Câmii (Yeniçeri Câmii) 172-75, 182, 239, 253, 256, 310
Orta-Doğu 20, 43, 73
Orta-Kapı 170, 205
Osman Ağa 31
Osman Gazî 79, 232

Osman (II.) (I. Ahmed’in oğlu) 3-4, 50-51, 86-87, 99, 104, 106, 108, 125, 151, 154, 167-80, 187, 193, 199, 205, 208, 217, 219, 221, 224-25
Hotin seferi 167-68, 173, 176, 193
Lehistan seferi 87, 321
yeniçeri ayaklanması 51, 124, 130
Osmanlı 3-12, 15, 19-20, 22, 24-26, 30-31, 37, 43-47, 51, 53-54, 56-58, 60-61, 63-67, 73-77, 80-87, 89, 93, 104, 106-107, 109, 117, 121-22, 124-25, 127, 131, 141, 148, 150, 153, 157, 161-63, 166, 176, 183-84, 188, 191, 196-97, 202, 211-14, 216, 222-23, 225-27, 229-38, 242, 244-45, 247-48, 250-53, 271-72, 277-78, 282, 285, 292, 297, 300, 313, 317, 320-29, 332, 335, 338, 344
– Beyliği 63
– Devleti 5, 7, 12, 44, 46, 54, 57, 64, 71, 80, 84-85, 125, 127, 161, 176, 211, 233-34, 247, 274, 321, 329, 335, 345
– donanması 67, 297, 320, 322-23, 326-28
– İmparatorluğu 11-12, 15
– ordusu 5, 20, 25, 153, 157, 197, 322
– ulemâsı 232
– ülkesi 8, 80, 109, 162, 232-34, 238, 253, 282
Otman Baba 229
Öküz Mahmud (zorba-başı) 35
Ömer Ağa (samsoncu-başı) 239
Ömer Efendi (II. Osman’ın hocası) 51, 76, 167-69, 172, 174, 176
Ömer (Hz.) 178
Ömer (şehzade) 178
öşür 8

özengi ağaları 133
özerk eyâletler 15-16
Özü 226
Parlatır, İ. 82
Pasin 223
Paşa-Kapısı *bkz.* Babıâli
paşmaklık (terlik parası) 9, 26, 109, 154, 259, 331
Patrona Halil ayaklanması 210
Pehlevîce 65
pencik (beştebir) oğlanı 127, 144
Peşte 30
Pîr Mehmed Ağa/Paşa 168, 173-74, 192-93
Polonya 12
Portekiz 67, 137
Poyraz Osman (zorba-başı) 35
Prag 22
Prag toplantısı (1592) 20
Raab (Yanıkkale) 20, 36
Rahova 21
Rakoci (Erdel prensi) 321
Râmi Mehmed Paşa 71, 345
Ravza bkz. *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*
*Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (*Karaçelebizâde Abdülaziz) 114, 267, 270, 283-84
Râziye Hatun 105
reale guruş 4

reâya 6-10, 21, 46, 54-55, 74, 129, 151, 154, 198, 200, 212-13, 226-27, 246, 265, 280, 289, 300, 309, 311, 316, 331-33, 336
Receb Paşa *bkz.* Topal Receb Paşa
reîsülküttâb(lar) 31, 71, 75, 183, 240, 305, 308, 345
Resni Kalesi 322
Revan 214, 222-25
– Kalesi 223
– seferi (1635) 8, 219-24, 226, 244
Revan Köşkü 224
Reyhân Efendi 238, 307
Ridâatu'l-Vâizîn (Şeyh Sivasî) 237
rik'a (dilekçe) 46, 72, 105, 251, 299, 310
rikâb ağaları 150, 155
Risâle (Koçi Bey) 222
Risâle-i Teberdâriye fî Ahvâl-i Dârusaâde (Derviş Ahmed) 111
Rodolph (imparator) 26
Rodos 33, 244, 252, 257, 323, 336
Roma 36, 84, 99, 269
Rumeli 8, 64-65, 72, 80-81, 95, 103, 122-23, 128-29, 137, 154, 200, 213, 216, 220, 222, 226, 234, 237, 248, 282, 289, 299, 312, 323-24, 337
– kadıaskerliği 114, 207, 259, 262, 283, 99
– Beylerbeyliği 216, 281, 327
Rumlar 220, 324, 326
Rus(lar) 12-13, 328
– çarı 20, 67
Rusya 11-12

rüşvet 20-21, 25, 30-31, 33, 77, 108, 110-11, 114-15, 123, 143, 145-47, 149, 162, 198-99, 206-207, 212, 220-21, 224, 237, 240, 246, 248, 250-51, 254-55, 257, 260-61, 266-67, 270, 272, 278, 280, 292-94, 298-301, 303-304, 308, 319, 332-33, 342, 344

Rycaut, P. 93

Saçlı Mehmed Paşa 338

Sadreddîn Konevî 232

Safiye Sultan (III. Mehmed'in vâlidesi) 4, 21, 24-26, 30-31, 47, 51, 57, 86, 104-105, 108, 273-74

Safiye-Kira yolsuzlukları 31

sâhibü'l-seyf 4, 153-54, 299, 302, 313

sağ akça 23, 315

Sakaoğlu, N. 178

Sakarya 75, 226

Sakız 250, 282, 322-23, 325

Sâkînâme 92

Salih Paşa (veziriâzam) 70, 261

saltanat verâseti 60, 64, 79, 85-87, 125, 165-66, 177, 244

sâlyâneli eyâletler 16

Samsun 201, 203

San'a 190

sancak(lar) 9, 26, 49, 51, 58, 60, 85, 109, 144, 154, 201, 246, 268, 336

Sancak-i Şerîf 236, 290

Sanevber 183

Saraçhâne 177

Sarayburnu (Akropolis) 99

Sarâ-yi Âmire 248
Sarâ-yi Hümâyûn 36, 43, 61, 89, 97-117, 137, 307, 311
Sarhoş Selim *bkz.* Selim II
Sarhoş İsmail 278
Sarı Kâtib 115
Sarı Mehmed (sekbanbaşı) 198
Sarıgüzel 217
Saruhan 320
Savcı (I. Murad'ın oğlu) 79
Sefer Paşa (Karaman valisi) 195
segmenler 129
Sehrâb Ağa (mîrahur) 343
sekban-sarıca bölüğü (bölükleri) 6, 8-9, 123, 125, 129, 157-58, 168, 302, 309-13
Selâmlık 138
selâmlık merâsimi 138
Selânikî 20-21, 44
Selâtin Evkâfı 109-11, 200, 309
Selçuklu 230
Anadolu Selçukluları 65-66
– sultanları 64, 66, 248
Selim (I.) (Yavuz Sultan Selim) 15, 58, 63, 65-66, 72, 84, 129, 169, 175, 217, 234
Selim (II.) 44, 46, 58, 85, 104, 108
Selim (III.) 74, 145
semâ' 235, 237, 240-41
Sened-i İttifak 212

Seydişehirli Kurt Ağa 77
seyyid(ler) 60, 170, 182, 214, 301, 334
Sırça-Saray (Çinili Köşk) 221, 226
Sigetvar 30
– seferi (1566) 133
sikke 60-61, 80
gümüş sikke 64
sikke-i pâdişahî 314
Silâhdâr Paşa 249
silâhdâr(lar) 23, 105, 148, 150-51, 190
– ağası 147, 150, 215, 220
Silistre 21
Sinan Paşa *bkz.* Koca Sinan Paşa
Sinan Paşa Köşkü 211, 213-14
sipahi(ler) 9, 23, 30-35, 57, 95, 122, 124-25, 130, 148-51, 154, 157, 167-68, 170-75, 179, 182-83, 188, 190, 192, 198-99, 205, 212-17, 222-23, 225, 236, 249, 264-68, 297-98, 310, 312-13, 315-17, 319-20, 322, 324, 335
– ağaları 30, 184, 215, 298
altı-bölük sipahiler 122-24, 129, 147-51, 155, 184, 164, 309
– ayaklanması 23, 30, 35, 151, 192, 225, 264-65, 315, 319
– baş-bâkî 150, 308
– bölükleri 57, 124-25, 148-50, 167, 179, 182, 198, 213-14, 249, 264-66, 268, 279, 297-98, 307, 322
kapıkulu sipahi bölükleri 124, 167, 198, 213-14, 264
sağ ulûfeciler 150
sol ulûfeciler 148, 150

– subaşı 64, 130, 150
yeniçeri-sipahi rekabeti 35, 124
Sitti Hatun 104
Sivas 193-96, 223
Sivasîler 241
siyâsetnâme(ler) 53, 56
Kimyâ-yi Sa'âdet (Gazalî) 53
Kutadgu Bilig (Yusuf Hâs Hâcib) 53, 64
Siyâsetnâme (Nizâmülmülk) 53
Siyâsetu'ş-Şer'iyye (İbn Taymiyye) 236
Siyavuş Paşa (veziriâzam) 69-71, 111, 281, 286, 289-90, 292-94, 297, 301, 318, 327, 333-35
Sofu Mehmed Paşa (veziriâzam) 3, 70, 166, 253-54, 261-62, 264-70, 272-73, 278, 324
solaklar 129, 135, 167
Spalato 323
Strymon ırmağı 81
subaşı(lar) 64, 130, 150
Suda Kalesi 322
Suda limanı 322
sûfî(ler) 89, 115, 240, 242
Sultan Ahmed Câmii 209, 251, 265-68
Sultan Ahmed Türbesi 243
Sultan Selim 217
sultan unvanları 64-65, 103, 259
alp 63
bey (beg veya emîr) 63-64, 80, 150

gazî 63-64, 168
hâdimü’l-haremeyni’ş-şerîfeyn 63, 66
halîfe-i müslimîn 63, 66
halîfe-i rûy-i zemîn 63, 66
han (hakan, kagan) 63, 165, 178
hüdâvendigâr (hünkâr) 64, 167
kayser-i Rûm (Roma imparatoru) 54, 65
kutb 65, 219
pâdişah 46, 63, 65
sâhib-i velâyet (velîlik) 65
sultan 63-65, 103, 110, 259
sultânu’l-a’zam 64
sultânu’l-Arab ve’l-Acem 65
sultânu’l-berreyn ve hakânu’l-bahreyn (iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı) 65
sultânu’l-guzât (gazîler sultanı) 64
sultânu’l-guzât ve’l-mucâhidîn (gaziler ve mücahitler sultanı) 65
sultânu’l-mu’azzam 65
sultânu’r-Rûm (Anadolu Sultanı) 64
sultânu’s-selâtîn 65
şehinşâh 65
velî 65
Sultanzâde Mehmed Paşa (veziriâzam) 70
Sumatra 67
– Portekiz saldırısı 67
Sun’ullah Efendi (şeyhülislâm) 31, 33-35, 72, 113, 149
Surnâzen (Zurnâzen) Mustafa Paşa (veziriâzam) 71, 280, 318

Südlice 36
Süleyman Ağa (baş-lala) 286-90
Süleyman Ağa (darussaâde ağası/kızlar ağası) 106, 108, 111, 167, 287, 293
Süleyman Çelebi (I. Bayezid'in oğlu) 80 *ayrıca bkz.* Emîr Süleyman
Süleyman (II.) 49-50, 87, 104, 244
Süleyman Paşa (veziriâzam) 105, 128, 314-15, 317
Süleymaniye Câmii 33-34, 67, 206-207, 239, 332
Sünbül Ağa (Darussaâde ağası) 252, 320
Sünnî 230, 232
sürre alayı 74, 106, 110
Şah Abbas 4, 19, 25, 31, 157, 192-93, 196-97, 203, 208, 222, 230, 233-34
Şah İsmail 65, 233-34
Şahin Giray 197
Şâhnâme 94
Şâir Ahmedî 80
şâir(ler) 58, 76, 91, 116, 121, 218, 316, 328
Şam 95, 109, 130, 137, 154, 167, 282, 294, 319, 342-43
Şâmizâde (reîsülküttâb) 305
Şâmizâde Mehmed 342
Şarâbdâr İlyas 83
şarap 74, 90, 92, 94, 218
Şârihülmenârzâde 286, 312
Şecere-i Vakvakiye 318
Şehid Ali Paşa (veziriâzam) 109

Şehrizor 154, 203-204
Şehzâde Câmii 217
Şehzâde Mektebi 101
şehzâdeler ağası 108
Şehzâdeler Câmii 285
Şekerpâre (Sultan İbrahim'in musâhibesi) 250
Şerîat 45, 49, 56, 58, 72, 74, 83, 115, 162, 168, 170, 183-84, 218, 229, 235, 241-42, 253-54, 257, 260, 310, 332
Şerîf Mes'ud (Mekke şerîfi) 190
Şeyh Abdülahad 241
Şeyh Akşemseddîn 231
Şeyh Bedreddîn 230, 233, 235, 265
Câmi'ül-Fusûleyn 265
Şeyh Ebû'l Hasan-i Şâzelî 95
Şeyh Mahmud Efendi (Nakşibendî şeyhi) 75
Şeyh Osman Efendi (Süleymaniye Câmii vâizi) 239
Şeyh Safîyüddîn Erdebilî 65
Şeyh Sivasî Efendi (Halvetî şeyhi) 170, 182, 219, 237, 239-40
Ridâatu'l-Vâizîn 237
Şeyh Şucâ' 57, 76
Şeyh Veli Efendi (Fâtih Câmii vâizi) 238
şeyh(ler) 6, 44, 46, 74, 76, 89, 116, 170-71, 182-83, 218-19, 226, 231-32, 238-39, 241, 319
Şi'î(ler) 204, 230, 233
– Alevî 233
– İran 233
Şi'îlik 234

Isnâ-'aşeriye 234
Oniki İmam 234
Şihâbeddin Paşa (Rumeli beylerbeyi) 81
şikâr ağaları 94
Şimşirlik 49, 107
Tabanı-yassı Mehmed Paşa (veziriâzam) 70, 191, 210, 214, 216, 224, 226
Tâcu'r-Resâil fî Menâhici'l-Vesâil (Kadızâde Mehmed) 236
Tagallüb-i Nisvân (Kadınlar Saltanatı) 47, 55
tagayyür ve fesâd 5, 7, 73
tagşiş 3
akçada tagşiş 3
Tarhoncu Ahmed Paşa (veziriâzam) 3, 71, 78, 111, 295-99, 301, 304, 313-14, 325, 341
Tarih-i Gılmânî (Mehmed Halife) 329
Tarîkat-i Muhammediye (Mehmed Birgivî) 235
tarikatlar 230-32, 234-35, 237-39, 241-42
Bektaşî 231-32, 234, 239
Halvetiyye 230
Mevlevîyye 230
Nakşibendî 231
Zeyniyye 230
tasavvuf 65, 117, 229, 232, 235, 237-38
Taşköprülüzâde Ahmed 232
al-Şakâ'ikü'l-Nu'mâniyye 232
Tatar İmâm (Ağa Câmii imâmı) 241
Tatar(lar) 12, 94, 122, 203

Tayyâr Mehmed Paşa (veziriâzam) 70, 194, 196, 227
Tebriz 19, 25, 31, 223, 233
– fethi (1584) 233
tefsîr 96, 218, 229, 235
Teke Şahkulu ayaklanması (1511) 233
telhîs 8, 24-26, 32-34, 45, 75, 191, 290, 293, 343
– kesesi 45
– telhîsci ağa 45
telhîsler 5, 26-27, 45, 52, 75, 78, 86, 110, 187-88, 197, 204, 222, 244-45, 265, 305
– Koca Sinan Paşa’nın telhîsleri, 24
– Kösem Sultan’a telhîsler 86, 188, 214, 245, 248, 255, 257, 265, 271
– Yemişci Hasan Paşa’nın telhîsleri 5, 157
Temeşvar 154
Tercan 223
Terek ırmağı 11
Terek Kazakları 11
tersane gemisi 328
teşrîfat 102, 107
tezkire(ler) 25, 35, 60, 179, 254, 278, 280, 287, 293, 306, 317
Tırnakcı Hasan Paşa 32
timar 6, 9-10, 15, 26, 93, 122, 129, 153-55, 161, 197, 222-23, 226, 247, 249
– defterleri 153
– dirlik sistemi 9
– sistemi 5, 15, 26

timarlı sipahi(ler) 5, 8, 26, 122, 129, 148, 153-54, 157, 216, 222, 268, 320
Timur 128
Timur-Kapı Halvetîler Tekkesi 239
Tiryâki Hasan Paşa 30
Tokat 80, 196, 201, 208, 230
Topal Receb Paşa (veziriâzam) 70, 191, 205-10, 216
top-arabacıları 33, 122, 155
topçu 33, 122, 129, 142, 155, 194, 322
Topçular 10, 122
Topkapı Sarayı *bkz.* Yeni Saray
Topkapı Sarayı Arşivi (TKSA) 45, 52, 202, 245, 271, 287
Trablus 272, 305, 315, 342-43
Trablusgarb 15, 267
Trablusşam 154
Trakya 128, 141
Batı-Trakya 124
Tuna Nehri 15, 21, 81, 142
Tunus 15, 19, 22, 267, 272, 326
Turhan Sultan (IV. Mehmed'in vâlidesi) 4, 51, 77, 106, 240, 257, 260, 268, 271, 274, 278-80, 286-88, 291-95, 298-301, 304, 309-10, 312-15, 318, 325, 329, 341, 343
Hadîce Turhan Sultan 51, 104, 257, 259, 286, 291
Tursun Fakîh 232
Türk-Leh savaşı (1621-23) 12
Türk-Leh savaşı (1672-76) 12
Türkmenler 65, 127-28, 145, 195-96, 229-30, 234, 319

Kızılbaş Türkmenler 6, 233
Türk-Rus savaşı (1677-81) 12
Türk-Tatar bozkırı 12
tütün 115, 210, 218, 236-37, 239
– yasağı 74, 115, 217-19
uc 16, 64, 81, 230
– beyleri 81
Ukrayna-Kazaklar mücadelesi 11
ulemâ 9, 31, 34-35, 45, 57, 59, 64, 72, 76, 82-83, 91, 113, 115, 166,169-72, 176-78, 182-84, 187, 213, 216, 218, 227, 230, 232, 235, 242-43, 245, 251, 253, 255-58, 260-61, 264-65, 267-68, 285, 290, 292, 299, 307, 312, 316, 319, 324, 335, 338
ulûfe 3, 5, 95, 102, 123-25, 127-28, 130-31, 135, 144, 146-49, 155, 162, 279, 296, 308, 310, 313, 316-18, 334
Un-Kapanı 217
Uzun Hasan 76
Uzun Savaş (1593-1606) 5, 8, 17-37
Avusturya-Alman orduları 5
Üçlü Ocak Ağaları Cuntası 269
Üsküdar 167-68, 215, 219, 226, 240, 264, 266-67, 306-307, 309-13, 319
Üsküdar Bağçesi 247, 329
Üsküdar Sarayı 297, 319
Üsküdârî Behram Ağa (Kösem Sultan’ın kethüdası) 77
Üsküdârî Mahmud (Hudâî) Efendi 169, 219
– Tekkesi 171
Üstüvânî Mehmed Efendi 238-39, 241

vahdet-i vücûd 229, 235
vakfiye 109
vakıf(lar) 108-109, 129, 195, 199-200, 213, 231, 251-52, 332-33
câbî 110
cibâyet 110, 213
– gelirleri 109, 199-200, 333
Haremeyn Vakfı 108-10, 124, 199-200, 212-13, 216, 332-33
Selâtin Vakfı 109-11, 200, 309
– tevliyetleri 199, 213
Valerio 327
Vâlide Hanı (Mercan Çarşısı) 289
vâlide sultan(lar) 3, 9, 46-47, 49, 51-52, 54-57, 59-60, 77, 99-103, 105-11, 116, 130, 149, 166, 183, 202, 216, 225, 227, 243, 248, 250, 252, 256-57, 259, 269-71, 273-74, 286, 291-93, 297, 308, 315, 317, 341-43
Van 154, 217, 223-24, 308
Varadin 30
Vasiyetnâme (Mehmed Birgivî) 235
Vecîhî (vakanüvis) 245, 249, 251
vekâyinâme(ler) 304, 331
veledeş 264, 303
Venedik 11, 114-15, 121, 184, 226, 252, 255, 273, 282-84, 291, 297, 314, 319-27, 329, 335-38, 341-42
– donanması 254, 257, 269, 272, 274, 278, 284, 297, 321-29, 333, 335-36
– kalyonları 272, 334
– Senatosu 323

Venedikli Safiye *bkz.* Safiye Sultan
Venedikliler 114, 270, 272, 282-83, 296, 320-21, 324, 326, 328-29, 335, 338, 343
verâ-i perde (perde arkası) 52
veziriâzam arzları 5, 188
Viyana 19-20, 22, 162, 322
– Viyana Seferi (1683) 12
Volga 67
voyvoda 9, 20-23, 212, 289
– voyvodalık 15, 213, 267
Weber, Max 45
Ya’kub (I. Bayezid’in kardeşi) 79, 83
Yahudiler 31, 146, 149, 242, 331
Yahya Efendi (şâir/şeyhülislâm) 65, 116, 201, 206-207, 220, 250
yanaşma(lar) 92, 246
Yanova 137
yarı-özerk eyâletler 16
yasakcı(lar) 130, 146, 168
yaya(lar) 122, 125, 128, 135, 154, 322
– beylikleri 154
yaya-başı 134, 144
Yedikule 66, 175, 177, 181-82, 195, 308, 309, 334
Yemen 16, 19, 22, 25-26, 188-90
Yemişci Hasan Paşa (veziriâzam) 5, 29-30, 32-33, 35-36, 69, 72, 133
– telhîsleri 5, 157
Yeni Câmi 161

Yeni Saray (Topkapı Sarayı) 45, 52, 55, 99-101, 103, 108, 111, 172, 202, 245, 271, 286-87, 320
‘Arz-Odası 24, 44, 46, 50, 55, 58, 60, 137-38, 171, 192
Adâlet Kulesi 55
Bâbussaâde 30-31, 34, 46, 55, 60, 85, 106, 138, 205-206, 209, 244, 258, 260
Bîrun 55
Dîvân-i Hümâyûn 21, 23, 44-46, 52, 55, 57-58, 60, 72-73, 75-76, 87, 108, 136-38, 149, 156-57, 168, 170, 179, 181-83, 189, 204-205, 209, 211, 215, 217, 220-21, 244, 252, 259, 262-63, 268, 280, 294-95, 297, 299, 301, 317, 321, 324, 327, 332
Enderun 55, 90, 100, 102, 104, 108, 124, 144, 146, 150, 184, 205, 261-62, 288-89, 300-301, 316-19, 343
Harem-i Hümâyûn 100, 104, 108, 156, 241
yeniçeri ağaları 24-25, 33-35, 51, 105, 114-16, 128, 133-34, 136-38, 143-45, 168, 172-73, 175, 177, 179, 182, 190-91, 196, 198-99, 201, 204, 206-207, 209, 211, 216, 224, 249, 253, 256, 261, 265, 267-69, 278-81, 288-90, 297-98, 306-307, 311, 316, 318, 334, 343
Yeniçeri Meydanı 267, 334
yeniçeri ocağı 5, 9, 24, 57, 78, 111, 116, 121, 123-25, 128, 130, 133-39, 141-45, 163, 167, 170, 172, 174, 179, 184, 194-95, 215, 224-25, 239, 266, 278-79, 290, 295-96, 311, 344
yeniçeri(ler) 5, 9, 20-21, 29-30, 32-33, 35, 67, 95, 114, 121, 124, 127-30, 133, 135-37, 143-47, 157-58, 161, 167-68, 170-79, 183, 185, 188, 191, 193-94, 196, 198-205, 208, 210, 213, 217, 219,

223-26, 236, 239, 249, 256, 264, 266-68, 272, 279, 281, 290, 297, 303, 306, 310-14, 316, 319-20, 322, 324-25, 334
‘ases-başı 139
ağa bölükleri 133-34, 144
avcılar 136, 142
– ayaklanması 51, 124, 130
– baş-hâsekisi 86, 133, 273, 291
bayrakdâr 5, 133-34, 136, 139
– cuntası (Ocak Ağaları) 74-75, 115, 130, 236, 269, 272, 278, 280
çavuşlar 134, 136, 139, 150, 266, 305, 318
çerge (çadır) ortası 136
çorbacı 133-36, 138, 143, 226
derinti yeniçeri 9
dîvânhâne 137, 211
imâm ortası 136
yeniçeri(ler) (devamı)
katil cezası 139
kollukcu 24, 130, 146
korucu 121, 133-35, 144-47, 170, 194, 223
mehterhâne (tablhâne) 133
meydan dayağı 138-39
– ocağı, ocakları 5, 9, 24, 33, 35, 57, 78, 111, 116, 121, 123-25, 128, 130, 133-39, 141-45, 163, 167, 170, 172, 174, 179, 183-84, 194-95, 211, 215, 222, 224-25, 238-39, 266, 269-70, 274, 278-79, 290, 295-96, 307, 311, 324, 344
oda-başı 133-34
oturak (emekli) 124, 130, 133-34, 170, 223, 279

samsoncular 135, 239
sekbanlar 46, 125, 128, 133, 136, 144, 157, 167-68, 174, 180, 193-96, 200, 220, 247, 302-303, 309
ser-piyâdegân 133-34
solaklar 129, 135
ta’zîr (paylama) 134, 138
tâlimhâneciler 136
turnacılar 135
vekîlharc 133-34, 136, 139
yasakcı 130, 146, 168
yeniçeri-sipahi rekabeti 35, 124
yetimler 133, 135
zagarcılar 135
zenberekçiler 135
yeniçeri-sipahi rekabeti 35, 124
Yeniköy 197
Yeni-Odalar 217
Yergöğü (Ruscuk) 21
Yılanlı Anıt 179
Yıldırım Bayezid (I. Bayezid) 64, 79-81, 83, 128, 232
Yılmaz, G. 124
Yörük Türkmen aşiretleri 122, 196, 198
Yunus Emre 229
yurtluk 79
Yusuf (Çelebi Mehmed’in oğlu) 80
Yusuf Ağa (yeniçeri ağası) 168
Yusuf Hâs Hâcib 53

Kutadgu Bilig 53, 64
Yusuf Paşa (kapudân-i deryâ) 321
Yusuf Paşa (Sultan İbrahim'in musahîbi) 261
Yusuf Paşa (vezir) 334
Zâviye-tekkeleri 117, 230
Zeâmet 5-6, 9, 16, 26, 81, 93, 128, 153-55, 197, 208, 222, 247, 249, 259
Zenbilli Cemâlî Efendi (şeyhülislâm) 72, 169
Zeyl bkz. *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*
Zeynel Han 203
Zeynelli 223
Zeynîler 232
Zeyniyye tarikatı 230
Zeyrek 217
Ziştovi 21
ziyâde-i vakf 109, 200
Zsitva-torok Antlaşması 36, 161
zurefâ (centilmenler) 89-91, 93-94
Zurnâzen Mustafa Paşa 280
züyuf akça 124-25, 130-31, 300, 305, 314-15, 317, 331, 334

ALBÜM

Çemberlitaş'ın yanında, Tavukpazarı'nda kurulmuş
bir bayram yerinde halk eğlenceleri (CVI)

Alman yayıncı Matthaus Merian'ın 1641'de bastığı İstanbul panoraması

Alman yayıncı Matthaus Merian'ın 1641'de bastığı İstanbul panoraması

Adını, müşterilerinin ve bir kısım satıcıların kadın olmasından alan Avratpazarı (MC)

Kavun, karpuz, üzüm vs satan iki yemişçi dükkânı (MC), üstte

Eksik tartı kullanan bir esnafın başında işkembe ve önüne asılı çanla halk içinde gezdirilerek cezalandırılışı (CVI), altta

1660'taki Büyük İstanbul Yangını (MC)

Bir gelin alayında ata binmiş gelinin sayvan altında geçişi (CVII), üstte
Bir gelin alayında nahıl taşıyanlar (CVII), altta

Cündi Meydanı'nda cirit oyunları (CVI)

Bâb-i Hümâyûn önünde bir karşılama merasimi (CVII)

Dîvân-i Hümâyûn'da kubbealtı vezirlerinin toplantısı ve

saray avlusunda bir ceza infazı (CVII)

III. Murad'ın 'Arz Odası'nda elçi kabulü (CVI)

İstanbul'a gelen elçilik heyetlerinin konaklamasına ve iskânına tahsis edilen Elçi Hanı'nın avlusu ile arka planda Çemberlitaş ve Atik Ali Paşa Camii'nin görünüşü. Bina 19. yüzyıl sonlarında yıkılarak yerine Osman Bey Matbaası inşa edilmiştir. Bu bina da 1950'li yıllarda yıktırılarak yerine içinde sinemaların da bulunduğu bir iş hanı yapılmıştır. (CVI)

Vezire rüşvet teklif eden bir elçinin başının Dîvân'da vuruluşu (MC), üstte

Venedik elçisiyle maiyetinin tutuklanarak Yedikule Zindanları'na götürülüşü (MC), altta

1649'da Osmanlı donanmasıyla Venedik-Felemenk donanması arasında yapılan Foça deniz muharebesi (Abraham Beerstratenm), üstte

Hanya kuşatmasında donanma ve ordunun konumlarını gösteren döneme ait bir çizim, altta

Osmanlı donanmasının Bozca-Ada'yı geri alışı (MC)

Scheither'in Hanya kuşatmasını gösteren 1672 tarihli çizimleri (üstte). Sol üstte, Osmanlı mevzileri, hendekleri ve lağımları. Sağ üstte, lağımcılara karşı surların eteğinde kurulan savunma sistemi. Sol altta lağımların içindeki çatışmalardan bir sahne; alt kısımda lağımları patlatmak üzere yığılmış barut çuvalları. Sağ altta, müstahkem mevkilerin planı.

Kapudân paşanın üç fenerli kadırgası (MC), altta

